SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİ

OSMANLI KARA ORDUSU

(1861 - 1876)

Uğur ÜNAL

TÜRK TARİH KURUMU

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİ OSMANLI KARA ORDUSU (1861-1876)

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-2.2. Dizi-Sayı: 10

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİ OSMANLI KARA ORDUSU (1861-1876)

Uğur ÜNAL

ANKARA, 2016

Ünal, Uğur, 1975-
Sultan Abdülaziz devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876) / Uğur Ünal.
— Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2016.

xiv, 278 s. : resim, tablo, tıpkıbasım ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-2.2. Dizi-Sayı: 10)

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 3169 - 5

1. Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih _ Abdülaziz dönemi, 1861-1876. 2. Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih, Askeri _ 1861-1876. 3. Askeri eğitim _ Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih _ 1861-1876. 4. Ordu _ Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih _ 1299-1861. 5. Ordu _ Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih _ 1861-1876. I. E.a. II. Dizi.

956.101542
355.00956101542

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 28.10.2015 tarih ve 710/5 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN 978-975-16-3169-5

Raportör: Prof. Dr. Ahmet AKSIN
Prof. Dr. Mustafa TURAN

Kapak Resmi: Sultan Abdülaziz (Nasıl Hal Edildi, Nasıl İntihar Etti?), İstanbul, 1927, ss.96-97. (Salih Fuad Bey Koleksiyonundan)

Baskı:
Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sebze Bahçeleri Cad. (Büyük Sanayi 1. Cad.)
Arpacıoğlu İş Hanı No. 95/1 İskitler-Ankara
Tel: 0312 341 10 24 · Faks: 0312 341 30 50

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ IX
KISALTMALAR XI
TABLO LİSTESİ XIII

GİRİŞ

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİNE KADAR
OSMANLI KARA ORDUSU (1299-1861) 1

BİRİNCİ BÖLÜM
KARA ORDUSU TEŞKİLÂTI

I. Nizâmiye Kuvvetleri 25
1. Kur'a Sistemi ve Asker Kaynakları 28
a. Kur'a Nasıl Gerçekleştirilirdi ? 31
b. Gönüllü Askerlik 31
c. Bedelli Askerlik 34
d. Gayrimüslimlerin Askere Alınması ve Asker Kaynaklarını Artırma Çabaları 36
2. Piyâde Sınıfı 3 38
3. Süvârî Sınıfı 39
4. Topçu Sınıfı 40
5. Diğer Askerî Sınıflar 43
II. Redif Kuvvetler 44
III. Müstahfız Kuvvetler 49
IV. Diğer Askerî Kuvvetler 52
1. Rikâb Bölükleri 52
2. Zabtiye Teşkîlâtı 53
V. Askerî Rütbeler 60

İKİNCİ BÖLÜM
ASKERÎ YÖNETİM VE ORDU MERKEZLERİ

I. Askerî Yönetim 62
1. Seraskerlik 62
2. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî 69
3. Erkân-ı Harbiyye 73
II. Ordu Merkezleri 77
1. Ordu Komutanlıkları 78
2. Bosna Nizâmiye Alayları 82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ASKERÎ SANAYİ VE DONATIM

I. Askerî Sanayi 91
1. Tophâne-i Âmire 92
2. Diğer Sanâyi Merkezleri: Askerî Fabrikalar (Tüfenkhâne, Baruthâne, Feshâne-i Âmire, Kılıç Üretimi) 98
3. Sanâyi Alayları 104
II. Askerî Donatım 109
1. Şeşhâneli Tüfek ve Toplar 111
2. İğneli Tüfekler 113
3. Diğer Toplar 117
4. Askerî Kıyâfetler 119

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ASKERÎ SAĞLIK HİZMETLERİ

I. Askerî Hastâneler 127
II. Sıhhî Tedbir ve Faâliyetler 134

BEŞİNCİ BÖLÜM
ASKERLERİN MAAŞ VE EMEKLİLİKLERİ

I. Askerlerin Maaşları 137
II. Askerlerin Emeklilikleri 143

ALTINCI BÖLÜM

ASKERÎ YARGI VE TALTİFLER

I. Askerlerin Yargılanması 151
II. Askerî Ödüller 158
1. Askerlere Verilen Nişânlar 158
2. Diğer Askerî Ödüller 162

YEDİNCİ BÖLÜM

ASKERÎ EĞİTİM-ÖĞRETİM

I. Askerî Eğitim Kurumları 166
1. Askerî Rüşdiye ve İdâdîler 169
2. Mekteb-i Harbiye 174
3. Mekteb-i Tıbbiye 183
4. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn 190
II. Askerî Kitap ve Yayımlar 192
III. Askerî Talim ve Törenler 196

SONUÇ 201
KAYNAKLAR 207
DİZİN 229
EKLER 237

ÖN SÖZ

XIX. yüzyılda hükümran olmuş diğer Osmanlı padişahları ve dönemlerine kıyasla hakkında daha yüzeysel araştırma ve inceleme yapılmış olan Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876), gerçekte diğerlerinden eksik kalmayan ıslahat ve çabaları içermektedir. Bununla beraber Osmanlı Yenileşme dönemi kapsamında yapılan çalışmalarda özellikle Sultan Abdülaziz'in donanmaya verdiği yeni şekil etraflıca ele alınmasına karşın döneminde kara kuvvetlerinde meydana gelen gelişmeler çoğu kez göz ardı edilmektedir.

Sultan Abdülaziz adının daha çok bahriye teşkilatında anılması, dönemindeki kara kuvvetleri teşkilatının kapsamlı biçimde incelenmemesine neden olmuştur. Halbuki herhangi büyük bir savaşın ortaya çıkmadığı ve özellikle dış barışın hakim olduğu bu devirde Sultan Abdülaziz, en az deniz kuvvetleri kadar yoğun biçimde kara kuvvetlerinin de ıslahına yönelmiştir. Tanzimat dönemi ile birlikte başlayan yeni askerî teşkilatı geliştirerek farklı askerî birlikler teşkil etmesi, askerî eğitim kurumlarında esaslı değişikliklere gitmesi, silahlı kuvvetlerin modernizasyonu sahasında ve Osmanlı silah teknolojisinde yeni bir çığır açtırması gözden kaçırılmıştır. Bu yüzden tezimizde askeri tarih araştırmalarında eksik kalan ancak son dönem Osmanlı askerî teşkilâtında belirleyici esaslar içeren bu konuyu ele almaya çalıştık.

Çalışmada Sultan Abdülaziz dönemi Osmanlı kara kuvvetlerinde görülen ıslahat ve gelişmeler ele alınırken dönemin arşiv belgeleri ve gazeteleri kaynak alınmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan çalışmalarda öncelikle "İrâdeler" üzerinde durulmuştur. Aynı arşivin Sadâret Evrâklarında Bâb-ı Âsafî Mühimme Kalemi, Mühime Kalemi, Meclis-i Vâlâ Yazışmaları, Nezâret ve Devâir, Teşrîfât Kalemi ve Umûm Vilâyât Evraklarından da istifade edilmiştir. Yine önemli bilgiler ihtiva eden Şûrâ-yı Devlet Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi Evrakı, Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı ile Yıldız Perakende Evrakı Askerî Marûzât'tan geniş bir biçimde faydalanılmıştır. Belirtilen müteferrik belgelerin dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut defterlerden Maliyeden Müdevver Defterler, Mühimme-i Asâkir, Mevâdd-ı Askeriye Defteri ve Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadaret Âmedî Kalemi Umûr-ı Askeriye İrâde Hülâsa Kayıt Defterleri de ele alınmıştır.

Çalışmanın hazırlanmasında istifade ettiğimiz ikinci arşiv, Genelkurmay ATASE Arşivi olmuştur. Burada Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi ile Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonlarında Sultan Abdülaziz devri kara kuvvetleri ile ilgili kısımlardaki belgeler ele alınmıştır.

Sultan Abdülaziz devri ile ilgili teferruatlı bilgiler içeren ve çoğunlukla resmi yazışmaların yer aldığı süreli yayınlardan Basîret, Cerîde-i Askeriyye, Cerîde-i Havâdis, Hakâyik'ül-Vakâyi, Mecmûa-i Fünûn, Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis, Takvîm-i Vakâvi ve Tercümân-ı Ahvâl'in ilgili sayıları Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi'ndeki nüshalarından incelenmiştir. Böylece eserin hazırlanmasında Sultan Abdülaziz devrine ait yaklaşık 6.000 sayı Osmanlıca gazeteden istifade edilmiştir.

Kara kuvvetlerine ve askerî eğitime ait önemli bilgilerin yer aldığı ve 1861-1875 senelerini kapsayan Devlet Salnâmeleri; Bosna, Tuna, Suriye, Erzurum, Yemen Vilâyet Salnâmeleri ile ilk kez bu devirde, Mayıs 1865'te, çıkartılan Askerî Salnâmelerden de yararlanılmıştır. Bu temel eserlerin yanında diğer kaynak eserler de dikkate alınarak çalışma tamamlanmıştır.

Çalışmanın her aşamasında yardım ve teşviklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Necdet Hayta'ya, Dr. Togay Seçkin Birbudak'a, Dr. Hasan Koç'a, Yunus Emre Abacı'ya, Enes Demire, anlayış ve desteklerinden dolayı eşim Filiz Ünal'a, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Genelkurmay ATASE Arşivi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü borç bilirim. Eserin Türk askerî tarihi ve ıslahatları ile ilgili çalışmalarda bir eksikliği gidereceği ümidiyle...

Doç. Dr. Uğur ÜNAL

KISALTMALAR

ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.md.	adı geçen madde
A.M.D. U.A.	Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadâret Evrâkı Âmedî Kalemi Umûr-ı Askeriye İrâde Hülâsa Kayıt Defteri
A. Ü.	Ankara Üniversitesi
A.}DVN.MHM.	Bâb-ı Âsafî Mühimme Kalemi
A.}MKT.MHM.	Mühimme Kalemi Evrakı
A.}MKT.MVL.	Meclis-i Vâlâ Yazışmaları
A.}MKT.NZD.	Nezâret ve Devâir Evrâkı
A.}MKT.UM.	Umûm Vilâyât Evrâkı
A.}TŞF.	Teşrîfât Kalemi Evrâkı
B.	Belirtilmemiş
Bas.	Basîret (Gazete)
bkz.	Bakınız
B. O. A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C.AS.	Cevdet Askeriye
C. A.	Cerîde-i Askeriye (Gazete)
C. H.	Cerîde-i Havâdis (Gazete)
Çev.	Çeviren
D.G.B.İ.T.	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
D. S.	Devlet Salnâmeleri
D.T.C.F.	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
gös. yer.	Gösterilen yer
G. Ü.	Gazi Üniversitesi
H.	Hicrî
HAT.	Hatt-ı Hümâyûn

H. V.	Hadâyik'ül-Vakâyi' (Gazete)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İ.DH.	İrâde Dâhiliyye
İ.DA.	İrâde Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye
İ.HR.	İrâde Hâriciyye
İ.MMS.	İrâde Meclis-i Mahsûs
İ.ŞD.	İrâde Şûrâ-yı Devlet
İ.T.Ü.	İstanbul Teknik Üniversitesi
İ.Ü.E.F.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MAD. d.	Maliyeden Müdevver Defter
M.E.B. İ.A.	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
No	Numara
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
R. C. H.	Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis (Gazete)
S.	Sayı
s.	Sayfa
Sad.	Sadeleştiren
ss.	Sayfalar arası
S. A.	Salnâme-i Askerî
S. V.	Salnâme-i Vilâyet
Ş. D. B. S.	Şûrâ-yı Devlet Evrâkı Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi
T.A.	Tercümân-ı Ahvâl (Gazete)
T.D.V. İ.A.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T. E.	Tasvîr-i Efkâr (Gazete)
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
T. T. K.	Türk Tarihi Kurumu
T. V.	Takvîm-i Vakâyi (Gazete)
v. d.	ve diğerleri
y.	Yaklaşık Olarak
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
Y.EE.KP.	Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrâkı
Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Marûzât

TABLO LİSTESİ

Tablo No	Tablonun Konusu	Sayfa
Tablo 1:	1870'te VI. Ordu'da askerliğe gönüllü yazılanlarla istibdal tezkerelerini terk edip askerliğe devam edenlerin miktarı	33
Tablo 2:	1870'te Ordularda yer alan redif alayı ve alay neferlerinin hangi bölge ve şehirlerden temin edildiği	48
Tablo 3:	Temmuz 1864'te Bâb-ı Âlî Tercüme Odası hülefâsından Mehmet Şevki'nin Osmanlı ve Avrupa ordularının miktarını gösteren raporu	50
Tablo 4:	1869'da bir Alman gazetesi haberine göre Düvel-i Muazzama'nın nüfûsu, askerî kuvvetlerinin dağılımı ve toplam asker miktarı	51
Tablo 5:	1868'de mevcut zabtiye askeri ve merkezleri adedi ile yeni asker-karakolhânelerin ilavesini gösterir tablo	58
Tablo 6:	Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul ve bilâd-ı selâsede mevcut zâbıta merkezi ve bölgeleri miktarı	60
Tablo 7:	Askeri rütbelilere yazılan yazışmalarda yapılan hitap şekilleri	62
Tablo 8:	1876'da Mekteb-i Harbiyye'deki öğrenci mevcudu	75
Tablo 9:	Sultan Abdülaziz devri Erkân-ı Harbiye ümerâ ve zâbit sayısı	76
Tablo 10:	1865'te Beşinci Ordu'da oluşturulan redif alay ve taburlarına atananların listesi	81
Tablo 11:	1869'da Osmanlı kara kuvvetlerinin dağılımını gösterir tablo	87
Tablo 12:	1876'da Osmanlı kara kuvvetlerinin dağılımını gösterir tablo	88
Tablo 13:	Devlet Salnâmelerine göre Sultan Abdülaziz devri ordu komutanlarının adları	89
Tablo 14:	1867'de Tophâne Sanâyi Alayları İdâdî Bölükleri'ndeki nefer sayısı.	106
Tablo 15:	1870'lerde Avrupalı ülkelerin kullandıkları tüfekler ve bunların dakika itibarıyla atabildikleri kurşun miktarları	110
Tablo 16:	1867'de kara ordusu ümerâ ve zâbitleri için Simkeşhâne'de yapılan üniformaların fiyatları	124

Tablo 17: 1864-1867 senelerinde asâkir-i şâhâne için imal edilen elbise ve sâirenin fiyatları 126

Tablo 18: 1850'lerde çeşitli rütbelere göre verilen maaş miktarları 137

Tablo 19: Bir piyade alayının senelik gider dağılımını gösterir tablo 140

Tablo 20: 1873'te Yemen'de teşkil edilen VII. Ordu'nun Meclis ve Erkân Memurları, ümerâ, zâbit ve ordu neferleri maaşları 147

Tablo 21: 1873'te VII. Ordu Hastaneleri'nde çalışanların maaşları 148

Tablo 22: Mart 1863'te Zabtiye rütbelilerinin maaş miktarları 148

Tablo 23: 2 Ekim 1865'te ilan edilen "Askerî Ümerâ ve Zâbit Emeklilerinden Vefat Edenlerin Maaşları Hakkında Beyânnâme"ye göre çıkarılmış birinci yetimlere verilecek maaş miktarını gösterir tablo 149

Tablo 24: 2 Ekim 1865'te ilan edilen "Askerî Ümerâ ve Zâbit Emeklilerinden Vefat Edenlerin Maaşları Hakkında Beyânnâme"ye göre çıkarılmış ortalama emekli maaşları miktarını gösterir tablo 149

Tablo 25: Divan-ı Harp oluşturulurken suçlunun rütbesine göre başkan ve azaların teşekkülü 156

Tablo 26: 1876'da ülke içerisinde ve İstanbul Askerî Rüşdiyeleri'nde eğitim gören öğrenci sayısı 170

Tablo 27: 1875'te açılan Askerî Rüşdiye öğrencilerine verilecek dersler ve vakitleri 171

Tablo 28: Askerî idâdîler ve öğrenci sayılarını gösterir tablo 173

Tablo 29: Harbiye'den mülâzım-ı sânilik rütbesiyle mezun olan zabitlerin miktarı ve gönderildikleri ordular 181

Tablo 30: Harbiye'den mezun olup mülâzım-ı sânîlik rütbesi ile orduların piyâde ve süvâri sınıflarında görev alan zâbitlerin adedi 181

Tablo 31: 1874'te Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu..... 188

Tablo 32: 1875'te Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu..... 188

Tablo 33: 1876'da Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu..... 188

Tablo 34: Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) Askerî Tıbbiye'den mezun olanların adedi 189

Tablo 35: Mekteb-i Harbiye matbaasında basılan askerî eserler ve fiyatları ... 195

Tablo 36: Mekteb-i Tıbbiye matbaasında basılan kitaplar ve fiyatları 196

Tablo 37: Cerîde-i Askeriye İdaresi'nce satılan kitaplar ve fiyatları 196

GİRİŞ

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİNE KADAR OSMANLI KARA ORDUSU (1299-1861)

Türk milleti, tarih sahnesinde uzun yıllar yer almış, irili ufaklı yüzlerce devlet kurmuştur. Bu devletlerin hakimiyet süreleri farklılık göstermesine rağmen, hemen hepsinin en göze çarpan niteliği askerî karakteri olmuştur[1]. İslâmiyet'ten önce kurulan Türk devletleri, her ferdin dâimî askerliğini yani "ordu-millet" anlayışını benimsemişler, çağlarına göre daha modern silah, sistem ve taktikleri kullanmışlardır. Nitekim Mete Han tarafından dünya askerî teşkilatına kazandırılan "onlu sistem" yanında atın üzerinde manevra kabiliyetini artıran pantolon ve ceketlerin kullanımı, savaşlarda ağır teçhizâtlı düşmanların paniklemelerine neden olan "hafif süvâri" birlikleri, "sahte ric'at" taktiği ve "ıslıklı oklar"ın kullanımı bunların başında gelmiştir. Öncelikle Çin olmak üzere göçler nedeniyle Roma, Bizans ve diğer Avrupalı milletler de, çoğu kez Türk ordu teşkîlâtı ve teçhizâtını örnek almışlardır[2].

İslam öncesi varolan gerek "onlu sistem" ve gerekse "ordu-millet" anlayışı Türk-İslam devletlerinde de devam etmiştir. Üstelik yüzyıllar geçtikçe Türk ordu ve askerî teşkilatı, eski ile sınırlı kalmadan yenilik ve ilerlemelere de ayak uydurarak gücünü koruyup artırabilmiştir. İlk Türk-İslam devletleri içerisinde en güçlü ve düzenli ordu, dört temel askerî unsurdan oluşan Büyük Selçuklu Devleti ordusudur. Bunlar, başta Türkler olmak üzere çeşitli milletlerden seçilerek sarayda özel bir eğitimden geçirilen Saray Gulâmları, hükümdarın yanında her an savaşa hazır bulunan Hassa Ordusu, büyük komutan ve devlet görevlilerinin beslediği Eyâlet Askerleri ile sınır bölgelerinde fetihlerle görevli ve her an savaşa hazır Türkmenler idi. Buna yakın bir askerî teşkîlât Anadolu Selçukluları'nda da devam etmiş ve bu yapı basit şekliyle Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında da kendini göstermiştir[3].

[1] Hüseyin Işık, "Türk Askerinin Nitelikleri", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 38 (1995), s. 156.

[2] İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *M.E.B. İ.A.*, C. 12/II, s. 150, 237. Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 46. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 62. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 31. Geniş bilgi için bkz.: Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VII. Kafesoğlu, *Hun İmparatorluğu*. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*.

[3] Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 171. Geniş bilgi için bkz.: Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Aydın Taneri, *Türkiye Selçuklularında Kültür Hayatı*. Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri: Kuruluş Devri*.

623 yıllık varlığı (1299-1922) süresince Osmanlı Devleti de, askerî temeller üzerinde oturmuş ve bu özelliği ile birçok bölgede hakimiyet kurmuştur. Kuruluş döneminde Osmanlı askerî teşkilatı, Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlı ve Memlûk askerî teşkilatlarına benzer özellikler taşımıştır. Genel itibarıyla merkeze bağlı her bey, kendisine bağlı aşiret kuvvetleriyle savaşa iştirak etmiştir. Ancak, bu aşiret askerleri atlı birlikler olduğu için, özellikle kale muhasaralarında istenilen başarıyı elde edememişlerdir. Bu yüzden devamlı, savaşa hazır yaya ve atlı kuvvetlerin oluşturulması ihtiyacı doğmuştur. Böylece, Orhan Bey döneminde Türk gençlerinden meydana getirilen ilk düzenli ordu oluşturulmuş; bunların atsız askerine "yaya", atlı askerine "müsellem" adı verilmiştir. Bu askerî birlikler, XV. yüzyıl ortalarına kadar savaşlarda bizzat kullanılmıştır[4].

Osmanlı Devleti, Rumeli taraflarında genişlemeye başlayınca daha fazla askere ihtiyaç olmuş; bu da, savaşlarda esir alınan hristiyan çocukların Türk-İslam terbiyesi ile yetiştirilerek yeni bir askerî sınıf meydana getirilmesiyle karşılanmıştır. Bu cümleden olarak Sultan I. Murat zamanında; Acemi Ocağı, Yeniçeri Ocağı, Cebeci Ocağı, Topçu Ocağı, Top Arabacıları Ocağı, Kapıkulu Süvarileri adıyla altı sınıftan oluşan Kapıkulu Ocakları'nın temelleri atılmıştır[5]. Daha sonra bunlara Humbaracı ve Lağımcı Ocakları da eklenmiştir. İlk zamanlar pençik kanunu, Sultan II. Murat zamanında ise devşirme sistemi ile yetiştirilen bu askerler, üç ayda bir "ulûfe" adlı maaş alan merkez askerleri görevini görmüş, evlenmeleri ve başka bir işle uğraşmaları yasak edilmiştir. Devletin savaşları kazanmasında ve başarılarında büyük paya sahip olan Kapıkulu Askerleri'nin devşirilmesi sistemi, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren zayıflamaya başlamıştır[6].

Osmanlı Devleti'nin temel askerî güçlerinden birisini de, esasını Tımarlı Sipahiler'in oluşturduğu Eyalet Kuvvetleri teşkil etmiştir. Tımarlı Sipahiler, Osmanlı toprak sisteminin askerî yönüyle ilgili uygulaması sonunda ortaya çıkmıştır. Sistem bir yönüyle toprağın işlenmesini ve ürün alınmasını sağlarken, diğer yönüyle de devletin asker ihtiyacına hizmet etmiştir. En mükemmel şeklini Kanuni Sultan Süleyman zamanında alan Tımarlı Sipahi Teşkilatı da, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren dirlik (tımar) sisteminin zayıflaması ile bozulmaya başlamıştır[7].

[4] Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 43. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 508. Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, C. 1, ss. 29-30. Mehmet Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)*, C. 1, s. 155.

[5] Halaçoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilatı, *D.G.B.İ.T.*, C. 12, ss. 337-338.

[6] Nejat Göyünç, "Kuruluş Devrinde Askeri Teşkilat ve Devşirme Düzeni", Osmanlı, C. 6, ss. 558-560. Devşirme sistemi hakkında geniş bilgi için bkz.: Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *T.D.V. İ.A.*, C. 9, ss. 254-257. Uzunçarşılı, "Devşirme", *M.E.B. İ.A.*, C. 3, ss. 563-565. Ahmet Refik, *Devşirme Usûlü*. Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu", Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi, *Belleten*, S. 198, ss. 679-724.

[7] Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", Osmanlı, C. 6, s. 553. Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, s. 63-65. Tımar Sistemi ve Tımarlı Sipahiler hakkında bilgi

Batıda Macaristan'a, kuzeyde Kafkasların yarısına, doğuda Mezopotamya ve Arabistan'a, güneyde Mısır'a ve Akdeniz adalarına ulaşmış olan Osmanlı Devleti'nin bu geniş topraklar üzerinde hüküm sürebilmesi için ordu teşkilatını sürekli güçlü tutabilmesi gerekiyordu[8]. Ancak bir zamanların muhteşem Osmanlı merkez ve eyalet orduları, zamanla batının teknik-taktik gelişmelerini takip edememesinden ve kanun-nizamlara uygunsuz hareketlerden dolayı bozulmaya başlamış; böylece savaşlar kaybedilmiş, ocakların devlet üzerindeki nüfuzu gittikçe artmış ve maaşların ödenmesi zorlaşmıştır. Bununla birlikte devlet, XVIII. yüzyıla kadar askerî sahada geri kalmışlığının sebeplerini yeterince fark edememiştir[9]. Nitekim, XVII. yüzyılda, askerî meseleler üzerinde yüzeysel durulmuştur. Örneğin Sultan I. Ahmed (1603-1617), devlet adamlarından Yeniçeri Ocağı'nın eski adet ve ananelerini bildiren ve ocağın güçlendirilmesini öngören raporlar almasına karşın bu tespitler hayata geçirilememiştir[10]. Sultan II. Osman (1618-1622) da, 1 Eylül 1621'de Hotin önlerine gelen Osmanlı ordusunun istenilen sonucu alamadığını görünce[11], Lehistan seferindeki başarısızlığın esas nedenini askerlerin gayretsizliğine bağlamıştır. Bu sefer sonunda askerlerle padişahın arası açılmaya başlamış ve bu Genç Osman'ın öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması gerektiğine inanan II. Osman, Yeniçerilerin öldürdüğü ilk Osmanlı padişahı olarak tarihe geçmiştir[12]. Yine Sultan IV. Murat (1623-1640) ve Köprülüler zamanındaki (1656-1676) zorlama girişimleri dışında, XVII. yüzyılda askerî teşkilatın ıslahı için ciddî hiçbir tedbir alınamamıştır[13].

XVIII. yüzyıl başlarında artık Avrupalı devletlerin askerî açıdan Osmanlı'ya olan üstünlükleri kabul edilmeye başlamıştır. Türk aydınlarının bazıları, askerî yeterliliğin sağlanmasının ve Avrupalı devletlere mukavemet edilebilmesinin batı harp usullerinin alınmasıyla mümkün olabileceğini düşünmeye başlamıştır[14]. Fakat bu konuda çalışmalar başlamadan önce, batının askerî kurumlarının ve silah

için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *M.E.B. İ. A.*, C. 12/1, ss. 286-332. M. Tayyib Gökbilgin, "Sipahi, *M.E.B. İ. A.*, C. 10, ss. 689-694.

[8] Cemalettin Taşkıran, "Yükselme Döneminde Osmanlı Ordusu, *Osmanlı*, C. 6, s. 561.

[9] Ergün Aybars, "Türkiye'de Modernleşme, Demokrasi ve Bağımsızlık Mücadelelerinde Türk Silahlı Kuvvetleri, *Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* (2000), s. 523.

[10] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 9. İnalcık, "Adâletnâmeler, *Belgeler, nr. X (1967)*, ss. 123-133. Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, C. 2, s.32.

[11] Mücteba İlgürel, "İkinci Osman, *D.G.B.İ.T.*, C. 10, s. 435.

[12] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III-1. Kısım, s. 133.

[13] Özcan, *a.g.m.*, s. 554. Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilatı, *Osmanlı Devleti Tarihi*, IRCICA (Zaman Yayınları), C. 1, s. 357.

[14] Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 1003. Kuran, "Türkiye'de Siyasi Düşüncenin Değişmesi", *Türk Yurdu Dergisi*, C. 11, s. 53. Baykara, a.g. m., s. 263.

gücünün ülkeye ne şekilde getirileceği tartışma konusu olmuştur[15]. Genellikle askerî eksiklikler batıdan getirilen yabancı uzmanlar aracılığıyla giderilmeye çalışılmış, dolayısıyla askerî reformlar kişisellikten kurtulamamıştır.

Lale Devri (1718-1730) başlarında Sadrazam Damat İbrahim Paşa, alınan yenilgileri göz önüne alarak, bozulmuş olan Yeniçeri Ocağı'nı ıslah etmeyi düşündü. İbrahim Müteferrika'nın "Fenn-i Muhârebe ve Ta'lîm-i Asker"e dair yayınlamış olduğu risaleyi dikkate alarak, 300 kişiden oluşan bostancı neferine Haydarpaşa çayırında yeni usulle gizlice talimler yaptırttı[16]. Ayrıca, uzun yıllar Osmanlı ordusuna hizmet edecek olan Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa), Humbara Ocağı'nı ıslah etmek için yine bu devirde davet edildi[17]. Bu dönemde, savaşların sona ermesi nedeniyle askerî ve mülkî kadrolarda bir takım düzenlemeler yapılarak, büyük tasarruflara gidildi[18]. Yangınlara karşı bir Fransız dönmesi olan Davud'un teklifi ile bir tulumbacılar birliği meydana getirildi[19]. Tüm bu faaliyetlere rağmen, Osmanlı tarihinde önemli bir yeri olan Lale Devri'nde askerî düzenlemeler diğer alanlara nispetle sınırlı kaldı.

Lale Devrini müteakip tahta çıkan Sultan I. Mahmud (1730-1754), savaş araç-teknikleri ve strateji metotları tamamen değişen Avrupa orduları karşısında, askerî bir ıslahat yapmadan zaferler kazanmanın artık kolay olmayacağını iyice anlamıştı[20]. Dönemin sadrazamı Topal Osman Paşa da modern topçu kuvvetlerinde Avrupa taktik ve silahlarının kullanılması taraftarıydı[21].

Askerî sınıfı Avrupa tarzında yetiştirmek isteyen I. Mahmud, İbrahim Müteferrika'nın kendisine sunduğu "Usûl'ül-hikem fî-nizâmü'l-ümem" adlı risalesinden etkilenerek[22] Avrupa askerî usullerini yakından tanıyan bir Avrupalı uzman getirtmeye karar verdi[23]. Sultan I. Mahmud bu amaçla, Türkiye'ye iltica edip ihtidâ etmiş olan Ahmed Paşa'yı Humbaracı Ocağı'nı ıslaha memur etti. Bundan sonra 200 yıl boyunca Osmanlılar, çağdaş dünya ile bu teknik uzmanlar aracılığıyla bağ kurdu[24].

[15] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri-II*, s. 12.

[16] İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s. 28. Ahmet Refik Altınay, *Lale Devri*, s. 13. Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 71.

[17] Münir Aktepe, "Ahmed III", *T.D.V. İ. A.*, C. 2, s. 37. Ahmet Refik, *Tesâvir-i Rical*, s. 79.

[18] Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, C. III, s. 277.

[19] Aktepe, "Damad İbrahim Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 8, s. 442.

[20] Mithat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.5, s. 2497.

[21] İlgürel, "I. Mahmud, *D.G.B.İ.T.*, C.11, s. 144.

[22] Ercüment Kuran, *a.g.m.*, s. 492. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 48.

[23] Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorlugu ve Modern Türkiye*, s. 327.

[24] İlgürel, gös. yer. Cavid Baysun; "Ahmed Paşa (Humbaracı)", *M.E.B. İ.A.*, C. 1, s. 199. Özcan, "Humbaracı Ahmet Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 18, s. 351. Asıl adı Cloud Alexandre Comte

Beylerbeyi payesiyle Humbaracı Ocağı'nın[25] başına getirilen ve bundan böyle "Humbaracı Ahmet Paşa" diye şöhret bulan Comte de Bonneval, işe ulûfeli bir humbaracı sınıfı kurmakla başladı ve bunun için bir nizamname hazırladı[26]. Bu nizamnameyle sonraki gelenekçi reformcuların sık sık başvurdukları bir örnek meydana getirilmiş oluyordu: "*tutucu muhalefeti ayağa kaldırmamak için eski yapı içerisinde yeni örgütlerin kurulması yolu*". Humbaracı Ahmet Paşa, düzenli aylıklar ve emeklilik aylıkları vererek askerliği yeniden gerçek bir meslek haline dönüştürmek istedi. Yeniçeri alaylarının daha küçük birliklere ayrılmasını ve bunların başına kendi yetiştireceği genç subayların getirilmesini savundu, böylece daha etkin ve disipliner bir askere sahip olunacağını düşündü. Fakat Yeniçeri muhalefeti bu planların uygulanmasını engelleyince, Fransa'dan getirttiği üç subay yardımıyla tüm gücünü topçu birliklerin kurulmasına sarf etti[27].

Humbaracı Ahmet Paşa, Bosna'dan getirttiği 300 kadar nefere Üsküdar-Ayazma'da kurulan Humbaracı kışlasında, batı tarzında yeni talim usulleri ve savaş stratejileri öğretti. Eğittiği birliği Fransız ve Almanların gıpta edecekleri bir düzeye çıkardı[28]. Ahmet Paşa'nın hazırladığı nizamname gereğince ulûfeli humbaracılardan her 100 kişi bir oda meydana getirmek üzere teşkilatlandırıldı ve her odaya bir odabaşı (yüzbaşı), iki ellibaşı, üç otuzbaşı, on onbaşı, vekilharç, imam, hoca, tabip, cerrah, yazıcı, davulcu vesâire olmak üzere 25 kişi tayin edildi[29]. Bu çalışmalarla Humbaracı Ocağı, müstakil bir ocak haline getirilmiş oldu[30].

Humbaracı Ocağı, tedristen ziyade talime kıymet veren bir müesseseydi. Sıkı bir talimle eğitilen humbaracılar, Vidin, Niş, Hotin, Azak ve Bosna gibi serhad kalelerine "humbaracıbaşı" olarak tayin ediliyordu[31]. Ulûfeli Humbaracı Ocağı ile Osmanlı'da ilk defa Avrupa usulünde yeni bir askerî eğitim gerçekleştirilmiş oluyordu[32].

---

de Bonneval olan Ahmet Paşa, 14 Temmuz 1675'te Coussae'de doğmuş, asker olarak yetişmiş, İspanya veraset savaşlarında şöhret kazanmış bir Fransız asilzadesidir. Baysun, gös. yer.

[25] *Humbara (Kumbara)*, askerî bir terim olarak demirden yapılmış, içine patlayıcı madde doldurulan, yuvarlak bir çeşit merminin adıdır. Bu mermiyi havan topu vasıtasıyla kullanan topçuya "Humbaracı", bunu yapan ve kullananların bağlı bulunduğu ocağa da "Humbaracı Ocağı" denirdi. Ahmet Halaçoğlu, "Humbaracı", *T. D. V. İ.A.*, C. 18, s. 349. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, ss. 854-855.

[26] Özcan, *gös. yer.*

[27] Shaw, *gös. yer.*

[28] Sina Akşin-Metin Kunt, *Türkiye Tarihi 3 (Osmanlı Devleti 1600-1908)*, C. 3, s. 278.

[29] A. Halaçoğlu, a.g.md., s. 350.

[30] Baysun, "Kumbaracı", *M.E.B. İ.A.*, C. 6., s. 983.

[31] A. Halaçoğlu, gös. yer.

[32] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Yenileşme Dönemi Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı*

Sadrazam Topal Osman Paşa'nın 1732'de azlinden sonra Humbaracı Ahmet Paşa bir süre unutulduysa da, Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa zamanında kendisine tekrar beylerbeylik payesi verilerek "Sadrazam Müşaviri" oldu[33]. 1734'te ocağın ihtiyaç duyduğu talimli askeri yetiştirmek üzere Üsküdar Toptaşı'nda bir "Hendesehâne" açtı[34]. Hendese ilminde tam bir maharet sahibi olan Yenişehir Müftüsü Hacı Ahmet Efendi zâde Mehmet Said Efendi'yi, bu dersin hocalığına getirdi[35]. Matematik ve fen bilgilerinin öğretildiği bir askerî mühendis okulu olan Hendesehâne[36] Türkiye'de ilk defa yüksek teknik eğitim yapan bir müessese olması bakımından önemlidir. Buraya devlete daha sadık olan "Bostancı Ocağı"ndan seçilenler alındı[37]. Subay yetiştirmek üzere açılan bu mektep, III.Selim zamanında kurulacak olan "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun"un çekirdeği oldu[38].

Humbaracı Ahmet Paşa'nın reformları, Osmanlı ordularının 1736-1739 Rusya ve Avusturya seferlerinin başarılı olmasına katkıda bulunmuştur. Osmanlı orduları bu dönemde, Sırbistan'ın büyük bir kısmını, Belgrat da dahil olmak üzere, geri almış ve Bosna'daki Osmanlı hakimiyetini güçlendirmiştir[39].

I. Mahmud'un reform çabaları yalnızca topçu birliklerine ilişkin değildi. Padişah, eski askerî birliklerde de reform yapılması gerektiğine inandı. Patrona Halil İsyanı'ndan sonra tımar düzenini yenilemek için yasalar çıkarttı (29 Ocak 1732). Yeniçeri ağalığına güvendiği kişileri getirdi. Yeni bir isyan korkusundan güçlü reform çabalarına girişemediyse de, askerlere geleneksel görevlerini yapmaları ve geleneksel eğitime razı olmaları şartıyla düzenli maaş vermeye başladı[40]. Ancak toprak dirliği ve tımarlı sipahi sistemi artık memleketin zirâî, iktisâdî ve ictimâî bünyesine uymuyordu. Bu yüzden yapılan ıslahattan görünür hiçbir fayda hasıl olmadı[41].

Medeniyet Tarihi, IRCICA (Zaman Yayınları), C. 1, s. 278.

[33] Özcan, gös. yer..

[34] Kuran, gös. yer. Lewis, *a.g.e.*, s. 45.

[35] Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 95. Pakalın, *a.g.e.*, s. 855.

[36] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 124.

[37] Sertoğlu, gös. yer.

[38] Özcan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Yapısı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, s. 117.

[39] Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 46.

[40] Shaw, gös. yer.

[41] Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2498. XVIII. yüzyılda Osmanlı askerlerinin kıyafetleri için bkz.: Mc. Lean Tho., *XVIII. Asırda Türk Askeri Kıyafetleri*, Çev. Muharrem Feyzi, Zaman Kitaphânesi, İstanbul 1933. Bu kitapta yeniçeri, süvari, topçu vb. askerî ocaklara ait 33 adet renkli kıyafet resmi bulunmaktadır.

Sultan III. Mustafa zamanında da (1757-1774) batı tarzı askerî ıslahatların hızı kesilmeden devam ettirilmiştir. Esasında Yeniçeri Ocağı'nın ıslaha ihtiyacı olduğunu selefleri gibi iyi bilen Sultan III. Mustafa, bunun oldukça zor hatta imkansız olduğunu gayet iyi biliyordu. Bunun için topçu sınıfını ve tophaneyi düzenlemeye, bir mühendis okulu açmaya karar vermiştir. Padişahın bu konuda yardımına başvurduğu kişi Baron de Tott olmuştur. XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı ordusuna hizmet eden askerî danışmanlardan olan Tott[42], Fransa hükümeti tarafından bir doğu seyahatine memur edilmiş, bir müddet Kırım'da Tatarlar'ın yanında kaldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. Aslen Macar olan Tott, Osmanlı'nın yenileşme ve Avrupa'ya açılma politikasında önemli isimlerden birisi olmuştur. Osmanlı ordusunda vazife almak için-geleneğe dayalı olarak-müslüman olma şartı Baron de Tott ile birlikte ortadan kalkmış ve Osmanlı'nın Avrupa ile olan teknolojik ve kültürel temaslarında yeni bir dönem başlamıştır[43].

Baron de Tott, ilk olarak 1770 Çeşme Bozgunu'ndan sonra Çanakkale'yi zorlayan Rus donanmasına karşı Boğazı tahkim etmekle görevlendirilmiştir[44]. Osmanlı topçularını, Avrupa'da o sıralarda geliştirilmiş olan yöntemlerle yetiştirmiş, ayrıca Topçu Ocağı'nı ıslah ederek ağır toplar yerine yeni hafif toplar döktürmüş[45] ve Hasköy'de modern bir top dökümhanesi kurdurmuştur[46]. Yeniçerilerin itirazları ile kapatılmış olan Üsküdar'daki Humbarahâne ve Mühendishâne mekteplerinin o vakit dağıtılmış olan talebelerinden bazıları Râgıp Paşa'nın gayretiyle toplatılarak, Kağıthâne'de mühendisliği hedef alan bir eğitime başlamışlardır[47].

1768'de Osmanlı Devleti ve Rusya arasında başlayan savaş, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nde bir süredir yaşanan iç sorunlar iyice su yüzüne çıkmıştır[48]. Osmanlı Devleti, Rusya'nın yanında Avusturya ve İran'la da mücadeleye girişmiş, bu mücadeleler sonunda ordunun ve ıslahatların yetersizliği tamamen anlaşılmıştır.

Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), devletin kurtulması için reformlara gereksinim bulunduğu anlayışıyla tahta çıkmış ve XVIII. yüzyıl padişahlarının en

[42] Shaw, *a.g.e.*, ss. 340-341.

[43] Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğunda İlk Mühendishanenin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih*, s. 5.

[44] Gezâ David, "Baron De Tott", *T.D.V. İ. A.*, C. V, s. 83.

[45] Akşin, *a.g.e.*, s. 279.

[46] İlgürel, "III. Mustafa", *D.G.B.İ.T.*, C. 11, s. 153.

[47] Akyüz, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası", *OTAM*, C. III, s. 1003. Baykal, a.g.md., s. 701.

[48] Roderic H. Davidson, "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, s. 62.

güçlü reformcularından biri olarak tarihteki yerini almıştır. İktidarı elde tutabilmek için sık sık sadrazam değiştirme yöntemine başvurmasının yanı sıra gelenekçi reform hareketini canlandırmış, Avrupa orduları ile boy ölçüşebilmek için gerekli olan yeni askerî teknikleri benimsemiştir[49]. 10 Ocak 1774'te Baron de Tott'un gayretleriyle kurulan Sürat Topçuları Ocağı, 1776'da Topçu Ocağı'na ilhak edilmiş, 1783'de Halil Hamid Paşa'nın girişimleriyle yeniden şekil almıştır[50]. I. Abdülhamid, başta Fransa olmak üzere çok sayıda yabancı askerî danışman getirten, böylece XIX. yüzyılda egemen olacak yeni reform biçimini başlatan padişahtır[51].

Bu dönemde tımar ve zeâmet askerlerinden sorumlu olan alaybeyleri, sahipli pek çok tımarı zorla ele geçirmekteydiler[52]. Bu yüzden ilk ciddi düzenleme, 18 Ağustos 1777'de tımar ve zeâmet sisteminde yapıldı. Toprakların ne şekilde verileceğine, sahiplerinin yerlerinden ayrılmamalarına, alaybeylerinin her sancağın tımar ve zeâmetleri arasından seçileceğine dâir bir ferman yayınlandı. Bu fermanla tımarlı sipahinin ıslahı amaçlandı[53]. Fakat bu karar uygulama sahası bulamadı ve 9 Eylül 1792'de tekrarlandı[54].

7 Nisan 1789'da tahta çıkan Sultan III. Selim'in[55], devlete yeni bir düzen vermek amacıyla gerçekleştirdiği yeniliklerin bütününe Nizâm-ı Cedîd denmesine rağmen, bu tabir yoğun olarak askerî alanda kullanılmıştır[56]. Sultan III. Selim'i askerî ıslahatlar yapmaya sevk eden asıl faktör Yeniçeri Ocağı'nın bozulması dolayısıyla savaşlarda yaşanan başarısızlıktı. Sultan III. Selim, Kapıkulu Ocakları'nın

[49] Niyazi Berkes; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 81.

[50] Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid*, s. 192-193. David, *a.g.m.*, s. 83. Sürat Topçuları Hakkında bilgi için bkz.: Kaçar, "Osmanlı Devletine Modern Topçuluğun Girişi (Sürat Topçuları Ocağı)", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 31, (2000), ss. 647-651.

[51] Bu elçiler ve çalışmaları ile ilgili bkz.: Auguste Boppe, "On Sekizinci Asırda Fransa ve Türk Askerliği", Çev. Ahmet Refik, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, I/4, (1930), ss. 28-33. E. Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I*, s. 23. Davidson, *Osmanlı imparatorluğunda Reform*, s. 12.

[52] Yusuf Oğuzoğlu, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu", *Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* (2000), s. 97. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, ss. 42-43.

[53] Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 189.

[54] Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", *İ. Ü. E. F. Tarih Dergisi*, S. 32 (1979), s. 219.

[55] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi* (Bundan sonra *HAT.* Şeklinde kısaltılacaktır) 7877, 8030, 8239, 8679, 12434, 15476, 16130. Fransız İhtilali'nin etkisi ile 1789'da Türkiye'de bulunan Fransız uzmanların hemen hepsi ülkelerine geri dönmüştür. İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri*, s. 66.

[56] Stanford.J.Shaw, "The Established Ottoman Army Corps Under Sultan Selim III (1789-1807)", *Der Islam*, 1965. S.: 40, s. 43.

ve bunların en önemli nüvesini oluşturan Yeniçeri Ocağı'nın ıslah edilerek bunlardan faydalanılamayacağının farkındaydı[57]. Kapıkulu Askeri olmanın verdiği her türlü avantajdan yararlanan ve kapatılması her yönüyle devletin lehine olacak olan bu ocağın birden kaldırılması da imkansız olduğundan padişah, ocağın tedricen kaldırılması konusunda ikna edildi[58]. Bu yüzden ilk başta başlı başına bir askerî ocak olmasını istediği Nizâm-ı Cedîd askerlerini Bostancı Ocağı'na bağlı olmak üzere "Bostancı Tüfenkçisi" adıyla kurdu (Şubat 1793)[59]. Nizâm-ı Cedîd'in yetiştirilmesi ve çoğaltılması, tüm masraflarının karşılanması için de 1 Mart 1793'te İrâd-ı Cedîd adında bir hazine kuruldu[60].

Nizâm-ı Cedîd birliklerinin oluşturmasını müteakip Sultan III. Selim ilk iş olarak yeni askerî birlikler için farklı sınıflara mensup başta Fransa olmak üzere İsveç, Prusya ve İngiltere'den birçok uzman getirtmiştir[61]. Bu dönemde önceki dönemlerle kıyaslanmayacak kadar uzman getirmenin yanında çok sayıda zanaatkar işçinin de orduda istihdamı sağlanmıştır[62]. Levend Çiftliği'nde tertip ve teşkiline karar verilen yeni askerler, 12 bölük ve bir ortadan oluşan 1.600 kişiydi. Zamanla "asakir-i şâhâne"de denmeye başlayan Nizâm-ı Cedîd askerlerine ek olarak 1799'da

[57] Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları*, s. 50.

[58] Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2757. Özellikle yapılması gereken yeniliklerde padişaha sunulan raporlarda ocağın birden kaldırılmaması gerektiği hatırlatılmıştır. Geniş bilgi için bkz.: Karal, "Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Layihalar", *Tarih Vesikaları*, I/6 (1942), ss. 415-425; I/8 (1942), ss. 104-111; II/11 (1943), ss. 342-351; II/12 (1943), ss. 424-432.

[59] Sertoğlu, gös. yer. Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedid", *M.E.B. İ.A.*, C. 9 (1988), s. 312.

[60] *HAT.* 20820. İrad-ı Cedid Hazinesi'ne kanun ve nizamlarla tahsis olunan ve bütçelerinde yer alan gelirler üç grupta toplanabilir: 1. Malikâne mukâtaa, eshâm ve tımar-zeâmetlerinden İrad-ı Cedid Hazinesi'nce zabt olunması üzerine sağlanan gelirler. Bu grupta zabt edilen mukataa faizleri, esham faizleri ve tımar-zeâmet gelirleri yer alır. 2. İrad-ı Cedid Hazinesi'ne tahsis olunan vergilerin hasılatı. Zecriyye resmi (alkollü içkilerden alınan), pamuk resmi, yapağı resmi (koyun ve keçiden ağnam vergisi alınırken beraberinde alınıp İrâd-ı Cedide aktarılan), istefidye resmi (genelde Mora havalisindeki kazalarda yetiştirilen bir cins üzümden alınan), kökboya, mazı ve tiftik resmi bunlar arasındadır. 3. İlk iki grubun dışında kalıp geçici olarak hazineye aktarılan, olağan dışı gelirler. Yeni hazinenin giderlerini ise şu şekilde özetleyebiliriz: Hazine-i Amire ve Darphâne'ye zabt edilen malikâne mukâtaa ve eshâmlar için yapılan ödemeler, eshâm alımı ve satışı nedeniyle ortaya çıkan ödemeler, asker maaş ve ta'yinatları için yapılan ödemeler, inşâ ve imar giderleri, olağan dışı askeri giderler ve diğer çeşitli giderler. (*Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, ss. *155-206.*) Cezar kitabının I. Bölümü olan "İrad-ı Cedîd Hazinesi ve Defterdarlığı başlığında, bu hazinenin kuruluşu, bütçeleri ve gelir-giderleri hakkında geniş bilgiler vermektedir.

[61] Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 139.

[62] M. Alaaddin Yalçınkaya, "Nizâm-ı Cedid Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, s. 684.

ikinci bir orta daha ilave edildi ve böylece Selimiye Kışlası'nın yapımına başlandı[63]. Levend Çiftliği'ndeki iki ortanın kurulmasından sonra Üsküdar'da üçüncü bir orta daha kuruldu (1801). Bu orta Anadolu'da gençlerin yetiştirildiği Nizâm-ı Cedîd ortaları için merkez görevini yapacak[64] ve Karaman Valisi Abdurrahman Paşa'nın yetiştirdiği askerler burada toplanacaktı[65]. Levend Çiftliği ve Üsküdar Ocağı'nın talimlerdeki gayret ve başarıları, ayrıca Napolyon'un Mısır'ı işgali ile[66] buraya gönderilen Nizâm-ı Cedîd askerlerinin katkıları[67], Anadolu ve Rumeli'de yeni ortaların açılmasına sebep olmuştur[68]. Sultan III. Selim'e Anadolu'da asker temini konusunda en çok yardım eden Kadı Abdurrahman Paşa idi. Paşa, Anadolu'da her açıdan güvenliği sağladığı gibi birçok Nizâm-ı Cedîd askerinin yetiştirilmesinde de etkili olmuştur[69].

Osmanlı tarihinde ilk kez bu alayların erlerinin çoğu Anadolu'daki Türk ailelerinden olup, çoğu köylü erleriydi. Bu askerlere daha yüksek maaş veriliyor ve aileleri vergilerden muaf tutuluyordu[70]. Sultan III. Selim, askerî düzen ve eğitimlere son derece önem veriyor, bütün yetkilileri uyarıyor ve fermanlarında hep bu konu üzerinde duruyordu[71]. Padişah, Nizâm-ı Cedîd askerlerinin yetiştirilmesi ile özel olarak ilgilenmiş, Sadrazam ve diğer devlet adamlarını da elinden geldiği kadar ilgilenmeye sevk etmiştir. Hatta Anadolu'da kendilerini bu işe veren vezirleri sık sık mükafatlandırarak teşvik etmiştir[72]. Halkın bazı olumsuz propagandaları ile eğitimden kaçan neferlerin firarlarından haberdar olduğunda, bunlara karşı acilen gereken tedbirlerin alınmasını emretmiştir[73].

Levend Çiftliği askerlerinin harp fennini öğrenmede her zaman maharet kazanmasını isteyen Padişah, sayılarının her defasında artırılmasını gerekli görmüş-

[63] Sipahi Çataltepe, "III. Selim Devri Askeri Islahatı Nizâm-ı Cedid Ordusu", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 7 (1999), s. 244.

[64] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye Tasnifi* (Bundan sonra *C.AS.* şeklinde kısaltılacaktır) 6908, 7306, 11211, 16555, 30018, 39608, 54612; *HAT.* 4909, 14512.

[65] Gökbilgin, a.g.md., s. 313.

[66] *HAT.* 6749, 6764, 6767, 6768, 6777, 6779, 6795, 6802, 6901, 13814/B, 13459.

[67] *HAT.* 6738/B, 15569.

[68] Berkes, *a.g.e.*, s. 95. *C.AS.* 8095, 42261.

[69] Kadı Abdurrahman Paşa hakkında geniş bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, "Kadı Abdurrahman Paşa", *Belleten*, XXXV/138 (1971), ss. 255-302; XXXV/139 (1971), ss. 409-450.

[70] Berkes, gös. yer.

[71] "Bu nasıl iştir, ocağın âdab ve erkânına riâyet böyle mi olur, zâbıtân böyle yaparsa sâir âyan makûlesi ne etmezler, ocağın kânun ve kâidesi icrâsına daima ikdâm ve dikkat etmek nâzır ve ağanın vâcibe-i zimmeti değil midir, asker demek âdab ve erkân demektir...", *HAT.* 5028/A.

[72] Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 54.

[73] *HAT.* 9125.

tür[74]. Hedeflendiği şekilde 1807'ye kadar yeni askerlerin sayısında istikrarlı bir artış olmuştur. Bu dönemde resmi kayıtlara göre, Nizâm-ı Cedîd askeri 23.000 ere, 1.590 subaya ulaşmıştır. Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulmasıyla devlet teşkilatında aynı işi yapan iki askerî sınıf olmuştur. Biri İstanbul ve birkaç vilayette kurulan Padişah'ın gözdesi Nizâm-ı Cedîd Ocağı, diğeri ise köklü, ülkenin her tarafına yayılmış ve yeni askerlere karşı her an harekete geçebilecek Yeniçeri Ocağı idi. Fakat yeni birliklerin askerî eğitimde gösterdikleri çaba kısa zamanda onları disiplinli birlikler haline getirmiştir. Bu birlikler taktik hususunda Avrupa ordularından geri kalmayacak bir noktaya ulaşmıştır[75].

Sultan III. Selim, Nizâm-ı Cedîd programını hazırlatırken belirttiği en önemli esaslardan birisi de, mevcut askerî ocaklardan bilhassa Topçu, Humbaracı ve Lağımcı Ocakları'nın yenileştirilmesiydi[76]. Devlet için son derece önemli olan bu ocaklar için yeni kanunnameler yayınladı[77]. Başta Fransa olmak üzere, İsveç ve İngiltere'den topçuluktan anlayan mühendis ve dökümcüler getirtildi[78]. Tophane ıslah edildi ve Fransız modelinde yeni toplar döktürülerek denemeleri yapıldı[79]. Eski topçu kışlaları yıktırılıp, yeni bir planla genişletilerek sayıları artırıldı. Günlük eğitimler için geniş alanlar tahsis edildi. Topçuların maaşlarının düzenli olarak ödenmesine dikkat edildi[80]. Sultan III. Selim'in yeniden tesis ettiği Topçu Ocağı ile talimler hız kazandı, ateşli eğitim zorunlu kılındı ve ocakta verim arttı. Sonuçta Osmanlı Topçuluğu, Sultan III. Selim'in fermanları ile yeni ve ileri bir düzene kavuştu. Bu yüzden, Osmanlı Devleti'nde Modern Topçu Ocağı'nın temelini atan kişi de Sultan III. Selim oldu[81].

Kışlaları ve fabrikaları Üsküdar'da bulunan Humbaracılar sınıfına da, Sultan III. Selim döneminde, özel bir ilgi gösterilmiştir[82]. Ardı ardına yayınlanan fermanlarla, Humbaracıların hizmete devam etmeleri istenmiş, sayıları artırıl-

[74] *HAT. 13828. C.AS.* 19934, 20689.

[75] Mahmut Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Yeni Nizamların Cetveli*, s. 33.

[76] Tahsin Öz, "Selim III'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Rûznâme", Tarih Vesikaları, III/13 (1944), s. 26. III. Selim döneminde Kapıkulu Ocaklarında yapılmaya çalışılan ıslahatlar hakkında geniş bilgi için bkz. Uğur Ünal, "III. Selim Devrinde Kapıkulu Ocaklarının Islahı Çalışmaları", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı 52 (2002), ss. 167-177.

[77] *HAT.* 12515/A, 12515/K, 12515/M, 13247, 57466.

[78] *HAT.* 3669, 7079, 8569, 8793, 10405, 10447, 10787. B. O. A. Cevdet Maliye Tasnifi 4815.

[79] *HAT.* 1766. *C.AS.* 2575, 3652, 29422, 52639, 53642.

[80] Raif Efendi, *a.g.e.*, s. 14.

[81] M. Ali Özütopçu, "Nizâm-ı Cedid ile Osmanlı Topçuluğu'na Getirilen Yenilikler", *Askeri Tarih Bülteni*, 12/22 (1987), s. 89. *C.AS.* 3920.

[82] Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 1, s. 98.

mış[83], göreve uzak duranların tımar ve zeâmetleri ellerinden alınmıştır[84]. Eğitimlerine dikkat edilmesi gerektiği hatırlatılarak[85] düzen ve intizama önem verilmiş, herhangi bir düzensizlik çıkaranlar tedip edilmiştir[86].

Sultan III. Selim, Humbaracılar için kanunnameler koymaktan başka bu sınıfı daha kullanışlı havan ve gülleler yapmaya yöneltmiştir. Bu cümleden olarak Sütlüce'de birçok lojman, mutfak ve ahırlarıyla muazzam bir kışla inşa edilmiştir[87]. Yine istihkam sınıfına mensup Lağımcılar için hazırlanan kanunnamelerde ise, onların genç ve dinç kişilerden seçilmeleri, matematik öğrenimi görmeleri ve istihkam fennine ait bilgileri edinmiş olmaları gerekliliği üzerinde durulmuştur[88]. 1798'de Humbaracı ve Lağımcı Ocakları'nda birer tulumbacı başı, birer kollukçu, birer çavuş ve yirmişer neferden oluşan bir itfaiye birliği teşkil edilmiştir[89].

Sultan III. Selim döneminde ocakların bozulmuş olan disiplin ve nizamını yeniden kurmak için kanunlar konmuş, askerliğin esası olan eğitimlere son derece dikkat edilmesi istenmiş ve bu büyük ölçüde sağlanmıştır[90]. Şunu da unutmamak gerekir ki, Sultan III. Selim aslen Nizâm-ı Cedîd ordusuna önem vermiş olup diğer askerî ocakların ıslahını iyileştirici bir tedbir olarak düşünmüştür[91].

Sultan III. Selim, barut imali ile ilgili de bir nizamname yayınladı. Devlet adamlarına sıra ile Baruthaneler Nazırlığı görevinin verilmesi usulüne son vererek ileri gelen kişilerden birine bu görevi kalıcı olarak verdi. İyi kalitede güherçileye[92] iki misli fiyat ödenmesini emretti. Barut imali ve güherçile değirmenleri için uzmanlar getirtti. İstanbul Baruthanesi için bütün gerekli alet ve malzemeyi sağla-

[83] *HAT.* 3727, 3728.

[84] *HAT.* 14440.

[85] *HAT.* 8391, 9289.

[86] *HAT.* 8431, 12508.

[87] Raif Efendi, *a.g.e.*, ss. 20-21.

[88] *HAT.* 3721, 12533. *C.AS.* 3875.

[89] *C.AS. 5601.*

[90] Karal, *a.g.e.*, s. 65. *HAT.* 13935.

[91] Ünal, "III. Selim'in Askeri Alanda Yaptığı Yenilikler", Jandarma Eğitim Dergisi, Sayı 19 (2001), 61. Geniş bilgi için bkz.: Çataltepe, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997. Özkaya, "III. Selim Döneminde Kara Ordusunda Yapılan Yenilikler", *Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II* (2001).

[92] Güherçile, doğal halde bulunan ve adi güherçile olarak adlandırılan potasyum nitrat, Şili güherçilesi denilen sodyum nitrat ve duvar güherçilesi yada toprak güherçilesi adı verilen kalsiyum nitrat şeklinde başlıca üç nitrat türüne verilen ortak isimdir. M. Metin Hülagü; "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 11, 2001-Bahar, s. 73.

yarak eksiklerini giderdi[93]. Nizâm-ı Cedîd döneminde, üretilen barutlarda kalite o kadar arttı ki, yeni bir miskal barut, eskisinin sekiz miskaline eş güçte oldu. Yabancılardan barut alınmasına ihtiyaç olmadığı gibi, barut depoları o kadar çoğaldı ki, barut ihracatına bile başlandı[94]. Yine askerî reformlar sayesinde cephane ve silah üretiminde kalite o kadar arttı ki, Nizâm-ı Cedîd döneminde devlet kendi kendine yeter duruma geldi[95].

Nizâm-ı Cedîd Hareketi içerisinde her sahada olduğu gibi askerî teknik eğitim meselesi de söz konusu olmuş ve bu konuda yabancılar tarafından layihalar sunulmuştur. Bunlardan mutlaka bir talimhanenin kurulması gerektiğine işaret eden D'Ohsson'un layihasını dikkate alan[96] Sultan III. Selim, Hasköy'deki Humbaracılar Kışlası'nın yanında 1795'te Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'u kurdurmuştur. Bu okul, Avrupa usulüne uygun olarak kurulan Kara Harp Okulu'dur. Burada daha ziyade topçuluk, haritacılık ve istihkam öğretimi yapılmıştır. İşleyiş yapısı ve sınıf geçme sistemi ile Osmanlı-Batı karışımı bir okul görünümündeydi[97]. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn için hazırlanan kanunnâme gereğince (h. 1210-m. 1795)[98]; dersliklere, odalara ve bir kitaplığa sahip olan okulun giderlerini finanse etmek için tımar ve zeâmet tahsis edilmiştir. 20 yaş altı çocukların alınacağı okulda, teorik olarak aritmetik, geometri, güzel yazı, kompozisyon, resim, trigonometri, cebir, savaş tarihi, felsefe, coğrafya, astronomi ve Fransızca dersleri verildiği gibi, uygulamalı savaş sanatı eğitimi de programlarda yer almıştır[99].

[93] *HAT.* 8419; *C.AS.* 42189, 52383, 54409.

[94] Raif Efendi, *a.g.e.*, ss. 16-17.

[95] Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğunda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6 (1999), s. 684.

[96] Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishânelerin Kuruluşu", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, s. 686.

[97] M. Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, s. 283. Bu okul hakkında geniş bilgi için bkz.: Osman Ergin, Türkiye Maârif Tarihi, C. 2; Vaka-ı Cedîd, Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar, Yay. Haz.: Yavuz Senemoğlu, s. 37-58; Yağmur Say, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, Topçu ve Füze Okulu Matbaası; Kemal Beydilli, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne ...; Mehmet Arif, Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermânı; Sait Arif Terzioğlu, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası İshak Efendi. Okulun kuruluşu hakkında bilgi için bkz.: Necdet Hayta-Uğur Ünal, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un Kuruluşu ve İlk Yılları (1795-1807), Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman'a Armağan*, Berikan, Ankara 2003.

[98] *HAT.* 17240.

[99] Cahit Yalçın Bilim, "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, s. 239. *HAT.* 9783. Kuruluş Kanunnâmesi'ne göre, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un öğretim süresi 4 yıl olup, 1. sene Hüsn-i Hat, İmlâ, Resim, Arabi, Mukaddimât-ı Hendese, Rakam ve Fransızca dersleri; 2. sene İlm-i Hesâb, Usûl-i Hendese,

Humbaracılar Nâzırı Mustafa Efendi nezâretinde, Hoca Abdurrahman Efendi ve iki halife; toplam üç kişilik kadro ile eğitime başlayan Mühendishâne'ye ilk etapta ellisi lağımcı (istihkâm) ve otuzu humbaracı (topçu) ocağından olmak üzere toplam 80 öğrenci seçilerek gönderilmiş, akabinde İstanbul ve taşradan talebe kaydına başlanmıştır[100]. Okuldan mezun olanlar askerî ocaklara subay olarak atanmıştır. Mühendishane'de Osmanlı şehir ve bölgelerinin yanında Avrupa haritaları da çizilmiştir[101]. Askerî okullara önem veren Sultan III. Selim, bu okula yüklü bağış yaptığı gibi, Avrupa ülkelerinden birçok hoca ve kitap da getirtmiştir[102]. Ancak okulda öğrenci sayısının daima sınırlı tutulması, askeri teknik eğitimin devlet içerisinde yaygınlaşmasını ve öğrenci sayısının artmasını engellemiştir[103]. Yine de bu kısıtlılığa rağmen okulun orduya önemli katkıları olmuş, örneğin Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında buradan mezun olan subaylar büyük başarılar elde etmişlerdir[104].

Meydana getirdiği yenilikler uğruna hayatını feda eden Sultan III. Selim, kendisinden önce yapılan askerî ıslahatları daha ciddiyetle ele almış ve bu alanda kararlı adımlar atmıştır[105]. O, kendisinden önceki padişah ve devlet adamlarının yapmaya çalıştığı ıslahat hareketlerinden de yararlanmasını bilmiştir[106]. Topladığı "Meşveret Meclisleri"nde askerî meselelere çare aramıştır[107]. Bu faydalı çalışmalara rağmen başta Yeniçeriler olmak üzere Nizâm-ı Cedid karşıtları, 1807'de Kabakçı Mustafa isyanıyla yenilikleri ortadan kaldırmışlardır. Hatta bu isyana Sultan III. Selim'in özel ilgi gösterip lütuflarda bulunduğu Topçu Ocağı mensupları da destek vererek vefasızlıklarını göstermişlerdir[108].

Coğrafya, Arabi ve Fransızca dersleri, 3. sene Coğrafya, Müsellesât-ı Müsteviye, Cebir, Tahtit-i Arâzî, Târih-i Harb dersleri; 4. sene Fenn-i Mahrûtıyyât, Hesâb-ı Tefâzulî ve Tamâmî, Cerr-i Eskâl, İlm-i Heyet, Fenn-i Remi, Fenn-i Lağım, Ta'lim Nazariyâtı ve İstihkâm derslerinin okutulması kararlaştırılmıştır. *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, ss. 11-12. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, ss. 125-126. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da Fransızca mecburi ders olup bir Fransız öğretmen tarafından okutulmuştur. *HAT. 10925.*

[100] Ergin, *a.g.e.*, s. 274. *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, s. 10.

[101] *HAT.* 4920, 10331, 10369/A.

[102] Bilim, gös. yer.

[103] Kaçar, *a.g.m.*, s. 694.

[104] *HAT.* 3600, 3652.

[105] Turhan, *a.g.e*, s. 152.

[106] Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi*, s. 103.

[107] *HAT.* 8061, 8908, 10931, 14364/A, 14443.

[108] Gökbilgin, *a.g.md.*, ss. 316-317. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ul-Vukûât*, C. III-IV, s. 219. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, C. II, s. 69. *HAT.* 7938. Baysun, "Kumbaracı", s. 984. Kabakçı Mustafa İsyanı ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmet Refik, Kabakçı Mustafa; Fahri Ç. Derin, "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, Sayı 27 (1973), ss. 98-110; Münir Sirer, "Kabakçı Mustafa İsyanı", *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 12 (1976), ss. 45-50.

Sultan III. Selim'in yerine tahta çıkan Sultan IV. Mustafa, Nizâm-ı Cedîd'in kaldırılması faaliyetlerini hızlandırarak[109] saltanatının son günlerine kadar ülkede Nizâm-ı Cedid'e ait ne varsa bunlara el konulmasını emretmiştir[110]. Böylece Sultan IV. Mustafa döneminde özellikle askerî sahada Nizâm-ı Cedid'i hatırlatan herşey tahrip ve yok edilmeye başlanmıştır[111]. Fakat her ne kadar, Sultan III. Selim'in öldürülmesi ile Nizâm-ı Cedîd ıslahatları son buldu denilse de, gerek kısa bir süre sonra tahta çıkan Sultan II. Mahmud, gerekse sonraki yenilikçiler bu dönemi örnek almışlardır. Bu yönüyle Sultan III. Selim, sonraki yenilik hareketlerini büyük ölçüde etkilemiş, kendisinden sonraki yenilikçilere yol göstermiştir. Bu yüzden Türk tarihinde askerî yenileşme adına, Sultan III. Selim ve döneminin özel bir yeri olmuştur[112].

Literatürümüzde, "Islahat" olarak isimlendirilen Osmanlı Devleti'ndeki reform girişimleri sürekli ve müteselsil bir ilerleme ve yükselme trendi çizmemektedir. Çeşitli dönmelerde ortaya çıkan bu girişimler bazen hızlanmış, bazen de frenlenmiştir[113]. Osmanlı'da reform girişimlerinin hızlandığı, yenileşme hareketlerinin arttığı dönemin Tanzimat'la beraber başladığı kabul edilse de[114], Tanzimat, çok sahada Sultan II. Mahmut ile yakından ilgilidir. Çünkü Sultan II. Mahmut zamanı, bütün garplılaşma tarihinde tamamıyla ayrı ve yeni bir devrin başlangıcıdır[115]. Bunda, dönemin en önemli özelliğinin, yenileşme hareketlerinin batılılaşma anlayışı ile bütünleşmesi ve sadece askerî alanda olmayıp, sosyal ve kültürel alana da kaymış olması etkilidir[116]. Zaten Türklerin ordu-millet anlayışına sahip olduğu düşünülürse, Türk ordusunda yapılacak yenileşmelerin, sosyal hayatı da etkileyeceği muhakkaktır[117].

Sultan II. Mahmud (1808-1839) da, bu düşünceden hareketle, Yeniçeri Ocağı'na ulemâ, ricâl ve ocak ağalarının muvafakati ile yeni bir düzen vermeye te-

---

[109] *HAT.* 19418; *C.AS.* 16791.

[110] Talat Mümtaz Yaman, "Nizâm-ı Cedîd'in Lağvına Dair Bir Vesika", *Tarih Vesikaları*, II/12 (1942), s. 433. *C.AS.* 17868.

[111] Çataltepe, *a.g.e.*, s. 250.

[112] Ünal, "İdari ve Sosyal Alanlarda Nizâm-ı Cedîd Çabaları", *OTAM*, S. 14, ss. 273-289.

[113] Ahmet Cihan, "Osmanlı'da Modernleşme ve İlmiye Zümresi", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 33, s. 168.

[114] Bekir Koçlar, "Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti", *Türk Yurdu Dergisi*, C. 12, s. 19.

[115] Tuncer Baykara, "II. Mahmud'un Islahatında İç Temeller: 1829-1839 Arasında Anadolu", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 263. Turhan, *a.g.e.*, s. 160.

[116] Koçlar, *a.g.m.*, s. 20.

[117] Baykara, *a.g.m.*, s. 264.

şebbüs etmiştir[118]. Bu amaçla, Sened-i İttifak'ın imzalandığı günlerde "Sekbân-ı Cedîd" adıyla dağıtılan Nizâm-ı Cedîd'i çağrıştıran modern bir ordunun kurulması gündeme gelmiştir[119]. Ekim 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın gayretleriyle oluşturulan Sekbân-ı Cedîd ordusunun başına Rusçuk Yârânından Behiç Efendi, Umûr-ı Cihâdiye Nazırı olarak tayin edilmiştir. Ancak Sekbân-ı Cedîd, reformları önlemek için her an ayaklanmaya hazır bulunan Yeniçerilerin, yeni hedefi haline gelmiştir[120].

Esamelerinin yakılmasına da tepki gösteren Yeniçeriler, 16 Kasım 1808'de ayaklandılar. Bizzat ocaktan yetişmesine rağmen kendilerine ehemmiyet vermeyip haklarını korumadığı iddiasıyla Alemdar Mustafa Paşa'yı öldürdüler[121]. Alemdar'ın bu şekilde ortadan kaldırılması, yenilik taraftarı çalışmalara yeni bir darbe vurmuş oldu[122]. İsyan sonrası 18 Kasım 1808'de Sultan II. Mahmud, Sekbân-ı Cedîd'i ilgâ ettiğini açıkladı. Alemdar Mustafa Paşa da, Yeniçeri Ocağı'nın isyanına karşı hayatının sonuna kadar mücadeleyi kabul eden tek sadrazam olarak tarihteki yerini aldı[123].

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına giden yolda "Eşkinci Ocağı"nın kurulması da önemli bir aşamadır. Ocak kurulurken her an tetikte olan Yeniçerileri ürkütmemek için, epey dolambaçlı yollar takip edildi. Yeniçeri Ağası Hüseyin Paşa'nın önerisiyle ocağın ileri gelenleri ikna edildi ve ulemâdan olumlu yönde fetva alındı[124]. Bir şekilde Şeyhülislamın da desteğini alan Sultan II. Mahmud, 25 Mayıs 1826'da "Eşkinci" adı ile yeni ve modern bir ocağın teşkîlini resmen ilan etti[125]. Eşkinci askeri fiilen hizmet gören, disiplinli bir sınıf olacaktı. Bu asker, Yeniçerileri bir tarafa bırakarak değil, doğrudan doğruya Yeniçerilerden vücuda getirilecek[126], İstanbul'da bulunan 51 yeniçeri ortasından toplam 7.650 Eşkinci

[118] Karal, "Mahmud II, *M.E.B. İ.A.*, C. 7, s. 166.

[119] Necdet Sakaoğlu, "Mahmut II", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, s. 58.

[120] Paul İmbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, s. 122. Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 28.

[121] Geniş bilgi için bkz: George Oğlukyan, *III. Selim, IV. Murat, II. Mahmut ve Alemdar Mustafa Paşa*; Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler.*

[122] M. Esat Sarıcaoğlu, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Örneğinde Edirne)*, s. 28.

[123] Tunaya, *a.g.e.*, s. 36.

[124] Yücel-Sevim, *a.g.e.*, C. 4, s. 222. Ejder Okumuş, "II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, s. 648.

[125] Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 263. Ahmed Cevad, *Tarih-i Askeriye-i Osmânî*, C. 1, s. 275.

[126] *HAT.* 17465, 25635, 25637, 31434, 32298. C.AS. 10457. Eşkinci layihasına göre İstanbul'daki elli bir yeniçeri ortasından 150'şer nefer alınarak ilk merhalede 7.650 neferden oluşacaktı. Özcan, "Eşkinci Ocağı", *T.D.V. İ.A.*, C. 11, s. 471.

neferi yazılacaktı[127]. Yalnız, kısa sürede eğitime başlayan Eşkinci Ocağı da Sekbân-ı Cedîd'in durumuna düşerek, Yeniçerilerin tepkisine neden oldu. Talime başlamalarından üç gün sonra, 15 Haziran 1826'da, Yeniçeriler ayaklandılar. Daha önceki ayaklanmalarında olduğu gibi diğer askeri birliklerin ve İstanbul halkının kendilerini destekleyeceği beklentisi içindeydiler. Fakat Yunanistan ve Sırbistan'da alınan yenilgilerin, hem halkta hem de diğer askeri birlik mensuplarında onlara karşı uyandırdığı nefretin farkında değildiler. Bu nedenle destek yerine düşmanlık ile karşılandılar. Nihayet bu ayaklanma, II. Mahmud'a Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için aradığı fırsatı verdi[128].

Sultan II. Mahmud'un emri ile Eşkinci Ocağı, ulemâ, medreseliler ve İstanbul halkı, Atmeydanı'nda ayaklanan Yeniçerilere karşı saldırıya geçtiler[129]: Bu saldırılarla 6.000 Yeniçeri öldürüldü ve geri kalanlar da ya tevkif edildi ya da sürgüne gönderildi. Yeniçerilerle birlikte alametleri ve bu arada muhteşemliğini koruması-na rağmen Mehterhane-i Hâkânî ortadan kaldırıldı[130]. Bu olay "Vakâ-yı Hayriye" adıyla tarihteki yerini aldı. Sonuçta Yüzyıllarca Osmanlı Devleti'nin esas kuvvetini oluşturarak sayısız zaferlerin kazanılmasında büyük hizmetler yapmış olan fakat sonraki dönemlerde devlete büyük sorunlar çıkaran Yeniçeri Ocağı tarihe karışmış oldu[131]. Ocağın ilgâ edildiği, Yeniçeri bulunan bütün kale ve şehirlere bildirildi. Memleketin dört bir yanına Yeniçeriliğin kaldırıldığına ve Yeniçerilerin yakalanmasına dair fermanlar gönderildi, bu durum halk ve yöneticiler arasında büyük bir memnuniyet uyandırdı[132].

Sultan II. Mahmud, saltanatının 17. yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak Türkiye'nin yenileşme ve ilerleme yolunu açmıştır. Artık yenileşmenin önündeki en büyük engel kaldırılmış ve modern bir ordunun kurulması için hiçbir engel kalmamıştır. Nizam-ı Cedîd ve Sekbân Ocakları'na mensup subay ve askerlerden "Asakîr-i Mansûre-i Muhammediye" adlı yeni bir ordu kurulmuştur (7 Temmuz 1826)[133]. Bu ordunun başkumandanlığını ifâ etmek için "Seraskerlik" makamı ih-

[127] Ahmet Yaramış, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin Kurulması, *Türkler*, C. 12, s. 698.

[128] Okumuş, *gös. yer.*; Cengiz Topbaş, Osmanlı Devletinde Askeri Islahat Haraketleri, 2023 Dergisi, (132), 15 Nisan 2012, s.78.

[129] İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 38. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkul'u Ocakları* I, s. 549.

[130] Mehterhâne hakkında geniş bilgi için bkz.: Mahmut R. Gazimihal, *Türk Askeri Muzıkaları Tarihi*, ss. 11-40; Erendil, *Türk Tarihinde Askeri Müzik ve Şanlı Mehter*, Ankara 1981.

[131] Yücel-Sevim, *a.g.e.*, s. 223.

[132] *HAT.* 17349, 17410, 17422, 17425/A, 17437/A, 17439, 17454, 17466, 17485, 21810/A, 21811/T, 21811/V, 21848/F, 22076/E, 22285, 32918/B. *C.AS.* 31783.

[133] Mehmet Emin, *Osmanlı Ordusu*, s. 14. *HAT.* 17346, 17420, 17432/A, 17708, 19311/A, 24038, 48118, 59106. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Veli

das edilmiş[134], reisliğine önce bir süreliğine Ağa Hüseyin Paşa arkasından 1828'de 8 yıl bu görevi yerine getirecek olan Hüsrev Paşa getirilmiştir[135]. Ayrıca yeni ordunun düzenlenmesi için yüksek rütbeli Prusyalı subaylar çağırılmış, böylece Türk ordusunda Alman tesiri görülmeye başlamıştır[136].

Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye, yükümlülüğe dayandığından paralı askerlik sistemi de kaldırılmış, millî orduya yönelik çok önemli bir adım atılmış oldu[137]. Asakîr-i Mansûre ile artık, merkez ve eyalet ordularından oluşan iki ordu anlayışı ortadan kalktı, bunlar tek ve düzenli bir ordu halinde birleşti[138]. Bu da eskiden eyalet ordusu için ayrılan mali kaynakların yeni ordunun finansmanına çekilmesini ve mali kaynaklarda da merkezileşmeyi sağladı[139].

Kanunnâme gereği, başlangıçta 12.000 kişiden oluşturulması düşünülen Asâkir-i Mansûre, 1.500'er erden ibaret olup "tertip" denilen sekiz birliğe ayrıldı. Tertip, "kol ve saf"tan oluşturuldu. Her birliğin komutası "binbaşı" rütbesinde bir subaya verildi. 1828'de kuruluş geliştikçe değişiklikler yapılmaya başlandı. Tertip yerine alay, kol yerine tabur ve saf yerine de bölük terimleri benimsendi. Her alayın üç taburdan kurulması uygun görüldü. Alay komutanına "miralay", tabur komutanına "binbaşı" unvanı verildi. Bir süre sonra alaylar, "hassa" ve "mansûre" olmak üzere ikiye ayrıldı ve başlarına "ferik" getirildi. 1832 yılında önce hassa

Şirin, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002. Ahmet Yaramış, *II. Mahmut Döneminde Asakir-i Mansure-i Muhammediye 1826-1839*, Doktora Tezi, Ankara U. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

[134] Turan, *a.g.e.*, s. 265. Aslında "Seraskerlik, daha önceleri ordu komutanlarına verilen bir unvandı. 1835'ten sonra yapılan düzenleme ile Genelkurmay Başkanlığı'na karşılık gelen bu kurum, Sadrazam ve Şeyhülislamlıkla eş kabul edildi. Böylece İlmiye'ye karşı bir denge unsuru sağlanmış oldu, bu durum merkeziyetçi devlet ve hükümetin yanında yer alacak ordunun ortaya çıkmasında etkili oldu." Okumuş, a.g.md., s. 649.

[135] Ruznâme-i Ceride-i Havâdis (Bundan sonra *R. C. H.* şeklinde kısaltılacaktır) No: 2250, s. 2. *C.AS.* 22445. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, C. III, Kısım 5, s. 190.

[136] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 38. Osmanlı ordusunda ıslahat denince akla Almanya'nın gelmesi ilk defa olmuyordu. Daha III. Selim devrinde, padişahın isteğiyle Prusyalı Albay Von Goetze Türk Topçu birliklerini denetlemiştir. II. Mahmud'un Prusya'dan istediği askeri heyet ise, 1836'da Moltke'nin başkanlığında üç yüzbaşı ile gönderilmiştir. Ancak bu heyet Osmanlı ordusuna beklenen yararı sağlayamamıştır. Bu yüzden Türkiye'de Alman askeri uzman ve komutanları asıl 1880'lerden itibaren yoğun faaliyetlere girişmişlerdir. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, s. 72. Türk askeri teşkilatında görev alan Alman subaylar ve çalışmaları hakkında bilgi için bkz.: Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Ankara 1985. Odile Moreau, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askeri Misyonları", *Osmanlı*, C. 2, ss. 335-344.

[137] Suat İlhan, "Tanzimatın Yeri", *Belleten*, C. LV, s. 371.

[138] Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

[139] Cezar, *a.g.e.*, s. 245.

ferikliği sonra da mansûre ferikliği "müşirliğe" yükseltilerek; askerî rütbeler, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar devam edecek biçimini aldı[140].

Askeri eğitime de önem veren Sultan II. Mahmut, mevcut Mühendishâne'ye yeniden şekil verdiği gibi[141], bunun yanında Mekteb-i Harbiye ve Tıbbiye'yi kurdurdu. Bir tıp mektebi açılması yolundaki ilk teşebbüsler, 1827 yılında ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılamak maksadıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin önderliğinde "Tıphâne-i Âmire"nin açılmasıyla başladı. Bu mektebin ilk programını hazırlayan M. Behçet Efendi, Türkiye'de modern tıp mektebinin de kurucusu oldu. Tıphâne-i Âmire'yi 1828'de açılan "Cerrahhâne" takip etti[142]. Tıphâne-i Âmire'de öğretim Fransızca, Cerrahhâne'de Türkçe yapılıyordu. Tıphâne'de Avrupa'dan gelen hocalar ders veriyordu[143] . 1838 yılında bu iki mektep birleştirildi ve 1839'da başına Avusturyalı Doktor C. Ambroise Bernard'ın getirilmesiyle adı "Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne" olarak değiştirildi[144].

Ordunun eğitimine ve yenileşmesine özel bir önem veren II. Mahmud'un 1826'dan sonra yaptığı girişimler, halâ muazzam Osmanlı Devleti'nin büyük ordularını daha eğitimli hale sokmak için yeterli değildi. Bu nedenle bizzat padişahın isteğiyle yeni bir askerî okul açılması kararlaştırıldı. Mektep ya da Sıbyan Bölükleri denen ve kısa bir süre önce teşkilatlandırılan askerler ayrı bir binaya yerleştirildi ve bunlara daha ciddi bir program uygulanmaya başladı. Böylece "Mekteb-i Harbiye" kurulmuş oldu (1834)[145]. Batı tarzında subay yetiştirecek olan Harbiye'nin kuruluşu çağdaşlaşma tarihinin en önemli olaylarından biri olarak tarihteki yerini aldı[146].

Tıbbiye ve Harbiye Mektepleri modernleşme ve ilerleme hareketlerinde birinci derecede rol oynadı. Sultan Mahmud'dan sonra bu iki müessese, Avrupâi

[140] Hamiyet Sezer, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Sonrasında Meydana Gelen Askerî-Sosyal Gelişmeler (1826-1827)", Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I (2000), s. 68. Bu askerlere başlangıçta "şubara", Mayıs 1827'den itibaren ise Mısır ordusunun da kullandığı koyu kırmızı Tunus fesi giydirilmiştir. Geniş bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten*, C. XVIII, S. 70 (1954), ss. 223-230. Hülya Tezcan, "Fes, *T.D.V. İ.A.*, C. 12, s. 416.

[141] *HAT.* 17675, 17685/A, 17685/B.

[142] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayış", *150. Yılında Tanzimat*, s. 354.

[143] Akyüz, *a.g.e.*, s. 127.

[144] İhsanoğlu, *gös. yer.*

[145] Akyüz, gös. yer.

[146] Kuran, "Sultan II.Mahmut ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", *Sultan II.Mahmut ve Reformları Semineri*, s. 110.

fikirlerin temsilcisi durumuna geldi. Bu okullar, yabancı dille eğitim yapması ve yabancı hocaların ders vermesi nedeniyle batı aydınlanma düşüncesinin ve batı siyaset anlayışının Türkiye'ye girmesinde etkili oldu[147].

Sultan Abdülmecid döneminde de (1839-1861), Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile askerî alanda önemli gelişmeler oldu. Ocak usûlünde karyerli askerlik kaldırıldı, yerine kur'a usulü benimsendi[148]. 6 Eylül 1843'te çıkarılan kanunla nizâmî askerlik süresi 5 yıl olarak belirlendi. Bu fiili askerlik hizmetini bitirenlerin 7 yıl da rediflik süreleri vardı. Hassa Ordusu, Dersaâdet Ordusu, Anadolu, Rumeli ve Arabistan Orduları olmak üzere beş ordu merkezi oluşturuldu[149]. Kur'a usulüne geçilmesiyle barış zamanı 150 bin, savaş zamanı 400 bin nefer temin edilebilmiş, dolayısıyla asker sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir[150].

1843'te Meclîs-i Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî genişletildi. Topçu sınıfını düzenlemek üzere Meclîs-i Tophâne-i Âmire kuruldu. Yine Bâb-ı Seraskerî'nin nüfuzu artırıldı. Nizâmiye askerlerinin başında bulunan Serasker, ayrıca kara kuvvetlerinin de kumandanı sayıldı. Seraskerlik rütbesi, sadrazamlık ve şeyhülislamlıkla aynı seviyeye getirildi. 1845'te "Zabtiye Müşirliği" kurularak İstanbul ve eyaletlerin asayiş ve güvenliği bu makama devredildi[151].

1843 nizâmnâmesi ile beş büyük birime ayrılan Osmanlı kara kuvvetlerine 1848'de Irak ve Hicaz orduları da eklendi. Piyade ve süvari birlikleri için Fransız, Topçu birlikleri için de Prusya talimatnameleri alındı. Her bölgeden alınacak asker sayısının o bölgenin nüfusuna göre belirlenmesi kararlaştırıldı[152]. Her aileden bir kişinin askere alınması, tek çocuklu ailelerden asker alınmaması kabul edildi[153].

1839'da Hıristiyanların da asker olmaları için gerekli önlemlerin alınmasına, 1843'te ise özerk Hıristiyan eyaletler hariç tüm gayrimüslimlerin de askerlik yap-

[147] Okumuş, *gös. yer.*

[148] Karal, *a.g.e.*, s. 179. Cerîde-i Havâdis (Bundan sonra *C. H.* şeklinde kısaltılacaktır) No: 2840, s. 1.

[149] Takvîm-i Vekâyi (Bundan sonra *T.V.* şeklinde kısaltılacaktır.) No: 258, ss. 2-3. *C. H.*, No: 145, s. 1; 147, ss. 1-2. *C.AS. 2187.*

[150] *R. C. H.*, No: 2250, s. 2. Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşen Kırım Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun kara kuvveti, Rumeli Ordusu'nda 140 bin, Anadolu Ordusu'nda 150 bin olmak üzere toplam 290 bin civarındadır. Rus kara kuvvetleri de takriben bu miktardadır. Besim Özcan, "Kırım Savaşı (1853-1856)", *Osmanlı*, C. 2, ss. 100-101. Kıyaslamak gerekirse II. Mahmud zamanındaki yeniçeri sayısı 140 bin idi. Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Tarihinin Panoraması*, s. 74. Böylece Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından 20 sene sonra Osmanlı Devleti'nin düzenli asker sayısı hedeflenen rakama ulaşmıştır.

[151] Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *T.D.V. İ.A.*, C. 1, s. 261.

[152] İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 2, s. 431.

[153] Akşin, *a.g.e.*, s. 128.

malarına karar verildi[154]. Buna bağlı olarak gayrimüslimler cizye vermekten muaf tutuldu. Fakat yüzyıllardır askerlik yapmamaya ve sivil hayatın rahatlığına alışan gayrimüslim tebaaya bu teklif ağır geldi. Bazı huzursuzlukların çıkması üzerine bu karar bir süre askıya alındı. 1856'da çıkartılan Islahat Fermanı'nda askerlik meselesine tekrar temas edilerek; Müslüman ve gayrimüslim tüm vatandaşların askerlik yapması tekrar kararlaştırıldı. Ancak uygulamada karşılaşılan güçlükler nedeniyle, gayrimüslimlerden askerlik hizmetine karşılık "bedel-i askerî" adıyla bir vergi alınması kararlaştırıldı[155].

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde Yükseliş döneminde meydana getirilen ideal ordu yapısının ve gücünün yeniden ele geçirilebilmesi, sorunların ortadan kaldırılabilmesi için 1861 tarihine kadar birçok girişimde bulunulmuştur. Askerî problemlerin ortaya çıktığı XVII. yüzyılda, Kanuni dönemi askerî teşkilatı örnek alınmaya çalışılmış, ancak ciddî bir tedbir alınamamıştır. XVIII. yüzyıla girildiğinde, Lale Devri'nden itibaren Avrupa'nın her alanda olduğu gibi askerî yönden de üstünlüğü kabul edilmiş ve bu yüzyıl boyunca yabancı uzmanlar aracılığı ile yenilikler yapılmıştır. Sultan III. Selim döneminde ise Nizâm-ı Cedîd adında köklü askerî ıslahatlar gerçekleştirilmiş, fakat onun öldürülmesiyle yenilikleri ortadan kaldırılmıştır. Amcası Sultan III. Selim'in yarıda kalan ıslahatlarını devam ettiren Sultan II. Mahmud, Sekbân-ı Cedîd ve Eşkinci Ocakları'nı kurmuş, ayrıca bu ocaklara tepkilerini gösteren Yeniçerileri 1826'da kaldırmıştır. Böylece yeniliklerin önündeki en büyük engel bertaraf edilmiştir. Arkasından yükümlülüğe dayanan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adlı yeni bir ordu kurarak, millî orduya yönelik ilk adımı atmıştır.

Tanzimat'ın ilk yıllarında 1843'te kur'a usulü benimsenerek tüm vatandaşlara askerlik yapma yükümlülüğü getirilmiş, ordu merkezleri oluşturulmuştur. Fakat birçok girişime rağmen gayrimüslimlerin askerlik yapmaları bir türlü sağlanamamıştır.

[154] Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 120. Tüm Osmanlı vatandaşlarının askerlikle mesûl tutulması ile ilgili 1839 Tanzîmât Fermanı'nda yer alan karar için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 178.

[155] İhsanoğlu, gös. yer. Cizyeden sonra "askerlik bedeli" anlamında kullanılan ilk tabir "iâne-i askeriyye"dir. Sonraları bu ifâdenin yerine "bedel-i askerî" ve "bedelât-ı askeriyye" tabirlerinin tercih olunmuştur. Sıddık Sami Onar, "Bedel-i Askerî", *M.E.B. İ.A.*, C. 2, s. 439.

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİ KARA ORDUSU TEŞKÎLÂTI

Sultan Abdülmecid'in 25 Haziran 1861'de vefat etmesi üzerine Osmanlı tahtına kardeşi Sultan Abdülaziz geçmiştir. Daha önceki cülus merasimlerinde olduğu üzere askerî erkân da bütün vükelâ ve ülemâ gibi kendisine biat ederek bağlılıklarını bildirmişlerdir[156]. Sultan Abdülmecid'in son zamanlarında artan israflar nedeniyle, kardeşinden daha sıhhatli ve gösterişli olan Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı, herkesçe özellikle muhâfazakar kesim tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır[157].

Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) Avrupalı devletlere karşı dengeleri korumaya yönelik barışçıl bir politika takip edilmiş ve bu devir Karadağ, Girit, Tunus, Yemen ve bazı bölgelerdeki iç isyanlar dışında, dış siyaset açısından barış devri olarak Osmanlı tarihindeki yerini almıştır[158]. Mevcut barış ortamı Sultan Abdülaziz'in özellikle askerî modernizasyon olmak üzere ıslahatlara daha fazla mesai sarf edebilmesini sağlamıştır.

Kara ordusu teşkilatını ele almadan kısaca Sultan Abdülaziz'in ordu ve askerliğe verdiği önem üzerinde duracağız. Sultan Abdülaziz devrini askerî ıslahatlarının karakteri yönünden ikiye ayırmak mümkündür. Birinci devre tahta çıkışından 1869'a, ikinci devre bu tarihten tahtan indirilmesine (1876'ya) kadar olan süreyi kapsar. İlk devre, ordu için yeni kıyafetlerin kabul edilmesi, ordunun modern

[156] *T. V.*, No: 614, s. 2. İrâde Dâhiliye (Bundan sonra *İ.DH.* şeklinde kısaltılacaktır.) *31955*. Şubat 1830'da doğan II. Mahmud'un oğlu Abdülaziz, veliahtlığı döneminde sınırlı bir serbestliğe sahip olmakla beraber, padişahı kuşkulandırmamak için daha ziyade avlanmak ve hayvan beslemek ile meşgul olmuş, güreş, yüzme, cirit ve benzeri sporlarla ilgilenmiştir. Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'den Arap dili ve edebiyatı ile şer'î ilimleri tahsil etmiştir. Neyzen ve bestekâr Yusuf Paşa'dan mûsiki dersleri almıştır. Cevdet Küçük, "Abdülaziz, *T.D.V. İ.A.*, C. 1, s. 179.

[157] A. H. Ongunsu, "Abdülaziz", *M.E.B. İ.A.*, C. 1, s. 57. Ongunsu, "Abdülmecid, *M.E.B. İ.A.*, C. 1, s. 94.

[158] Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, ss. 137-190. *Ceride-i Askeriye Gazetesi* (Bundan sonra *C. A.* şeklinde kısaltılacaktır) No: 493, s. 1. Özellikle Girit'teki karışıklıklar Yunanistan'la olan diplomatik gerginliği artırmıştır. *R. C. H.* No: 1053, s. 1-2; 1062, s. 1; 1063, s. 1, 1064, s. 1; 1107, ss. 2-3; 1146, ss. 2-3; 1166, ss. 3; 1203,ss. 1; 1210, ss. 2-3; 1334, s. 1; 1341, ss. 1-2.

silahlarla teçhizi ve tophâne ile askerî okulların ıslahı çalışmaları ile geçmiştir. 1869'da Hüseyin Avni Paşa'nın Seraskerliğe getirilmesiyle başlayan ikinci devrede ise, askerî kuvvetlerin yeniden teşkilâtlandırılması ve güçlendirilmesi amacıyla daha köklü ve geleceğe yönelik adımlar atılmıştır[159].

Sultan Abdülaziz de, kendinden önceki Osmanlı padişahları gibi, kara kuvvetlerine büyük önem vermiş, askerî işlerin çözüme kavuşması ve daha etraflıca görüşülmesi amacıyla meşveretlerin toplanmasını emrederek, buralarda çeşitli ıslahat fikirlerinin tartışılmasını istemiştir. Bu konudaki emirleri içeren fermanlar dönemi boyunca devam etmiştir[160]. Padişah, saltanatı boyunca ordunun muhtaç olduğu asker kaynaklarının incelenmesine, bunun bir nizama bağlanmasına ve ordunun ıslahı için Seraskerliğe ehil kişilerin atamalarının yapılmasına dikkat etmiştir. Tahta çıktığı hafta Seraskerlik görevinde bulunan Hasan Rıza Paşa'nın yerine Mehmet Namık Paşa'yı atamış[161], Tophâne, Tersâne, Seraskerlik ve kışlaları gezerek cülus bahşişleri dağıtmıştır[162].

Tahta çıkar çıkmaz Sultan'ın ilk önemli askerî icraatı, Osmanlı tebaasından çeşitli milletlere mensup bazı asilzâde delikanlılardan oluşan "Silahşörân-ı Hassa" bölüğünü meydana getirmek olmuştur. Bu bölük som sırmalarla işlenmiş elbiseleri ile gösterişli bir sınıftan öteye geçememesine rağmen, bu girişim Sultan Abdülaziz'in kardeşine göre daha çok hissedilen askerlik duygusunun bir delili sayılabilir[163].

Sultan Abdülaziz döneminde Avrupa ülkelerindeki askerî yapı ve yenilikler takip edilmiştir. Özellikle 1869'dan sonra Avrupa'daki askerî durum ve yenilikler Türk gazetelerinde daha yoğun şekilde ele alınmıştır[164]. Bu tarihten itibaren batı askerlik sisteminde meydana gelen ıslahat, düzenleme, kanun ve nizamlar Türk-

[159] Karal, *Osmanlı Tarihi,* C. VII, s. 183-187.

[160] Sultan 18.04.1865 tarihli bir hatt-ı hümâyûnunda: "Memleketimizdeki ıslahatların başarıyla devamı için gerektikçe mülkî ve askerî dâirelerin reisleri olan vekillerimizin huzûrumuzda akd-i encümen-i meşveret eylemeleri..." demiştir. *T. V.*, No: 796, s. 1. *C. A.*, No: 67, s. 1.

[161] *R. C. H.* No: 2250, s. 2. "Ser-asker Rıza Paşa'nın hasbe'l-îcâb infisâli vukû'una ve Nâmık Paşa'nın dirâyet ve ehliyyet-i müsellemesine mebnî Ser-askerlik hizmetinin müşârün-ileyhe tevcîhi ..." Ahmed Lûtfî Efendi, *Târih-i Lûtfi*, Yay. Haz.: M. Münir Aktepe, C. X, s. 12.

[162] A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 151.

[163] Ziya Şakir, *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, s. 63. *İ.DH.* 34856, 34901, 35289, 36027. 1867 senesine gelindiğinde Silahşöran-ı Hassa lağvedilmiştir. Âmedî Kalemi Defterleri Umûr-ı Askeriye (Bundan sonra *A.M.D. U.A.* şeklinde kısaltılacaktır.) *55*, No: 376.

[164] *T. V.*, No: 928, s. 3; 929, s. 2; 933, s. 3; 936, s. 1; 944, s. 1; 947, s. 3; 956, s. 1-2; 960, s. 1-2; 984, ss. 2-3; 1018, ss. 2-3; *C. A.*, No: 38, ss. 3-4; 39, ss. 3-4; 40, ss. 3-4.

çe'ye çevrilerek yayınlanmıştır[165]. Ayrıca devamlı surette Avrupa'da kullanılan yeni icat top, tüfenk ve diğer askerî teknolojiler hakkında varolan bilgiler gazetelerde yer almıştır[166].

Tüm bunların yanında Sultan'ın askerliğe verdiği önem ve değeri gösteren en ciddi kanıt Şubat 1864'te çocuklarını Harp Okulu'na kaydettirmesidir. Kayıt günü: "*Efendileri bu mektebe koymaktan muradım, arkadaşları ile beraber askerliği tahsîl edip hizmet-i devlette bulunmaları içindir. İnsanın gözüne bir şey dokunacak olsa eliyle muhâfaza etmek emr-i tabi'dir. Millet ve memleketin nâmusu ise benim gözüm gibidir. Allah etmesin ona bir şey dokunacak olsa bunlar elim gibi olduğundan muhâfazasında kullanacağım cihetle askerliğe verdim*"[167] sözleriyle askerliğin ve askerî eğitimin ülke için önemini belirten veciz bir konuşma yapmıştır.

I. Nizâmiye Kuvvetleri

Eylül 1843 Askerî Nizamnâmesi'yle biri 5 senelik Nizâmiye, diğeri 7 senelik Redif olmak üzere Tanzimat döneminde iki askeri sınıf oluşturulmuştur[168]. Bu tarihten itibaren düzenli orduya, II. Mahmud döneminde oluşturulan "Asâkir-i Mansûre" veya "Asâkir-i Muntazama" adı yerine "Asâkir-i Nizâmiye" denilmiştir. Mart 1846'dan itibaren ise ocak usulüne son verilerek kur'a sistemine geçilmiştir[169].

1860'larda Avrupalı devletlerin "milis ordusu" tanımlamasıyla hafife aldıkları Prusya ordusunun yeni icat ettiği silahlarla Danimarka ve Avusturya'ya galip gelmesi üzerine, Avrupalılar ordularını yeniden tanzim edip asker sayılarını artırmaya başladılar[170]. Bu yüzden Sultan Abdülaziz, Avrupa'da meydana gelen

[165] *T.V.*, No: 862, s. 2; 993, s. 2; 1013, s. 1; 1021, s. 1-2-3-4; 1024, s. 1; *C. A.*, No: 61, s. 4; 62, s. 4; 82, s. 3; 91, s. 4.

[166] *T.V.*, No: 981, s. 2; 1004, s. 1; 1010, s.3; 1216, s.3.

[167] Hayta, *a.g.e.*, s. 215. *T. V.*, No: 735, s. 1; 736, s. 1. *C. A.*, No: 4, s. 1; 5, ss. 1-2. *T. A.*, No: 449, s. 1; 453, s. 1.

[168] *T. V.*, No: 1151, s. 1. *Hakâyik'ül-Vakâyi'* (Bundan sonra *H. V.* şeklinde kısaltılacaktır.) No: 116, s. 1.

[169] Musa Çadırcı, "Redif Askeri Teşkilâtı", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, s. 53.

[170] Mahmut Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyyesi*, C. 2, s. 20. 1864 yılında Avusturya ile Prusya, Germen Konfederasyonu adına Danimarka'ya savaş açtılar ve büyük bir zafer kazandılar. Ancak, Avusturya özellikle Holstein'de ayrı bir politika izlemeye ve Prusya'yı haklarından yoksun bırakmaya kalkınca, Prusya Başbakanı Otto Von Bismarck, Avusturya'ya savaş açtı ve 1866'da Sadowa'da bu devleti büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu savaştan sonra Prusya kendi denetiminde Kuzey Almanya Konfederasyonu'nu oluşturdu. Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918e*, s. 151. Rıfat Uçarol; *Siyasi Tarih (1789-1999)*, ss. 240-246. Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, ss. 257-266. Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, ss. 101-110. Bu tarihlerde Avrupa ve özellikle Almanya'daki askeri gelişme ve faaliyetler için bkz.: Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, ss. 213-223. Hayta, *a.g.e.*, ss. 373-728.

yeni askerî düzeleme ve asker sayılarını artırma faaliyetlerini takip ettirmiş ve 21 Haziran 1869'da Osmanlı askerî kuvvetlerinde önemli bir değişikliğe gitmiştir. Çağın ihtiyaçlarına cevap verebilmek için bu tarihte yayınlanan nizamnâme ile 1843 düzenlemesi biraz daha genişletilerek, Kara kuvvetleri; Nizâmiye, Redif ve Müstahfız olmak üzere üç kısma ayrılmıştır[171].

Nizâmiye kuvvetleri iki sınıf olarak belirlenmiş, aslî kuvvet olan ilki dört sene müddetle daima silah altında bulunmuş; ikincileri dört sene hizmeti tamamladıktan sonra iki sene müddetle İhtiyat sınıfına nakledilerek istihdamlarına gerek olmadığı takdirde memleketlerine gönderilerek ziraat, ticaret ve diğer işleriyle uğraşmışlardır. Fakat süvâri ve topçu Nizâmiye neferleri iki senelik ihtiyat sürelerinin ilk senesini silah altında geçirmişler, yalnızca birer seneliğine memleketlerine gönderilmişlerdir. Böylece Nizâmiye askerlerinin aslî (muntazam) sınıfı 150.000 nefer, İhtiyat sınıfı 60.000 ila 65.000 nefer olmak üzere toplam 210.000 kişi olarak hedeflenmiştir. Her sene 37.500 kur'a neferi silah altına alınmaya başlamışsa da VII. Ordunun teşkili ile bu rakam 45.000'e ulaşmıştır[172].

Nizâmiye süresini tamamladıktan sonra 6 senelik ve 192.000 neferden oluşacak Redif hizmeti; arkasından 8 senelik ve 300.000 neferden oluşacak Müstahfız kısmı oluşturulmuştur. Böylece daha önce 12 sene olan askerlik süresi 1869 Nizamnâmesi ile 20 seneye çıkarılarak; 20-40 yaşları arasındaki Müslümanlar askerî mükellefiyet altına alınmıştır. Seraskerlik tarafından bu nizamnâme 2 Ekim 1869 tarihinde vilayetlere bildirilmiştir[173].

Sultan Abdülmecid dönemiyle kıyaslandığı zaman burada en dikkat çekici fark, Nizâmiye ve Redif sürelerinden birer sene indirilmesi, bu iki sene için Nizâmiye ve redif süresi arasında olmak üzere bir İhtiyat sınıfı oluşturulmasıdır. Yine genele bakıldığında askerlik mükellefiyet süresi uzatılmıştır. Kuşkusuz bundaki en önemli gaye asker sayısının artırılmak istenmesidir[174].

[171] *T. V.*, No: 1151, s. 1. *R. C. H.*, No: 1256, s. 1. *Mühimme-i Asâkir, Mevâdd-ı Askeriye Defteri*, Zilhicce 1280-Muharrem 1287, s. 140. Bu nizâmnâme şu şekilde meydana getirilmiştir: İlk olarak Serdar-ı Ekrem başkanlığında toplanan askeri komisyonda askerî ıslahat meselesi etraflıca tartışılarak bir mazbata hazırlanmıştır. Seraskerlik tarafından da bir layiha sunularak bu ikisi (mazbata ve layiha), 1869 Haziran başlarında akdedilen Encümen-i Mahsûs Meşvereti'nde kabul edilmiştir. 21 Haziran 1869'da da irâde yayınlanmıştır. İrâde Meclis-i Mahsûs (Bundan sonra *İ.MMS.* şeklinde kısaltılacaktır.) *1542, 1552.*

[172] Sultan Abdülaziz döneminde kur'a usulü Avrupalı ülkelerinde de uygulana gelmekte olup, 1872'de kur'aya katılan ve askerliğe alınan nefer sayılarına baktığımızda şunları görürüz: Almanya'da kur'aya katılan 340 bin kişiden 130 bini; Rusya'da 450 binden 150 bini; Fransa'da 325 binden 150 bini; Avusturya'da 334 binden 95 bini, İtalya'da 250 binden 95 bini askerliğe alınmıştır. *C. A.*, No: 525, s. 4.

[173] *T. V.*, No: 1149, ss. 1-2; 1150, ss. 1-2. *C. A.*, No: 301, ss. 1-3. *R. C. H.*, No: 1256, s. 1.

[174] *T. V.*, No: 1157, s. 2.

Barış zamanlarında Nizâmiye askerlerinin nöbetle memleketlerine gitmelerine izin verilirdi. Fakat Sultan Abdülaziz döneminde hassas bölgeler olan Belgrat, Girit, Trablusgarp ile Karadağ'ın bazı yerlerindeki askerlerin iki senede bir memleketlerine gitmelerine izin verilmiştir. Ayrıca nöbetleşe olarak memleketlerine gönderilecekler için şu şartlar belirlenmiştir: 3 veya 4 senelik Nizâmiye hizmetlisi olup talimleri hakkıyla öğrenmiş ve yerine getirmiş olmaları, hiçbir zaman firar etmemiş olmaları, çağrıldıklarında en kısa zamanda dönmeleri ve izinde oldukları sürede memleketteki sancaklarının dışına çıkmamaları. Çağrıldıklarında gelmeyenlerin askerlik hizmetleri yanmış ve yeniden askerlik kaydına alınmışlardır[175].

Nizâmiye'den memleketlerine gönderilmek üzere ihtiyat sınıfına nakledilenler nakilleri sırasında birer tezkere alırlar, bir buçuk ay içerisinde bu tezkerelerini redif yüzbaşısına ibraz ettirerek kayıtlarını yaptırırlardı. İhtiyat süresi boyunca memleketlerinde bulunan bu neferler, Redif Taburu Dâiresi içerisinde yer alan bölgelerden ayrılmaz, ancak ruhsat alabilirlerse en fazla bir aylığına uzaklaşabilirler, bulundukları bölgede ticaret ve işleriyle uğraşabilirlerdi. Nizâmiye kuvvetlerinin sayısının artırılmasına ihtiyaç hissedilirse ilk olarak İhtiyat kuvvetleri askere alınırdı. İhtiyat sürelerini tamamlayanlar, memleketlerinin Redif binbaşısına gelip İhtiyat tezkerelerini verirler ve künyeleri redif defterlerine kaydedilerek redif tezkeresi alırlardı[176].

Tanzimat döneminin başından itibaren Nizâmiye askerlerinin evlilik meselesi de kanun ve nizamlarda yer almıştır. 1866'da yapılan bir hatırlatmaya göre *"Bundan böyle askerlik mesleğinde bulunup da evlenmek isteyenler, öncelikle bağlı oldukları ordu tarafından ruhsatname alacaklar; bu ruhsatname olmadan Mehâkim-i Şeriyye tarafından kendilerine evlilik izinnâmesi verilmeyecektir..."*[177] denilmiştir. Yapılan hatırlatmadan da anlaşıldığı üzere, Tanzimat döneminde askerî kanunlar başçavuştan askerî neferlere kadar evlenmek isteyenlerin hâne geçindirecek durumda olanlarına müsaade etmiş, olmayanları ise zâbit olana kadar beklettirmiştir. Kur'a ile asker olanlardan İstanbul'da evlenmek isteyenlerin ise istibdal tezkerelerine

[175] *C. A.*, No: 49, s. 2. *R. C. H.*, No: 1256, s. 2.

[176] *T. V.*, No: 1150, ss. 1-2. *C. A.*, No: 301, s. 1-3. 1870 sonları ve 1871 başlarında Yemen İsyanları sırasında İhtiyat askerlerine ihtiyaç hissedilmiş ve buraya birkaç kafile halinde gemilerle İhtiyat askerlerinin sevki gerçekleşmiştir. *R. C. H.*, 1556, s. 1. Piyâde İhtiyat Neferlerine Verilecek Tezkere Örneği: "Birinci Ordu-yı Hümâyûn Piyâde ikinci Alayı Üçüncü Taburu Dördüncü Bölüğü Beşinci Himesi neferâtından bâlâda künyesi ve eşkâli muharrer Ahmet bin Hüseyin, müddet-i nizâmiyyesi olan dört seneyi memdûhan ikmâl etmiş olduğundan devletçe taburunda tevkîf ve istihdâmına lüzûm olmadığı halde merkûm bundan böyle iki sene dahi kendi kâr u kesbiyle meşgûl olmak için doğruca memleketine azimet etmek ve memleketine vardığı gibi yani nizâmiye silkinden salıverildikten itibâren bir buçuk mâh müddet içinde memleketinin redif yüzbaşısına isbât-ı vücûd ederek işbu tezkeresini kayd ü tasdîk ettirmek ve bu sûretle memleketinde bulunduğu müddetçe ... *T. V.*, 1150, s. 2. *C. A.*, No: 301, s. 4. *R. C. H.*, No: 1258, s. 2.

[177] *T. V.*, No: 865, s. 2.

alıncaya kadar bekletilmeleri yahut bir yakınının (babası-kayınpederi gibi) askerin hânesini geçindirebileceğine dair taahhüt senedi vermesi ile müsaade edilirken; askerlik çağında olup da taşralarda evleneceklere her zaman izin verilmiştir[178]. Ruhsatsız evlenenlere ise hapis cezası uygulanmıştır[179].

Sultan Abdülaziz saltanatının sonuna kadar, Nizâmiye askerleri ile ilgili yeni düzenlemelere gidilmiştir. Mayıs 1865'te Nizâmiye askerlerinin bilgilerini artırmak amacıyla alaylar içerisinde özel mektepler oluşturulmuştur. Özellikle yazı yazmayı öğretmek için açılan bu okullarda birçok kişi 5-6 ay zarfında okuma-yazmayı öğrenmiştir[180].

Temmuz 1875'te Nizâmiye askerlerini Avrupa'nın yeni standartları doğrultusunda düzene koymak ve taksim etmek amacıyla "Tensîkât-ı Askeriyye" adıyla bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon başkanlığına Erkân-ı Harbiyye Reisi Mahmut Paşa atanmıştır[181]. Fakat bu komisyonun yaptığı çalışmalardan Sultan Abdülaziz devrine etki eden radikal sonuçlar elde edilememiştir.

1. Kur'a Sistemi ve Asker Kaynakları

Avrupalı ülkelerinde de uygulana gelen kur'a usulü için[182], Osmanlı Devleti'nde 1869 Askerî düzenlemesinden sonra yeni bir kanunnâme hazırlanmıştır. 4 Ağustos 1869'da Bâb-ı Seraskerî'de oluşturulan komisyonun çalışmaları sonucu[183] 1870 senesi başlarında basımı tamamlanan[184] ve Mart ayından itibaren yürürlüğe giren 7 fasıl ve 77 maddeli kur'a kanunnâmesi ile askerliğe alınma şart ve kuralları yeniden belirlenmiştir[185].

1870 Kur'a Kânûnnâmesi'ne göre, bütün Müslüman ahâlî şahsen askerlik hizmeti ile mükellef tutulmuş (1. madde), hizmetler Nizâmiye, Redif ve Müstahfız şeklinde ifa edilmiştir (2. madde). Askerliğe ya gönüllü yahut kur'a ile alınılmış (3. madde), Osmanlı kara kuvvetleri 6 orduya ayrılmış; her ordu için birer daire tahsis edilerek askerî nefer eksikliği bu dairelerin tarafından giderilmiştir (4. madde).

[178] *T. V.*, No: 1037, s. 1. *R. C. H.*, No: 1046, s. 1.

[179] *C. A.*, No: 87, s. 1.

[180] *T. V.*, No: 801, s. 2.

[181] *C. H.*, No: 2835, ss. 1-2; 2840, s. 1.

[182] Avrupalı devletlerde uygulanan kur'a usûlünün teferruatı için bkz. *H. V.*, No: 98, ss. 1-2.

[183] *İ.DH.* 41496.

[184] *A.MD. UA. 57*, No: 388

[185] Ağustos 1869'da Dar-ı Şura-yı Askerî'de oluşturulan özel bir komisyonda ele alınan (*A.MD. UA. 57*, No: 157) 1870 Kur'a Kanunnâmesi, Ağustos ayına gelindiğinde Seraskerlik tarafından tüm ordu müşirliklerine ve 130 adet de vilayet kapı kethüdâlıklarına gönderilmiştir. *R. C. H.*, 1457, s. 1.

Askerlik çağı 20-25 yaşlarını yani 6 seneyi kapsamış (5. madde) ve hazar mevsiminde her kazanın askerlik çağına gelenleri kazaca uygun bir mahalde toplanarak kur'a orada gerçekleştirilmiştir (6. madde). Kur'a işlemleri Kur'a Meclisleri tarafından yapılmış, Kur'a Meclisi başlarında Binbaşı olmak üzere birer Kol Ağası, Tabur Katibi ve gerekli sayıda yüzbaşı, mülâzım ve kazanın mülkî hakimi ile memurlarından oluşturulmuş, Redif Miralayları ise taburlarda gerçekleşen kur'ayı teftiş etmişlerdir (7. madde)[186].

Her sene hazar mevsiminden üç ay önce her bir ordu merkezi tarafından o ordu nezdinde olan nüfus defterlerine bakılarak ne kadar askerlik çağına gelen varsa künyeleriyle yazılarak "İsnân Defterleri" oluşturulmuştur[187]. Arkasından o ordunun kaç nefere ihtiyacı olduğu belirtilmiş ve kazalardan ne kadar nefer alınması gerektiğini tespit eden "*Taksim Defterleri*" hazırlanmıştır. Kur'a dairelerinde görevli olan zâbitlerin rütbe ve isimlerini gösterir "*Devâir Defterleri*" de çıkarıldıktan sonra, hangi kazadan alınacak neferin hangi alay ve hangi tabura verilmeleri lazım geldiğini gösterir "*Tahsis Defterleri*" düzenlenmiştir. Bu defterlerin birer sureti Seraskerliğe de takdim edilmiştir (11. madde). Ordularca Seraskerliğe sunulan bu defterler, Dâr-ı Şûraya verilmiş ve orada tetkik edildikten sonra tekrar Seraskerlik kanalıyla Bâb-ı Âlî'ye takdim olunmuştur (13. madde)[188].

Kur'a memuru ile maiyetindeki redif zâbitleri, kazalara giderek mülkî memurların marifetiyle özel bir "İsnân Defteri" hazırlarlardı. O kazada bekar, evli, kayıp, mevcut, sakat ve sağlam 20-25 yaşlarında kimler varsa bunlar hangi gün kur'a çekecekler ise o gün kur'aya götürürler, mevcut olmayanların yerlerine vekâleten babaları yahut yakınlarından birisi gelmek üzere ayrı ayrı pusulaları muhtarlarına verilirdi (15. madde).

Defterlerdeki kayıtlara bakılarak kur'aya gelenlerin yoklamaları yapılır, sakatlık veya geçici özrü bulunanlar bir tarafa ayrılır, muayeneye katılanlardan gerek mevcut olanlar, gerek eğitim için bir başka bölgeye gidenler veya hasta olup da gelmeyenlerin kur'aya dahil olacaklarına dair kalın bir (**K**) harfi yazılarak isimleri üzerine muînleri, evli mi bekar mı oldukları yazılırdı. Fakat kur'aya katılmayıp da savuşanlar ve vekilini göndermeyenlerin firar ettikleri kabul edilerek isimleri üzerine "*Bilâ-kur'a asker*" yazılırdı. Bu defterlere göre kur'a yapılacağı için defterin üstüne " ... *Senesi* ... *Redif Alayı'nın* ... *Taburu Dairesi'nde vâki* .... *Kazada İcrâ Olunan Kur'a Defteridir*" şeklinde ibare düşülürdü (16. madde)[189].

[186] *T. V.*, No: 1211, ss. 1-2. *R. C. H.*, No: 1378, s. 1.

[187] Kur'a defterinden örnek bir sayfa Ekler bölümünde sunulmuştur. Kur'a neferlerinin Esâmi Defterleri, kurası isabet ederek askerliğe alınacak olanların künye, doğum tarihi, şahsi ve ailevî durumlarını içermiştir. *Maliyeden Müdevver Defterler*, (Bundan sonra *MAD.d.* şeklinde kısaltılacaktır.) *5532*, ss. 1-10.

[188] *R. C. H.*, No: 1378, s. 2.

[189] *T. V.*, No: 1211, ss. 2-3. *R. C. H.*, No: 1378, ss. 2-3.

Kadılar, hakimler, daimî ilimle meşgul olan hocalar, İstanbul rüûsu alanlar, padişahın özel hizmetlileri ve muzıka-i hümâyûn neferleri askerlikten muaf tutulur, memur ve katipler ise ya bizzat ya da bedelen askerlik yaparlardı. Talebelerden isimlerine kur'a isabet edenler ise yaşlarına göre ordularca tayin edilen mümeyyizler nezaretinde derslerden imtihan olurlar başarılı olurlarsa kur'aları ertesi seneye ertelenirdi (12., 17. ve 18. maddeler)[190].

Askerlik yapmalarına engel olan kör, çolak, topal, dilsiz ve kamburlar, muayeneleri sonucu muaf tutulurlardı (24. madde). 70 yaşını geçmiş bir adamın veya tek yaşayan bir kadının işini görecek tek bir oğlu varsa kur'aya alınmazdı. Bir hânede iki erkek kardeşten biri askerse diğeri kur'aya alınmaz, şayet 15 yaşını geçmiş üçüncü bir erkek çocuk varsa ikinci kişi kur'aya alınırdı. Bir kişi ailesini tek başına idare ediyorsa ve başka bir yakını yoksa kur'ası ertelenirdi. Bir adamın askerlik çağına gelen iki oğlu varsa ikisine de kur'a çıkmışsa babası hangisinin askerliğe alınmasını isterse o alınırdı. Yine bir adamın ikiden fazla oğlu varsa en fazla ikisi kur'aya alınabilirdi (25-32. maddeler). Kur'a davetine katılmayanlar askerlik çağını geçseler bile askerî hizmetten muaf tutulmazlardı (35. madde)[191].

Kur'a Kanunnâmesi'nde firar edenlerin durumuna da değinilmişti. Buna göre, Kur'a zamanı özrü yokken saklanarak gelmeyenler olursa kur'aya bakılmaksızın zorla askere alınırlardı (36. madde)[192]. Askerlik çağını aşana kadar kaybolup daha sonra ortaya çıkanların kur'ası Kur'a Meclisi'nde yapılır, kur'a zamanı değilse ordu meclisine gönderilerek her biri için bir boş torbaya altısı "*asker oldum*" lafzı yazılı birisi de boş olmak üzere yedi adet kur'a zarfına yedi adet kağıt konularak altı senelik kur'ası birden çekilir; kağıtta boş çıkarsa redife nakledilir, "asker oldum" yazılı ise askerliğe alınırdı (37. madde). Askerlikten kurtulmak için parmaklarını kesen yahut herhangi bir uzvuna zarar verenler kendilerine uygun hizmetlerde kur'asız askere alınırlardı (38. madde)[193].

Askerlik çağında olup da kur'a isabet etmeden önce ya da sonra firar edenler, onları saklayanlar veya onlara yataklık edenler, üç ay hapse atılır ve bir Osmanlı lirası cezaya çarptırılırdı. Bu para belirtilen suçluları haber veren kişiye mükâfât olarak verilirdi (39. madde)[194].

[190] *T. V.*, No: 1212, ss. 2-3. *İ.DH.* 50177.

[191] *R. C. H.*, No: 1380, s. 1.

[192] *T. V.*, No: 1212, ss. 3-4. *R. C. H.*, No: 1380, s. 2.

[193] *R. C. H.*, No: 1381, s. 1-2. Kur'a Kanunnâmesinin 37. bendinde belirtilen kişiler için "ma'lûl olsalar bile kur'aya alınırlar ibâresi yer almasına karşın 12 Aralık 1871 tarihinden itibaren bu tarz olup da tedavi olunmayacak bir kronik (kalıcı) veya salgın hastalığa yakalananların doktor raporuyla askerliğe alınmamalarına Dar-ı Şûrâ-yı Askerî karar vermiştir. *İ.DH.* 44698.

[194] Kanunda yer alan maddelerden bazıları daha önceki tarihlerde benzer şekilde eski kur'a kanunnâmesine yapılan eklemelerin aynısıdır. Örneğin 39. maddede geçen ifadeler

a. Kur'a Nasıl Gerçekleştirilirdi ?

Bir kazanın askerlik çağında bulunan neferleri belirlendikten sonra kaç kişi varsa, örneğin 150 kişi, o kadar ufak köşeli kağıt kesilirdi. Her birinin ismi o kağıtlara yazıldıktan sonra kağıtlar meydanda boş bir yere konulurdu. Arkasından 150 kağıt daha kesilerek kazadan mesela 60 nefer alınacak ise 150 kağıdın 60'ına "asker oldum" lafzı yazılır diğerleri boş bırakılırdı. Bunlarda ayrı bir yere konulurdu. Eğer kazada firar eden örneğin 5 kişi varsa, 55 kağıda "asker oldum" yazılırdı. Bizzat kur'a neferleri veya vekilleri meclisin huzuruna gelir, isimleri yazılmış olan 150 kağıt gözleri önünde zarflara konulurdu. Bu 150 zarf bir torbaya, 55'i "asker oldum" yazılı diğer 150 kağıt da başka zarflara konularak başka bir torbaya konulurdu. İsim torbası müftüye, kur'a torbası ise meclis azalarından birine teslim edilirdi. O kişiler torbalarını önlerine alırlar sonra karışması için sallarlar, önce müftü elini isim torbasına sokarak rast gele birini çekerdi. O kişi gelerek kur'a torbasına elini sokar ve kur'asını çekerdi. Aldığı kağıtta "asker oldum" yazılı ise kur'a defterinde isminin üzerine " ... *sıradan kur'a isabet etmiştir*" yazılırdı. Eğer boş çıkarsa isminin yukarısına "*Hâlî*" (Müstesnâ) kelimesi yazılıp meclisten dışarı çıkarılırdı (40. madde)[195].

Altı senelik kur'a dönemlerinde (20-25 yaşlarında) isimlerine kur'a isabet etmeyenler ile belirtilen özürleri olanlar Redif sınıfına nakledilirdi (43. madde). Kur'ası çıkanlar meclis huzurunda dizilerek kaçıncı numaradan çıktığını gösterir numara pusulalarını alırlar, görevlerine başlamadan önce 20 gün izinli sayılırlardı. Bu süre içerisinde gelmeyenler firari kabul edilirdi (47. madde). Kur'adan önce firar edenler zorla askerlik mesleğine kaydedilme cezası alırlar, kur'adan sonra firar edenler ise Kaza Redif Binbaşısı'na teslim edilir, bunlar ya 60 değnek ya da 4 ay hapis cezasına çarptırılırdı. Bunlar daha sonra yararlanabilecekleri bedel ile askerlik yapma haklarını da kaybederlerdi (63. madde)[196].

b. Gönüllü Askerlik

Gönüllü olarak askerlik mesleğine katılmak isteyenler için bazı şartlar belirlenmişti ki bunlar: 18-40 yaşlarında ve askerliği yapabilecek sağlık-sıhhatte olmaları, Tersâne'ye bağlı ahâlîden olmamaları, sabıkasız olmaları, Nizâmiye süresi 6 seneyi tamamlamaya razı olmaları (67. madde) idi.. Gönüllülerden 18-25 yaşları

Ağustos 1869'da kabul edilmiş ve burada aynen yer almıştır. "Askerlik çağına gelip de adına kur'a gelmezden evvel ya da sonra firar edenler üç ayı geçmemek üzere hapsedilecek ve bir Osmanlı altını ceza vereceklerdir. *T. V.*, No: 1131, s. 1.

[195] *T. V.*, No: 1213, s. 1. Kur'a sitemine geçiş ile birlikte, 1846'dan itibaren, her sene askere 30.000 kişi alınırken bu rakam 1870 Kur'a Kanunnâmesi ile 37.500'e ulaşmıştır. Necati Tacan, "Tanzimat ve Ordu, *Tanzimat I*, s. 133.

[196] *R. C. H.*, No: 1382, ss. 1-2; 1383, ss. 1-2; 1384, ss. 1-2.

arasında olanlar memleketlerinin bağlı olduğu ordulardan başkalarına ve Tersaneye kabul edilmezlerdi. Yani ancak bağlı oldukları ordu dairesinde askerliklerini yapabilirlerdi. Fakat kendi ordularının istedikleri sınıf ve taburuna kabul edilebilme avantajları vardı. 25 yaşını geçenler ise Redif yahut Müstahfız durumunda olurlarsa istedikleri ordu, sınıf ve tabura alınırlardı. Eğer gönüllüler henüz asker alınmayan mahallerden ise istedikleri ordu, sınıf ve tabura gidebilirlerdi. Gönüllüler kazalardan alınacak kur'adan düşülürdü (68. madde)[197].

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte kur'a usulüne geçilince bu durum ilk zamanlar Müslüman ahâlîye zor gelmiştir. Birçok kaçma olayına rastlanılmış bazıları kelepçe ile tutuklanarak zorla askerliğe alınmıştır. 1870'lerde halk askerliğe iyice alışmış, hatta giderek gönüllü katılımlar artmaya başlamıştır. Bunda en önemli sebep, artık zâbitlerin mektepli olması ve askerlerle hukuklarını iyi tanzim edebilmeleridir. Dolayısıyla zâbitler askerlere görev aşkını ve sevgisini verebilmişlerdir[198].

Sultan Abdülaziz döneminde askerlik mesleğinin cazip hale getirilmesinden, birçok bölgede isimlerine kur'a isabet etmeyen yüzlerce kişi, adına kur'a isabet etmişçesine askerlik mesleğine kendi rızalarıyla başlamışlardır. Bu tarz davranışlar padişahın takdirine şayan olmuştur[199]. Yine muvazzaflık görevini tamamlayan birçok asker askerlik mesleğinden ayrılmamak için tezkerelerini almamışlardır[200]. Hatta 1862'de bu durumu padişahın gayret ve çabalarının bir sonucu olarak gören ve kim tarafından sunulduğu belli olmayan bir methiyede şu satırlara yer verilmiştir[201]:

Bârekallâh ey cihânın şâh-ı asker-perveri

(Allah bereketli eylesin ey asker kollayanın şahı)

Eyledin tezyîde himmet kuvvet-i bahr u berri

(Kara ve deniz kuvvetlerini arttırmaya gayret eyledin)

Rağbet-i şâhâne ki gördükçe böyle muttasıl

(Böyle aralıksız padişah ilgisini gördükçe)

Herkes eyler ârzû silk-i celîl-i askeri

[197] *T. V.*, No: 1213, ss. 2-3.

[198] *C. H.*, No: 3070, s. 1.

[199] *İ.DH.* 34924, 35172, 35236, 36228, 36941. T. V., No: 660, s. 2; 667, s. 1; 670, s. 2; 671, ss. 2-3; 676, s. 2; 678, s. 4; 712, s. 1, 716, s. 1; 723, s. 1; 724, s. 2; 727, s. 1; 775, s. 1; 786, s. 2; 821, s. 1; 833, s. 1; 837, s. 1; 860, s. 2.

[200] *T. V.*, No: 692, s. 2; 723, s. 1

[201] *T.V.*, No: 667, s. 1. Bu methiyeyi daha sonra Tophâne-i Âmire Nâzırı Lebib Efendi ek yaparak genişletmiştir (*T. V.*, No: 669, s. 1).

(Herkes yüce askerlik mesleğine girmeyi arzular)

Ehl-i seyf oldukça manzûr-ı nigâh-ı devletin

(Kılıç ehli devletin alakasını böyle gördükçe)

Askerinden bir nefer terhîb ider bin leşkeri

(Bir nefer askerin korkutur bin askeri)

(Lâ-edrî-1862)

(Söyleyeni belli değil)

Sultan Abdülaziz devrinde gazetelerde yoğun biçimde gönüllü olarak askerlik mesleğine katılanlar hakkında geniş bilgiler verilmekte, böylece askerlik mesleğinin saygınlığı vurgulanmakta idi[202]. Bu cümleden olarak, 1869'da yapılan kur'ada sadece III. Ordu'da 181 kişi gönüllü olarak askerlik mesleğine katılmıştır[203]. Yine 1870 yılında VI. Ordu'da askerliğe gönüllü yazılanlarla istibdal tezkerelerini terk edip askerliğe devam edenlerin miktarı şu şekildedir[204]:

Tablo 1: 1870'te VI. Ordu'da askerliğe gönüllü yazılanlarla istibdal tezkerelerini terk edip askerliğe devam edenlerin miktarı

Alay, Tabur ve Bölüğü	Tezkerelerini Terk Edenler	Gönüllü Katılanlar
Tali'a Taburları	24	123
Saf Piyâde Taburları	53	346
Süvâri Alayları	26	150
Topçu Alayları	29	63
Sanâyi Bölüğü	-	27
Toplam	132	709

[202] Gönüllü askerliğe katılanların isimleri, Takvim-i Vekâyi, Ceride-i Havâdis, Tercümân-ı Ahvâl ve Ceride-i Askeriye başta olmak üzere gazetelerde ilan edilmiştir. *Sadâret Umûm Vilâyat Evrâkı* (Bundan sonra *A.}MKT.UM.* şeklinde kısaltılacaktır) 525/93. *Sadâret Nezâret ve Devâir Evrâkı* (Bundan sonra *A.}MKT.NZD.* şeklinde kısaltılacaktır) 387/25, 387/88, 391/47, 393/40. *Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı* (Bundan sonra *A.}MKT.MHM.* şeklinde kısaltılacaktır) 246/7, 252/46, 282/78, 294/19, 348/95, 350/96, 376/29.

[203] *C. A.*, No: 352, s. 2.

[204] *C. A.*, No: 486, s. 1. Gönüllü olarak askerlik mesleğine yazılmış olanlardan bazılarının akraba ve yakınları yerlerine bedel vermek istemişlerse de Padişah'ın, fermanlarında gönüllü askere yazılanların askerlikte sebat etmelerinin askerliğin şerefi olduğunu belirtmesi nedeniyle istibdal (görev bitirme) tezkerelerini terk etmeleri sağlanmıştır. *T. V.*, No: 678, s. 4.

c. Bedelli Askerlik

1869 Nizamnâmesi'ne göre isimlerine kur'a isabet edenler, ya fiilen yahut bedelli olarak hizmet ederlerdi. Yalnız bedel vereceklerin bu iş için mülk ve mallarını satmalarına izin verilmezdi. Bedel ödedikten sonra kendilerine Redif Tezkeresi verilirdi (70. madde). Verilecek bedeller Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî yahut ordu merkez ve Mevki meclisleri tarafından 6 taksit halinde alınırdı (73. ve 74. maddeler). Nizâmiye askerliği müddetinde bedel vermek isteyenler, ne zaman bedel öderlerse ödesinler tam bedel öderler, o zamana kadar yaptıkları hizmet, redif sürelerinden düşülürdü (77. madde)[205].

Sultan Abdülmecid döneminde hazırlanan Kur'a Kanunnâmesi gereğince de Nizâmiye hizmetinin bedelen yapılabilmesine müsaade edilmişti. Bu kararın aynen yürürlükte kalmasının en önemli sebebi sanat, ticaret yahut karlı bir işle uğraşanların işlerinin sekteye uğramaması idi[206]. Müslümanlardan bedel vererek muvazzaflık görevinde bilfiil hizmet etmeyenler, redif hizmetine nakledilerek görevlerini burada tamamlamak zorunda idiler[207].

Kur'a Kanunnâmesi yayınlanmadan önce, 1869 senesi başlarında, "İsimlerine Kur'a İsabet Edip de Bedel-i Şahsî İ'tâ Edeceklere Dâir" adlı bir nizamnâme yayınlanmıştır. Bu nizamnâme hemen hemen aynı içerikle kanunnâmede de belirtilmiştir:

"İsimlerine kur'a isabet edip de, Nizâmiye hizmetlerini bedelen îfâ etmek isteyenlerden bir süredir bedel nakdi alınmakta ise de ... bu kişiler isimlerine kur'a isabeti zamanında bedellerini kur'a meclislerine getirecekler ve kur'a tabibine muayene olacaklardır... Yetiştiremedikleri takdirde 20 günlük mehil müddeti içinde kaza kur'asının bitimine kadar kaza kur'a meclisine götürecekler, o da yetişmezse bağlı oldukları ordu merkezine götüreceklerdir... Kabul edildiği takdirde bedel verenler Kur'a Kanunnâmesi'nin 30. bendine göre yedi sene (1869 Nizamnâmesi ile 6 sene) kayıtlı olmak üzere redif sınıfına nakledilecektir (1. bend). Kur'a neferlerinden hizmete başladıkları halde bedel vermek isteyenler olursa kabul edilecek, fakat bedel vermezden önceki Nizâmiye hizmetleri rediflik sürelerinden sayılacaktır (2. bend)...[208] Ordular kendilerine dahil olan ahâliden başkasından bedel alamayacaklardır (9. bend)."[209]

[205] *T. V.*, No: 1213, ss. 3-4. Kur'a Kânûnnâmesi'nin 47. ve 63. maddelerinde geçen, isimlerine kur'a isabet edenlere 20 gün izin verilmesi işlerini güçlerini halletmeleri için konulmuş bir madde idi. Bu süre içerisinde askerliğe gelmeyenler firar etmiş sayılırlardı. Bu tarz firârîlere 60 değnek cezası verilmesi bu kanunnâmeden öncede de yürürlükte idi. *T. V.*, No: 983, ss. 1-2.

[206] *İ.DH.* 37524. *A.M.D. U.A. 53*, No: 95.

[207] *T. V.*, No: 1054, s. 1.

[208] *T. V.*, No: 1076, ss. 3-4. *C. A.*, No: 274, ss. 2-3.

[209] *T. V.*, No: 1078, ss. 2-3. *C. A.*, No: 274, s. 3. *R. C. H.*, No: 1127, ss. 1-3.

Kanuna göre "bedel-i nakdî" vermek isteyenlerin, o yerin idare meclisince hazırlanmış "ehl-i servet mazbatasını" yani zengin olduklarını belgeleyen bir kağıt getirmeleri ve "bedel-i nakdî" ödemek için de tarla, bağ, bahçe ve ev gibi mülklerini satmamaları şarttı[210].

Askerlik bedeli olarak 150 Osmanlı lirası verilirken bu fiyat Ekim 1872'de 100 liraya indirilmiştir[211]. Hizmet sürüleri 3 sene olan Bosna Nizâmiye askerleri ise 1873'e kadar bedel nakdi olarak 100 Osmanlı altını verirken bu tarihten itibaren 50 altın ödemişlerdir[212]. Gayrimüslimlerden askerlik karşılığı olarak alınan verginin miktarı 1871'de 50 lira idi. Yasaya göre askerlik çağına gelen 15-75 arasında olan her 180 kişiden biri (yani 3 milyon gayrimüslimden 16.666'sı) bu vergiyi veriyordu. Nüfus arttıkça gayrimüslim nüfus oranı düşüyor ve daha az sayıda kişiden askerlik bedeli alınabiliyordu[213]. Aslında bedel-i askerî vergisinin cizyenin yerine ikâme edildiği açıktı. Öyle ki verginin miktarı bile bazı yerlerde cizyeye kıyasla belirleniyordu. Kişi başına ortalama 28 kuruş olan bedel-i askerî, 15-75 yaş arasındaki gayrimüslim erkeklerden tahsil ediliyor, din adamları, fakir ve iş göremez durumda olanlar muaf tutuluyordu[214]. Buna karşın Müslüman nüfus kişi başına (daha sonra indirilmesine rağmen) 150 Osmanlı lirası veriyordu. Dolayısıyla askerî açıdan yararlanılamayan gayrimüslimlerin devlete bu konuda ekonomik bir katkıları da olmuyordu.

13 Aralık 1875'te tebaa arasındaki eşitlik hakkında yayınlanan ferman ile: "*Toplanmasında sorunlar yaşanan bedel-i askerînin 20-40 yaşları arası hasta ve sakat olmayan gayrimüslimlerden düzenli olarak alınması, Müslüman ahâliden ise alınan 100 altının 50'ye indirilmesi*" emredilmiştir[215]. Rum Patrikliği bu fermana dayanarak ödenen bedelin kişi başına senede 27 kuruş olarak alınmasını yahut bedel yeri-

[210] Hakkı Yılmaz Çiyan, "Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Askere Alma Sistemi (1826-1914)", *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2009, s. 253.

[211] *R. C. H.*, No: 2007, s. 1.

[212] *İ.MMS.* 1871. "Bosna Vilayeti ahâlisi her ne kadar nizâm-ı mahsûs tahtında hidmet-i askeriyyede istihdâm olunmakta ise de bunların müddet-i nizâmiyeleri olan üç sene yüz altın bedel-i nakdi veren sâir mahaller ahâlisinin müddet-i nizâmiyeleri bulunan altı senenin nısfı râddesinde bulunduğuna mebni ahâli-i merkûme bedel-i nakdisinin dahî nisbet-i muharrire icâbınca elli adet Osmanlı altınının tenzili husûsu ..." *R. C. H.*, No: 2088, ss. 1-2.

[213] Bozkurt, *a.g.e.*, s. 124.

[214] Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s. 178. Edirne Kazak ve Dragon alaylarında bilfiil hizmet ederek sonradan askerlikten ayrılan gayrimüslim tebaa da bedelât-ı askeriyyeden muaf tutulmuşlardır. *T. V.*, No: 1054, s. 1. *A.}MKT.MHM.* 413/81.

[215] *C. H.*, No: 2955, s. 2; 2956, s. 1. 1886 tarihli kanun ile "Bedel-i Şahsî" yerine "Bedel-i Nakdî" tabiri kullanılmış, fakat 50 Osmanlı altını 1927'ye kadar geçerliliğini korumuştur. Pakalın, *a.g.e.*, C. 1, s. 186.

ne askerliğe alınmalarını teklif etmiştir[216]. Osmanlı Devleti, bedelin indirilmesini esas alan bu teklifi açıkça reddetmiştir[217].

Bedel-i Askerî, Osmanlı gelir bütçesinde fazla yer kaplamamıştır. Bunun en önemli nedeni Müslüman-Türk halkın ekonomik güçsüzlüğüdür. İstenen bedel Türkler için ödenemeyecek miktarda olduğu için, kuşkusuz bu imkandan kendilerine göre uygun bedellerle yararlanabilen zümre de ticari faaliyetlerde daha yoğun olarak bulunan gayrimüslimler olmuştur[218].

d. Gayrimüslimlerin Askere Alınması ve Asker Kaynaklarını Artırma Çabaları

Osmanlı Devleti'nin geniş sınırlarını koruyabilmesi için asker sayısının yüksek tutulması gerekiyordu. Aslında askerî neferlerde istenilen rakamlara ulaşmak için nüfus yeterince kalabalıktı[219]. Ancak 1874'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde hâlâ azınlıkların askere alınması sağlanamamıştı. Oysa Avrupalılar aynı tarihlerde tebaaları olan bütün milletlerden asker alabiliyorlardı. Rusya, Kazak ve Çerkezleri; Fransa, Cezayirlileri; İngilizler, Hintlileri; Felemenkler ise Sumatralıları askerlikle mükellef tutuyordu. Osmanlı Devleti'nde ise her alanda eşitliği istenen azınlıkların askerlik konusundaki eşitliği bir türlü sağlanamıyordu[220].

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde bazı Müslüman halkın yaşadığı bölgelerden de asker alınamıyordu[221]. Bunlar, Rumeli'de Bosna ve Hersek ile Arnavutluk halkı, Doğu Anadolu'da Kozan ve Dersim ahâlîsi ile Arap yarımadası halkı idi. İstanbul halkı da zaten askerlikten muaf tutuluyordu.

Asker kaynaklarının artırılması meselesi, 1863'te Vükelâ Heyeti'nde ele alındı. Mesele şu şekilde ortaya kondu: "*Devlet, askerlik mükelleftyetini hep metbû ahâliye yükletiyor. Böyle giderse öz unsurumuz olan Türklere günden güne zaaf gelir. Şu halde buna bir tedbir aranmalıdır.*" Tedbir olarak Müslüman olmayan halkın askere alınması meselesi üzerinde durulduğu. Ancak bu ve benzeri girişimler sonuçsuz kaldı. Zira Müslümanlar askerliği bir gelenek hatta dînî bir emir kabul etmelerine karşın; müşterek vatan mefhumuna sahip olmayan Hıristiyanlar, askerliği sevmiyor ve Müslümanlarla aynı safta savaşmak istemiyorlardı[222]. Üstelik yıllarca Müs-

[216] *C. H.*, No: 2987, s. 1; 3036, s. 2.

[217] *C. H.*, No: 3049, s. 1.

[218] *R. C. H.*, No: 2432, s. 1. *İ.DH.* 49972. *Sadâret Mektûbi Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler* (Bundan sonra *A.}MKT.MVL.* şeklinde kısaltılacaktır.) 130/75. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 89.

[219] Karal, *a.g.e.*, s. 181.

[220] *R. C. H.*, No: 2348, ss. 1-2.

[221] *R. C. H.*, No: 2402, s. 1.

[222] Karal, gös. yer. *Basiret* (Bundan sonra *Bas.* şeklinde kısaltılacaktır) No: 346, s. 1; 411,

lümanlarla eşit olmadıkları için batılı ülkelere şikayette bulunan gayrimüslimler, bu kez eşitlik gereği askere alındıklarından şikayet etmeye başlamışlardı. Açıkçası istenen eşitlik değil, düzenlerinin bozulmaması idi[223].

1909'a kadar özel amaçlarla kurulan ve içlerinde Hıristiyanların da görev aldığı Kazak ve Dragon alayları ile jandarma birlikleri hariç, genel olarak gayrimüslim tebaanın fiilen askere alınamamasının birkaç önemli nedeni vardı. Bunlardan ilki Hıristiyan ve Yahudilerin orduda nasıl istihdam edileceği hususunda Osmanlı devlet adamları arasında bir fikir birliğinin sağlanamamış olmasıydı. İkincisi bazı devlet adamlarının güvenemedikleri için gayrimüslimlerin askere alınmasına karşı çıkmaları idi. Üçüncüsü gayrimüslimlerin askere alınması durumunda bu konuyu bahane edecek Avrupalı devletlerin müdahalelerinin artacağından korkulması idi[224].

Eskiden olduğu gibi Sultan Abdülaziz devrinde de gayrimüslimlerin askere alınamaması üzerine, hiç olmazsa Müslüman ahâlînin geri kalanını askere alabilme girişimleri başlatıldı. 1863'ten sonra İstanbul'da din ve mezhep farkı gözetilmeksizin çekilecek kur'a neticesinde askere alınacak erlerin mızıka ve sanâyi birliklerinde çalıştırılması uygun görüldü. Anadolu ve Rumeli neferlerinin ise piyâde, topçu ve süvâri olarak kullanılacağı tespit edildi. Ahmet Cevdet Paşa, 1864'te Bosna ve Hersek'te teftiş memuriyeti sırasında Boşnakları askerlik yapmaya ikna ettiği gibi[225], kısa bir süre sonra da Kozan ve civarını itaat altına almak için yaptığı etkili çalışmalar neticesinde bazı şartlarla bu bölge halkından asker olarak fay-

---

s. 2; 498, s. 2-3. 1865'te de Babıâlî'de Fuad Paşa'nın başkanlığında oluşturulan encümende gerçekleşen müzâkereler, gayrimüslimlerin askere alınmasının lehte ve aleyhte olacağını düşünenlerin tartışmaları ile sonuçlanmıştır. Encümende özellikle Cevdet Paşa'nın gayrimüslimlerin askere alınmasının sakıncaları üzerindeki görüşleri gerçekçi bulunmuştur. Gülsoy, *a.g.e.*, s. 102.

[225] 1868'de de azınlıkların askere alınması ile ilgili bir girişim gerçekleşmiştir. Mithat Paşa'nın Türklerden gayrısının da fiilen askerlik yapmasını isteyen raporu, görüşlerin alınması amacıyla tüm valiliklere gönderilmiştir. Cevaplar arasında en ayrıntılısı ve dikkat çekeni Bosna'da valilik yapan Ahmet Cevdet Paşa'nınki idi. Cevdet Paşa'ya göre bu durumun o günün şartlarına göre mümkün olmadığı özetle şu şekilde ifade edilmiştir: "... bugün Avrupa'da din yerine vatan gayreti hakim olmuştur; doğrudur. Fakat bu düşünce feodalite devrinden beri işlene gelmektedir. Biz de onlar gibi vatan sözünün kıymetini ele alarak anlatmaya başlasak aradan çok zaman geçer... Türk ve Müslüman erler kendilerini ölüme götüren gayrimüslim amirlerine o dar vakitte ve karar anında itaat edecekler mi?... Bizim askerlerimiz kanaatkardırlar; ama gayrimüslim askerler her ay başı maaşlarını alamadıklarında şikayete başlarlar... şimdi görünüşe bakarak böyle bir karar almadan çok düşünmemiz gerekir. İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 28-29. İngiliz Büyükelçisi Eliot, 19 Temmuz 1873'te Hıristiyanların askere alınmayıp onun yerine vergi verdiklerini ve bu durumu utandırıcı bir yetkisizlik olmaktan çok bir avantaj olarak telakki ettiklerini yazıyordu. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 123-124.

[224] Gülsoy, *a.g.e.*, ss. 180-181.

[225] *İ.DH.* 36521 (29 Ağustos 1864). *T. V.*, No: 762, s. 2; 766, s. 1; 771, ss. 1-2.

dalanılması imkanını hazırladı[226]. Yine Şubat 1874'ten itibaren daha önce askere alınmayan Müslüman Kıptîler de kur'a ile askere alınmaya başlamıştır[227].

Askerlerin düzenli bir şekilde görev yapmaları, sayılarının her zaman belirli bir miktarda tutulması için Sultan Abdülaziz döneminde özel bir gayret gösterilmiştir. Bu konuda kaçak askerlerin affedilmesi yoluna bile gidilmiştir. Örneğin, 1863-1864 (h. 1280-1281) ve daha önceki senelerin kur'a firârîleri hükümete gelerek pişmanlıklarını bildirmişler, bunun üzerine hükümet firârî cezalarını affettiğini bildirmiştir. Bu yüzden birçok firârî teslim olarak askerlik mesleğine başlamıştır[228].

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'ndeki asker sayısını artırmak amacıyla hesaplanan kaynaklar, yine Müslüman ahaliden temin edilebilmiştir. Prensip olarak Islahat Fermanı ile kabul edilen gayrimüslim uyrukların da askere alınması devletin yıkılışına kadar pratikte bir türlü gerçekleşememiş ve hep kağıt üzerinde kalmıştır[229].

2. Piyâde Sınıfı

1843 düzenlemesini müteakip piyâde sınıfında Fransız talimnâme ve nizamları benimsenmiş[230], 1828'de kabul edildiği gibi her piyâde alayı 4 tabur, her tabur ise 8 bölükten oluşmuştur[231]. Piyâde alaylarının 1. ve 2.'lerine Zuhaf, diğerlerine Saf Piyâde (sonradan Talî'a) denilmiştir[232]. 1870'e gelindiğinde piyâde alayları 3'er taburdan oluşturulmasına rağmen, her orduda piyâde alayı oranınca Talî'a taburları meydana getirilmiştir[233]. Her taburun nizamî rakamı 815 civarındadır. Şöyle

[226] Karal, *a.g.e.*, ss. 182-183.

[227] *R. C. H.*, No: 2402, s. 1. 20 Aralık 1873 tarihli irâde: "Kıptî tâifesinin... asâkir-i şâhânede görecekleri âdâb-ı insâniye ve İslâmiye'yi telakki ile dâire-i terbiyete girecekleri misillû tabur ve alaylarda şahsî ve sınıflarına göre hizmetler dahi bulunacağından... Kıptîlerden de asker alınmasının usûl-i ittihâzı..." *İMMS.* 2025.

[228] *T. V.*, No: 857, s. 2.

[229] Bozkurt, *a.g.e.*, s. 129. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bu konu ile ilgili girişimler için bkz.: Sinan Kuneralp, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi (1908-1912)", *Toplumsal Tarih,* C. XII, S. 72,ss. 11-16.

[230] Kadir Kasalak, "Kara Ordusunda Subay Rütbeleri (1826-1961), *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, s. 396.

[231] Ömer Faruk Akün, "Tabur", *M.E.B. İ.A.*, C. 11, s. 612. 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye teşkîlâtında saf tabirinin yerini 1828'de bölük almış ve bu terim bir yüzbaşı emrindeki askerî birlik için kullanılmıştır. Abdülkadir Özcan, "Bölük", *T.D.V. İ.A.*, C. 6, s. 325.

[232] Mahmut Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 15. Talî'a: mukaddimet-ül-ceyş, pîş-dâr, öncü asker. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lugat,* s. 1231.

[233] Örneğin I. Ordu'da 7 Piyâde taburu olduğundan 7 de Talî'a taburu, II. Orduda 6 piyâde alayına karşın 6 Talî'a taburu mevcuttur. *Salnâme-i Askeri* (Bundan sonra *S. A.* şeklinde kısaltılacaktır) *1287* (1870), ss. 34-156.

ki: 1 Binbaşı, 1 Kolağası, 8 Yüzbaşı, 16 Mülâzım, 8 Başçavuş, 32 Çavuş, 8 Bölük Emini, 64 Onbaşı, 640 nefer, 24 Mehter, 8 Saka, 2 Cerrah, 1 Eczacı, ve 1 İmam. Buna Miralay, Kaymakam ve Alay Emini'ni de (ve Talî'a taburlarını da) ilave edersek[234] 3 piyâde ve 1 Talî'a taburluk her alayın yaklaşık 3.250 piyâde askerine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

1876'ya gelindiğinde I. Orduda 7; II., III, IV. ve V. Ordularda 6; VI. ve VII. Ordularda 5 olmak üzere toplam 41 piyâde alayı (ve 41 Talî'a Taburu) yer almaktadır. Bu da takriben 135.000 Nizâmiye piyâde askeri demektir. Redif askerlerinin büyük bir kısmının da piyâde olduğu düşünülürse Osmanlı Devleti'nde kara kuvvetlerinin en büyük sınıfının piyâdeler olduğu ortadadır[235].

Piyâde askerleri 1860'larda sefer esnasında ağırlıkları belirtilen şu malzemeleri taşırlardı: Yağmurluk, mintan, kuşak, siyah tozluk, şalvar, fes ve püskül, kilim, tayin torbası Elbiseleri toplam 7 kıyye 155 dirhem; Palaska, Palaska kayışı ve toka, Tüfenk kayışı, nefer kılıcı kayışı silah malzemeleri toplam 98 dirhem; Tüfenk ve süngü, meme miftahı, iğne, süngü kılıfı silah ve edevâtları toplam 3 kıyye 397 dirhem; Her destede on fişenk olmak üzere dört deste kurşunlu fişenk Cephâneleri toplam 1 kıyye 100 dirhem; Havlu, gömlek, iç donu, çarık, postal, eldivan çanta, sabun, matara, çorap vs. çamaşır ve aletleri toplam 5 kıyye 197 dirhem; tahmimen 3 kıyye ağırlığındaki birkaç günlük yiyecekleri ile yekûn 21 kıyye 347 dirhem (yaklaşık 28 kilogram) tutardı[236].

3. Süvâri Sınıfı

Tanzimat devrinde Süvâri sınıfı da piyâde gibi Fransız eğitim subaylarının talimleriyle şekil almış, her süvâri alayı 6 süvâri bölüğünden meydana getirilmiştir. Birinci ile altıncılar avcı ya da nişancı, diğerleri ise mızraklı olmak üzere her bölük 120 kişiden oluşmuştur[237].

1863'te I. Alayların "Sipahi", II. Alayların "Dragon", III. Alayların "Hüsar", IV. Alayların "Mızraklı" olması hakkında bir kararname yayınlanmıştır[238]. 1876'ya gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde I. Ordu'da 5 Süvâri Alayı, 1 Süvâri Kazak Ala-

[234] M. A. Ubicini, *Türkiye 1850, Maliye-Ordu-Millet*, C. 2, ss. 409-410.

[235] *Devlet Salnâmesi* (Bundan sonra *D. S.* şeklinde kısaltılacaktır) *1293* (1876), Def'a 31, s. 89-113.

[236] *C. A.*, No: 110, ss. 3-4. Kıyye: Dört yüz dirhem = okka = 1.282 gram. Dirhem: Okkanın dört yüzde biri, 3. 205 gram. Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s. 454. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 223, 621. Osmanlı Devleti'ndeki ağırlık ve ölçülerin günümüz karşılığı için bkz. Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, ss. 987-994.

[237] Ubicini, *a.g.e.*, ss. 409-411.

[238] Mahmut Şevket Paşa, *gös. yer.*

yı, 1 Süvâri Dragon Alayı; II., III., IV. ve V. ordularda 4'er; VI. Orduda ise 2 olmak üzere toplam 25 Süvâri Alayı bulunmaktaydı. VII. Ordu'nun Süvâri Alayı henüz teşkil edilememişti. Bu istatistiklerden Abdülaziz devrinin sonunda 18.000 civarında Nizâmiye süvârisinin bulunduğu anlaşılmaktadır[239].

Süvâri ve topçu Nizâmiye neferleri iki senelik ihtiyat sürelerinin ilk senesini silahaltında geçirirler, birer seneliğine memleketlerine gönderilirlerdi[240].

Süvâri sınıfının daha faydalı bir hale getirilebilmesi için 1864'te Sefer Paşa başkanlığında bir meclis oluşturulmuş ve mecliste süvâri bineklerinin zayıf olanlarının değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Öncelikle İstanbul Süvâri Alayları'nın yenilenmesine başlanmış, bu alaylar için gereken hayvanlar ahâlîden satın alınmıştır[241]. Arkasından Süvâri ve topçu alayları için at yetiştirmek üzere çiftlikler kurulması kararlaştırılmıştır[242]. 1866'dan itibaren Süvârilere ellerinde bulunan kargıların yerine yeni icat edilmiş olan filintalar verilmeye başlamıştır[243].

4. Topçu Sınıfı

Tanzimat'la birlikte topçu alayları, Prusya usulü ile 66 sahra topu, 4'ü aşkın obüs topu ile mücehhez, 3'ü atlı ve 9'u yaya 12 batarya ve 1.687 kişiden meydana gelmekteydi[244]. 1869'da Osmanlı'da her birinde birer alay olmak üzere mevcut 6 Ordu'da toplam 6 Topçu Alayı yer almaktayken[245]; 1876'da I. Ordu'da 1 Seyyar Topçu, 1 İhtiyat Topçu, 1 Bahr-i Siyah Topçu, 2 Bahr-i Sefid Topçu; II., IV., VI. ve VII. Ordularda 1'er Seyyar Topçu, III. ve V. Ordular'da 1'er Topçu Alayları olmak üzere toplam 11 Topçu Alayı bulunmaktaydı[246]. Bu da göstermektedir ki, Abdülaziz devrinin sonunda 18.000 civarında Nizâmiye topçusu mevcuttu.

1864'te Topçu Alayları ve Tophâne İhtiyat Alaylarında yer alan Binbaşı, Kolağası ve yüzbaşı dışındaki neferlerin yarısı alayları denetiminde şeşhâneli ve ka-

[239] *D. S. 1293* (1876), Def'a 31, s. 89-113.

[240] *T. V.*, No: 1150, ss. 1-2; *C. A.*, No: 301, ss. 1-3. 1869 Nizâmnâmesi 2. bendi: "... Süvâri ve Topçu takımı işbu iki sene İhtiyat müddetinin evvelki bir senesini dahi silah altında ifâ ederek bunlar yalnız birer sene için memleketlerine gönderilir ..." *T. V.*, No: 1149, s. 1.

[241] *C. A.*, No: 1, s. 2.

[242] *T. V.*, No: 774, s. 1.

[243] *A.M.D. U.A.* 54, No: 62.

[244] Ubicini, *gös. yer.*

[245] *D. S.* 1286 (1869), Def'a 24, ss. 75-90.

[246] *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, ss. 89-113. Seyyar topçuları genelde sefer sırasında her nizâmiye ve redif piyâde fırkasına bir alay olmak üzere planlanmış ise de her orduda oluşturulamamış, ancak 5 ordu da vücuda getirilebilmiştir. Bu 5 adet Topçu Fırkası, topçu feriklerinin kumandasına verilmiştir. Kale Topçuları ise kısmen Tophâne'ye bağlı bulunmuştur. *Osmanlı Askeri Teşkilât ve Kıyâfetleri (1876-1908)*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, s. 19.

val topların talimi, diğer yarısı ise Dersaâdet Fişenkhânesi'nde ateşli mühimmat tahsili yapmaları için görevlendirilmiştir. Yine her topçu alayı için 11 mülâzım-ı evvel, 11 Cephâneci çavuş, 11 onbaşı ve 5 nefer ile bir Bölük Emini'nden oluşan "Cephâneci Kolu" oluşturulmuştur. Bu uygulama ile yeni topların topçular tarafından öğrenilmesi ve başarıyla kullanılması hedeflenmiştir. Mühendishâne'den kur'a ile alaylara gönderilen zâbitler de alaya kaydedilmiş, ancak göreve başlamadan önce Fişenkhâne'de bir sene istihdam edilerek şehâdetnâme alınca alaylara gönderilmiştir[247].

Avrupa'da son zamanlarda icat edilen şeşhâneli toplar Tophâne-i Âmire'de de yaptırılarak orduların Topçu Alayları ve Tophâne İhtiyat Alayı'na gönderilmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bu konuda bir karar almıştır. Buna göre Topçu alaylarında hem şeşhâneli hem de kaval topların belirli miktarda bulundurulması emredilmiştir. 11 Eylül 1866'da Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de ele alınan, savaş ve barış zamanlarında topçu alaylarında ne kadar asker ve hayvan bulundurulması, ne çeşit ve hangi çapta top kullanmaları gerektiği konusunda çıkartılmış olan kararnâme şu şekildedir:

Barış Zamanında: Her bir topçu alayı 5'er tabur olacak, bunun 1. taburu süvâri, 2. 3. 4. ve 5. taburları piyâdeden oluşacaktır. Her süvâri taburunun mevcudu 3 bölük itibarıyla zâbitler de dahil 402 nefer olacak, top çekmek ve binek amacıyla 439 beygir ile 18 ester (katır) bulunacak, 1. bölüklerinde ağızdan dolma bir buçuk çapında şeşhâneli topu; 2. ve 3. bölüklerinde ise hafif üç kıyyelik balyemez topu bulunacaktır.

Her Piyâde taburunun mevcudu 2 bölük itibarıyla zâbitler de dahil 268 nefer olacak, top çekmek ve binek amacıyla 199 beygir ile 12 ester bulunacak, 2. 3. ve 4. taburların 1. bölüklerinde ağızdan dolma bir buçuk çapında şeşhâneli topu; 2. bölüklerinde hafif üç çapında kaval topu kullanılacak; 5. piyâde taburunun bölükleri ise kuyruktan dolar iki buçuk çapında şeşhâneli top kullanılacaktır.

Topçu alaylarında 5 taburdan başka bir de "Dağ Topu Bölüğü" adıyla bir bölük bulunacak, her Dağ Topu Bölüğü'nün mevcudu zâbitler de dahil 89 nefer olacak, 18 ester (katır) bulunacak, bir buçuk çapında şeşhâneli top kullanacaklardır. Her bir topçu alayında "Cephâneci Bölüğü" adıyla başka bir bölük daha bulunacak, zâbitler de dahil mevcudu 89 nefer olacaktır. Her bir Topçu alayının erkânı (komuta kademesi) 17 nefer olacak, bunlara mahsus olmak üzere 6 binek hayvanı bulunacaktır.

Belirtilen süvâri ve piyâde taburlarının her bir bölüğünde cinsleri belirtilen toplardan 6'şar adet top ile 6'şar adet de kapaklı bulunacak, Dağ Topu Bölüklerinde ise belirtilen cins ve çapta yalnız 6'şar adet top bulunacaktır. Yukarıda belirle-

[247] *C. A.*, No: 23, s. 2.

nen tertip gereğince her Topçu alayının mevcudu Hazar vaktinde zâbitler de dahil 1.687 nefer; top çeken ve binek hayvanları 1.195 beygir ve 84 ester; dağ toplarıyla beraber 42'si şeşhâneli ve 30'u kaval olmak üzere 72 adet top; 66 kapaklı (topların mühimmat arabası) ile Dağ Toplarına mahsus olmak üzere 12 adet Cephâne sandığından ibaret olacaktır[248].

Sefer Zamanında: Sefer vaktinde dahi Topçu Alayları süvâri ve piyâde taburlarına, taburlar bölüğe ve bölükler ise hazar zamanındaki tertibine göre şekil alacaktır. Ancak sefer zamanında her bir topa fazladan birer kapaklı verilecektir. Yine her bir bölükte koşumlu yedek hayvanlar bulunacak, nefer ve hayvan sayısı artırılacaktır. Buna göre: Süvâri taburunun efrâdı zâbitler de dahil 567 nefere; top çekmek, binmek ve sayishâne amacıyla süvâride kullanılacak hayvanların sayısı 773 beygir ile 27 ester olmak üzere toplam 800'e; her bir piyâde taburunun efradı dahi zâbitler de dahil 379 nefere; top çekmek, binmek ve sayishâne amacıyla piyâdede kullanılacak hayvanların sayısı 368 beygir ile 12 ester olmak üzere toplam 380'e ulaşacaktır.

Sefer vaktinde Dağ Topu Bölüğü'nde 14 adet Cephâne sandığı, zâbitler de dahil 119 nefer ile binek ve sayishâne olarak 16, top çeken olarak 60, toplam 76 hayvan bulunacaktır. Cephâne Bölüğü'nde ise zâbitler de dahil 107 nefer, binek ve sayishâne olarak 46 hayvan yer alacaktır.

Her Topçu alayı erkanının miktarı hazar vaktinde olduğu gibi 17 nefer olacak, yalnız sefer vaktinde bunlara tahsis olunacak binek ve sayishâne hayvanı 24 adede çıkarılacaktır. Böylece her Topçu Alayı sefer zamanı zâbitler de dahil 2.326 nefer ile top çekme ve sayishâne amacıyla 2.466 beygir ve 135 adet esterden oluşacaktır.

Sefer vaktinde her Topçu alayının kullanacakları toplar, hazar vaktinde kullandıkları topların cinsi ve çapıyla aynı olacaktır. Sefer vaktinde her bir Topçu Alayının Süvâri ve Piyâde taburları bölüklerine birer adet mühimmat ve ikişer adet eşya ve tekerlek arabalarıyla, her bir bölük için toparlaklı birer adet didik kundak verilecektir[249].

[248] *İ.DH.* 38558.

[249] Yukarıda belirtilen Topçu Alayı hakkındaki kararnâme yalnız I. ve II. Ordu Topçu alayları ile Tophâneye mensup olan İhtiyat Alayı'nı kapsamaktadır. III., IV. ve V. Ordu Topçu Alayları bulundukları mevkii itibarıyla daha fazla dağ topu kullanmaya ihtiyaç hissetmektedirler. Bu yüzden bu orduların Topçu Birinci Süvâri taburundan kaval kullanmakta olan ikişer bölük süvâriden birer bölüğünün yani Üçüncü bölüğünün lağvıyla, üçer bölük Dağ topu bölükleri oluşturulacaktır. Böylece zikredilen ordu Topçu alaylarının hazar vaktinde zâbitler de dahil mevcutları 1.733 nefer, binek ve top çekmek amacıyla 1.049 hayvan ile 114'er esterden oluşacaktır. Sefer zamanı ise alayların zâbitler de dahil mevcutları 2.428 nefer, binek, top çekmek ve sayishâne amacıyla 2.110'ar hayvan ile 246 esterden ibaret olacaktır. Sefer vaktinde tüm Topçu Alaylarının mevcutlarının sefer miktarına ulaşması, Topçu alaylarından gönderilip redif sınıfına nakledilenlerden temin ile sağlanacaktır. *İ.DH.* 38558.

Nisan 1869'da itibaren Topçuluk fenninin en iyi şeklide uygulanabilmesi için bu fenne dair yazılmış olan kitaplar zâbitlere okutturulmaya başlanmıştı[250]. Ayrıca eski top ambarlarının yıkılarak yenilerinin inşası yoluna gidilmiş, bu cümleden olarak Haziran 1870'te Üsküdar'daki eski top ambarının yıkılmasına, 6 Eylül 1874'te ise Topkapı Sarayı içerisinde yeni bir top ambarı yapılmasına karar verilmiştir[251].

5. Diğer Askerî Sınıflar

Piyâde, Süvâri ve Topçu sınıflarının yanında ismini zikretmemiz gereken diğer bir sınıf ise; her biri 800 kişiden oluşan ve 2 adedi I. Ordu'ya, 1 adedi de Tophâne'ye bağlı "İstihkâm Taburları" idi[252]. Aslında 7 ordunun her biri için bir tabur İstihkâm askeri planlanmışsa da bu gerçekleşememiş sadece bazı ordularda İstihkâm bölükleri meydana getirilmiştir. İstihkâmların tamir ve inşası, muhârebe sırasında gedik açılacak mahallerin hızlıca tamiri görevlerini üstlenen için İstihkâm taburları, 4'er bölükten oluşup, birinci ve ikinci bölükleri Baltacı, üçüncü bölükleri Köprücü, dördüncü bölükleri ise Lağımcı idi[253].

1843 Askerî düzenlemesi ile Osmanlı ordularında yer alan her bir alay için 80'er kişiden oluşan bir bando-muzika kurulmuştu[254]. Bu sınıf da Sultan Abdülaziz devrinde varlığını koruyarak ilk zamanlar eskiden olduğu gibi alaylarda 80 neferden oluşmakta idi. Kısa bir süre sonra 40 nefere indirilmiş, ancak bu rakam yeterli olmadığından Sultan Abdülaziz devrinde alaylarda bulunan neferlerden rast gele 40'ar kişi daha geçici olarak ilave edilmiştir. Acemi neferlerin alınması muzika bandolarınca koro halinde olması gereken usûle ve buraya katılan askerlerin eğitimlerine zarar verdiğinden 15 Nisan 1869 tarihinden itibaren alaylar neferlerinden geçici elemanlar temini terkedilmiş ve yeniden muzika bandoları 80'er neferden oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu tarihte yayınlanan "*Asâkir-i Hazret-i Mülûkâne Muzika Bandolarının Nizâmnâmesi*" ile: Alaylardan geçici surette nefer almak yasak olup bando mevcutları zâbitlerde dahil 80 nefere çıkarılmıştır. Yani her bando mevcudu 1 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sâni, 1 Başçavuş, 6 Sıra Çavuşu, 1 Bölük Emini, 12 Onbaşı ve 57 neferden ibaret olmuştur (1. bend). Bu tarihten itibaren muallimleri de hünerlerini tasdik ederlerse 5 senelik hizmetlerinin sonunda

[250] *İ.DH.* 41083.

[251] *A.M.D. U.A.* 59, No: 75. *İ.DH.* 48140. Osmanlı Topçuları ve topçuluğu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuluğu*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matbaası, İstanbul 1315. Erendil, *Topçuluk Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988.

[252] *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, ss. 89-113.

[253] *Osmanlı Askeri Teşkilat ve Kıyâfetleri (1876-1908)*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, s. 19. *İ.DH.* 41205.

[254] Mahmut Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 23.

istibdal tezkerelerini almayarak rızalarıyla muzıka bandosundaki görevine 5 sene daha devam etmek isteyenlere atiyye olarak daha önceden verilen 500 kuruş yerine 1.000 kuruş verilmiş, ayrıca maaşları %50 artırılmıştır. Muzıka bandosunda 10 sene hizmet edenlerin rediflik süreleri de düşülmüştür (2. bend)[255].

Süvari Topçu Alaylarının bir yere vardıklarında doğal olarak muzıka takımı da hayvan ile gitmesi lazım geleceğinden ve hayvan üzerinde tam anlamıyla usul-i icrâ olunamadığından 19 Eylül 1869 tarihinden itibaren Süvâri Topçu Alaylarında bulundurulan birer takım muzıka bandolarının tamamen kaldırılmasına karar verilmiştir[256].

II. Redif Kuvvetler

Redif Teşkîlâtı'nın kurulması II. Mahmud zamanında Mart 1834'te gündeme gelmiş, bu konudaki çalışmalar sonucunda Ağustos 1834'ten sonra Anadolu ve Rumeli'de uygulamaya geçilmiştir. Asâkir-i Redîfe-i Mansûre adıyla teşkil edilen bu askerler, her sancakta üçer dörder ve her eyalette 10-12 tabur halinde büyük valiler idaresine verilmiştir. Redif askerleri, haftada iki gün askerî giysiler giyerek talim ederler, öteki günlerde kendi işleri ile ilgilenirlerdi[257]. Bunların zâbitleri iki gün çalışmalarına karşılık belirlenen maaşın ¼'ünü alırlardı[258].

Kuruluşunda yedek ordu olarak düşünülmeyen ve nöbetleşe şehir merkezlerinde eğitim gören Redif askeri, piyâde ağırlıklı olmakla birlikte kuruluşundan itibaren süvâri birliklerini de kapsamıştır. 1843 Askerî Nizamnâmesi ile 5 senelik Nizâmiye süresinin ardından gelen Redif süresi, 7 yıl olarak belirlenmiş, terhis edilen erlerin yerine ilk etapta da redif birliklerinden asker alınması yoluna gidilmiştir. 1846'dan itibaren kur'a usulüne geçilmesiyle yeni bir askerlik kanunu hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Bu düzenleme ile birlikte her ordu bölgesi, muvazzaf alayların adedi kadar redif bölgelerine ayrılmış, her bir bölgede dört taburlu bir redif alayının kurulması uygun görülmüştür. Yapılan bu değişiklikle redif birlikleri artık yedek ordu konumuna girmiştir[259].

[255] Nizâmnâmenin adı tam olarak şu şekildedir: "Evvel-bi-evvel (İlk zamanlarda) Der'aliyye'de (İstanbul'da) Bulunup Selamlık Resm-i 'Âlîsinde Bulunmaları Mu'tâd Olan ve Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'de Bulunan Hassa Birinci Ordu-yı Hümâyûnu Birinci ve Üçüncü ve Dördüncü Alaylarıyla Beşinci Tali'asında Müstahdem Dört Bando Hakkında Serî'an İfâ ve Ba'dehû Birinci Ordu-yı Hümâyûnun Sâir Alaylarının ve Ondan Sonra Sırasıyla Diğer Ordu-yı Hümâyûnlar Alaylarının Muzıka Bandolarında İcra Olunmak Üzere Asâkir-i Hazret-i Mülûkâne Muzıka Bandolarının Nizâmnâmesidir." *İ.DH.* 41045.

[256] *İ.DH.* 41755.

[257] Mustafa Nurî Paşa, *a.g.e.*, C. IV, ss. 297-298.

[258] J. Deny, "Redif", *M.E.B. İ.A.*, C. 9, s. 666.

[259] Çadırcı, gös. yer. Redif askeri teşkîlâtının kuruluşu için bkz.: Çadırcı, "Anadolu'da Re-

1869 Nizamnâmesi ile Nizâmiye süresi gibi rediflik süresi de bir sene kısaltılarak 6 seneye indirilmiştir[260]. Nizamnâme ile altı senelik Redif sınıfı, 3 senelik Mukaddem (Birinci Sınıf) ve 3 senelik Tâlî (İkinci Sınıf) adlarıyla iki sınıf ve 240 taburdan oluşacak, bunun neferleri, Nizâmiye sürelerini tamamlayanlar ile kur'a isabet etmeyip yaşı askerlik çağını geçmiş olanlar ve Nizâmiye sürelerini bedelen ödeyenlerden oluşturulacaktı. 240 redif taburunun her biri 800 nefer olmak üzere, ülkedeki toplam redif sayısının 192.000 neferden ibaret olması kararlaştırılmıştı[261]. Yalnız Abdülaziz devrinin sonlarına gelindiğinde (1876) kayıtlarda yaklaşık 120.000 redif askerine rastlanmıştır[262]. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin arifesinde Müstahfız Sınıfı kaldırılıp Redife nakledildiğinden bu rakam 300.000'in üzerine çıkmıştır[263].

Redif, her an bir bölgeye sevk ve istihdam olunabilecek sınıftı. Bu yüzden redif neferleri, senede bir ay bağlı bulundukları Redif taburuna gelerek talim yaparlardı[264]. Örneğin İstanbul'da bulunan redif askerleri, Seraskerlik'te bulunan Süleymaniye Kışlası'na, karşı taraftakiler Beyoğlu'ndaki Mecidiye Kışlası'na, Üsküdar tarafındakiler ise Kuleli ve Selimiye Kışlaları'na sabahları gelerek saat 10:00'dan 12:00'ye kadar iki saat talim yaparlardı. Redif talimlerinde ayak, silah ve ateş talimleri üzerinde durulurdu. Redif askerleri talim dönemlerinde maaş ve tayinâtlarını alabilirlerdi[265]. Redif askerlerinin elbise ihtiyaçları da bölgelerindeki redif depolarından temin edilirdi[266].

İstanbul ve taşrada bulunan redif askerlerinin Mayıs ayında bir ay talim yaptırılmasındaki maksat, önceden öğrendiklerini unutmamaları, yeni usul ve

---

dif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergileri, C. VI-II-XII, Sayı 14-23, ss. 63-75. Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif Asâkir-i Mansûre", *Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12 (1982), ss. 127-157.

[260] *T. V.*, No: 1151, s. 1; 1157, s. 2.

[261] *T. V.*, No: 1150, s. 1-2. *C. A.*, No: 301, s. 1-3. *İ.MMS.* 1542. Mahmut Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 21. Bu nizamnâme ile 800 mevcutlu 120 redif taburu yerine aynı mevcuda sahip 240 redif taburu oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bilgi için bkz.: Suat İlhan "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Yapı İçerisinde Tanzimat'ın Yeri", *Belleten*, C. LV, ss. 563-577.

[262] *C. H.*, No: 3070, s. 1.

[263] Çadırcı, *a.g.m.*, s. 55-56. Mahmut Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 22-23.

[264] *A.}MKT.MHM.* 448/28, 448/50, 451/19. *H. V.*, No: 35, s. 1; 39, s. 1; 41, s. 1.

[265] *C. A.*, No: 381, s. 1-2; 393, s. 2; 399, s. 2; 402, s. 2; 403, s. 2; 585, s. 2; 587, s. 1; 590, s. 1; 591, s. 1; 593, s. 1-2. *R. C. H.*, No: 1499, s. 1; 1891, s. 2; 1927, s. 1; 2145, s. 2; 2496, s. 1. *İ.DH.* 46114.

[266] *C. H.*, No: 2678, s. 1. *A.}MKT.UM.* 560/51. Mukaddem ve Tâlî Redif askerleri, senelik bir ay talimleri sırasında devletten aldıkları eşya ve elbiselerini talimlerin sona ermesi ile redif depolarına teslim ederlerdi. Redif neferlerin çuhadan yapılmış elbiselerini 4-6 sene kullanmaları sağlanırdı. *İ.DH. 46670.*

kaidelerin uygulanmasını, icatedilen (iğneli) tüfeklerin kullanılmasını öğrenmeleri, bedel veren ya da ismine kur'a isabet etmeyenlerin askerlikten bihaber olmamaları idi[267]. Redif talimlerine katılan askerlere kurşunlu ve kurşunsuz fişenkler verilerek yaptıkları atışların yüzde kaçının isabetli olduğu kaydedilirdi[268]. Yine redif askerlerinin eğitimlere çağrılması sırasında, kimlerin eğitime çağrıldığı, kimlerin katılıp katılmadığı yahut kimlerin o sene redif eğitiminden müstesna tutulduğu hakkında askerlerin redif tezkerelerine işaret düşülürdü[269].

Sanâyi taburlarında Nizâmiye sürelerini tamamlayanlar, redif sürelerinde diğer redif askerlerinin senede bir ay yapmakta oldukları talimden muaf tutulmuşlardır. Ancak Mart 1874'ten itibaren bu muafiyetlikleri kaldırılarak talimlere çağrılmışlardır[270].

1869'da Askeri düzenlemenin gereği olarak ordulara birer redif livasının tayini icap ettiğinden; I. Ordu'ya Miralay Abdullah Bey, II. Ordu'ya Miralay Hüseyin Bey, III. Ordu'ya Miralay Ahmet Bey, IV. Ordu'ya Miralay Mustafa Bey, V. Ordu'ya Miralay Muhlis Bey atanmıştır. Bosna Redif Alayı Miralaylığı'na ise Rüstem Bey tayin edilmiştir[271]. Ayrıca Nizâmiye alayları gibi her bir redif taburuna 1 Kolağası ve 4'er Mülâzım-ı Evvel tayin edilerek redifler için dâimî ve düzenli zâbitler bulundurulmuştur[272].

Gerek redif neferleri gerekse askerlik çağına gelenler, ticaret yapmak amacıyla uzak ve yabancı bölgelere giderken hükümetten mürur tezkeresi almak zorundaydılar. Redif neferlerinin bu tezkereleri redif yüzbaşılarına mühürleterek bölgelerinden ayrılabilmelerine izin verilirdi[273].

15 Şubat 1864'te padişaha sunulan ve 22 Şubat 1864'te Sultan Abdülaziz'in irâde buyurduğu karara göre, "Redif askerleri ümerâ, zâbıtân ve ketebesinin bağlı

[267] *C. H.*, No: 2505, s. 1. *A.M.D. U.A. 59* No: 102.

[268] *C. A.*, No: 599, s.

[269] *C. A.*, No: 597, s. 1.

[270] "Sanâyi taburlarında ikmâl-i müddet-i nizâmiye ederek silk-i redife naklolunmuş efrâd bu seneye (1874e) gelinceye kadar her sene bir ay efrâd-ı redifenin icrâ etmekte oldukları ta'limden müstesnâ idiyseler de işbû Doksan sene-i Rûmi'sinin ibtidâsından itibâren efrâd-ı redife-i sâire misillû ânların dahi ... ta'lim ettirilmesi karâr-ı vâki' iktizâsından ..." *C. H.*, No: 2472, s. 2.

[271] *T. V.*, No: 1172, s. 1.

[272] "Tensikât-ı Cedide-i Askeriye icâbınca Redif alaylarının kesbetmiş olduğu cesâmet üzerine bunlara Nizâmiye alayları misillû zâbitânının mükemmel ve muntazam bulunması irâde-i seniyye iktizâsından olmağla her tabura birer Kolağası ile dörder nefer mülâzım-ı evvel nasb ve tayin edilmesi ..." *R. C. H.*, No: 1442, s. 1.

[273] "Ba'demâ gerek efrâd-ı redifeden gerek isnân-ı askeriyye erbâbından taraf-ı âli-i hicâza gidecek ve berâ-yı ticâret sâir mahalle azimet edecek olanların hükûmet-i seniyye tarafından mürûr tezkeresi almaksızın bir tarafa gitmemeleri ..." *T. V.*, No: 945, s. 1.

bulundukları ordu, alay ve tabur daireleri içinde bulunan diğer ümerâ, zâbıtân ve ketebe ile iki senede bir kez yer değiştirmeleri konusunda Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin kararnâmesi ve Kaymakam Paşa'nın tezkiresi uygulamaya geçirilmiştir[274].

21 Eylül 1870 tarihinden itibaren Redif askerlerinden silah altına çağrılanlardan bedel vermek isteyenler için yeni bir usul getirilmiştir. Buna göre redif süreleri içerisinde iki diri ve donanımlı beygir beslenerek devlet ne zaman isterse teslim edenler bedelini vermiş sayılmıştır. Şayet ihtiyaç hasıl olmazsa, Müstahfız tezkeresinin alındığı zaman, yetiştirilen bineklerin redif taburlarına teslim edilmesi gerekmiştir. Bu uygulama ile hem redif askerlerinden ekonomik durumu iyi olanların iş-güçlerine devam etmeleri, hem de redif süvâri ve topçularının binek ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir[275].

Nisan 1871'den itibaren Nizâmiye ve Redif taburlarında bulunan Tüfenkçiler'in miktarı yeter derecede olmadığı için sayıları artırılmıştır. Kur'ada Tüfenkçilik sanatına aşina olanlar bir sene Tophâne'de eğitimlerinin ardından şehâdetnâme alarak Nizâmiye süreleri bitene kadar taburlara 30-50 kuruş maaşla gönderilmişlerdir. Redif tezkerelerini alanlardan isteyenler askerlik görevine devam ederek dışarıdan getirtilen Tüfenkçi Ustaları gibi maaşa bağlanmıştır[276].

1870'e gelindiğinde I., II., III., IV., ve V. Orduların her biri 4'er taburdan oluşmak üzere 6'şar VI. Ordunun ise 1 adet redif alayı bulunmaktaydı. 1876'da ise I. Ordu 7 Redif Alayı'na çıkmışken; II., III., IV. ve V. Ordular 6 alay olarak kalmış, VI. ordu 5 alay, VII. ordu ise 3 alaydan oluşmuştur[277]. 1870'te Ordularda yer alan redif alayı ve bu neferlerin nerelerden temin edildiği aşağıdaki tabloda gösterilmiştir: (Her redif Alayı 4'er taburdan, her tabur 8'er bölükten meydana getirilmiştir)[278].

[274] *İ.DH.* 35567.

[275] *C. A.*, No: 382, s. 2-3; 383, s. 3; 384, s. 2; 385, s. 2. *C. H.*, No: 3031, s. 2. "Efrâd-ı Redîfeden Taburu Silah Altına Alınacak Olduğu Halde Bedel Vermek İsteyenler İçin İttihâz Olunacak Usûlü Şâmil ve Beş Bendi Müştemil Nizâmnâme"nin 1. Bendi: "Asâkir-i redîfe efrâdından olup da mensûp olduğu tabûr silah altına da'vet olunduğu zaman bedel vermek isteyenler zîrde ta'yîn olunacak şerâite tevfîkan müddet-i redîfesi içinde genç ve dinç iki re's hayvan besleyecek ve işbû hayvanları taraf-ı devletten her ne zaman istenilür ise hemen i'tâ eyleyecek ve şâyet müddet-i redîfesi zarfında lüzûmu olmayıp istenilmez ise müstahfiz tezkiresini aldığı anda taburu merkezine teslîm edecek ve hayvanları nezdinde bulundukça zedelemeyecek sûretle kendi umûrunda kullanabilecektir." *İ.MMS.* 1622.

[276] *C. A.*, No: 381, s. 2-3.

[277] *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, ss. 89-113. 1870 senesine ait redif alayları sayısı ve redif askerlerinin toplandıkları yer isimleri bölüm sonunda sunulmuştur.

[278] 1870 Askerî Salnâmesine göre tablo haline getirilmiştir. *S. A. 1287* (1870), ss. 34-381.

Tablo 2: 1870'te Ordularda yer alan redif alayı ve alay neferlerinin hangi bölge ve şehirlerden temin edildiği

Ordu Adı	Redif Alayı Sayısı	Redif Askerinin Alındığı Yerler
I. Ordu-İstanbul	6	İzmit, Karahisar, Eskişehir, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Akşehir
II. Ordu-Şumnu	6	Şumnu, Silistre, Hazargırad, Edirne, İslimiye, Hasköy, Sofya, Niş, Filibe, Lofça, Bolu, Safranbolu, Koçhisar, Kastamonu, Ankara, Çankırı, Beypazarı, Çorum, Kırşehir, Yozgat ve Taşköprü
III. Ordu-Manastır	6 (ayrıca 2 adet Bosna Redif Alayı)	Manastır, Ohri, Vidin, Yanya, Yenişehir, Berat, Üsküp, Bezdin, Tiran, Piriştine, Drama, Siroz, Gümülcine, İzmir, Manisa, Tire, Kula, Aydın, Nazilli, Milas, Muğla, Binaluka, İzornik, Tiravnik ve Yeni Pazar
IV. Ordu-Erzurum	6	Harput, Malatya, Ergani, Zile, Tokat, Amasya, Erzurum, Erzincan, Arapgir, Karahisar, Kars, Oltu, Batum, Van, Diyarbakır, Lice, Cizre ve Maroya
V. Ordu-Şam	6	Şam, Humus, Kudüs, Nablis, Beyrut, Akka, Antakya, Lazikiye, Hama, Halep, Kilis, Urfa, Maraş ve Elbistan
VI. Ordu-Bağdat	1	Musul, Horasan, Bağdat, Süleymaniye, Revandüz, Kerkük ve Hülle Mevkileri

Avrupalı devletlerin asker sayılarını artırmaları üzerine Osmanlı Redif ve Müstahfız askerlerin tayini ile ilgili yeni düzenlemeler yapmıştır. 1872'de Osmanlı Devleti'nde her biri 700 neferden oluşan 137 tabur redif askeri bulunmaktadır. Bu askerlerin elbise ve silahları memleketlerinde yapılan depolarda saklı bulunmaktaydı. Oysa savaş sırasında Müstahfız askerlerin katılımı ile asker sayısı 1500-4000 rakamına ulaşmaktaydı. Bu yüzden tabur depolarındaki levazımat sayısı 700'den 2.000'e çıkarılmıştır[279]. Bu düzenleme ile 1876'da 120.000 civarında olan redif askerlerinin tamamının elbise ve silah ihtiyaçları karşılanabilir durumdadır[280].

Ekim 1874'te Askerlik süresini tamamlayarak redif sınıfına geçenlerin gönüllülerinden 3 sene süreyle hizmet edecekleri bir İtfâiyye Alayı kurulmuştur. Elbise ve maaşları Nizâmiye askerleri gibi olan İtfaiye Alayındaki çavuşlara 125, bölük eminine 115, onbaşıya 110 ve neferlere 100 kuruş maaş verilmiştir[281].

[279] *R. C. H.*, No: 2061, s. 1.

[280] *C. H.*, No: 3070, s. 1.

[281] *C. H.*, No: 2604 ss. 2-3.

Abdülaziz devrinin sonlarına doğru, Rusya ile savaş tehlikesinin baş göstermesi üzerine Müstahfız sınıfı kaldırılarak iki sınıflık redife, üçüncü bir sınıf eklendi. Her sınıf kendi içinde ikiye ayrıldı. Birinci kısımlar Nizâmiye hizmetinde bulunmuş, ikinci kısımlar ise bulunmamış erlerden kuruldu. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sırasında silah altına alınan redif tabur sayısı 429'u, nefer sayısı ise 343.000'i buldu[282].

III. Müstahfız Kuvvetler

Yeniçeriliğin kaldırılmasından önce kale, hisar ve memleket muhâfazasında bulunan; kaldırıldıktan sonra da rediflikten sonraki askerlik hizmetiyle mükellef olan kuvvetlerdir[283]. 1869 Askerî nizamnâmesi gereğince Sultan Abdülaziz devrinde 6 senelik redif hizmetini bitirenler, 8 senelik Müstahfız sınıfına geçerlerdi[284]. Müstahfız neferler, askeri kayıt ve işlerden azade olup, Nizâmiye, İhtiyat ve Redif askerlerinin herhangi bir şekilde sevk edilmesi durumunda vatan ve memleketin korunması vazifesi ile ilgili olarak oluşturuldu. Maaş ve tayinlerini göreve çağrıldıkları zaman alırlardı[285].

Osmanlı Devleti'nde Nizâmiye, Redif ve Müstahfız kuvvetlerin yanı sıra savaş zamanlarında askere çağrılabilecek başıbozuk alaylar ve diğer taraftan da bu tarihlere kadar normal askere alma kanununa dahil edilmemiş olan, vergiye bağlı eyaletlerin askerleri de epey bir yekûn teşkil etmekteydi. Bu eyaletler Avrupa'da Sırbistan, Yukarı Arnavutluk, Bosna ve Hersek (1864'e kadar, bu tarihten itibaren Bosna'da Nizâmiye alayları teşkil edilmiştir.); Afrika'da Mısır, Trablus ve Tunus. Bu güçler hem zamanın siyasi şartlarına hem de üstüne gidilecek düşmana bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Ortalama kontenjanları 100.000 civarındadır. Başıbozuk alaylar ise, savaş zamanlarında orduya katılan Müslüman gönüllüler, Kavaslar (yaya jandarma),

[282] Çadırcı, *gös. yer*. Mahmut Şevket Paşa, gös. yer. Redif askerleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Cahide Bolat, *Redif Askeri Teşkilâtı (1834-1876)*, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2000.

[283] Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 630.

[284] *T. V.*, No: 1149, ss. 1-2; 1150, ss. 1-2; *C. A.*, No: 301, ss. 1-3. Redif sürelerini tamamlayan neferlerin Müstahfız sınıfına nakledildiklerini gösteren tezkere örneği: "Müddet-i muayyene-i redifesini memdûhan ifâ ve ikmâl etmesiyle işbu tarihten itibâren sekiz sene müddet için sınıf-ı Müstahfıza nakledilmiştir. İşbu sınıfın vazîfesi Devlet-i 'Aliyye'nin asâkir-i nizâmiyye ve ihtiyâtiyye ve redifiyyesinin cümleten ihzâr ve sevki halinde bulundukları memleketin muhâfazası maddesinden ibaret olmağla öyle fevkalâde bir ihtiyâcın zuhûrunda kendilerine silah verilip ve idâreleri için zâbitân ta'yîn olunup bunun hâricinde hiçbir sebep ve vesîle ile askerlikte istihdâmları ve ta'lîm ve te'allüm için ictimâları câiz olmayıp kendileri her türlü kuyûd-ı askeriyyeden vâriste ve ahâli-i sâire gibi olmaları bâ-irâde-i seniyye mukkarrer olduğunu mübeyyin işbu tezkere i'tâ kılındı." *T. V.*, No: 1150, s. 2. *C. A.*, No: 301, s. 4. *R. C. H.*, No: 1258, s. 2.

[285] *T. V.*, No: 1151, s. 1; 1157, s. 2.

Seymen (atlı jandarma), Dobruca ve İznat Tatarları ile Anadolu göllerinin etrafına yerleşmiş olan Kazaklardır ki bunların ortalama adedi 60.000'dir[286].

Sultan Abdülaziz devrinde genel olarak Osmanlı ordusunun miktarları hakkında farklı sonuçlar çıkmasına rağmen bunlardan bazılarına baktığımızda şunları görmekteyiz. Örneğin Temmuz 1864'te Bâb-ı Âlî Tercüme Odası hülefâsından Mehmet Şevki'nin Osmanlı ve Avrupa ordularının miktarını gösteren raporu şu şeklidedir[287]:

Tablo 3: Temmuz 1864'te Bâb-ı Âlî Tercüme Odası hülefâsından Mehmet Şevki'nin Osmanlı ve Avrupa ordularının miktarını gösteren raporu

Devletin Adı	Sefer Vakti	Hazar Vakti	Hazar Vakti Ahalinin Binde Kaçının Asker Olduğu
Osmanlı	400.000	200.000	5,5
Fransa	600.000	467.000	12,5
İngiltere	539.000	99.000	13,1
Avusturya	632.000	399.000	8,5
Prusya	500.000	200.000	11,6
Rusya	868.000	578.000	9,1
Almanya	435.320	304.162	19,1
İtalya	400.000	200.000	9,2
Belçika	84.000	40.115	9,0
Danimarka	80.000	22.900	9,4
Yunan	B	9.600	9,0
Felemenk	130.000	58.500	24,0
Portekiz	50.000	19.500	7,1
İspanya	232.700	151.600	12,0
İsveç	B	7.000	2,0
Norveç	23.600	14.200	9,5
İsviçre	179.730	B	B

[286] Ubicini, *a.g.e.*, ss. 421-423. Başıbozuk Alaylar ordunun aslî kuvveti ile karıştırılmaz, yardımcı asker suretinde ayrı silah ve teçhizat ile ayrı kumandanlar idaresinde görev alırlardı. 1877-1878 Rus Harbinde başıbozukların düzensizliği iyice ortaya çıkmış ve bunlardan yararlanma usulü o tarihten itibaren terkedilmiştir. Pakalın, *a.g.e.*, C. 1, s. 164. Ahmet Mithat, Üss-i İnkılap, II. Kısım, s. 288.

[287] Osmanlı Devleti ve Fransa'nın bu tarihteki tüm askeri bu rakamlardan ibaret olup bazı devletlerin bunun dışında sömürgelerinden asker temin edebildiği kaydedilmiştir. Bunlar, İngiltere'nin 280.466, İspanya'nın 38.200, Portekiz'in 8.200 ve Felemenk'in 25.200'dür. Mehmet Şevki, "Avrupa Devletlerinin Mukâyese-i Kuvve-i Askeriyyeleri, *Mecmûa-i Fünûn*, No: 26-28.

1869'a gelindiğinde ise bir Alman gazetesi haberine göre Düvel-i Muazzama'nın nüfûsu, askerî kuvvetlerinin dağılımı ve toplam asker miktarı şu şekildedir[288]:

Tablo 4: 1869'da bir Alman gazetesi haberine göre Düvel-i Muazzama'nın nüfûsu, askerî kuvvetlerinin dağılımı ve toplam asker miktarı

Ülke	Nüfusu	Nizâmiye Askeri ve süresi	İhtiyat Askeri ve Süresi	Müstahfız Askeri ve süresi	Toplam Asker ve Askerlik süresi
Fransa	40.500.000	400.000 nefer -	328.000 nefer -	330.000 nefer -	1.508.000 nefer -
Kuzey Almanya	30.000.000	320.000 nefer 3 sene	350.000 nefer 4 sene	370.000 nefer 5 sene	1.060.000 nefer 12 sene
Avusturya	36.000.000	255.000 nefer 3 sene	545.000 nefer 7 sene	200.000 nefer 2 sene	1.053.000 nefer 12 sene
İngiltere	29.000.000	188.000 nefer	314.000 nefer	-	502.000 nefer 12 sene

Yine savaş halinde Rusya 1.226.000, İsviçre 200.000, İtalya 400.000, Flemenk 100.000, Danimarka 48.000, İsveç 120.000, İspanya 84.000, Yunanistan 40.000 asker toplama kapasitesinde idi[289].

Avrupalılar bu tarihlerde "*Sulh istersen savaşa hazır ol*" diyerek asker sayılarını devamlı artırma cihetine giderken, Osmanlı gazeteleri bu duruma tepki göstermiştir[290]. Nitekim, 1875'e gelindiğinde Alman askerleri 1 milyon üzerinde bulunmakla başı çekmiş, yine artışını sürdüren Rusya onu takip etmiştir[291]. Buna karşın Osmanlı askerî kuvvetlerine bakıldığında, Abdülaziz devrinin sonunda 1869 Nizamnâmesiyle hedeflenen rakamlara ulaşılmış olup, Nizâmiye neferi sayısı 170.000, Redif kuvvetler (Müstahfız'ın da katılımıyla) 340.000 civarında idi. Başıbozuk alaylar ve yardımcı kontenjanlar ile savaş zamanında bu rakam rahatlıkla 600.000'in üzerindeydi[292] ki bu miktar 1869 Askerî Tensîkâtı'nda yaklaşık

[288] *T. V.*, No: 1162, ss. 1-2.

[289] *C. A.*, No: 329, ss. 3-4.

[290] *C. H.*, No: 2623 s. 1.

[291] *R. C. H.*, No: 2457, s. 3.

[292] *C. H.*, No: 2468, s. 1. Sultan Abdülmecid devrinde girişilen 1843 Askerî Tensîkâtı ile muntazam kuvvetler 150.000 nizâmiye askeri ve 90.000 rediften ibaretti. Diğer birliklerin de katılımıyla bu rakam 300-400 bin civarında idi. Dolayısıyla Sultan Abdülmecid dönemi ile kıyaslandığında Sultan Abdülaziz devrinde asker sayısının yaklaşık bir buçuk katına çıkarıldığı görülmektedir. *İ.MMS.* 1542. Eugene Morel, *Türkiye ve Reformları*, ss. 185-186.

olarak hedeflenen 700.000 rakamına yakındır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid 20 Mart 1877 tarihinde Meclis-i Mebûsân'ı açış konuşmasında Sırbistan ve Karadağ olaylarını bertaraf etmek için 700.000 askeri silah altına aldığını ifade etmiştir[293].

IV. Diğer Askerî Kuvvetler

1. Rikâb Bölükleri

Padişahların sefere gidişleri sırasında özel koruma görevinde bulunan rikâb-ı hümâyûn solakları, yeniçeri ocağına bağlı her biri 100'er neferden ve dört cemaat şeklinde oluşturulmuş bir askerî gruptu[294]. Rikâb solakları teşkîlâtı 1687-88 tarihinde kaldırılmış ise de sonradan tekrar ihdas edilmiş, Mayıs 1829'da tamamen kaldırılarak "Hademe-i Rikâb-ı Hümâyûn" adı ile bir bölük vücuda getirilmiştir[295].

Sultan Abdülaziz, kendi maiyyetinde bulundurulmak üzere Mart 1864'te "Rikâb-ı Hümâyûn Bölükleri" adıyla 5 bölük piyâde ve 4 bölük süvâri askeri bulundurulmasını emreden bir nizam yayınlattı[296]. Buna göre: Piyâde bölükleri; 1 yüzbaşı, 1 mülâzım-ı evvel, 1 başçavuş, 1 bölük emini çavuş, 4 onbaşı ve 40 nefer olmak üzere 48 kişiden oluşacaktır. Piyâdelerin Birinci Bölüğü Topçu, İkinci ve Üçüncüsü Zuhaf, Dördüncüsü Talî'a, Beşincisi ise Saf Piyâdesi olup toplam 240 kişiden oluşacaktır. Her bölük ait olduğu sınıfın elbisesini giyecektir.

Süvâri bölükleri; 1 yüzbaşı, 1 mülâzım, 1 çavuş, 2 onbaşı ve 20 nefer olmak üzere 25 kişiden oluşacaktır. Birinci Bölüğü Topçu, İkinci Bölüğü Sipahi, Üçüncüsü Ejder, Dördüncüsü Saf Süvârisi olup toplam 100 kişiden oluşacaktır. Her bölük ait olduğu sınıfın elbisesini giyecektir. Bu bölüklerin neferleri; ordulara gönüllü yazılanlar, kur'a isabet edipte mezuniyet müddetleri olan 20 günün sonunda edebiyle askerlik mesleğine katılanlar, görev süresinde hiçbir kötü davranışı olmayanlar ve Nizâmiye süresi olan 5 seneyi tamamladığı halde askerlikten ayrılmamak için istibdâl tezkerelerini terk edenlerden alınacaktır.

Gönüllü olarak yazılmış olanlar, isimlerine kur'a isabetiyle askerlik mesleğine katılanlara tercih olunacaktır. Gerek gönüllü gerek kur'a ile yazılmış olanların içinde okuyup yazması bulunanlar diğerlerinden üstün tutulacaktır. Kur'a ile askerliğe katılanlardan muharebelerde şecaati ve yararlılığı görülenler gönüllü olarak yazılanlardan üstün tutulacak ve gönüllülerden muharebelerde şecaati görülenler ise bunların hepsinden önde tutulacaktır.

---

[293] *Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı* (Bundan sonra *Y.EE.KP.* şeklinde kısaltılacaktır) Dosya/Gömlek: *71/25.*

[294] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkîlâtı*, s. 447.

[295] Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 46.

[296] *Târih-i Lûtfî*, C. X, s. 117.

Bölüklere yazılacakların boyları iki zira' altı parmaktan kısa olmayacak, tam 5 sene hizmet etmek için kabul edileceklerdir. 5 sene sonunda ayrılmak isteyenler rediflik hizmetinden muaf olmak üzere hizmet tezkerelerini alacak, devam edenler ise 5 sene daha görev yaptıktan sonra,-5 senelik Nizâmiye süreleri de dahil tutulacağından-15 senelik görevleri sonunda emekli sayılacaklardır. Bölüklerdeki neferler 80, onbaşılar 100, çavuşlar 120, başçavuşlar 140, mülâzımlar 400, yüzbaşılar 600 ve kolağası 900 kuruş maaş alacaklardır[297].

2. Zabtiye Teşkilâtı

Zabtiye, zâbıta ile alakalı askerî teşekkül hakkında kullanılan bir tabirdir. Eskiden zâbıta işleri İstanbul'da Yeniçeri Ağaları ile Kaptanpaşalar, Bostancıbaşılar; taşralarda Beylerbeyiler, Sancakbeyleri ve Mütesellimler tarafından görülürken 1846'da bir tabur zabtiye şeklinde İstanbul'da Zabtiye Nezâreti kurulmuştur. Vilayetlerde ise Tüfenkçi Başı veya Yüzbaşılık adlarıyla vali yahut mutasarrıflara bağlı hizmetliler şeklini almıştır[298].

Tanzimat'tan sonra 1869 Nizamnâmesi ile yetki ve sorumlulukları belirlenen bir Zabtiye Teşkilâtı vücuda getirilmiştir. Silahlı bir teşekkül olduğu için Seraskerliğe bağlanmış olan Zabtiye Teşkîlâtı, tam bir askerî teşkîlât gibi bölük, tabur ve alaydan oluşturulmuş, sonradan Jandarma adını almıştır[299]. 1874'e gelindiğinde Zabtiye Nâzırı Hüsnü Paşa zamanında, İstanbul ve taşrada tabur-bölük şeklinde yer alan Zabtiye'nin tüm zâbitleri Zabtiye Nezareti'nden tayin edilir olmuştu[300].

Aslında Zabtiye askerleri için alay sistemine Haziran 1861'de geçilmeye başlanmıştır. İlk etapta Rumeli'de Zabtiye Alayı teşkil edilerek Alayın başına Miralay Selim Bey getirilmiştir. Bu uygulama ile taşralarda bulunan Zabtiye askerlerinin daha güvenli ve düzenli bir ortamda bulundurulması hedeflenmiştir. Alay ve neferlerin taksimi şu şekilde olmuştur: "*1 Alay 3 Taburdan, 1 Tabur 5 Bölükten, her bölük ise süvâri ve piyâde karışık olmak üzere 112 kişiden oluşacaktır. Böylece her alayda zâbitlerde dahil toplam 1.691 asker bulunacaktır.*" İleride ülke içerisinde bulunan tüm Zabtiye Alayları'nın bu örnek çerçevesinde alay düzenine geçirilmeleri tasarlanmıştır[301]. Nitekim aynı ay içerisinde Bağdat Eyaleti Zabtiye Askerleri'nde de aynı nizamı tatbik etmek amacıyla Şibli Paşa tayin edilmiştir[302].

[297] *T. V.*, No: 738, s. 1-2. *C. A.*, No: 7, s. 2. *T. A.*, No: 460, ss. 2-3.

[298] *C. H.*, No: 2524, s. 1; 2525, s. 1.

[299] Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 644. Zabtiye Teşkilâtı, günümüz polis ve jandarmasının yaptığı görevi üstlenmiştir. Kuruluş ve işleyişi bakımından daha çok jandarmayı andırmakla birlikte, vali ve kaymakamların denetimlerinde olmaları ve polis hizmeti görmeleriyle dikkat çekmektedir. Çadırcı, "Tanzimat", *Osmanlı*, C. 6, s. 187.

[300] *C. H.*, No: 2524, s. 1; 2525, s. 1.

[301] *T. V.*, No: 614, ss. 1-2.

[302] *T. V.*, No: 614, s. 2.

Zabtiye Nezâreti'ne bağlı zabtiye neferleri, şüphelilerin takip edilip yakalanması, mahkumların sevki, kol gezme, pasaport memurlarına yardım, kur'a ve redif neferlerini toplama, silah kontrolü, intihar, kaza, edebin temini, ahâlinin huzur-asayişi ve hırsızlık gibi daha çok sivil meselelerle yükümlü idi[303]. Zabtiye askeri bulunduğu bölgenin mülkî memuru kabul edildiğinden mülkî amirlere bağlı olarak onların güvenlik konusundaki emirlerini yerine getirirlerdi[304].

1863 (h.1280)'den önce taşralarda görev yapan zabtiye binbaşılarının ikamet ettikleri yerlere "kapualtı" ve kendilerine "bölükbaşı" denilmekteydi. 1863'te yapılan askeri düzenleme ile jandarma askerlerinde yapılan isimlerde de değişiklikler olmuştur. Zabtiye İdare Meclisi'nin görüşü çerçevesinde bundan böyle binbaşıların ikamet yerlerine "zâbıta", yüzbaşıların başında bulunduğu karakolhâneye "zâbit merkezi", çavuş, mülâzım ve onbaşıların başında bulunacağı karakolhâneye ise "mevki-i zâbıta" denilmesi kararlaştırılmıştır[305].

1865'te Dersaâdet Zabtiye Askerleri üç bölük süvâri ile altı tabur piyâde ve iki alaydan ibaretti. Tüm ülkede beş zâbıta dâiresi bulunmaktaydı. Bir zâbıta dairesi, bir taburdan oluşmamakta dağınık olarak birkaç tabur askerini içerisinde barındırmaktaydı. Bu durum ise bazı karışıklıklara yol açmaktaydı[306]. Bu yüzden İstanbul civarındaki bazı kazaların idaresi Zabtiye Müşîrliğine bırakılmış, bu kazaların mülkî ve mâlî işlerinin düzenlenmesi için "Meclîs-i İdâre-i Livâ-i Zabtiye" adıyla Bâb-ı Zabtiye'de bir meclis açılmıştı. 1865'te bu meclisle isim benzerliği olan, taşra ve İstanbul zabtiyesinin askerî işleri ve nizamı için daha önceden teşkil edilen "Meclis-i İdâre-i Zabtiye"nin adı "Meclîs-i Fırka-i Zabtiye" olarak değiştirilmiştir[307].

Zabtiye Dâiresi, doğal afet ve salgın hastalık zamanında fıkarâ ve kimsesizlere yardım ederlerdi. 1865 yılında İstanbul'da ortaya çıkan kolera salgınında

[303] *R. C. H.*, No: 1204, ss. 1-2; 1309, s. 1; 2329, s. 2; 2372, s. 3; 2446, s. 1; 2469, s. 2. *T. V.*, No: 1033, ss. 1-2; 1111, s. 1. Örnek bir olay: Nafıa dükkanına girerek kasa kilidini kırıp parayı çalmak üzere iken Zabtiye askerleri tarafından yakalanan Nikola ve Vasil adlı iki nefere üçer sene, ve yakalanmaları sırasında askerlere silah çeken arkadaşları Corci'ye ise dört sene Tersane'de kürek cezası verilmiştir. Ülke içerisinde verilen cezalar ve ne sebeple verildiklerine dair geniş haberler gazetelerde geniş olarak yer almıştır. Genellikle suçlulara hapis ve kürek cezası verilmiştir. *T. V.*, No: 614, s. 3.

[304] *Düstûr 1289*, İkinci Bölüm, s. 740.

[305] *İ.DH.* 34760.

[306] *İ.DH.* 37396.

[307] "... bâ-irâde-i seniyye müceddiden Bâb-ı Zabtiye'de bir meclîs teşkil olunmasına mebnî, meclis-i mezkûr ile taşra ve Dersaâdet asâkir-i zabtiyesinin tesviye-i umûr-ı askeriyye ve nizâmiyyesiçün mukaddemâ teşkil olunmuş olan Meclîs-i İdâre-i Zabtiye beyninde nefy-i iltibâs edilmek üzere meclis-i askerî-i mezkûra Meclis-i Fırka-i Zabtiye ta'bîr olunması ..." *T. V.*, No: 808, s. 1.

Zabtiye askerleri gösterdikleri çaba nedeniyle Osmânî ve Mecidiye nişanlarıyla ödüllendirilmişlerdir. Ödül töreninde sadrâzamın yapmış olduğu konuşma zabtiye neferlerinin konum ve önemini açıkça ortaya koymaktadır: "*Padişahımızın iki sınıf askeri vardır: Birisi Nizâmiye askeridir ki, hepsi memleketin muhâfazasına ve ahâlinin huzurunun sağlanmasına memurdur. İkincisi Zabtiye askerleridir ki, ahâliden her birinin tek tek mal, can ve huzurlarını muhâfaza eder. Bu iki sınıf askerden her biri görevli oldukları hizmette gayret gösterdikçe padişahımızın iltifâtına mazhar olurlar. Sizler, Allah tekrarını göstermesin, yaygın olan kolerada ahâliye yardım gayesiyle gösterdiğiniz fedâkarlık nedeniyle bu iftihar nişanlarına nâil oldunuz. Bundan sonra da ahâlinin muhâfazası için gayret ediniz.*"[308]

Osmanlı Devleti'nde askerlerin halk gözündeki itibarının son derece olumlu olduğuna bir başka örnek olarak şunu verebiliriz: 1872'de Antalya'da meydana gelen bir deprem, büyük kayıplara yol açmıştır. Bu tarz durumlarda ahâlî, ileri gelenler ve memurlardan yardım toplanırdı. Bu depremdeki zararların kaldırılabilmesi amacıyla en çok yardım eden zümre yine askerler olmuştur. Bu durumdan memnun kalan halk askerlere dualar okumuşlardı[309].

13 Nisan 1865'te 14 maddelik "Umur-ı Zaptiye-i Teftişiye Memurlarının Suret-i Teşkiline Dair Nizamname" yayınlanarak yeni bir görev olan zabtiye teftiş memurları atanmıştır. Buna göre: Teftiş memurları birincisi Zabtiye Yüzbaşısı üstünde, ikincisi Yüzbaşı, üçüncüsü Mülâzım-ı Evvel, dördüncüsü Mülâzım-ı Sânî derecesinde olmak üzere nizâmiye sürelerini suç işlemeden bitiren ehliyetli ve okur-yazarlardan oluşturulmuştur. Teftiş memurları 20-45 yaşları arasında sağlam vücutlu olanlardan seçilmiştir. Birinci sınıfa yazılacaklar daha önce askerî ve mülkî hizmetlerde bulunmuş yazışmaya aşina tecrübeli kişilerden seçilmiş, diğer sınıfların da en az bir vukuatı kaydedip anlatabilecek ehil ve gösterişli kişiler olmalarına özen gösterilmiştir. Bu memurların görevi iki sene olarak belirlenmiş yalnız kendilerini ispat ettiklerinde görevlerine devam etmişlerdir[310]. Zâbıta Müdürlüklerinde bulunacak ikişer adet birinci sınıf ve yeterli miktarda diğer sınıf teftiş memurlarının, Zabtiye Merkez Dâirelerinde bulunacak bir adet ikinci sınıf ve yeterli miktarda diğer teftiş memurlarının, Zabtiye Karakolhanelerinde bulunacak olan dördüncü ve üçüncü sınıf teftiş memurlarının görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir: Zabtiyelerin asıl görevleri olan suç ve cinayetleri engellenmek, faillerini aramak, şüphelileri tahkik edip ifadelerini almak ve kaydetmek, polise ait olan istihbârat işleri, ülke düzenini

[308] *T. V.*, No: 831, s. 1. *C. A.*, No: 109, s. 3.

[309] *C. A.*, No: 495, s. 1.

[310] Vech-i Tahlîf: (Yemin Sûretleri) "Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî'ye sadâkat ve tanzîmât-ı memlekete ri'âyet edeceğime ve me'mûr olduğum hizmetlerin cümlesinde zâbitânıma itâ'at ve kendüme emânet olan nüfûz-ı me'mûriyeti cemî' ahvâlde hakkâniyete sarf ile istikâmet üzere hareket eyleyeceğime Allah Teâlâ'nın ism-i celîline kasem ederim." *Y.EE.KP. 36/7.*

korunmak ve memleketi muhafaza etmek, her çeşit devlet vergi ve gelirlerini koruyup gözetlemek, zabtiye askerlerinin hizmetlerini yerine getirip getirmediklerine nezâret etmek, hazırlanmış jurnalleri mühürlemek[311].

1869'da Zabtiye Askerleri hakkında da bir nizamnâme yayınlanarak Zabtiye Teşkilâtı yeni bir şekle konulmuştur. Zâbıtanın görev ve hizmetleri, yetki ve sorumluluklarının hukuki bir çerçeve içine alındığı bu nizamnâme ile: Her vilayetin süvâri ve piyâde zabtiye askeri bir alay itibar olunmuş (1. madde); Her zabtiye alayı taburlara, taburlar bölüklere, bölükler de takımlara ayrılmıştır (2. madde). Her tabur en az iki en fazla on bölükten; her bölük en az beş en fazla on takımdan oluşmuştur (3. madde). Her süvâri takımı 4, piyâde takımı 8 neferden ve kolvekili ve kolvekili muavini adıyla ikişer zâbitten ibaret kabul edilmiştir (4. madde). Her süvâri bölüğü altmış, piyâde bölüğü yüz neferi aşmamak üzere Bölük Ağası, Bölük Ağası muavini ve Jurnal Emini unvanıyla üçer zâbitin idaresine verilmiştir (5. madde). Her sancakta bir tabur zabtiye askeri olup kazalarda ise bir bölük yer almıştır. Her vilayetin Alay Beyi ve İdare Emini vilayet merkezinde yer almış, sancaklarda birer tabur ağası, kazalarda ise birer bölük ağası bulunmuştur (6. madde)[312].

Zabtiye askerliğinin süresi 2 sene olup Zabtiye mesleğine dahil olanlara sürelerini tamamlama şartı getirilmiştir (8. madde). Zabtiye askerliğine yazılacak neferlerin sağlıklı, iyi ahlaklı ve 20-50 yaşları arasında olması karara bağlanmıştır (9. mmade). Alayların bulunduğu Vilayet merkezlerinde bir Alay Meclisi, taburların bulunduğu sancak merkezlerinde bir tabur meclisi yer almıştır (10. madde). Zabtiye askerlerinin maaşları görevli oldukları bölgenin rayicine göre ödenmiş, süvâri neferlerinin aylığı piyâdeninkinden dörtte bir oranında fazla olmuştur (11. madde). Jurnal Eminlerine 150-200, Bölük Ağaları ve Hesap Eminlerine 400-500, Tabur Ağaları ve İdare Eminlerine 750-1000 ve Alay Beylerine 1500-2500 kuruş arası maaş tahsis edilmiştir (13. madde).

Piyâde Zabtiye askerlerine 1 tüfenk, 1 kasatura ve 1 tabanca; Süvâri Zabtiye askerlerine 1 filinta, 1 tabanca ve 1 kılınç devlet tarafından verilmiştir (16. madde). Ayrıca Zabtiye askerlerine senede bir kez 1 setrî, 1 pantolon, 1 fes; üç senede bir yağmurluk;. Yine her sene piyâdelere iki çift kundura, süvâriye bir çift çizme verilmiştir (17. madde). Süvâri askerinin hayvanları kendilerine ait olup masrafları da kendilerince karşılanmıştır (19. madde). Jurnal Eminlerine kadar olan zabtiye

[311] Birinci Sınıf olanlara 1.000 kuruş, İkinci Sınıfa 600, üçüncü sınıfa 400 kuruş, dördüncü sınıfa 350 kuruş verilmiştir. Elbiseleri zabtiye zâbitleri gibi: yakalarının beyaz sırmadan işlenmiş bir dal kenarında birinci sınıfa yine sırmadan üç, ikincisine iki, üçüncü sınıfa bir yıldız konulmuştur. Dördüncü sınıf yıldızsız olup sadece bir dal olacaktır. Sınıfına göre birden dört kata kadar beyaz sırmadan gaytan kordonlar verilecektir. Silahları bir meçden ibaret olup dördüncü sınıfına gece hizmetlerinde taşımaları için bir de rovelver tabanca verilecektir. *Y.EE.KP.* 36 / 7.

[312] *T. V.*, No: 1104, s. 1. *C. A.*, No: 284, s. 2. *R. C. H.*, No: 1176, s. 1.

askerleri, Alay Beyleri tarafından; tabur ağalarına kadar olan zâbitler, Vilayetin valisi tarafından; Tabur ağaları ve alay beyleri ise Zabtiye Müşîrliği'nin tasdikiyle tayin edilmiştir (20. madde).

30 seneyi tamamlayan zabtiye nefer ve zâbitleri emekli maaşı ile görevi bırakabilirlerdi. 30 seneyi tamamlamadığı halde görev sırasında hasta ve sakatlananlar uygun bir maaşla emekli edilirlerdi. Hizmet sırasında vurularak vefat edenlerin oğul ve eşlerine maaşlarının yarısı verilirdi (27-29. maddeler)[313].

1870'de ise Zabtiye İdaresi hakkında 101 maddelik bir nizamnâme yayınlanmıştır. Buna göre: Zabtiye Müşîriyetinin idâresi Dersaâdet, Beyoğlu, Üsküdar ve Çekmece adıyla 4 mutasarrıflığa; Galata, Adalar, Kartal, Fatih, Eyüp, Yeniköy, Beykoz ve Çatalca adıyla 8 Kaymakamlığa; Küçük Çekmece, Su yolu, Terkos, Gökboz ve Şile adıyla 5 Müdürlüğe ayrılmıştır (1. madde). Bâb-ı Zabtiye, Devâir-i Meclis-i İdâre, Meclis-i Fırka-i Zabtiye, Teftiş Dâiresi ve Hapishâne İdaresi olmak üzere 4 idareye ayrılmıştır (2. madde). Mutasarrıflıklar birer mutasarrıf ve birer mutasarrıf muavini ile birer katip ve yeterli sayıda memurdan oluşmuştur (7. madde). Meclis-i İdare, Dersaâdet ve mülhakâtının idarelerine ait mülkî ve mâlî işlere bakmıştır. Zabtiye askerleri için gerekli yiyecek, giyecek ve levâzımâtın icrası bu meclisin görevli olmuştur (13. ve 14. maddeler). Meclis-i Fırka-i Zabtiye, zabtiye zâbit ve neferlerinin seçimi ile görevlidir (18. madde). Zâbıta memurunun vazifesi: Müşîrlikten gelecek evrakların inceleyip yürürlüğe koymak, yangın söndürmede bulunmak, aranılan adamları bulmak ve meclis kararıyla memleketlerine gönderilecek kişileri sevk etmek şeklinde belirlenmiştir (19. madde). Hapishâne müdürlerinin gündüz ikisi, gece nöbetle birisi hapishâne dairesinde bulunmuş, hapishânede gardiyan ve temizliklerin denetimi ile bunlar sorumlu tutulmuştur (28. madde)[314].

Ellerinde intihâbnâme-i resmî olan zabtiye askerleri askerlik hizmetinden muaf olurlardı. Fakat bazı zabtiye neferleri zâbitlik rütbesi aldıktan sonra bu izni suistimal ederek istifa ettiklerinden Mart 1870'te yeni bir karar çıkarılmıştır. Buna göre; Zabtiye askerliğinde zâbitlik rütbesine ulaşanların 10 sene hizmet etmedikçe istifaları kabul edilmeyecektir. Şayet bu süre tamamlanmadan herhangi bir mazeretle istifa eden veya ihraç edilenler olursa askerlik hizmeti için kur'aya katılacaklar, isimlerine kur'a isabet ederse Nizâmiye askerliği yapacaklardır[315].

[313] *T. V.*, No: 1104, ss. 2-3. *C. A.*, No: 284, ss. 2-4. Bu nizamnâmenin tamamı ayrıca daha sonra yapılan ekleri hakkında bkz.: *Düstûr* 1289, İkinci Bölüm, ss. 728-773.

[314] *T. V.*, No: 1197, ss. 1-2. *C. A.*, No: 321, s. 2; 322, s. 3. 101 maddenin tamamı için bkz.: *T. V.*, 1197, ss. 1-2; 1198, ss. 1-2; 1199, ss. 1-2. *R. C. H.*, No: 1354, ss. 1-2; 1355, ss. 1-2; 1356, s. 2; 1357, ss. 1-2; 1358, ss. 1-3.

[315] Nizamnâme Fıkrası: "İsnân-ı askeriyyeye dâhil oldukları halde asâkir-i zabtiye zâbitliği intihâbnâmesini istihsâl edenlerin on sene hizmet etmedikçe isti'fâları kabul olunmaz ve bu müddetten evvel ma'zeret-i meşrûa üzerine isti'fâları kabul olunanlar veyahut

Emniyet ve güvenliğe ihtiyaç olan bölgelerde Zabtiye karakolhâneleri inşa edilirdi[316]. Bu karakolhâneleri, ülke içerisindeki nizamın muhâfazası ve asayişin sağlanmasında önemli bir role sahipti. 1868 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde Dersaâdet Zabtiye Alayı, zâbitler de dahil 2.627 neferden ibaretti. Bunun 1.217 neferi Zabtiye Dâiresi ile Dersaâdet ve bilâd-ı selâsede bulunan 5 zâbıtada; geri kalan 1.410 neferi ise mevcut olan 194 karakolhâne ile saray-ı hümâyûnun korunmasında görev almaktaydı. Uzak bölgelerde başıbozuk ve mahpus kişilerin yakalanıp getirilmesi ve başkentin birçok yerinde asayişin sağlanması ile karakolhânelerdeki kişiler sorumlu olmuştur. Karakolhânelerin çoğunluğu ise 4-5 neferden ibaret olup belirlenen görevi yerine getirme konusunda sayı itibarıyla eksik kalmışlardır. Bu yüzden Ağustos 1868'de, karakolhânelerin ayrıca içinde bulunan neferlerin sayısı ve ülke içerisindeki dağılımını artırmak amacıyla; 14 bölgede yeni karakolhâne açılması ve mezkûr alaya 1.082 nefer daha eklenmesi kararlaştırılmıştır. Yine İstanbul'un güvenliği için görev almış olan 4 tabur asâkir-i şâhânenin bölgelerindeki asayiş vazifeleri, asâkir-i zabtiye idaresine devredilmiştir[317].

1868'de mevcut zabtiye asker ve merkezleri adedi ile yeni asker-karakolhânelerin ilavesini gösterir tablo:

Tablo 5: 1868'de mevcut zabtiye askeri ve merkezleri adedi ile yeni asker-karakolhânelerin ilavesini gösterir tablo

DERSAÂDET ZABTİYE ALAYI				
	Süvari ve Piyâde Adedi	**Görev Aldıkları Merkez**	**Eklenilen Nefer**	**Eklenilen Karakolhâne**
Merkez Zabtiye Taburu	730	37	256	6
Fatih Taburu	515	51	212	4
Beyoğlu Taburu	528	53	236	-
Beşiktaş Taburu	432	44	179	-
Üsküdar Taburu	422	36	199	4
Toplam	**2627**	**221**	**1082**	**14**

me'mûriyyetlerinden tardını mûcib cünha ile müttehim olanlar me'mûriyyet-i zabtiyeden ihrâcları tarihinden itibâren kur'aya idhâl olunur." *T. V.*, No: 1234, s. 1. Şûrâ-yı Devlet Bâb-ı Seraskerî (Bundan sonra *Ş. D. B. S.* Şeklinde kısaltılacaktır.) *607/24. A.MD. U.A.* 57, No: 418.

[316] *T. V.*, No: 1027, s. 1.

[317] İrâde Şûrâ-yı Devlet (Bundan sonra *İ.ŞD.* şeklinde kısaltılacaktır.) *479.*

Bu artışa gidilmesindeki en önemli sebep, eskiden tüm ülkede 400 karakolhâne varken bunun sayısının zamanla 221'e inmesi, bu yüzden suç oranı ve fenalıkların artmasıdır. Yeni eklenen karakolhâne ve zabtiye askerleri ile bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Karakolhânelerde bulunan her neferin 7-8 saat nöbet tutmasına, böylece gece-gündüz her an nöbetçiler bulunmasına dikkat edilmiştir[318].

1868'de Galat, Dersaâdet Emtia, Kireçkapısı, Zecriyye ve Zahîre Gümrükleri'nde 35 nefer zabtiye askeri görev yapmaktaydı. Yine Ticaret Mahkemeleri kapılarında nöbetçi olarak 6 nefer Zabtiye askeri bulunarak, mahkemelerde davalar görülürken kargaşayı önlemekle görevli tutulmuşlardı[319]. Hapishânelerde ise güvenlik için 1 yüzbaşı, 2 mülâzım idaresinde 100 zabtiye ve 25 bekçi yer alırdı[320].

Zabtiye Miralayı Hamdi Bey, süvâri neferlerinin piyâdeye göre özellikle geniş cadde ve sokaklarda âsâyiş ve koruma görevlerini daha iyi yapacağını belirtmiştir. Bu yüzden süvâri tertibi daha uygundur demiştir. 1 bölük süvârinin aylık masrafı 42.600, piyâdenin ise 21.399 kuruşa ulaştığı tespit edilmiştir. Eklenilecek süvâri ve piyâde için toplam aylık masraf 106.500 civarı hesaplanmıştır. Hazinenin durumu da dikkate alınarak masrafı azaltmak gayesiyle, 23 Ağustos 1868'de öncelikle iki bölük süvârinin aylık 85.200 kuruş masrafla teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır[321]. Bu ekonomik sıkıntılara rağmen İstanbul Zabtiye süvâri ve piyâde askerlerinin kullanmaları için Avrupa'dan tüfekler getirilmiştir[322].

Sultan Abdülaziz devrinde görevlerini suistimal eden zabtiye neferlerine de yoğun olarak rastlanmıştır. Zira ahâlînin güven ve muhâfazası için görevli Zabtiye neferlerinden bir kısmının gittikleri köy ve kasabalarda halktan ücretsiz ve zorla erzak aldıkları tespit edilmiştir. Bu şekilde halka kötü davranıp üzerlerinde baskı kuranlar görevlerinden alınmıştır. Ayrıca bu tarz davranış içerisinde olanların ihtiyar meclislerince bildirilmeleri istenmiştir[323].

Yine Rumeli'de "boylak" denilen bekçilerin birçoğu çalışmalarında suistimal göstermeleri nedeniyle 1864'te görevlerinden alınmıştır. Bu gruba yeni bir düzen ve-

[318] *Gös. yer.*

[319] *Gös. yer.*

[320] 1867 yılında mahkumların tespiti ve kaçmaları durumunda yakalanması amacıyla fotoğraflarının çekilmesi uygulamasına geçilmiş ancak 1872'ye kadar tam anlamıyla uygulanamamıştır. *R. C. H.*, No: 2047, s. 1.

[321] *İ.ŞD.* 479.

[322] Örneğin 1864'te İstanbul Zabtiye neferleri için 2.774 tüfek getirilmiştir. *A.M.D. U.A. 52*, No: 78.

[323] "Dâhil-i vilâyette müstahdem asâkir-i zabtiye me'mûr gittikleri ve uğradıkları köylerde eski zamanlar gibi konu-göçüp, yem ve yiyeceklerini köylüden meccânen talep ve ahz ile ve bazıları dahi buna kana'at etmeyerek mu'amele-i tazyikiyye irâesiyle ahâli-i kurrâyı mağdûr eylemekte oldukları ... ba'dezîn bu gibi vazîfesizlik edenlerin zâbitleri ma'rifetiyle bi't-tahkîk silk-i zabtiyeden tard ve ihrâcıyla ..." *T. V.*, No: 950, s. 1.

rilerek "Bekçi Askeri" denilmiştir. Bu askerlerin görevi köylerin, mezrâların ve ahâlî mallarının muhâfazası idi. Bekçi Askerleri'ne onbaşı ve çavuş tayin edilecek, her kazada birer yüzbaşı, sancak başlarında kolağaları ve eyalet merkezinde bir binbaşı olacaktır. Hükümetin belirlediği kıyafet ve silahları kullanacak olan Bekçi Askerleri, asayiş ve emniyetin sağlanmasında Zabtiye askerlerine yardım edeceklerdi[324].

1873'den sonra Zabtiye Dâiresi'nde Meclis-i İdâre-i Zabtiye, Meclis-i Fırka-i Zabtiye, Tulumba Meclisi, Muhacir Komisyonu, Tahrîr-i Emlak Komisyonu ve Tefrik Cemiyeti şubeleri bulunmaktadır[325]. Ayrıca Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul ve bilâd-ı selâsede mevcut zâbıta merkez ve bölgeleri miktarı şu şekildedir[326]:

Tablo 6: Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul ve bilâd-ı selâsede mevcut zâbıta merkezi ve bölgeleri miktarı

Sene	Zabıta	Merkez	Mevki	Toplam
1863	-	-	-	232
1864	5	22	218	245
1865	5	20	221	246
1868	6	21	198	225

Haziran 1871 tarihinde Bağdat ve Hicaz Vilayetleri haricinde tüm ülkede bulunan Zabtiye askerleri ile ilgili resmi kayıtlar şu şekildedir: 20 alay ve 120 tabur olmak üzere 261 bölük süvari ve 353 bölük piyade, yani zabitleri de dahil 49.336 nefer. Mahkeme işlerinde kullanılmak için 86 meclis hademesi, 389 teftiş memuru, 370 hapishane gardiyanı ve bazı yerlerde müstahdem muvazzaf askerlerle beraber bu rakam toplam 53.239 nefere ulaşmıştır[327].

V. Askerî Rütbeler

1843 Askerî düzenlemesi ile II. Mahmud dönemi ile kıyaslandığında emir-komuta zinciri büyük oranda değişmezken yine de yeni bir takım rütbeler eklenmiştir. Buna göre "tabur sancaktarları" kaldırılıp her alaya askeri yazışmayı sağlamak üzere bir alay katibi ilave edilmiştir. Piyâdede Mülâzım-ı Sânî, Süvâride Mülâzım-ı Evvel ve Sânî vekilleri, Topçuda ise Mülâzım-ı Sânî ve Sâlis rütbeleri konulmuştur[328].

[324] *T. V.*, No: 729, s. 1.

[325] *D. S.* 1290 (1873), Def'a 28, s. 50; *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, s. 54.

[326] *D. S.* 1280 (1863), Def'a 18, s. 91; *D. S.* 1281 (1864), Def'a 19, s. 88; *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, ss. 82-83; *D. S.* 1285 (1868), Def'a 23, s. 117.

[327] *İ.DH.* 44109.

[328] Mahmut Şevket Paşa, gös. yer.

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nde askerî rütbeler aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla: Er, Onbaşı, Bölük Emini, Çavuş, Başçavuş, Mülâzım-ı Sâlis (Topçu sınıfında-Asteğmen), Mülâzım-ı Sâni (Teğmen), Mülâzım-ı Evvel (Süvâri sınıfında-Üsteğmen), Yüzbaşı, Tabur İmamı, Tabur Katibi, Alay Katibi, Liva Katibi, Sol Kolağası (Kd. Yüzbaşı), Sağ Kolağası (Kd. Yüzbaşı), Alay Emini, Binbaşı (Tabur Komutanı), Kaymakam (Yarbay), Miralay (Albay), Mirliva (Tuğgeneral), Ferik (Tümgeneral) ve Müşîr (Mareşal) idi[329].

1865 Askeri Salnâmesi'ne göre 12 Ferik, 32 Mirliva yer alırken; 1875 devlet salnâmesine göre Osmanlı ordu ve komuta kademesinde yer alan rütbelilerin kademelerine göre taksimi şu şekildedir: 45 Ferik, 105 Mirliva, 307 Miralay, 276 Kaymakam, 1.060 Binbaşı, 89 Alay Emini, 839 Sağ Kolağası, 334 Alay Katibi, 111 Alay İmamı, 791 Sol Kolağası, 275 Tabur İmamı, 488 Tabur Katibi, 4.830 Yüzbaşı, 147 Yüzbaşı Vekili, 344 Katip Muavini, 4.102 Mülâzım-ı Evvel, 2.534 Mülâzım-ı Sânî, 147 Mülâzım-ı Evvel Vekili, 147 Mülâzım-ı Sâni Vekili, 275 Mülâzımı-ı Sâlis olmak üzere toplam 17.213 ümerâ ve zâbit. 1869 Askeri düzenlemesinde bu rütbelerde herhangi bir değişikliğe rastlanmamıştır[330].

Zâbit kelimesi, Mülâzım-ı Sânî (teğmen)den Binbaşıya kadar olan rütbeleri kapsamıştır[331]. Binbaşı, Kaymakam ve Miralay rütbelerinde bulunanlara "Büyük Zâbitân" ya da "Ümerâ-yı Askeriyye"; paşalara ise "Erkân-ı Askeriyye" denilmiştir. Bunun yanında Mülâzım-i Sânî'den Binbaşıya kadar olan rütbelilere "Efendi", Kaymakam ve Miralay rütbelerinde bulunanlara "Bey" unvanları kullanılmıştır[332]. Askeri rütbelilere yazılan yazışmalarda yapılan hitaplar şu şekilde olmuştur[333]:

[329] Kasalak, *a.g.m.*, ss. 396-397. *C. A.*, No: 102, s. 4. Müşîr, daha önceki İslam ve Türk devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı devlet teşkilâtında mülkî sınıftaki vezirlik derecesine denk ve askerlik rütbelerinin en yükseğine verilen addır. Gökbilgin, "Müşir", *M.E.B. İ.A.*, C. 8, s. 843.

[330] *C. H.*, No: 2863, s. 3. *S. A. 1282* (1865), s. 43.

[331] Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türki*, s. 751. Zâbit, Osmanlılar tarafından bazı memur ve subaylara verilen ad olup, sonradan sadece askerî kuvvetlere mensup belirli rütbelerdeki kimselere tahsis edilmiştir. XVII. asırdan itibaren bu kelime, Avrupa dillerindeki subay kelimesinin karşılığı oldu. B. Lewis, "Zâbit", *M.E.B. İ.A.*, C. 13, s. 449. Tanzimat dönemine gelindiğinde askerî zâbitler kendilerine bağlı hizmetçiler bulundururlardı. Fakat bazıları, yeni asker olan neferleri uzun süre yanlarında tutarak, bunların askerî eğitim alamamalarına neden oldukları için 1865'te çıkarılan bir kararla: zâbitlerin alacağı hizmetçilerin en az iki senelik askerlerden olması ve bunların bir ayı geçmeden değiştirilerek yerlerine başka neferlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu kararı almadaki amaç ülkede askerlik yapan tüm neferlerin, askerlik mesleğini en iyi şekilde öğrenmelerini sağlamaktı. *T. V.*, No: 784, s. 2.

[332] *Osmanlı Askeri Teşkilat ve Kıyâfetleri (1876-1908)*, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, s. 14.

[333] *D. S.* 1278 (1861), Def'a 16, s. 30; *D. S.* 1279 (1862), Def'a 17, ss. 29-30; *D. S.* 1280 (1863), Def'a 18, ss. 28-29; *D. S.* 1281 (1864), Def'a 19, ss. 28-29; *D. S.* 1282 (1865), Def'a

Tablo 7: Askeri rütbelilere yazılan yazışmalarda yapılan hitap şekilleri

RÜTBE	HİTAP ŞEKLİ
Serasker	*Devletlu Atûfetlu Efendim Hazretleri*
Serdâr-ı Ekrem	*Devletlu Re'fetlu Efendim Hazretleri*
Müşîr	*Devletlu Efendim Hazretleri*
Ferik	*Sa'adetlu Efendim Hazretleri*
Mirlivâ	*Sa'adetlu Efendim*
Miralay	İzzetlu Efendim
Kaymakam	*Ref'atlu Efendim, Paşa, Bey, Ağa*
Binbaşı	*Ref'atlu, Fütüvvetlu Ağa, Efendi, Bey*
Yüzbaşı	*Fütüvvetlu Bey, Efendi, Ağa*

Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan subaylar, okuldan ve alaydan yetiştikleri için "Mektepli" ve "Alaylı" diye ikiye ayrılırdı. Piyâde ve Süvâriler Mekteb-i Harbiye'den; Topçu ve İstihkâmlar ise Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'dan yetişir ve Mülâzım-ı Sânî olarak mezun olurlardı. Alaydan yetişen ve okuma yazma bilmeyen subaylara "Ağa" denmekle beraber, bunlar içerisinde sınavla okur-yazarlığını kanıtlayanlara "Efendi" unvanı verilirdi[334]. Herhangi bir askeri taburda mektepten yetişen zâbit yoksa hemen bu eksiklik giderilirdi. Zira zâbitler, askerî kanun ve eğitimlere dair dersler verdiğinden bu konuda bilgili olmaları gerekirdi[335].

1863'e kadar alay ve taburlarda bulunan zâbitler ile ümerâ ayrı yemek yemekte idiler. Bu tarihten itibaren her kışlada kaliteli yemek yapılmasına dikkat edilerek kaynaşmayı ve birlikteliği daha da artırmak amacıyla ümerâ ve zâbitanın birlikte yemek yemeleri usulüne geçilmiştir[336].

20, s. 19-20; *D. S.* 1283 (1866), Def'a 21, ss. 19-20; *D. S.* 1284 (1867), Def'a 22, s. 29-30; *D. S.* 1286 (1869), Def'a 24, ss. 30-31; *D. S.* 1287 (1870), Def'a 25, ss. 30-31; *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, ss. 29-30; *D. S.* 1290 (1873), Def'a 28, ss. 28-29; *D. S.* 1292 (1875), Def'a 30, ss. 28-29. *Tarih-i Lûtfî*, C. X, s. 65. *S. A.* 1283, ss. 24-25.

[334] *Osmanlı Askeri Teşk...*, s. 14-15. Alaylardan yetişen subayların bilgilerini artırmak amacıyla 1870'lerden itibaren alaylarda mektepler açılmıştır. *R. C. H.*, 508, s. 2.

[335] *T. V.*, No: 872, s. 1.

[336] Bu yüzden 07.10.1863'te Galatasaray Kışlası'nda bulunan Hassa Ordusu Saf Piyade Üçüncü Alayı Birinci Tabur zâbitanı, yemeğe Sadrazamı ve diğer askeri erkanı davet etmiştir *T. V.*, No: 717, s. 1. Bir hafta sonra da Galatasaray Kışlası'nda verilen bu tabur ziyafeti gibi bir ziyafette Mecidiye Kışlası'nda bulunan Üçüncü ve Beşinci Talî'a Taburları zâbitanınca verilmiştir. Bu davete sadrazam ile hemen hemen tüm askeri erkan katıldığı gibi şehzadeler Yusuf İzzettin ve Nurettin de katılmıştır. *T. V.*, No: 718, s. 1.

İKİNCİ BÖLÜM
ASKERÎ YÖNETİM VE ORDU MERKEZLERİ

I. Askerî Yönetim

Orduda teşkilatlanma, modernizasyon ve çeşitli ıslahatları gerçekleştirme yanında askerî kuvvetlerin koordinasyon, denetim ve yönetimi de önemli bir yer tutar. Kurumlardaki ıslahatlar ve işleyiş, kadrolara atanan kişilere göre şekil alır. Bu yüzden Sultan Abdülaziz de, tahta çıkışının ilk günlerinde seraskerlik makamında ve diğer askerî görevlerde değişikliklere gitmiştir[337]: Nitekim Sultan, cülusuyla birlikte Seraskerliğe Mehmet Namık Paşa'yı, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Başkanlığı'na İmâlât Meclisi Reisi Ferik Raşid Paşa'yı, Hassa Ordusu Reisliği'ne Tophâne Meclisi Reisi Ferik Selim Paşa'yı, Tophâne Meclisi Rivâseti'ne ise Tophâne İmâlât Meclisi Reisi Halil Paşa'yı atamıştır[338]. Saltanatı süresince başta Seraskerlik olmak üzere askerî makamlardaki değişiklikler devam etmiştir. Askeri yönetimde yapılan atamalarla birlikte ıslahatların karakteri ve hızı da farklılık göstermiştir.

Bu bölümde öncelikle Askerî Yönetim merkezleri olan Seraskerlik, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî ve Erkân-ı Harbiyye konularını ele almaya çalışacağız.

1. Seraskerlik

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kurulması üzerine, ocak gibi "Ağalık" unvanı da lağvedilmiş, "Umûr-ı Berriye-i Askeriye Nezâreti"nde bulunan kişiye "Serasker" denilmiştir[339]. II. Mahmud'un oluşturduğu Seraskerlik, doğrıdan Padişah'a karşı sorumlu ve askerî teşkîlâtın en üstü olup; tüm askerî daireleri idaresi altında bulundurmuştur[340]. Daha önceleri ordu komutanlarına verilen bir unvan olan "Seraskerlik", 1835'ten sonra yapılan düzenleme ile Genelkurmay Başkanlığı'na karşılık gelmiş, merâtip silsilesi bakımından Sadrazam ve Şeyhülislamlıkla eş tutulmuştur. Böylece İlmiye'ye karşı

[337] Hariciye Nezareti'ne Mehmet Emin Âlî Paşa, Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Tanzîmât birleştirilerek başkanlığına Fuad Paşa tayin edilmiştir. *T. V.*, No: 616, s. 1.

[338] *T. V.*, No: 616, s. 2. *A.}MKT.MHM.* 224/76.

[339] Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 176.

[340] *C. H.*, No: 2951, s. 1. Seraskerliğin görev ve yetkilerini ortaya koyan nizâmnâme için bkz.: Mehmet Rüşdü, *Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilâtı*, ss. 8-13.

bir denge unsuru sağlanmış; bu durum merkeziyetçi devlet ve hükümetin yanında yer alacak ordunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur[341].

Kuruluşunu müteakip Seraskerliğe ilk tayin edilen kişi Ağa Hüseyin Paşa oldu (Haziran 1826)[342]. Bir yıl sonra Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Seraskerliği'ne on sene bu görevi îfâ edecek olan Koca Hüsrev Paşa getirildi (Haziran 1827)[343]. 1842'de Mustafa Nûri Paşa'nın azli ile Seraskerlik kaldırılmış, Reşit Paşa'ya bu vazife "Asâkir-i Mansûre Müşîri" unvanıyla verilmiştir. Bir sene sonra Hassa ve Mansûre Müşîrlikleri birleştirilerek Hasan Rıza Paşa yeniden "Serasker" unvanını almıştır (Eylül 1843)[344]. Sultan Abdülmecid döneminin en dikkat çeken Seraskeri olan Hasan Rıza Paşa, Sultan Abdülaziz'in cülûsu esnasında da bu görevini sürdürmekte idi[345].

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı nedeniyle Bâbıâlî'ye gönderilen hatt-ı şerîfte tüm vükelâ ve memurların görevlerine devam etmeleri istenmesine rağmen[346], ilk değişiklik cülûsun beşinci günü Seraskerlik makamında yapılarak, 30 Haziran 1861'de Hasan Rıza Paşa'nın yerine Mehmet Namık Paşa bu göreve getirildi[347]. Arkasından Mayıs 1876'ya kadar 26 kez Serasker tayin edildi ki bunlar: 29 Eylül

[341] Okumuş, *a.g. m.*, s. 648.

[342] II. Mahmud, Yeniçeri Ocağını kaldırmak için yüksek rütbeli ocak zâbitlerine kendi fikrinde yenilikçi adamlar yetiştirirken Âlî Paşa'nın tavsiyesiyle Hüseyin Ağa'yı önce kul kethüdâlığına, sonrada 1823'te yeniçeri ağalığına getirdi. Hüseyin Paşa'nın en büyük rolü Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında oldu. Yeniçerilerin yeni ta'lîm şekillerini reddedip 15 Haziran 1826'da ayaklanmaları üzerine emrindeki sekbân askerleri ve topçuları ile yetişerek Boğazın Anadolu yakası muhâfızı Dârendeli İzzet Mehmet Paşa ile birlikte yeniçeri kışlalarını top ateşine tuttu. Bu hizmetine karşılık üzerinde eski görevleri olduğu halde yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Seraskerliği'ne getirildi. Özcan, "Hüseyin Paşa", Ağa, *T.D.V. İ.A.*, C. 19, ss. 3-4.

[343] Halil İnalcık, "Husrev Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 5/1, s. 612. İnalcık, "Hüsrev Paşa, Koca, *T.D.V. İ.A.*, C. 19, s. 42.

[344] Pakalın, *a.g.e.*, s. 177.

[345] Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 116. *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. X, s. 10.

[346] "Vezîr-i me'âlî-semîrim Mehmed Emin Paşa: Bu def'a cenâb-ı mâliku'l-mülkin irâde-i lemyezeliyyesiyle ecdâd-ı i'zâmımız taht-ı sa'âdet-bahtına cülûsumuz vuku bulup, mücerreb olan dirâyet ve sadâkatin cihetiyle hatb-i cesîm-i sadâret uhde-i rü'yetinde ibkâ ve sâir vükelâ ve me'mûrîn dahî yerlerinde takrîr kılınmıştır ... *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. X, ss. 10-11.

[347] 7 Temmuz 1861'de padişah, Serasker Mehmet Nâmık Paşa'yı ziyaret ettiğinde kendisi için ateşli bir ta'lîm ve resm-i geçit icrâ edilmiştir. Sultan Abdülaziz, Seraskerlik'te bir batarya top ile dört tabur piyâde ve askerî erkân tarafından karşılanmıştır. Padişahın teşrifi nedeniyle 21 pare top atışı yapılmış, yeni padişaha bağlılık ifade edilmiştir. Akabinde askerler ateşli ta'lîm ve resm-i geçit icrâ ederek yapılan duaların arkasından üç kez "Padişahım çok yaşa" demişlerdir. *T. V.*, No: 616, s. 2. Mehmet Namık Paşa hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmet Nuri Sinaplı, Şeyhül Vüzerâ, Serasker Mehmet Nâmık Paşa, İstanbul 1987.

1861'de Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa (4. kez)[348], arkasından Damat Mehmet Ali Paşa, Ocak 1863'te Hacı Raşit Paşa[349], Şubat 1863'te Keçecizâde Mehmet Fuad Paşa[350], 5 Haziran 1866'da Hasan Rıza Paşa (6. kez)[351], 11 Şubat 1867'de Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa (5. kez)[352], arkasından Âlî Paşa[353], Mart 1868'de Mehmet Nâmık Paşa (2. kez)[354], Şubat 1869'da Hüseyin Avni Paşa[355], Temmuz 1871'de Ahmet Es'at Paşa, Şubat 1872'de (Abdülkerim) Nâdir Abdi Paşa, Nisan 1872'de Mustafa Sıtkı Paşa[356], Temmuz 1872'de Yâver Paşa, Ekim 1872'de Ahmet Es'at Paşa (2. kez)[357], arkasından Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa (6. kez), Şubat 1873'te Hüseyin Avni Paşa (2. kez)[358], 25 Nisan 1875'te Ali Sâib Paşa[359], Ağustos 1875'te Hüseyin Avni Paşa (3. kez)[360], 3 Ekim 1875'te Hasan Rıza Paşa (7. kez)[361], Kasım 1875'te Mehmet Namık Paşa (3. kez)[362], Aralık 1875'te Derviş Paşa[363], 12

[348] *İ.DH.* 32177.

[349] Kadir Acar, *Seraskerlik'ten Harbiye Nezaretine: Türkiye'de Genel Kurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığının Temeli*, s. 115, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu U., Eskişehir 2002.

[350] Fuat Paşa 12.02.1863'te hatt-ı hümâyûnla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığı görevinde iken Seraskerlik makamına atanmıştır. Hatt-ı Hümâyûn'da kendisinden övgüyle bahsedilen ve devlet işlerine vakıf olduğu belirtilen Fuad Paşa'nın Seraskerliğe atanmasıyla, askerî düzen, intizâm ve olgunlaşmanın en iyi surette sağlanılacağı düşünülmüştür. *T. V.*, No: 683, s. 1. Yılmaz Oztuna, *Keçecizâde Fuad Paşa*, s. 39. 1 Haziran 1863'te de Seraskerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci defa Sadrâzam olmuş, bu iki görevi üç yıl boyunca birlikte yürütmüştür. Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", *T.D.V. İ.A.*, C. 13, s. 203. Köprülü, "Fuad Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 4, s. 677. Şemseddin Sâmi, *Kamûsu'l-A'lâm*, C. 5, s. 3441.

[351] *T. V.*, No: 848, s. 1. Ali Rıza-Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricâli-II*, s. 122.

[352] *T. V.*, No: 872, s. 1. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C. 5, s. 1407.

[353] Âlî Paşa'nın görevleri ve faaliyetleri hakkında bkz.: Ongunsu, "Âlî Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 1, ss. 335-340. Ali Suâvî Efendi, Âlî Paşa'nın Siyâseti, İstanbul 1907. Kemal Beydilli, "Âlî Paşa", Mehmet Emin, *T.D.V. İ.A.*, C. 2., ss. 425-426.

[354] *İ.DH.* 39858.

[355] *İ.DH.* 40837.

[356] *Bas.*, No: 599, s. 1.

[357] *İ.DH.* 45757.

[358] *R. C. H.*, No: 2250, s. 2; 2252, s. 1. *C. A.*, No: 569, s. 1. *Bas.*, No: 853, s. 1. *İ.DH.* 44872.

[359] *R. C. H.*, No: 2758, s. 1. İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, s. 248.

[360] *R. C. H.*, No: 2859, s. 1; 2860, s. 1.

[361] *C. H.*, No: 2895, s. 1; 2994, s. 1. *İ.DH.* 49583. Ali Rıza-Mehmed Galip, gös. yer.

[362] *İ.DH.* 49742.

[363] *C. H.*, No: 2950, ss. 1-2.

Ocak 1876'da Hasan Rıza Paşa (8. kez)[364], Nisan 1876'da Derviş Paşa (2. kez)[365], 5 Mayıs 1876'da (Abdülkerim) Nadir Abdi Paşa (2. kez)[366], 12 Mayıs 1876'da Hüseyin Avni Paşa (4. kez)'dır[367].

Fuad Paşa ve Hüseyin Avni Paşa, Seraskerlikleri dönemlerinde Sadrazamlık da yapmışlardır. Bu iki görevi birden yürütmüşler ve kendilerine bir Serasker Kaymakâmı atanmıştır[368]. Seraskerlikte Müsteşarlık ve Mektupçuluk görevleri de bulunmuştur[369]. Fuad Paşa döneminde (1863-1866) bir ara Seraskerlik ikiye ayrılarak; birinci kısım Bâb-ı Seraskerî adını almış, ikinci kısım ise Harbiye Nezâreti adı ile ona bürokratik işlerin görülmesi için yardımcı bir makam olarak çalışmıştır. Fakat sonradan Harbiye Nezâreti kaldırılarak eski duruma dönülmüştür[370].

Fuad Paşa, Şubat 1863'te ordu adlarını rakamlara dönüştürerek merkezlerde değişiklik yapmıştır. Hassa yani I. Orduyu İstanbul'a, Dersaâdet yani II. Orduyu Şumnu'ya, III. Orduyu Manastır'a, IV. Orduyu Erzincan'dan Erzurum'a naklet-miştir. Diğer iki orduyu yerinde muhâfaza ederek V. Orduyu Şam'da, VI. Orduyu Bağdat'ta tutmuştur. Haziran 1863'te Hüseyin Avni Paşa'nın Serasker Kaymakâmı olmasıyla bu ikili askerî konularda önemli yeniliklere imza atmıştır[371]. Ayrıca

[364] *C. H.*, No: 2977, s. 1; 2978, s. 1, *İ.DH.* 49939. "Cihan Seraskeri lakabıyla tanınan Hasan Rıza Paşa'nın son (8.) Seraskerliği'dir." Halil Sedes, *1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar,* s. 84.

[365] *C. H.*, No: 3062, s. 1; 3064, s. 1.

[366] *C. H.*, No: 3075, s. 1; 3076, s. 1.

[367] *C. H.*, No: 3081, s. 1. Seraskerlikte bulunan alay bandoları her akşam ikindi vaktinde Bayezid Kapısı denilen meydana gelirler, orada batı müziğinden üç ayrı hava çalarlardı. Buna "nöbet denilirdi. Osman Bey devrinden beri, ikindi vaktinden sonra Osmanlı padişahlarının saray kapıları önünde çalınması hiç değişmeyen bu adet, ordunun merkezi olmak hasebiyle Seraskerlik Kapısı'nda yerine getirilirdi. Ziya Şâkir, *a.g.e.*, s. 82.

[368] *R. C. H.*, No: 2255, s. 1; 2393, s. 1. 01.06.1863 tarihli hatt-ı hümâyûnla Sadârette bulunan M. Fuat Paşa'nın devlet düzeni ile ilgili yaptığı çalışmalardan memnun olunduğu, askerî işlerin de süratle çözüme kavuşturulabilmesi amacıyla zâtına mahsus olmak üzere Seraskerlik görevinin Sadârete ilhâk edildiği belirtilmiştir. Askerî işlerin düzenlenmesinde Fuat Paşa'nın yardımcılığına Tophâne Müşîri Halil Paşa "Harbiye Nâzırı unvanıyla memur edilmiştir. *T. V.*, No: 698, s. 1.

[369] *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. X, s. 25, 47, 86, 99; C. XII, s. 10, 22, 48, 49, 73, 106. *İ.DH.* 33285, 40356, 44112, 45782, 45798, 47715, 47983, 49602. *A.MD. UA.* 56, No: 1/112. *A.}MKT.NZD.* 359/45, 398/42, 412/20. *A.}DVN.MHM.*, 33/50, 36/37. *A.}MKT.MHM.* 417/56, 419/22, 439/93, 457/88, 467/1, 475/6. *Y.EE.*, 31/12. Bas., No: 403, s. 1; 785, s. 1; 1162, s. 1.

[370] *Osmanlı Askeri Teşkilât ve Kıyâfetleri (1876-1908),* s. 7. Özcan, "Harbiye Nezâreti", *T.D.V. İ.A.*, C. 16, s. 119.

[371] *R. C. H.*, No: 2255, s. 1.

Fuad Paşa'nın Seraskerliği döneminde (1863-1866) İstanbul ve taşradaki birçok askerî kışla ile hastâne tamirden geçirilmiştir[372].

1864 senesi başlarından itibaren sefârete gönderilen kişilerin yanında Avrupa'daki askerî yenilik ve gelişmeleri takip etmek için Seraskerlik makamı ile irtibatta olan birer zâbit gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Yine aynı tarihte, ülkede yapılmış tüm harita ve resimlerin ayrıca bundan sonra yapılacakların Erkân-ı Harbiyye Merkezi'nde bulundurulmak üzere Seraskerlik makamına verilmesi uygulamasına geçilmiştir[373].

Askerlerin miktarını, maaş ve tayinatlarını gösteren jurnaller hazırlanarak Seraskerlik makamına takdim olunurdu. Bu jurnallerin özellikle yevmiye defterinin gecikmesi halinde maaş ödemeleri de gecikmiş olurdu. Mart 1865'te uzun süredir jurnalleri gelmeyen IV., V. ve VI. Ordulara ve diğer merkezlere bu durum Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından hatırlatılmıştır: "*Nizâmiye askerlerinden Dersaâdet'te bulunan alay ve tabur jurnallerinin her gün kalemine kaydolunduktan sonra ertesi günü jurnal çavuşları ile Seraskerlik makamına takdim olunması, diğer mevkilerde bulunan alay ve tabur jurnallerinin dahi orada bulunan en büyük zâbite verilerek Seraskerliğe takdîm olunması, bu mevâhî jurnallerinin (yevmiye defterlerinin) diğer aya sarkmadan her ayın sonuna doğru gönderilmesi, yalnız Bağdat, Hicaz, Trablusgarp gibi uzak bölgelerdeki jurnallerin iki aylığının ikinci ayın sonuna kadar getirilmesi... herkesin bu jurnal maddesine dikkat etmesi...*"[374]

Seraskerlik ikâmetgâhı için öncelikle, eskiden yeniçeri ağalarının ikâmetgâhı olan Ağa Kapısı, 1836'da ise Eski Saray tahsis edilmiştir. Seraskerlik ikâmetgâhı için ilk müstakil yapı Sultan Abdülaziz zamanında yaptırılmış olup bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası olarak kullanılmaktadır[375]. 1865'te Bâb-ı Seraskerî binasının kârgîre çevrilmesi çalışmalarından dolayı, ikâmetgâh geçici olarak Taşkışla'ya taşınmıştır[376].

Ocak 1869'da Serasker olan Hüseyin Avni Paşa, Harbiye'den mezun olarak bu makama geçen ilk kişi olduğundan Mekteb-i Harbiye'ye daha fazla önem verdi[377]. Aslında Sultan Abdülaziz, Hüseyin Avni Paşa'yı sevmiyor ve ona fazla itimat

[372] *A.M.D. U.A.* 51, No: 58. *T. V.*, No: 723, s. 1; 762, s. 2. *A.}MKT.MHM.* 306/25, *İ.DH.* 36677.

[373] *C. A.*, No: 6, s. 3.

[374] *T. V.*, No: 791, s. 1. *C. A.*, No: 61, ss. 2-3.

[375] Özcan, "Bâb-ı Seraskerî", *T.D.V. İ.A.*, C. 4, s. 364. Ziyâ Şâkir, *a.g.e.*, ss. 79-80.

[376] *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. X, 134.

[377] *R. C. H.*, No: 2255, s. 1. 1820 senesinde Isparta'da doğan Hüseyin Avni Paşa, 16 yaşında medrese eğitimi almak için İstanbul'a geldi, fakat hemen Harbiye'ye girerek ilerde burada Tâbiye hocası olarak görev aldı. Kırım Savaşı'nda (1853-56) Kaymakâm rütbesi ile orduya

etmiyordu[378]. Fakat ona güvenen, dinamikliği ve çalışkanlığını her zaman takdir eden Âlî Paşa, Hüseyin Avni Paşa'yı Seraskerlik makamına getirmeyi başardı. Bu fırsatı değerlendiren Hüseyin Avni Paşa, 1843 tarihli askerî kanunnâmeyi tekrar ele almak suretiyle Haziran 1869'da yeni bir kânun ile Türk ordu sisteminde I. Bölümde ele aldığımız esaslı değişiklikleri meydana getirdi[379].

Genel anlamda Hüseyin Avni Paşa kumandasında Osmanlı ordusu, açıkça Prusya'yı model alan yeni askerî reforma girişmiş olmasına karşın[380] Onun ilk Seraskerliği döneminde Osmanlı-Amerikan silah ticareti de büyük bir yoğunluk kazanmıştır[381]. Hemen arkasından Fuad Paşa gibi askerî bina ve kışlaların yapımı ve yenilenmesi faaliyetlerine girişmiştir[382].

Hüseyin Avni Paşa, Seraskerlik bünyesinde askerî düzen ve kanunların görüşülmesi, fen alanındaki gelişmelerin takip edilmesi, eksiklerin tamamlanması amacıyla, Temmuz 1873'te "Tanzîmât-ı Askeriyye" adlı bir meclis oluşturmuştur. Meclis Başkanı eski Seraskerlerden Müşir Abdi Paşa, başlıca azaları ise Derviş, Çerkes Abdi, Ali Rıza ve Nusret Paşalar olmuştur[383]. Ancak bu meclis bir senesini tamamlamadan Mart 1874'te kapatılmıştır[384].

Seraskerliği dönemi boyunca birçok askerî kanun ve nizâmın yürürlüğe girmesini sağlayan Hüseyin Avni Paşa, askerlerin künyelerinin gelişi-güzel yazılmasına da engel olmuştur. Zira 1870'e gelindiğinde askerlerin künyeleri çıkarılırken bir standardın olmaması bazı karışıklıklara neden olmaktaydı. Hüseyin Avni Paşa, bu eksikliği gidermek ve künyelerin muntazam bir şekilde hazırlanması amacıyla *"Alay ve Taburların Umûr-ı Kuyûdiyye ve Hesâbiyyesine ve Muhassasât-ı Askeriyye'nin Beyânına Dâir Umûm Ta'limât"* adıyla bir talimat hazırlayarak bunu 11 Ekim 1870'te padişah irâdesine sunmuştur. 38 bentten oluşan ve 22 Ekim 1870'te

katıldı. Bu savaşın bitiminde Mekteb-i Harbiye Nâzırı oldu. Karadağ Muharebesi sırasında (1862) Ömer Paşa'nın emri altında bir kıtaya komuta etti. Ağustos 1863'den 1866 başlarına kadar Seraskerliği vekâleten idâre ettikten sonra, 1867-68'de Girit İsyânı'nı bastırmaya memur edildi ve bu vazifesinden sonra Müşirliğe terfi etti. Şubat 1869'da ise Âlî Paşa kabinesinde Serasker oldu. J. H. Mordtmann, "Hüseyin Avni Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 5/1, s. 645.

[378] Hafız Mehmet Bey, *Sultan Abdülaziz Han*, s. 45.

[379] Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 187. 1869 Askerî Kânûnnâmesi'nin birçok maddesi Hüseyin Avni Paşa'nın kişisel düşüncelerine uygun olarak hazırlanmıştır. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 267. Hüseyin Avni Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Pakalın, *Hüseyin Avni Paşa*, İstanbul 1941.

[380] Virginia H. Aksan, *Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çev. Gül Çağalı Güven, 2010, ss.513.

[381] Ali İhsan Gencer, "Hüseyin Avni Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 18, s. 527.

[382] *A.M.D. U.A.* 58, No: II/1; *A.M.D. U.A.* 59, No: 86; *A.M.D. U.A. 59*, No: 220.

[383] *R. C. H.*, No: 2235, s. 1; 2236, s. 1; 2255, s. 2. *A.}MKT.MHM.* 460/12.

[384] *R. C. H.*, No: 2412, s. 1.

yürürlüğe giren bu talimâtta künyelerin gelişi-güzel değil cetvelli bir şekilde hazırlanması ve bu konuda bazı hususlara dikkat edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece: Künyelere nizâmiye askerlerinin her birinin kendi ismi, pederinin ve ceddinin isimleri, şöhreti, eşkâl ve alâmet-i mahsûsası, doğum tarihi, sancağı, kazası, köyü, mahallesi ve hane numarası, hangi tarih ve surette askerliğe katıldığı, rütbe alanların o rütbeye atanma tarihleri, hangi ordu, alay, tabur ve bölükten ayrıca hangi onbaşıya bağlı kaçıncı nefer olduğu tam olarak yazılmıştır (1. bend). Mülâzımlar ve onun üstü bulunan zâbitlerin künyelerinde eşkâl ve alâmet-i mahsûsa gösterilmeyebilmiş, sadece isimleri, pederleri ve cedlerinin ismi, nereli oldukları, sancak, kaza, köy, mahalle ve hane numaraları tafsîlâtlı olarak belirtilmiştir (9. bend)[385].

Askerî yazışmalarda Seraskere, "*Devletlu Atûfetlu Efendim Hazretleri*" şeklinde hitap edilirdi[386]. Askerlerin bir dilek, şikayet ya da arzları olursa bunu üstlerine bildirirler, askerî silsile ile Seraskerlik makamına kadar iletilirdi[387].

Sultan Abdülaziz devrinden sonra, 1879 senesinde oluşturulan askerî teşkilâtta Seraskerlik lağvedilerek "Harbiye Nezâreti" kurulmuş ve Hüseyin Hüsnü Paşa Harbiye Nâzırı olmuştur. Ancak bu unvan bir iki seneden fazla sürmeyerek tekrar "Serasker" unvanı kullanılmıştır. En sonunda Temmuz 1908 İnkılâbı ile "Serasker" unvanı tamamen kaldırılarak "Harbiye Nezâreti" unvanı yeniden kabul edilmiştir[388].

2. Dâr-ı Şûrây-ı Askerî

II. Mahmud tarafından 1836'da açılmış olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Seraskerliğe bağlı idi[389]. Bugün Millî Savunma Bakanlığı ve Genel Kurmay tarafından görülen işleri yürütmek için Harbiye, Levâzım, Nizâm, Muhâkemât ve Sağlık daireleri ile bu dâirelere bağlı kalemlerden oluşmaktaydı[390]. Seraskerliğe bağlı ortalama 15 üyeden oluşan bu meclis, Meclis-i Tophâne-i Âmire tarafından yönetilen topçu sınıfı hâriç, ordulardaki çeşitli hizmetlerin gerekliliklerini karşılamakla yükümlü idi. Silahlanma, techîzât, giyim-kuşam ve her türlü ödemeler bu meclisin yetkisi dahilindeydi. Alım-satımlarda ihale ve talepleri ele alarak kalite kontrollerini yapar, masrafları karşılaştırır, askerî dilekçeleri, kânun-kararnâme ve maaşları

[385] Ekler Bölümünde (Belge Ek 5) bu talimatta künyelerin eski ve yeni yazılış şekillerini gösteren 18. bend sunulmuştur. *İ.DH. 43227.*

[386] *D. S.* 1278 (1861), Def'a 16, s. 30; *D. S.* 1280 (1863), Def'a 18, s. 28; *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, s. *D. S.* 1284 (1867), Def'a 22, s. 29; *D. S.* 1286 (1869), Def'a 24, s. 30; *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, s. 29; *D. S.* 1290 (1873), Def'a 28, s. 28; *D. S.* 1292 (1875), Def'a 30, s. 28.

[387] *C. A.*, No: 131, s. 4.

[388] Pakalın, gös. yer.

[389] *R. C. H.* No: 1956, s. 1.

[390] *Osmanlı Askeri Teşkilât ve Kıyâfetleri (1876-1908)*, s. 8.

görüşür, teşkîlât tasarılarını tartışır, askerî kumandanlar ve yüksek subayların terfi listesini Sultan'a takdim ederdi[391]. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de alınan bütün kararlar mazbata ile Seraskerliğe sunulur, buradan da Sadârete takdim edilirdi[392].

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Riyâseti'ne ve üyeliğine atama yapılırken ehliyet ve liyakat esası aranırdı[393]. Bunun yanında üyelerin sayısının belli bir rakamda tutulmasına da özen gösterilirdi. Eylül 1861'de bütün askerî kanun ve nizamların müzâkere merkezi olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalarının mevcuttan fazla olanları ayıklanmış, bazı yeni tayinlerle de Askerî Şûrâ'nın sayısı 10 kişi olarak belirlenmiştir[394]. Buna göre: Eskiden aza iken azalığı devam edenler: Südûrdan Tevhid Efendi, Ferik Hacı Rıza Paşa, Mecid Efendi, Râsih Efendi, Refik Bey Efendi, Mustafa Efendi; Yeni tayin edilenler: Mirlivâ Ömer Paşa, Mirlivâ Hüseyin Paşa, Mirlivâ Osman Paşa, Mirlivâ Mustafa Bey. Buna rağmen 1870'e kadar bu meclisin üye sayısı belli bir rakamda tutulamamış[395], 9 ile 21 üye arasında gidip gelmiştir. Fakat bu üyelerin bazıları mecliste geçici olarak yer almıştır[396].

1870'e gelindiğinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî; Harbiyye, Nizam, Levâzım, Sıhhiye, Topçu ve Muhâkemât Dâireleri'ne ayrılmış, doğal olarak da üye sayısında artış olmuştur. Örneğin 1873'te Harbiyye'de 14, Levâzım'da 5, Nizam'da 4, Muhâkemât'ta 4, Sıhhiye'de 9 ve Topçu Dâiresi'nde 8 olmak üzere toplam 43 Dâr-ı

[391] Ubicini, *a.g.e.*, s. 413-414. *İ.DH.* 38132. *C. A.*, No: 324, ss. 1-2; 325, ss. 1-2; 326, s. 2; 428, s. 4; 432, s. 4; 434, s. 4; 459, s. 4. *T. V.*, No: 828, s. 3; 889, ss. 3-4. *R. C. H.*, No: 1956, s. 1. *A.}MKT.NZD.* 390/6, 424/68. *A.}MKT.MHM.* 227/58, 288/8. *İ.DH.* 37413, 37783, 37987, 44820.

[392] *T. V.*, No: 845, ss. 1-2. Sultan Abdülaziz devrinde askerî meselelerde bu yazışma protokolüne riayet edilmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî-Seraskerlik-Sadâret. *İ.DH.* 37146, 38558, 40124, 40725, 40726.

[393] *T. V.*, No: 678, s. 1. Örneğin 1866'da Ta'lîmât, harekat ve fünûn-ı askeriyeye dair Avrupa'da telif olunarak neşrolunmakta olan eserlerin tercümesi için Miralay H *A.MD. U.A.* i ve Mustafa Hami Beylerin daimi üye olarak Dâr-ı Şûrâ'ya tayinine karar verildi. *A.MD. U.A.* 53, No: 524.

[394] *T. V.*, No: 619, s. 1. *İ.MMS.* 984.

[395] *T. V.*, No: 691, s. 2.

[396] *İ.DH.* 39455'te Ekte olan Dâr-ı Şûra-yı Askerî mazbatasında 15 azanın adı geçmektedir. *İ.DH.* 39550'de 16; *İ.DH.* 40124'de 21; *İ.DH.* 40725 ve *İ.D.* 40726'de 17; *İ.DH.* 37146'da 19; *İ.DH.* 42587 ise Dar-ı Şura-yı Askerî'nin daimi ve geçici üyeleri yer almaktadır. Salnâmelere baktığımızda da bu farklılığı açıkça görmekteyiz. Buna göre, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî 1861-1870 arasında 9 ila 16 üyeden oluşmuş, ancak bazı önemli meselelerde geçici üyelerde yer almıştır. *D. S.* 1278 (1861), Def'a 16, s. 41; *D. S.* 1279 (1862), Def'a 17, s. 40; *D. S.* 1280 (1863), Def'a 18, s. 39; *D. S.* 1281 (1864), Def'a 19, s. 38; *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, s. 29; *D. S.* 1283 (1866), Def'a 21, s. 30; *D. S.* 1284 (1867), Def'a 22, s. 39; *D. S.* 1285 (1868), Def'a 23, s. 39; *D. S.* 1286 (1869), Def'a 24, s. 43.

Şûrâ-yı Askerî üyesi bulunmuştur[397]. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyeleri aynı zamanda diğer askerî görevleri de yerine getirebiliyorlardı. Örneğin 1865'te hem Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azası olan Ferik Galip Paşa, aynı zamanda 6 Şubat 1865'te Askerî Okullar Nezâreti'ne atanarak iki görevi birden yürütmüştür[398].

Sultan Abdülaziz döneminde, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bünyesinde çeşitli komisyon ve odalar yer almıştır. Örneğin, Ebniye-i Askeriye Komisyonu 6-10 kişilik üyeleri ile hizmet vermiştir. Bunun yanında Tahkik, Nân-ı Aziz ve Lahm Komisyonları da 5-20 kişilik askerî komisyonları oluşturmuştur[399]. Yine Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî idaresi altında Nizâmiye Hazinesi Tahrîrât, Nizâmiye Jurnal, Nizâmiye Yoklama, Nizâmiye Muhâsebe, Nizâmiye Rûznâmçe, Nizâmiye Hazine, Redif Yoklama, Tercüme ve Muvâzene Odaları yer almıştır[400].

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bazı fabrikaları da idaresi altında bulundurmuştur. 1865'te Debbağhâne, Elbise Ambarı, İslimiye Fabrikası, Depo, Erzak Ambarı, Şaîr (Arpa) Ambarı, Saraçhâne, Odun Ambarı, Müteferrika Ambarı, İzmit Fabrikası idâre edilirken; 1870'e gelindiğinde yalnızca Şaîr, Erzak, Odun ve Elbise Ambarları ile Saraçhâne idareleri bu meclis tarafından yürütülmüştür[401].

Mayıs 1870'te askerî tıp meselelerini müzâkere etmek amacıyla Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bünyesinde bir reis ve 7 azadan oluşan bir "Sıhhiye Meclisi" kurulmuştur. Buna göre, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî dâimi azası Miralay Nûri Bey Meclis başkanlığına; Tophâne-i Âmire Baştabibi Akif Bey ve Mekteb-i Tıbbiye Hocası Estepan Beyler Birinci Sınıf Tıp Müfettişi unvanıyla azalığa; Hassa Ordusu Baştabibi Miralay Emin Bey, Bahriye doktorlarından Rıfat Bey ve Sıhhiye müfettişi Esperagi Beyler İkinci Sınıf Tıp Müfettişliği'ne; Haydarpaşa Hastânesi doktorlarından Belizar Bey İkinci Sınıf Eczacı Müfettişliği'ne atanmışlardır. Ayrıca bu mecliste henüz ataması yapılmamış olan Birinci Sınıf Eczacı Müfettişliği görevi de yer almıştır[402].

Askerî Ceza Kanunnâmesi'ne dayanarak hüküm verme yetkisine sahip olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin[403] en önemli görevlerinden birisi de, askerî dilekçeleri

[397] *D. S.* 1287 (1870), Def'a 25, s. 43; *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, s. 46; *D. S.* 1289 (1872), Def'a 27, ss. 45-46; *D. S.* 1290 (1873), Def'a 28, ss. 42-43; *D. S.* 1291 (1874), Def'a 29, ss. 43-44. 1870 tarihinden itibaren Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyelerinin adedi genellikle 30 ila 40 arasında değişmiştir. *İ.DH.* 44698, 46461. *İ.MMS.* 1937.

[398] *T. V.*, No: 786, s. 1.

[399] *S. A.* 1282 (1865), ss. 29-30; *S. A.* 1287 (1870), ss. 18-19.

[400] *S. A.* 1282 (1865), ss. 34-37; *S. A.* 1287 (1870), ss. 22-24.

[401] *S. A.* 1282 (1865), ss. 31; *S. A.* 1287 (1870), s. 20.

[402] *İ.DH.* 42587.

[403] *C. A.*, No: 162, s. 2; 165, s. 2; 177, s. 2; 185, s. 2.

tetkik edip çözüme kavuşturmaktı. Nitekim bazı askerler, dilekçelerini Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye ve bağlı oldukları askerî meclislere vermeyerek doğrudan Rikâb-ı Hümâyûn'a takdim ettikleri için Temmuz 1866'da uyarılmışlardır[404]. 1865'te ise meclisten askerî arzuhal ve müzekkerelerin çoğunun âdî evrâk üzerine yazılmasını men eden bir karar çıkmış; tüm askerî neferlerce kaleme alınan özel dilekçelerin, devletçe düzenlenmiş olan matbu evrâk üzerine yazılması emredilmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin bu bildirisine rağmen hala kusurlu kağıtlara yazı yazılmakta olduğundan bu durum Cerîde-i Askerî'de ilan edilmiştir. Şayet yine kusurlu kağıtlar ile dilekçeler yazılırsa bunların işleme alınmayacağı belirtilmiştir[405].

Askeri yapı, inşa, tamir ve bunların keşfi işleri ile Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bünyesinde bulunan "Ebniye-i Askeriyye" Komisyonu ilgilenmiştir[406]. 12 Mart 1872'e kadar bütün devlet yapılarının tamîrât ve inşasına ait masraflar, Maliye Hazînesi'nce karşılanırken bu tarihten itibaren askerî yapıların tamir ve inşaâtı hakkında yeni bir usul benimsenmiştir. Daha önceden tamirat ve inşâsına lüzum görünen askerî yapıların keşfini yerine getirmek ve masraflarını karşılamak üzere askerler mahalli hükümete, mahalli hükümet de doğrudan Maliye Hazînesi'ne veya Seraskerliğe mürâcaat ederlerdi. 12 Mart 1872'den itibaren bina masrafları için her dairenin bütçesine belirli bir miktar eklenmiş, yapıların tamiri ve yenilenmesi için bu bütçeden nakden veya havale ile ödeme yapılmıştır. Böylece askerî binaların tamir ve inşası için merkezlerde ordu müşirlikleri, taşrada mevki kumandanları veya askerî ümerâ ve zâbitler tarafından keşifler yapılmış arkasından masrafı gösterir defterler hazırlanarak Seraskerliğe sunulmuştur. Seraskerliğin onayı gerçekleşirse keşif masrafları havale suretiyle karşılanmış, tamir ve inşâya bakmak üzere asker olan yerlerde zâbitlerden bir komisyon teşkil edilmiş, mülkî meclis azasından iki kişi de bu komisyona memur edilmiştir[407].

Sultan Abdülaziz devrinde ekonomik sıkıntılara rağmen İstanbul'da, taşrada yukarıda belirtilen usullerle birçok kışla ve askerî yapının tamir ve inşâsı gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında inşâsı tamamlananlardan bazıları ve inşâ tarihleri şunlardır: Mart 1868'de Yeni Pazar Kasabası Askerî Kışlası, Temmuz 1869'da

[404] "Dâr-ı Şûrâ'nın ve sâir meclis-i askeriyyenin vezâif-i mahsûsalarından en belli başlı biri dahi her ne husûsa dâir olursa olsun vukûbulacak bi'lcümle müsted'iyât-ı askeriyyenin icrâ-yı tetkikâtıyla nizâm ve usûlü dâiresinde olarak iktizâlarının tesviye ve îfâsı maddesi olup... efrâd-ı askeriyyeden bazısı olur olmaz işler için Rikâb-ı Hümâyûn-ı Mülûkâne'ye arz-ı hâl takdimleri... işidilmekte... bunun nizâmât-ı askeriyye hâricinde bir hareket olacağından... haklarında icrâ-yı mücâzât olunacağı ihtâr ve te'kid olunur..." *C. A.*, No: 130, Ek Belge-Tenbihnâme.

[405] *T. V.*, No: 821, s. 1.

[406] *İ.DH.* 39450, 49155.

[407] *İ.MMS.* 1753.

Davutpaşa Kışlası Topçu Ahırları, Ocak 1870'te Silistre Kışlası, Mart 1870'te Yanya Kışlası, Nisan 1872'de Diyarbakır Askerî Kışlası, Mart 1873'te Debre Askerî Kışlası, Ağustos 1873'te Tırhala Kışlası, Mayıs 1874'te Bağdat Zabtiye Askerî Binaları[408]. Bunların yanında Mecîdiye, Selimiye, Galatasaray, Gümüşsuyu, Maçka, Râmi, Gülhâne, Davut Paşa, Taşkışla, Kuleli, Beyoğlu, Tophâne-i Âmire, Humbarahâne, Edirne ve diğer eyalet kışlaları da birçok kez tamir edilmiş yahut tadilâttan geçirilmiştir[409].

3. Erkân-ı Harbiyye

Erkân-ı Harp, ordunun savaş faaliyetini hazırlayıp icrâya, fen işlerini yürütmeye memur ümerâ ve zâbitler hakkında kullanılan bir tabirdir. Erkân-ı Harp sınıfına ayrılabilmek için Harbiye'deki eğitimin başarıyla tamamlanması öngörülürdü. Erkân-ı Harpliğe ayrılanlar ayrıca Erkân-ı Harbiyye tahsili görür ve bu tahsilde başarılı olanlar, Erkân-ı Harp unvanını alırdı. Bugünkü anlamda "kurmay" karşılığı olan Erkân-ı Harpler diğer ordu mensuplarına göre daha seçkin bir konuma sahip olduklarından diğerlerinden daha önce terfî etme hakkına sahiptiler. Erkân-ı Harbiyye Dâiresi ise ordunun sevki, askerlerin toplanması ve terfii işleri ile uğraşan özel bir kurumdu[410].

1845 yılında kurmay sınıfı meydana getirilmiş ve Avrupa'da öğrenim görmüş, üsteğmen-albay rütbesinde 27 subay kurmay sınıfına geçirilmiştir. Ayrıca "Reis-i Erkân-ı Harbiye" yani Kurmay Başkanlığına Dâr-ı Sûrâ-yı Askerî üyelerinden mirliva Abdi Paşa getirilmiştir[411]. Erkân-ı Harbiyye Teşkîlâtı, 1860'ta Serasker Müşir Nâmık Paşa döneminde tek bir şûbe ve Seraskerliğe bağlı olarak görevine devam etmiştir. Ancak bu dâire, bu tarihlerde yalnız tahkîmât ve özel ihtiyaçlar dolayısıyla bazı bölgelerin haritalarının çizilmesi ve korunması yetkisini üzerine almıştır[412].

Ocak 1864'te yayınlanan Erkân-ı Harbiyye Nizamnâmesi ile: orduların her birinde 1 Mirlivâ, 1 Miralay, 1 Kaymakâm, 1 Binbaşı ile 7 Kolağası ve yüzba-

[408] *A.M.D. U.A. 55*, No: 497; *57*, No: 148. *Ş. D. B. S. 609/41. İ.DH. 42181, 42440, 45073, 46806, 47635.*

[409] *A.M.D. U.A. 55*, No: 13; *57*, No: 88; 106, 175, 354. *Ş. D. B. S.* 609/36. *İ.DH.* 31912, 32878, 36677, 37875, 38630, 38704, 39174, 41003, 41306, 41349, 41694, 42180, 42388, 42900, 42990, 43003, 43088, 43422, 46530, 46833. *İ.ŞD.* 1242, 1464. *İ.MMS.* 2088. A.}MKT.NZD. 400/77, 403/28, 406/50. *A.}MKT.MHM.* 229/36, 266/52, 274/29, 278/101, 306/25, 398/87, 411/3, 422/55, 451/98, 467/5.

[410] Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s. 544.

[411] *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 302-303. Kurmay sınıfı ilk mezunlarını 1848'de vermiş ve 10 yıl içerisinde kurmay subay sayısı 41'e ulaşmıştır. Yavuz Özgüldür, "Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Riyasetinden Genelkurmay Başkanlığı'na", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 41.

[412] M. Mazlum İskora, *Türk Ordusu Kurmaylık (Erkân-ı Harbiyye) Tarihçesi*, ss. 10-11.

şı olmak üzere toplam 11 nefer ümerâ ve zâbitten oluşan bir Erkân-ı Harbiyye Kalemi teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Seraskerlik'te ise 1 Mirlivâ, 6 Miralay, 6 Kaymakâm, 6 Binbaşı, 42 Kolağası ve yüzbaşı, yani toplam 61 ümerâ ve zâbitten oluşan bir "Erkân-ı Harbiyye Merkez-i Umûmîsi" bulundurulması planlanmıştır. Böylece Erkân-ı Harbiyye sınıfı mevcudunun 12 Miralay, 12 Kaymakâm, 12 Binbaşı, 84 Kolağası ve Yüzbaşı'ya toplam 127 ümerâ ve zâbite ulaştırılması hedeflenmiştir[413].

Nizamnâme ile Erkân-ı Harbiyye'de görevli olanların hizmetleri şu şekilde belirlenmiştir:

1. Askerlerin zahîre, mühimmât, eğitim, tayin, harekât, ikâmetgâh değişikliği jurnallerinin düzenlenmesi
2. Savaş sırasında askerî düzene ait defterlerin hazırlanarak askerlerin tanzîmi
3. İmtihanlardan önce imtihan kağıtlarının incelenmesi
4. Erkân-ı Harbiyye'ye dair olay ve yazışmalar
5. Topografya, Litografya, Fotoğraf, İstihkâm, bina, keşif, tercüme, askerî sevkiyât, yol ve köprü yapımı işleri
6. Jurnal ve diğer evrâkların îmâli
7. Firârîlere dair kararlar
8. Askerî ıslahata dair kaleme alınan layihaların kontrolü
9. Askerî kanunların toplanıp düzenlenmesi
10. Askerî gazetenin basımı
11. Alet, resim ve haritaların korunması[414].

Ordu Miralaylıkları münhal olursa Erkân-ı Harbiyye Miralaylarından birisi atanırdı. Ordularda Feriklik rütbesi münhal olursa Erkân-ı Harbiyye Mirlivâları atanırdı. Ordu Erkân-ı Harbiyye Kaleminde yer alan Mirlivâlar hariç bütün zâbitler, iki senede bir Erkân-ı Harbiyye Merkezi'nde bulunan zâbitlerle yer değiştirirlerdi. Daha sonraki iki senede ise eski yerlerine değil yeni bir ordu merkezinin Erkân-ı Harbiyye Kalemi'ne gönderilirlerdi.

1864'te hedeflendiği şekilde 127 zâbit değil, 54 zâbitin bulunmasından dolayı ilk etapta Erkân-ı Harbiyye Kaleminden 5'er zâbitli 5 kısmın oluşması, Genel Merkezde ise 24 zâbitin bulundurulması ile işe başlanmıştır. Geri kalan zâbitler için yurt dışında tahsil yapan ve Harbiyye'den mezun olanlar beklenmiştir. Bu yüzden Erkân-ı Harbiyye'ye olan ihtiyacı karşılama düşüncesiyle Harbiyye me-

[413] *C. A.*, No: 4, ss. 1-2.

[414] *C. A.*, No: 6, s. 3.

zunlarının çoğaltılması yoluna gidilmiştir. 4-5 senede tüm Erkân-ı Harbiyyelerin tam olarak oluşturulması hedeflenmiştir[415].

Sultan Abdülaziz devrinde bu gaye ile Mekteb-i Harbiyye'de 3 senelik eğitimini tamamlayarak mezun olanlardan bazıları, kurmay olabilmek için iki sene daha eğitime devam etmişlerdir. Bu sürede Erkân-ı Harbiyye Sınıfı'na ait dersleri Süvârî ve Piyâde Sınıfları'na ayrılarak tahsil etmişlerdir[416]. Bu cümleden olarak Erkân-ı Harbiyye Sınıfı'na 1866'da 16, 1868'de 12, 1869'da 10 kişi nakledilmiştir[417]. 1876'ya gelindiğinde Mekteb-i Harbiyye ve Erkân-ı Harp sınıfındaki öğrenci mevcudu aşağıda gösterildiği gibidir[418]:

Tablo 8: 1876'da Mekteb-i Harbiyye'deki öğrenci mevcudu

Sınıf	Öğrenci Sayısı	Toplam Öğrenci Sayısı
5. Sınıf (Erkân-ı Harbî Sınıfı)	5	309
4. Sınıf (Erkân-ı Harbî Sınıfı)	9	
3. Sınıf	96	
2. Sınıf	105	
1. Sınıf	94	

Erkân-ı Harbiyye Sınıfı'nda eğitimlerini tamamlayan Harbiyeliler, Erkân-ı Harp rütbelileri olarak görev almışlardır. Örneğin, Erkân-ı Harbiyye Sınıfı'ndan mezun olan 1862'de yüzbaşı rütbesi ile 6 kişi[419], 1864'te yüzbaşılık rütbesi ile 6 kişi,[420], 1865'te 1 binbaşı, 4 yüzbaşı ve 8 mülazım olmak üzere 13 kişi[421], 1866'da yüzbaşı rütbesiyle 9, mülâzım rütbesiyle 12 kişi[422], 1869'da yüzbaşılıkla 16 kişi[423], 1873'te yüzbaşılıkla 8 kişi[424], 1874'te yüzbaşılıkla 10 kişi[425], 1875'te yine yüzbaşı rütbesiyle 9 kişi[426] Erkân-ı Harbiyye rütbesi almışlardır. Yeni zâbitlerin katılımı

[415] *C. A.*, No: 7, s. 3.

[416] *C. A.*, No: 56, s. 2; 117, s. 2.

[417] *C. A.*, No: 117, s. 2; 208, s. 1.

[418] *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, s. 118.

[419] *T. A.*, No: 144, s. 2.

[420] *C. A.*, No: 8, s. 3. *T. A.*, No: 463, s. 2.

[421] *T. V.*, 784, s. 2. *C. A.*, No: 56, s. 2.

[422] *C. A.*, No: 105, s. 2; 116, ss. 1-3.

[423] *C. A.*, No: 265, s. 2.

[424] *R. C. H.*, No: 2221, s. 1.

[425] *C. H.*, No: 2535, s. 1.

[426] *C. H.*, No: 2842, s. 2.

ve az da olsa yurt dışında eğitimlerini tamamlayan zâbitlerle birlikte, hedeflendiği gibi 4-5 senede olmasa da, Sultan Abdülaziz devrinin sonuna gelindiğinde istikrarlı bir artış ile Erkân-ı Harbiyye sınıfında istenilen rakama ulaşılmıştır.

Sultan Abdülaziz devri Erkân-ı Harbiye'de görevli ümerâ ve zâbit sayısı şu şekildedir[427]:

Tablo 9: Sultan Abdülaziz devri Erkân-ı Harbiye ümerâ ve zâbit sayısı

Rütbe	1865	1866	1869	1870	1876
Ferik	-	-	-	1	2
Mirlivâ	3	5	7	5	10
Miralay	7	8	7	9	14
Kaymakâm	5	6	6	9	17
Binbaşı	9	11	18	23	34
Kolağası	40	39	38	47	41
Yüzbaşı	11	13	35	28	14
Toplam	**75**	**82**	**111**	**122**	**132**

Seraskerlik, 1872'den itibaren batı eğitim ve askerî gelişmelerini yakından takip edebilmek amacıyla Avrupa'ya askerî ümerâ göndermeye başlamıştır. Bu gaye ile Temmuz 1875'te Ali Râif Bey Paris'e, Danyal Sâib Efendi Petersburg'a, Mehmet Cemal Efendi Viyana'ya, Mehmet Emin ve Abdullah Efendiler Londra'ya, Sultan Abdülhamid ve Mehmet Nuri Efendiler Berlin'e olmak üzere toplam 7 Erkân-ı Harbiyye yüzbaşısı Avrupa'ya gönderilmiştir[428].

Erkân-ı Harbiyye'nin asıl inkişâfı 1877-78 Osmanlı Rus (93) Harbi'nden sonra gerçekleşmiştir. 1880 yılında Erkân-ı Harbiyye Dâiresi, yedi şubeye taksim edilmiş ve "*Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reis-i Umûmîsi'nin ve Erkân-ı Harbiyye Dâiresi'nin Vezâif-i Dâhiliyyesi Nizâmnâmesi*" ile müstakil ve doğrudan başkumandana bağlı bir şekil almıştır[429].

[427] *D. S.* 1287 (1870), Def'a 25, s. 74-77; *D. S.* 1289 (1872), Def'a 27, ss. 97-98; *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, ss. 83-85. *S. A.* 1282 (1865), ss. 10-14. *S. A.* 1283 (1866), s. 4-6. *S. A.* 1286 (1869), ss. 6-8. *S. A.* 1287 (1870), ss. 6-10.

[428] *C. H.*, No: 2824, s. 2.

[429] Bu şûbeler şunlardır: 1. Seferberlik şûbesi, 2. İstihbârât Şûbesi, 3. Harekât Şûbesi, 4. Demiryolları Şûbesi, 5. Fen ve Harita Şûbesi, 6. Kanunlar Şûbesi, 7. Zât İşleri Şûbesi. İskora, *a.g.e.*, s. 13.

II. Ordu Merkezleri

1832'de Osmanlı Kara Kuvvetleri, Hassa ve Nizâmiye askerleri adıyla ikiye ayrılmıştır. Aralık 1843'te Hasan Rıza Paşa, Hassa Müşîri iken Manastır'da Rumeli Müşîrliğini, ayrıca Anadolu ve Arabistan Ordularını kurdurmuştur. Sultan Abdülaziz devrinde Serasker Fuad Paşa, ordu isimlerini rakamlaştırmış, Hassa'yı I., Dersaâdet'i II., Rumeli'yi III., Anadolu'yu IV., Arabistan'ı V., Irak ve Hicaz'ı VI. Ordu şeklinde isimlendirmiştir. Ayrıca Hassa Ordusu'nu İstanbul'a, II. Orduyu Şumnu'ya, IV. Orduyu Erzurum'a nakletmiştir. Hüseyin Avni Paşa ise, 1869'da Birinci Seraskerliği döneminde hassas bir yerde bulunan Yemen San'a'da VII. Orduyu kurmuştur[430].

Ordu komutanları aynı zamanda ordu merkezleri olan vilayetin valiliği görevini de yapabiliyorlardı[431]. Her ordu merkezinde Ferik rütbeli bir kişi idâresinde Mirlivâ, Miralay ve Kaymakâmların yer aldığı ortalama 5-10 üyeden oluşan ve askerî meselelerin görüşüldüğü meclisler yer almıştır[432]. Bu ordu meclislerinin görevi ordunun muhâsebesini tetkik etmek, hastâneleri denetlemek ve Seraskerliğin uygun gördüğü tayinleri yapmaktı[433]. Her ordu meclislerinde aza olarak bulundurulması zaruri olan sınıflar vardı ki bunlar; bir Erkân-ı Harbiye Mirlivâsı, kalemiye sınıfından bir muhâsebeci ve tabip sınıfından bir Miralay ayrıca Piyâde ve Süvârîden iki Miralay ve bir Kaymakam idi. Ancak son üç üye çoğunlukla piyâdeden oluştuğundan bu durum her askerî sınıfa ait bir azanın bulunmamasına neden olmuştur. Bu yüzden 29 Temmuz 1873'te iki Miralay ve bir Kaymakamın her birinin ayrı sınıflardan olması şartı getirilmiştir. Böylece bu tarihten itibaren ordu meclislerinde piyâde, süvâri ve topçu sınıfından en az birer aza yer almıştır[434]. Herhangi bir konuda ihtilafa düştüklerinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye danışan ordu meclislerinin yanında[435], ordu merkezlerinde Tahrîrât, Meclis, Nizâmiye Yoklama, Redif Yoklama, Jurnal, Rûznâmçe ve Nüfus Kalemleri de yer almıştır[436].

[430] *C. H.*, No: 2643, s. 1. *R. C. H.*, No: 2255, s. 1.

[431] *R. C. H.*, No: 2134, s. 1. Örneğin 1874'te Gazi Ahmet Muhtar Paşa, IV. Ordu Müşirliği'ne ve Erzurum Valiliği'ne atandı. Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, s. 33. Aynı durum fırka komutanlıklarında da olabiliyordu. Nitekim 1873'te Bosna Fırka-i Askeriye Komutanı ve vilayet valisi Müşir Mustafa Asım Paşa idi. *Salnâme-i Vilâyet-i* (Bundan sonra *S. V.* şeklinde kısaltılacaktır) *Bosna 1290* (1873), Def'a 8, s. 33.

[432] *D. S.* 1278 (1861), Def'a 16, ss. 62-63; *D. S.* 1279 (1862), Def'a 17, s. 62; *D. S.* 1280 (1863), Def'a 18, s. 60; *D. S.* 1281 (1864), Def'a 19, s. 58; *D. S.* 1284 (1867), Def'a 22, s. 68. *S. V. Bosna* 1290 (1873), Def'a 8, s. 37. *S. V. Bosna* 1291 (1874), Def'a 9, s. 48. *S. V. Tuna* 1289 (1872), Def'a 5, s. 36. *Salnâme-i Suriye* 1289 (1872), Def'a 4, s. 63.

[433] Ubicini, *a.g.e.*, s. 414.

[434] *İ.DH.* 46688.

[435] *İ.DH.* 48095.

[436] *S. V. Tuna* 1289 (1872), Def'a 5, s. 37. *S. V. Tuna* 1290 (1873), Def'a 6, s. 41-42. *S. V. Erzurum* 1288 (1871), Def'a 2, ss. 46-47. *S. V. Yemen* 1298 (1881), Def'a 1, s. 106.

Ordu müşîr ve komutanları tarafından gönderilen yazışmalar Müsteşarlığı havale edilir, bu evrâklar Nizâmiye Kâtibi odasına kaydedildikten sonra Askerî Meclis ya da Harp Aklâmı'na verilirdi. Yazışmalardaki gecikmeleri ve belirsizliği ortadan kaldırma, böylece askerî işleri kolaylaştırmak amacıyla 1864'te ordulara müstakil bir Kapıkethüdâsı tayin edildi. Buna göre ordulardan gönderilecek bütün yazışmalar Kapıkethüdâsı aracılığı ile Makam-ı Müsteşârî'ye takdim olunacak, akabinde Nizâmiye Kâtibi Odası'nda kaydı yapılarak nerelere havâle edildiği evrâkın üzerine yazılacaktı. Gizli evrâkların araştırılıp cevaplarının yazılması, birçok dilekçenin alınıp takip edilmesi ve cevaplarının gönderilmesi Kapıkethüdâları'na ait olacaktı[437].

Nüfus sayımları da ordu merkezleri tarafından yapılırdı. Osmanlı nüfûsunun belirlenmesi amacıyla Mayıs 1864'te nüfus sayımı yapılması kararlaştırıldı. Kadın-erkek tüm vatandaşların sayımı için I. II. III. ve IV. Ordu zâbitlerinden "kul tahrîr memûrları" oluşturuldu ve sayılan vatandaşlara "Osmanlı Tezkeresi" verildi[438].

Ocak 1875'te Nişantaşı'nda genel bir ordu deposunun geniş bir arazi üzerinde yapımına başlanmıştır. Kısa bir sürede tamamlanan bu depo ön tarafı 42 pencereli, iki katlı ve 600 bin silah ve askerî levâzımı barındırabilecek şekilde inşa edilmiştir[439]. Padişah bu depoya konulması için 5.000 adet Henry Martini tüfeği satın alarak hediye etmiştir[440].

1. Ordu Komutanlıkları

Sultan Abdülaziz devrinde I. Ordu İstanbul, II. Ordu Şumnu, III. Ordu Manastır, IV. Ordu Erzurum, V. Ordu Şam, VI. Ordu Bağdat, VII. Ordu ise Yemen'de yer alıyordu[441].

I. Ordu (Hassa Ordusu)'nun merkezi İstanbul idi. 1869 Islahatının ardından Hassa Ordusu'na mensup 7 Piyâde, 5 Süvârî, 1 Topçu ve 6 Redif Alayı ile 7 adet Talî'a Taburu yer almaktaydı. İkinci ve Üçüncü Hassa Piyâde Alayları'nın Muzıkası da bulunuyordu. Yine 4'er bölükten oluşan Süvârî Kazak ve Dragon Alayları ile 8 bölükten oluşan 1 Sanayi Alayı bulunmaktaydı. Hassa Ordusu askerleri İzmit, Karahisar, Eskişehir, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Akşehir'den temin edilirdi[442].

[437] *C. A.*, No: 11, s. 2; 12, s. 1. Askeri merkezlerden çekilen resmi telgrafların dışındaki şahsi olanlardan bedelleri alınır, resmî olanların ise kimden kime hangi tarihte gönderildiği, kaç kelime ve içeriğe sahip olduğu yazılırdı. *C. A.*, No: 13, s. 1.

[438] *C. A.*, No: 20, ss. 1-2. *T. V.*, No: 837, s. 2.

[439] *C. H.*, No: 2643 s. 1; 2646 s. 1; 2768, s. 1.

[440] *C. H.*, No: 2768, s. 1.

[441] *D. S.* 1280 (1863), Def'a 18, s. 60-63.

[442] *S. A.* 1287 (1870), ss. 34-94.

1860'larda Karadağ'da çıkan karışıklıklarda çoğunlukla I. (Hassa) ve II. (Dersaâdet) Ordu askerleri görev almıştır[443]. Sultan Abdülaziz Hassa Ordusu'nun yer aldığı Gümüşsuyu, Mecidiye, Selimiye ve Galatasaray Kışlalarını sürekli ziyaret ederek talimleri izlemiş, askerlere bahşişler dağıtmıştır[444]. Sultan Abdülaziz, Kuleli Kışlası'nı da yeni bir tarzda inşa ettirmiştir[445]. Bunların yanında Haydarpaşa, Kuleli ve Maltepe Hastâneleri Hassa Ordusu'na bağlı olarak hizmet vermiştir[446].

II. Ordu (Tuna Ordusu)'nun merkezi Şumnu idi. 1869 Islahatı ile II. Ordu'ya mensup 6 Piyâde, 4 Süvârî, 1 Topçu ve 6 Redif Alayı ile 6 Talîa Taburu bulunmaktaydı. Ayrıca II. Ordu'da 1 İstihkâm Alayı ile 3 taburdan oluşan Tuna Sevâhili Kordon Alayı da yer almaktaydı. II. Ordu askerleri Şumnu, Silistre, Hezargırad (Razgırad), Edirne, İslimiye, Hasköy, Sofya, Niş, Filibe, Lofça, Bolu, Safranbolu, Koçhisar, Kastamonu, Ankara, Çankırı, Beypazarı, Çorum, Kırşehir, Yozgat ve Taşköprü'den temin edilirdi[447].

III. Ordu (Rumeli Ordusu)'nun merkezi Manastır'dı. 1869 Islahatı sonunda III. Ordu'ya mensup 7 Piyâde, 4 Süvârî, 6 Redif, 2 Bosna Nizâmiye, 1 Topçu, 3 taburlu bir Hudûd-ı Yunâniyye Alayı ile Nakşik Hudut Taburu ve 7 Talîa Taburu bulunmaktaydı. Ayrıca III. Ordu'da bir de İstihkâm Alayı yer almaktaydı. III. Ordu askerleri Manastır, Ohri, Vidin, Yanya, Yenişehir, Berat, Üsküp, Bezdin, Tiran, Priştine, Drama, Serez, Gümülcine, İzmir, Manisa, Tire, Kula, Aydın, Nazilli, Milas, Muğla, Banaluka, İzvornik, Travnik ve Yeni Pazar'dan temin edilirdi[448].

[443] *T. V.*, No: 652, ss. 2-3; 653, ss. 2-3; 670, s. 1; 757, s. 1. Karadağ zaferini kazanan askerlere iftihar nişânı olarak madalyalar hazırlanmış ve Mayıs 1863'te padişah huzurunda verilmiştir. Buna çok memnun olan askerler ise padişaha sundukları bir arz-ı hâlde "zafere kendilerini sevk eden gücün bizzat padişahın olduğunu, şayet kendilerine verilen nişândan bir adedini padişahın aldığı takdirde daha da iftihar duyacaklarını ifade etmişlerdir. *T. V.*, No: 696, s. 1.

[444] *T. V.*, No: 637, s. 1; 675, s. 1. *İ.DH.* 35148.

[445] 5 Aralık 1863'te Gemlik adlı vapurla Kuleli Kışlası'na gelen sadrazam ve askerî erkân orada bulunan Hassa Ordusu İkinci Talî'a Taburu Binbaşısı İbrahim Hakkı'ya sancağı teslim ederek Osmânî nişânı vermiştir. Sadrazam yaptığı konuşmada: "Padişahımız Efendimiz bu sancağı size Osmanlı milletinin emaneti olarak teslim etti. Askerliğin şeref ve şânı ne kadar yüksek ise bunu muhâfaza etme vazîfesi de o kadar büyüktür. Bu vazîfeyi bundan sonra îfâ edeceğiniz de kuşkusuzdur. Zira heyetinizin geçende Karadağ'da gösterdiği yiğitliğin ilel-ebed iftiharı olmak üzere Padişâhımızın sancağınıza ihsân eylediği Osmânî nişânı bunu size daimâ hatırlatacaktır. Bundan böyle Hassa İkinci Talî'asındanım demek size ve sizden sonra bulunacaklara büyük imtiyâz verecektir... İşte pâdişâhımız bugün size saray gibi bir kışla ihsân eyledi. Arkadaşlar görevimizi îfâya daimâ gayret gösterelim. *T. V.*, No: 726, s. 1. *T. A.*, No: 422, s. 1.

[446] *S. A.* 1287 (1870), ss. 79-82.

[447] *A.g.e.*, ss. 96-156.

[448] *A.g.e.*, ss. 157-234.

IV. Ordu (Anadolu Ordusu)'nun merkezi Erzurum'du. 1869 Islahatı ile IV. Ordu'da 6 Piyâde, 4 Süvârî, 1 Topçu, 1 İstihkâm ve 6 Redif Alayı ile 6 Talîa Taburu bulunmaktaydı. IV. Ordu'nun askerleri, Harput, Malatya, Ergani, Zile, Tokat, Amasya, Erzurum, Erzincan, Arapgir, Karahisar, Kars, Oltu, Batum, Van, Diyarbakır, Lice, Cizre ve Marviye'den temin edilirdi[449]. Doğu Anadolu'da güvenliği sağlamak amacıyla Erzurum, Çıldır, Kars, Van, Ardahan ve sâir bölgelerde lüzumu görünen kuvvetli istihkâmların yapımına, ilkbahar mevsiminde hız verilirdi. Yine bu istihkâmlar büyük çaplı şeşhâneli toplarla techîz edileceğinden bunların İstanbul'dan getirilmesinin masraflı olacağı düşünülmüş, 1865'ten sonra Erzurum merkezde bir dökümhâne, çarhhâne, marangozhâne, demirhâne ve baruthâne inşa edilerek lazım olan top, mühimmât ve barutun burada imâline başlanmıştır[450].

V. Ordu (Suriye Ordusu)'nun merkezi Şam idi. 1869 Islahatı sonunda V. Ordu 7 Piyâde, 4 Süvârî, 1 Topçu, 1 İstihkâm ve 6 Redif Alayı ile 7 Talîa Taburu'ndan oluşmaktaydı. V. Ordu idâresinde yer alan Şam Merkez Askerî Hastânesi'nde 18 doktor, 1'er cerrah ve eczacı; Taif Hastânesi'nde ise 1'er doktor, eczacı ve cerrah görev almıştır. V. Ordu askerleri Şam, Humus, Kudüs, Nablus, Beyrut, Akka, Adana, Antakya, Sayda, Lazkiye, Hama, Halep, Kilis, Urfa, Maraş ve Elbistan'dan temin edilirdi[451].

Beşinci Ordu'da 24 taburdan oluşan 6 alay Redif Askeri tam anlamıyla 1865'te oluşturulabilmiştir. Her bir redif alayına, herhangi bir sefer ortaya çıkıncaya kadar geçici olarak, iki binbaşı tayin edilmiştir. Her alayın Birinci ve İkinci taburlarına memur olacak binbaşı Birinci taburuna; Üçüncü ve Dördüncü taburlarına memur olacak binbaşı ise Üçüncü taburuna asâleten atanmıştır. Burada seçilen toplam 12 binbaşının altısı Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından, altısı ise ordu tarafından aşağıda belirtildiği şekilde seçilmiştir[452]:

[449] *A.g.e.*, ss. 235-288. *S. V. Erzurum 1293* (1876), Def'a 7, ss. 115-120.

[450] *T. V.*, No: 799, s. 1; 1092, s. 2. *C. A.*, No: 70, s. 2.

[451] *S. A.* 1287 (1870), ss. 289-350.

[452] *İ.DH.* 37146.

Tablo 10: 1865'te Beşinci Ordu'da oluşturulan redif alay ve taburlarına atananların listesi

Alay ve Tabur	Askerin Alındığı Bölge	Tayin Edilen Binbaşı
I. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Şam Eyâleti	Miralay Antakyalı Mustafa
I. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	" "	Sinoplu Halil Ağa
II. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Kudüs Sancağı	Balıkesirli Osman Ağa
II. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	" "	Aydınlı Yusuf Ağa
III. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Sayda Eyâleti	Karaağaçlı Ali Ağa
III. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	" "	Mehmet Efendi
IV. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Antakya ve civarı	İstanbullu İbrahim Ağa
IV. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	" " "	Ispartalı İbrahim Efendi
V. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Halep Eyâleti	Ispartalı Bekir Efendi
V. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	" "	Mustafa Ağa
VI. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Adana ve Maraş	D. Ş. Askerî tarafından
VI. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	" " "	Konyalı Abdullah Ağa

VI. Ordu (Arabistan Ordusu)'nun merkezi Bağdat'tı. 1869 Islahatı ile VI. Ordu'da 4 Piyâde, 2 Süvârî, 1 Topçu ve 1 Redif Alayı ile 4 Talîa Taburu bulunmaktaydı. VI. Orduya bağlı Bağdat Merkez Askerî Hastânesi'nde 9, Hulle Mevki Hastânesinde 3, Süleymâniye Mevki Hastânesinde ise 3 doktor, 1'er eczacı ve cerrah görev yapmıştır. Bu ordunun askerleri Musul, Horasan, Bağdat, Süleymâniye, Revandüz, Kerkük ve Hülle mevkilerinden temin edilirdi[453].

VII. Ordu ise, 1873'te Hüseyin Avni Paşa'nın İkinci Seraskerliği döneminde hassas bir yerde bulunan Yemen San'a'da kurulmuştur[454]. Mart 1873'te Yemen vilayetinde eskiden beri fevkalade teşkil olunmuş olan 16 tabur ihtiyat askeri ve ordulardan geçici gönderilen 9 tabur nizâmiye askeri yani toplam 16.800 nefer bulunmaktaydı. Ancak Yemen vilayetinde bir takım düzenlemelerin gerekliliği, daima Müslüman nüfusunun çoğalması, bir karışıklık çıktığında ihtiyat askerlerinin yeterli olmaması nedenlerinden bölgede daimî bir askeri kuvvetin bulundurulması zarureti ortaya çıkmıştır. Nitekim Mekke ve kutsal toprakların korunma-

[453] *S. A.* 1287 (1870), ss. 351-381.

[454] *C. H.*, No: 2643, s. 1. *R. C. H.*, No: 2255, s. 1. *İ.DH.* 46475. Yemen'de 1860'larda karışıklıklar ve isyanlar meydana gelmiştir. Özellikle isyan eden Asir Urbanı'nın itaat altına alınması için o güne kadar Mısır Valisi yardımıyla bölgede güvenlik sağlanabilmiştir. Fakat Cezîretü'l-Arab'ın asayişi için 1870'ten itibaren buraya gerekli erzak, mühimmat, asker ve ümerâ gönderilerek VII. Ordunun kurulması hazırlıkları başlamıştır. *Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C. X, s. 117; C. XII, ss. 108-109.

sında da bu ordunun faydası olacağına inanılmıştır. Bölgede geçici olarak bulunan askerî neferlerin yerine Hicaz ve Yemen'i içine alan muntazam ve her bir taburu 700'er neferden oluşan 5 Alay Piyade ile 6 Bölük Topçu tertip ve teşkil edilmiştir. İleride süvarisi, diğer topçuları ve noksan kalan 1 Alay piyadesinin tamamlanmasına karar verilmiştir. 1'er Talî'a ve 3'er Saf Piyade, 1'er de Muzıka bandosunu kapsayan 5 Alay piyade ile 3 bölüğü Seyyar, 3 bölüğü Dağ topçusundan oluşan 6 Bölük topçu ve 1 bölük de İstihkâmdan ibaret olan VII. Ordu'nun kurulmasına 24 Mart 1873'te irâde buyrulmuştur. Burada olan mevcut ihtiyat alayları tamamen lağvedilmiş, zâbitleri ordulara yerleştirilmek üzere İstanbul'a, neferleri ise memleketlerine gönderilmiştir[455].

VII. Ordu ilk etapta diğer orduların imkanlarının seferber edilmesi ile oluşturulmuştur. Bu ordu alayları, Hassa Ordusu dışında diğer beş ordunun birer piyade alayları alınarak, 6 Topçu ve 1 İstihkam Bölüğü ise Fırka-i İhtiyatiye refakatinde Tophane-i Amire'den ve nizâmiyeden zaten mevcut olan Topçu bölüklerinin zâbit ve neferlerinden temin edilmiştir. Buranın askerleri kur'a gerçekleşene kadar yakın bölgelerden; V. ve VI. Ordunun en yakın yerleri ile IV. Ordunun Arabistan'a yakın mevkilerinin kur'a neferlerinden temin edilmiştir[456]. 1876'ya gelindiğinde VII. Ordu'da 5 Piyâde, 1 Nizâmiye Sanâyi, 1 Seyyar Topçu ve 3 Redif Alayı ile 5 Talî'a Taburu yer almıştır[457].

2. Bosna Nizâmiye Alayları

Sultan Abdülmecid döneminde, Bosna, Hersek ve İşkodra Eyâletleri'nden asker almak için Osmanlı Devleti kuvvet kullanmak zorunda kalmış ve buralara altı kez askerî birlik sevk etmiştir. Sözü geçen yerlerin halkı silaha sarılarak devlet kuvvetlerini iki defa yenilgiye uğratmıştır. Neticede Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, isyan bölgelerini itaat altına almayı başarsa da; Bâbıâlî, Boşnaklara ve Arnavutlara mecbûri askerliği kabul ettirmekten vazgeçmiştir[458].

[455] *İ.MMS.* 1937.

[456] VII. Orduya verilecek nefer ve zâbitlerden dolayı diğer orduların birer piyade alayı eksildiğinden; VII. Alayları olan III. ve V. Ordunun şimdilik yeniden alay teşkil etmeyip 6'şar alay ile yetinmesine, yalnız diğer üç ordunun Yemen'den gelecek İhtiyat alaylarının kusur kalacak zâbitlerinden birer alay teşkil etmelerine ve böylece piyadesini 6'şar alaya çıkarmalarına karar verilmiştir. *İ.MMS.* 1937.

[457] Sultan Abdülaziz devri Osmanlı ordularındaki kuvvet dağılımı ve ordu komutanlarının listesi Tablo 11-12 ve 13'te sunulmuştur.

[458] Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 181. J. Krcsmarik, "Bosna-Hersek", *M.E.B. İ.A.*, C. 2, s. 732. Branislav, Djurdjev, "Bosna-Hersek", *T.D.V. İ.A.*, C. 6, s. 301. A.)DVN.MHM., 8A/58, Sultan Abdülmecid döneminde Bosna Hersek'te gerçekleşen isyanlar için bkz.: Zafer Gölen, "1849-1851 Bosna Hersek İsyanı, *Belleten*, Cilt LXVI, S. 247, ss. 905-931.

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde bölgeden asker temin edebilmek amacıyla çok daha faydalı ve başarılı bir yol izlenmiştir. Hersek memuriyetini tamamlayan Ahmet Cevdet Paşa, 20 Aralık 1863 tarihinde Saray Bosna'ya müfettiş olarak görevlendirilmiştir. İlk birkaç ay içerisinde ileri gelenler, görevliler ve halk ile yaptığı görüşmeler sonucunda Cevdet Paşa tespit ve fikirlerini Sadrazam (aynı zamanda Serasker) Fuad Paşa'ya çeşitli telgraflarla bildirmiştir. Buna göre Cevdet Paşa şu esaslara dikkat edildiğinde bölgenin askerliğe başlayacağını belirmiştir: "*Boşnakların askerliğe temayüllü olduklarını, kur'a ile askerliğe alınmalarını, ancak Bosna dışına gönderilmemelerini, zâbitlerinin kendi aralarından seçilmesini, yerli elbiselerine uygun ve sevdikleri renk olan yeşil şeritli Tali'a elbisesi giydirilmesini, Yeni Pazar ve Hersek'in Karadağ hududundaki yerli müstahfiz asker oluşturulması*". Nihâyetinde bu tespitlerin hemen hepsinin karara bağlandığı toplantı, Cevdet Paşa'nın başkanlığında hükümet konağında eyalet ileri gelenleri ve meclis-i kebîr âzâları arasında 12 Nisan 1864'te gerçekleşmiş, arkasından bu konudaki padişah izni Fuad Paşa'dan istenmiştir[459].

Sultan Abdülaziz'in Bosna'da Nizâmiye birlikleri oluşturulmasına iznin ve yetkilerin verildiği fermanı, 17 Ağustos 1864'te bölgeye ulaşmıştır. Bu ferman aynı gün Bosna Valisi Osman Paşa, Müfettiş Ahmet Cevdet Paşa, birçok memûr ve eyâlet ileri gelenlerinin hazır oldukları bir törenle Bosna'da okunmuştur[460]. Ferman okunmasından önce Cevdet Paşa yaptığı konuşmada: Bosna halkının güzel ahlaklılığı ile bilindiği, tarihte birçok büyük devlet adamları çıkardığı, ancak son zamanlarda biraz durgunluğun olduğu, müfettişlik görevi sırasında halkı yakından tanıdığı, askerliğe yazılmayı içeren bu fermanın Boşnaklar için büyük bir fırsat olduğu üzerinde durmuştur[461]. Fermanın bölgeye ulaştırılması ile görevli olan Mirlivâ Salih Paşa tarafından 20 Ağustos 1864 tarihinde gönderilen telgrafta; O gün saat 16.00 sularında Atmeydanı'nda bizzat Bosna Valisi tarafından fermanın okunmasının ve asker kayıtlarına başlanmasının halk üzerinde büyük memnûni-

[459] A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 19-49. *Tezâkir-i Cevdet*, T.T.K. Yazma Eserler, ss. 955-958.

[460] *İ.DH.* 36521.

[461] "... Târih mütâla'a edenlerin ma'lûmudur ki, Bosna'dan pek çok büyük zâtlar çıkıp devlet ve millete büyük büyük hizmetler etmişlerdir... biri Sokullu Mehmed Paşa'dır... Cezzar Ahmed Paşa'nın dahi boşnak olduğu ma'lûmdur... Boşnakların hüsn-i ahlâkı hasebiyle üç dört yüz seneden beri her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhûr ve memdûh zâtlar zuhûra gelmiştir... Me'mûriyetim tamam olmak üzeredir. Size veda edip gidecek zamanım yaklaştı. Şundan pek memnûn ve müftehirim ki, me'mûriyetimin hitâmı pek hayırlı bir maslahatın mebâdî-i icraâtına tesâdüf edecektir. Bu fermân-ı âlî, sabahleyin Bosna üzerine yeni doğmuş güneş gibidir ki ânın ziyâsı şevketlû, kudretlû, kerâmetlû, mehâbetlû velî-ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız Abdülaziz Han efendimiz hazretlerinin envâr-ı teveccühâtıdır. İnşâ-Allahu'l-kerîm... fermân-ı âlî okunduğu an beni tasdîk edecek ... ve kadr ü şükrünü bileceksiniz..." *İ.DH.* 36559.

yet uyandırdığından bahsedilmiştir. Cevdet Paşa'nın göndermiş olduğu telgrafta ise; 20 Ağustos günü Bosna Birinci Alayı'nın Kaymakâmı, alay emini ve sancaktarı ayrıca birinci taburun imamı ve 7 adet mülâzımının seçilerek tayin edildiği bildirilmiştir. Böylece Müfettiş Cevdet Paşa'nın Bosna'daki çalışma ve gayretleri sonuç vermiş; bölgede öncelikle her biri 800 neferden 6 tabur oluşturulması için asker kayıtlarına başlanmış, zâbitleri de seçilen birçok kişi askerliğe yazılmıştır[462]. Bosna Birinci Alayın Kaymakamlığına Travnikli Derviş Bey., Alay eminliğine ise İsmet Bey seçilmiştir[463].

Bosna'da yerlilerden oluşturulacak Nizâmiye Askeri, öncelikle 6 tabur teşkil olunduğundan ve 3 sene nizâmiye hizmetinin sonunda istibdâl tezkerelerini alanlar redifliğe kaydedileceğinden; Bosna Eyâleti'nde 9 senede 6 tabur Nizâmiye ile 18 tabur redif oluşması hedeflenmiştir[464]. İlk etapta üç taburun kaydı tamamlanmıştır. I. Tabur dâiresi Saray Bosna şehir merkezi ve bağlı köyleri ile ağırlıklı olarak İzvornik, Visoka, Tuzla-i Zîr, Belina, Srebreniça, Gradaçaç ve Gradçaniça kazalarından; II. Tabur dâiresi çoğunlukla Akhisar, Teşene, Travnik, Ostrovça, Banaluka ve Bihke kazalarından; III. Tabur dâiresi ise Bihor, Çayniça, Yenivaroş, Yeni Pazar, Tırgovişte, Taşlıca ve Mostar kazalarından oluşturulmuştur[465].

Aslında daha önceleri bir türlü başarılamayan askerliğe kayıt konusunda Bosna halkının gevşek davranması beklenirken, tam tersine aşırı istekli görünmüşlerdir. Şöyle ki, nizâma göre her aileden ancak bir neferin askere yazılmasına müsâade edilmişken, ailelerin isteği ile birçok aileden birkaç kardeş birlikte ya-

[462] *İ.DH.* 36521. T. V., No: 762, s. 2. Mirliva Salih Paşa, Bosna'ya geldiğinde Vali Osman Paşa, Müfettiş Cevdet Efendi, Askeri Müfettiş Mustafa Paşa, Saray-Bosna Komutanı Ahmet Paşa ve diğer ileri gelenler tarafından 14.09.1864'te karşılanmıştır. *C. A.*, No: 35, ss. 1-2. Bosna'da bu hizmetleri başarıyla başlatan vali ve müfettişe Eylül 1864'te nişân-ı Osmâni verilmiştir. *T. V.*, No: 766, s. 1. O zamana kadar hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan ikinci rütbeden nişân-ı Osmâni'nin Bosna'daki başarılarından dolayı ilk kez Cevdet Paşa'ya verilmesi dikkat çekicidir. Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 7, s. 444. Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 3, s. 116. Halaçoğlu, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 3. Ayrıca Cevdet Paşa'ya Bosna askerlerinin şeşhâneli tüfeklerinden birisi hediye edilmiştir. Bosna'daki bu ıslahatın ardından Paşa, Kozan'a memur edildi. Derviş Paşa komutasındaki büyük bir fırka Kozan, Gavur Dağı, Kürd Dağı ve Dersim taraflarını ıslah için gönderildi. Cevdet Paşa da, fevkalâde komiser olarak bu mıntıkaların mülki ıslâhı için 6 ay faaliyette bulundu. Bu çalışmalarının sonucunda Kozan da kur'aya alınabildi. Ali Ölmezoğlu, *Ahmet Cevdet Paşa-Hayatı ve Eserleri-*, ss. 39-42.

[463] Yeşil şeritli Talî'a elbiselerini Saray Bosna gönüllüleri giyip sokak ve mahallelerde gezerken kızların daha fazla ilgisini çekmekte, bu da bölge delikanlılarının askerliğe olan meyillerini artırmakta idi. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ss. 73-74. A. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 99.

[464] *T. V.*, No: 766, s. 1. *C.AS.* 45842.

[465] A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ss. 87-89.

zılmıştır. Böylece Bosna merkezde yazılması beklenen miktar haylice aşılmıştır. Hatta ilk etapta oluşturulamayacağı düşünülen III. Taburun Hersek ve Yeni Pazar Sancakları ahâlisinin pusulaları bekletilmiştir. Fakat bu bölge ahâlisi pusulalarının almadan memleketlerine dönmeyeceklerini söyleyince III. Taburun da hemen açılmasına karar verilmiştir[466].

Fermanın okunmasını müteâkip iki ay dolmadan, I. Taburun mevcudu 585'e ulaşmıştır. Bosna Askerî Fırkası Kumandanı Ömer Fevzi Paşa olmuş, Kasım 1864'te ise Bosna Nizâmiye askerlerinin çavuş atamaları tamamlanmıştır[467]. Birinci senenin sonunda Bosna Nizâmiye birlikleri I. Tabur 592, II. Tabur 557, III. Tabur 451 kişi olmak üzere toplam 1.600 askere ulaşmıştır[468]. Ağustos 1865'te yani bir senenin sonunda, I. Alayın 3 taburu tam kapasite dolmuştur[469]. Yine 1865 senesi sonlarına doğru 3 tabur olması hesaplanan İkinci Alay, gönüllü askerlerin de katılımıyla büyük ölçüde oluşturulmuş; Kaymakâm, Alay Emini ve Miralay atamaları yapılmıştır[470]. Nisan 1869'da ise 2 Alay redif askeri teşkil edilmiş ve kumandanlığına Miralay Şahin Bey getirilmiştir[471]. Ekler kısmındaki tablolarda da görüldüğü üzere, Bosna'da teşekkül eden bütün birlikler, Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar III. Ordu nezâretinde faaliyet göstermiştir[472].

1864'te Bosna Saray Kalesi'nde harap bir vaziyette bulunan cephâne yenilenip eksikleri tamamlanarak mükemmelleştirilmiştir. Böylece Hadım Ali Paşa ve İskender Paşa camilerinde muhâfaza edilen silah ve techîzâtlar buraya nakledilerek büyük bir cephâne oluşturulmuştur[473].

Eksikleri devamlı giderilen ve eğitimlerine önem verilen Bosna Nizâmiye Alayları ta'lîmlerdeki başarılarıyla dikkat çekmiştir. 20 Eylül 1866'da Saraybosna'da Bosna askerleri, Yenihan yakınlarında Vilayet Kumandanı Müşîr Abdi Paşa, Vâli Paşa, mülkî ve askerî erkân önünde ateşli bir ta'lîm gerçekleştirmişlerdir. Kuruluşlarından kısa bir süre sonra bu kadar maharet kazanmaları herkesin takdirini toplamıştır[474]. Bosna Nizâmiye askerleri halkla iç içe eğitimlere devam etmişlerdir. Örneğin Banaluka Kasabası civarında nişangâh tahsîs olunan yerde, her Çarşam-

[466] *T. V.*, No: 771, ss. 1-2.

[467] *T. V.*, No: 774, s. 1.

[468] A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 89.

[469] *T. V.*, No: 814, s. 1. *C. A.*, No: 85, s. 3.

[470] *A.MD. U.A.* 52, No: 391; *A.MD. U.A.* 52, No: 420; *A.MD. U.A.* 53, No: 93. *T. V.*, No: 803, s. 1; 814, s. 1. *C. A.*, No: 85, s. 3. *A.}MKT.MHM.* 340/43, 342/89. *İ.DH.* 37500.

[471] *A.MD. U.A.* 56, No: II/1; 57, No: 1.

[472] *A.}MKT.MHM.* 377/60, 406/64, 467/100.

[473] *T. V.*, No: 814, s. 1.

[474] *T. V.*, No: 864, s. 3.

ba ahâli ile burada yerleşmiş olan süvârî ve piyâde askerleri arasında at yarışları yapılmıştır[475].

1868'e gelindiğinde Bosna alaylarından 3 senesini tamamlayarak istibdal tezkeresi almaya hak kazanan 253 neferden 12'si tezkerelerini terk ile askerliğe devam etmişlerdir. Gerek gönüllü katılımların gerekse görevinde devam etmek isteyenlerin çoğalması ile asker sayısı her geçen yıl artmaya devam etmiştir[476]. 1873 ve sonrasında Bosna Fırka-i Askeriyyesi Genel Komutanlığı yanında[477], Hersek, Yeni Pazar, Belina, Banaluka ve Travnik Askerî Fırkaları oluşturulmuş; bu fırkalar ferik, Mirlivâ yahut miralaylar tarafından komuta edilmiştir. 2 adet redif alayına gelince; I. alayın askerleri Saray, İzvornik, Siyeniça; II. alayın ise Travnik, Banaluka, Bihke ve Hersek'ten temin edilmiştir[478].

iki alay Nizâmiye askerinin tertibinin tamamlanmasından dolayı Nisan 1868'de Bosna'da bir de Kordon Taburu oluşturuldu[479]. Temmuz 1870'te bu tabur, merkezleri Hersek, Yeni Pazar, İzvornik ve Banaluka'da olmak üzere 4 taburdan oluşan Bosna Nizâmiye Kordon Alayı şeklini aldı[480]. Yine 1868'de Bosna'da yeni Zabtiye karakolhâneleri[481], Mayıs 1873'te Bosna askerlerinin elbise ihtiyacını karşılamak amacıyla bir "Aba Fabrikası" ve Eylül 1873'te Bosna Mekteb-i İdâdîsi kuruldu[482]. Bosna'da Abdülaziz devrinde son olarak 1 Nisan 1874 tarihinde, Bosnalı yiğitlerden I. ve II. Tali'a Taburları oluşturuldu[483].

[475] *T. V.*, No: 877, s. 2.

[476] *T. V.*, No: 982, ss. 1-2.

[477] 1870'lerde Bosna'daki askerî yapılanma için "Bosna Fırka-i Askeriyyesi" yahut "Bosna Kuvve-i Askeriyyesi" tabiri kullanılmıştır. *İ.DH.* 45772, 49103, 49485.

[478] *S. V. Bosna* 1290 (1873), Def'a 8, s. 38. *S. V. Bosna* 1291 (1874), Def'a 9, s. 38.

[479] *T. V.*, No: 1019, s. 1; 1103, s. 3. *A.MD. UA.* 56, No: 1/96. *A.}MKT.MHM.* 404/78. *I.DH.* 40286.

[480] *I.DH.* 42899. S. V. Bosna 1290 (1873), Def'a 8, s. 38.

[481] *T. V.*, No: 1005, s. 2.

[482] *R. C. H.*, No: 2169, s. 3. *İ.DH.* 46441.

[483] ATASE Arşivi Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (Bundan sonra *OSK.* Şeklinde kısaltılacaktır.) Kutu: 1, Gömlek: 4, Belge: 4-1.

Tablo 11: 1869'da Osmanlı kara kuvvetlerinin dağılımını gösterir tablo [484]

I. Ordu Alayları Hassa Ordusu	II. Ordu Alayları	III. Ordu Alayları	IV. Ordu Alayları	V. Ordu Alayları	VI. Ordu Alayları
Piyâde I.	Piyâde I.	Piyâde I.	Piyâde I.	Piyâde I.	Piyâde I.
Piyâde II.	Piyâde II.	Piyâde II.	Piyâde II.	Piyâde II.	Piyâde II.
Piyâde III.	Piyâde III.	Piyâde III.	Piyâde III.	Piyâde III.	Piyâde III.
Piyâde IV.	Piyâde IV.	Piyâde IV.	Piyâde IV.	Piyâde IV.	Piyâde IV.
Piyâde V.	Piyâde V.	Piyâde V.	Piyâde V.	Piyâde V.	Talîa
Piyâde VI.	Piyâde VI.	Piyâde VI.	Piyâde VI.	Piyâde VI.	Taburları
Piyâde VII.	Talîa	Piyâde VII.	Talîa Taburları	Piyâde VII.	Ejder
Talîa Taburları	Taburları	Talîa Taburları	Ejder	Talîa Taburları	Süvârî I.
Sanayi Taburu	Tuna Sevâhili Kordon A.	Bosna I.	Süvârî I.	Ejder	Süvârî II.
Ejder	Ejder	Bosna II.	Süvârî II.	Süvârî I.	Topçu Alayı
Süvârî I.	Süvârî I.	Ejder	Süvârî III.	Süvârî II.	
Süvârî II.	Süvârî II.	Süvârî I.	Süvârî IV.	Süvârî III.	
Süvârî III.	Süvârî III.	Süvârî II.	İstihkâm	Süvârî IV.	
Süvârî IV.	Süvârî IV.	Süvârî III.	Bölüğü	Topçu Alayı	
Süvârî V.	Topçu Alayı	Süvârî IV.	Topçu Alayı		
Süvârî Kazak		Nakşik Hududu Alayı			
Süvârî Dragon		Bosna Kordon Taburu			
Topçu Alayı		Yunan Hudut Alayı			
		Topçu Alayı			

[484] 1869 Devlet Salnâmesi esas alınarak araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *D. S.* 1286 (1869), Def'a 24, ss. 75-90. Bu ordulara daha sonra bazı yeni alaylar eklenmiş ya da çıkarılmıştır. Örneğin I. Ordu III. Süvârî Alayı'na 1870'ten itibaren Çerkes Süvârî III. Alayı denilmiştir. *D. S.* 1287 (1870), Def'a 25, s. 81. Yine I. Orduya 1871'den itibaren Kal'a-i Hâkâniyye Topçu V. ve VI. Alayları; 1872'den sonra ise İstihkâm I. ve II. Alayları eklenmiştir. *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, s. 97. *D. S.* 1289 (1872), Def'a 27, s. 118. III. Ordu'ya da 1873'te İşkodra Hudut Taburu eklenmiştir. *D. S.* 1290 (1873), Def'a 28, s. 90.

Tablo 12: 1876'da Osmanlı kara kuvvetlerinin dağılımını gösterir tablo [485]

I. Ordu Alayları Hassa Ordusu	II. Ordu Alayları	III. Ordu Alayları	IV. Ordu Alayları	V. Ordu Alayları	VI. Ordu Alayları	VII. Ordu Alayları
Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Piyâde VII. Talîa T. İtfâiyye A. Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. Süvârî V. Süvârî Kazak Süvârî Dragon Seyyar Topçu İhtiyat Topçu Bahr-i Siyah Topçu Bahr-i Sefid Topçu I. Bahr-i Sefid Topçu II. Bahr-i Sefid Sanayi T. İstihkâm I. İstihkâm II. 7 Alay Redif	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Talîa Taburları Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. Seyyar Topçu 6 Alay Redif	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Talîa Taburları Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. Bosna Nizâmiye I Bosna Nizâmiye II. İşkodra Hudut T. Nakşik Kordon Alayı Bosna Kordon Alayı Yunan Hudut Alayı Topçu A. 2 Bosna Redif Alayı 6 Alay Redif	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Talîa Taburları Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. Seyyar Topçu A. İstihkâm Bölüğü 6 Alay Redif	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Talîa Taburları Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. Topçu Alayı 6 Alay Redif	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Talîa Taburları Süvârî I. Süvârî II. Seyyar Topçu A. 5 Alay Redif	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Talîa Taburları Nizâmiye Sanâyi A. Seyyar Topçu A. 3 Alay Re.

[485] 1876 Devlet Salnâmesi esas alınarak araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, ss. 89-113.

Tablo 13: Devlet Salnamelerine göre Sultan Abdülaziz devri ordu komutanlarının adları [486]

Ordu	1.Ordu	II.Ordu	III.Ordu	IV.Ordu	V.Ordu	VI.Ordu	VII.Ordu
1861	Osman Paşa	Reşit Paşa	Ömer Paşa	Abdülkerim Paşa	Halim Paşa	Ahmet Tevfik Paşa	
1862	Osman Paşa	İsmail Paşa	Ömer Paşa	Mustafa Tevfik P.	Halim Paşa	Namık Paşa	
1863	Fuad Paşa	Nâdir Abdi Paşa	Ömer Paşa	Mustafa Tevfik P.	Hacı Reşit Paşa	Namık Paşa	
1864	Hüseyin Avni Paşa	Abdülkerim Nâdir Paşa	Ömer Paşa	Dervîş Paşa	Halim Paşa	Namık Paşa	
1865	Hüseyin Avni Paşa	Abdülkerim Nâdir Paşa	Ömer Paşa	Dervîş Paşa	Halim Paşa	Namık Paşa	
1866	Abdülkerim Paşa	Abdi Paşa	Ömer Paşa	Ethem Paşa	Dervîş İbrahim Paşa	Namık Paşa	
1867	Abdülkerim Paşa	Abdi Paşa	Ömer Paşa	Selim Paşa	Dervîş İbrahim Paşa	Namık Paşa	
1868	Abdülkerim Paşa	Abdi Paşa	Ömer Paşa	Selim Paşa	Mustafa Paşa	Namık Paşa	
1869	Ömer Paşa	Abdi Paşa	Abdülkerim Paşa	Dervîş İbrahim P.	Mehmet Paşa	Sâmih Paşa	
1870	İzzet Paşa	Abdülkerim Nâdir Paşa	Abdi Paşa	Mustafa Paşa	Mehmet Paşa	Mithat Paşa	
1871	Esat Paşa	Abdülkerim Nâdir Paşa	Abdi Paşa	Mustafa Paşa	İzzet Paşa	Mithat Paşa	
1872	Yusuf Izzettin P.	Ali Rıza Paşa	Dervîş Paşa	Sâmih Paşa	İzzet Paşa	Mithat Paşa	
1873	Yusuf Izzettin P.	Abdülkerim Paşa	Dervîş Paşa	Sâmih Paşa	Yâver Paşa	Rauf Paşa	
1874	Yusuf Izzettin P.	Ahmet Muhtar P.	Ali Sâib Paşa	Mustafa Paşa	İzzet Paşa	Redif Paşa	Ahmet Eyüp P.
1875	Yusuf Izzettin P.	Mehmet Yâver P.	Mehmet Refet Paşa	Ahmet Muhtar P.	İzzet Paşa	Redif Paşa	Ahmet Eyüp P.
1876	Yusuf Izzettin P.	Ahmet Eyüp P.	Ali Sâib Paşa	Yâver Paşa	İzzet Paşa	Abdurrahman Paşa	Mustafa Âsım P.

[486] Devlet Salnameleri dikkate alınarak araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *D. S.* 1278 (1861), Def'a 16, s. 62; *D. S.* 1279 (1862), Def'a 17, s. 62; *D. S.* 1280 (1863), Def'a 18, s. 60; *D. S.* 1281 (1864), Def'a 19, s. 62; *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, s. 62; *D. S.* 1283 (1866), Def'a 21, s. 60; *D. S.* 1284 (1867), Def'a 22, s. 60; *D. S.* 1285 (1868), Def'a 23, s. 60; *D. S.* 1286 (1869), Def'a 24, s. 75; *D. S.* 1287 (1870), Def'a 25, s. 80; *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, s. 94; *D. S.* 1289 (1872), Def'a 27, s. 95; *D. S.* 1290 (1873), Def'a 28, s. 83; *D. S.* 1291 (1874), Def'a 29, s. 85; *D. S.* 1292 (1875), Def'a 30, s. 92; *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, s. 89. Ordu Komutanları Müşir rütbeli kişilerdi. *2 inci Ordu Tarihçesi*, ss. 63-66.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ASKERİ SANÂYİ VE DONATIM

I. Askeri Sanâyi

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin sanâyileşme konusunda zâfiyet gösterdiği ve batıyı yeterince takip edemediği kanaati yaygınlık kazanmıştır. Hâlbuki belirli alanlarda bu eksiklik göze çarpmasına rağmen, askerî teknolojinin yakalanması konusunda devletin takip ettiği politika istenilen seviyede gerçekleşmiştir[487]. Bu tespit Sultan Abdülaziz devri için de geçerlidir. Binaen-aleyh Osmanlı Silah sanayii, Avrupalı çağdaşlarından çok da geride değildi. Çağın ürünü olan savaş teçhizatının piyasaya çıkar çıkmaz ithal edilmesinin yanı sıra, yurt içinde imal edilmesi için de gayret gösterilmekteydi[488].

Osmanlı Devleti, 1843 ve 1869 Askerî Nizâmnâmeleri ile, her ne kadar azınlıkların askere alınmasını sağlayamamışsa da; Türk unsurların katılımını artırarak hedeflenen asker rakamına ulaşmaya başlamıştır. Ancak Sultan Abdülaziz, muhârebe başarıları ve ülke güvenliğinin sağlanmasının yalnız asker sayısının fazlalığı ile mümkün olamayacağına, bunun yanında askerlerin sağlam araç-gereçlerle donatılması gerektiğine inanmıştır[489]. Bu yüzden Sultan, tüm ekonomik sıkıntılara rağmen kişi ya da şirketlere borçlanma ile[490] yeni askerî silah ve araç-gereçlerin Avrupa ülkelerinden satın alınmasına, üretilebilenlerin askerî fabrikalarımız-

[487] Birol Çetin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Teknolojilerin Takibi (1700-1900)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, s. 819.

[488] Ed.; Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, 2013, s. 99.

[489] 1860'larda Osmanlı gazeteleri de askerî donatımın ön planda tutulmasının gerekliliğine inanmış durumdadırlar: "...bugün neferât-ı askeriyyenin kesreti kâfi olmayıp bu askerlerin âlât ve edevât-ı kaviyye ile müsellah ve mücehhez olması zarûrî olduğundan..." *T. V.*, No: 1085, ss. 1-2.

[490] Örneğin, askerî sanâyinin en önemli merkezi olan Tophâne için sürekli borçlanmaya gidilmiştir. Bu cümleden olarak hicrî 1283 (m. 1866) senesi bütçe açığını kapatmak üzere Tophâne-i Âmire adına Mösyö Lorando Bazergan'dan aylık yüzde bir faiz ile 25.000 lira borç alınmıştır. Bu borçlanmalarda dikkat çeken bir hususta borçlanılan kişilerin şartlarının tavizsiz kabul edilerek kontrat yapılmış olmasıdır. *İ.DH.* 40011. Tophâne için girişilen borçlanmalar dönemin sonuna kadar devam etmiş; yine sadece 1871 senesinde 50 bin lira borçlanmaya gidilmiştir. *İ.DH.* 43945.

da üretilmesine, hammadde olan madenlerin imaline ve özellikle askerler için demiryolları yapımına önem vermiştir[491].

Bu bölümde "Askerî Sanayi" başlığı altında Tophâne-i Âmire ile diğer askerî fabrikalar ve sanayi alaylarını ele alacağız:

1. Tophâne-i Âmire

Tophâne-i Âmire Nezâreti, Seraskerlikten ayrı olarak Müşîr rütbesinde bir paşanın idaresinde teşkilatlanmıştı. Görevi, ordunun silah, top ve diğer araçlarını yapmak, tamir ve temin etmekti. Ayrıca Karadeniz ve Çanakkale Boğazları'nın korunması ve teknik elemanların yetiştirilmesi de başlıca görevleri arasında idi[492].

İstanbul'un fethini müteakip top yapımı için, Galata surlarının dışında kalan bugünkü Tophâne semtine, dünyanın ilk ve en büyük top döküm imâlâthânesini kurduran Fatih Sultan Mehmet oldu. Kuruluşundan itibaren bir sanâyi merkezi olan Tophâne, içerisinde yüksek sıcaklıkta ateş yakılmasından dolayı XIX. yüzyıla kadar birçok tadîlât ve tamîrât geçirdi. Sultan III. Selim döneminde burası "Tophâne-i Âmire Müşîrliği" adını aldı. 1843 yılında Ohannes ve Boghos Dadian tarafından kurulmaya başlanılan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın faaliyete geçmesinden sonra top ve diğer silahlar burada dökülmeye başlandı. Bu tarihlerden itibaren Zeytinburnu Fabrikası'nda dökülen toplar yine burada dövülüp tavlandıktan sonra, kaba haliyle soğuk işlerinin yapılması için Tophâne-i Âmire'ye gönderilirdi. Burada tornadan geçirilen toplar, perdahlanmak ve diğer işleri yapılmak üzere ilgili bölümlerde ele alınırdı. Bu dönemde Tophâne-i Âmire'de büyük bir çarkhâne, namlu delme ve yiv açma, nişangâh ve kama şûbeleriyle namlu tavlama ve sulama tesîsâtları bulunmaktaydı[493].

Sultan Abdülaziz devrinden bir süre önce, 1841 yılında, topçu birliklerinin Prusya usulünde eğitilmeye başlanması neticesinde, Tophane'de uzun yıllardan beri süre gelen Fransa usulü top dökümü terk edilerek Prusya tarzı top dökümüne geçildi[494]. Osmanlı topçuluğunda Prusya modeline geçişte süregelen gelişmeler, Sultan Abdülaziz döneminde de artarak devam edecektir.

Sultan Abdülaziz, tahta çıktığında, askerî fabrikalar ve Tophâne'ye verdiği önemi, kalıba dökülen yeni icat şeşhâneli topları, ayrıca 1 tabur şeşhâneci asker tarafın-

[491] *T. V.*, No: 1085, ss. 1-2. Sultan Abdülaziz devrinde diğer nedenlerinin yanı sıra özellikle askerlerin bir bölgeye rahat ve hızlı bir şekilde sevk edilebilmesi için İzmir ve Rumeli hatları başta olmak üzere demiryolları yapımına da ağırlık verilmiştir. *C. H.*, No: 2652, s. 1. *Bas.*, No: 34, s. 1; 35, s. 1. *H. V.*, No: 90, s. 1; 93, s. 1. *İ.DH.* 33777, 42770, 43369, 44049, 45176, 45286.

[492] *Osmanlı Askeri Teşkilat ve Kıyâfetleri (1876-1908)*, s. 9. *İ.MMS.* 1787.

[493] Salim Aydüz, "Tophâne-i Âmire ve Müştemilâtı", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 646-651.

[494] Yıldız, *a.g.e.*, s.101.

dan yapılan nişan talîmlerini inceleyerek ve bu askerlere bahşişler dağıtarak ortaya koymuştur[495]. Yine Sultan, 1864'te çıkan bir yangında Tophâne binasının iç ve ahşap kısımlarının tamamen yanması üzerine, yanan bina ile bir türlü yapılamayan Topçu Mektebi arsaları üzerine yeni ve kârgir büyük bir bina kurdurmuştur[496].

Tophâne işlerinin idaresi ile sorumlu olan kişi Tophâne Müşîri idi. Onun emri altında bulunup devamlı sayıları ve adları farklılık gösteren meclislerin başlarında ise Meclis Reisleri bulunmaktaydı. Müşir Halil Paşa, Sultan Abdülaziz devri boyunca bu görevde en aktif görev alan kişi olmuştur. Halil Paşa'nın sanâyi üretimi konusundaki bilgi-becerisi ve gösterdiği gayret herkesin takdirini toplamıştır. 1865'te Kaptan-ı Deryâ olması üzerine Tophâne'nin kale ve topçu askerleri ile ilgili işler Seraskerliğe, askerî üretim meseleleri de Halil Paşa'ya ek görev olarak verilmiştir[497]. Haziran 1866'da Serasker olan Rıza Paşa, Tophâne Müşîrliğini de yerine getirmiş[498]; bu arada Tophâne İmâlât Nâzırlığı görevine devam eden Halil Paşa Mayıs 1867'de yeniden Tophane Müşirliği'ne atanmıştır. Ayrıca ek olarak 1868'de Ergani Maden İşletmesine de tayin edilmiştir. Bu görevinde de başarı gösteren Halil Paşa, Kasım 1872'de yeniden Tophâne Müşîrliğine atanmıştır[499]. Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar Tophâne Müşîrliği bazen Seraskerliğe bağlı bazen de ayrı olarak faaliyet göstermiştir[500].

1861-1876 yılları arası Tophane Müşirleri sırasıyla şunlardır: Müşir Serasker Rıza Paşa (Haziran 1858-Eylül 1861), Bahriye Müşiri Damat Mehmed Ali Paşa (Eylül 1861-Ocak 1863), Müşir Halil Paşa (Ocak 1863-Haziran 1866), Müşir Serasker Rıza Paşa (Haziran 1866-Mayıs 1867), Müşir Halil Paşa (Mayıs 1867-Ekim 1871), Müşir Mustafa Paşa (Ekim 1871-Kasım 1871), Müşir Sadrazam Es'ad Paşa (Kasım 1871-Nisan 1872), Ferik Yâver Paşa (Nisan 1872-Temmuz 1872), Müşir Mustafa Paşa (Temmuz 1872-Ekim 1872), Müşir Yâver Paşa (Ekim 1872-Kasım 1872), Müşir Halil Paşa (Kasım 1872-Haziran 1873), Ferik Seyyid Tevfik Paşa (Haziran 1873-1874), Ferik Ali Sâib Paşa (1874-Nisan 1875), Ferik Seyyid Tevfik Paşa (Nisan 1875-Haziran 1876)[501].

[495] *T. V.*, No: 616, s. 2.

[496] Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 513.

[497] *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. X, s. 82, 139.

[498] *A.g.e.*, C. XI, s. 11, 94.

[499] *A.g.e.*, C. XII, s. 5, 37, 38.

[500] Örneğin 1871 sonlarında Tophâne Müşîrliği Serasker idaresine verilmiş, Şubat 1872'de yeniden Seraskerlikten ayrı olarak eski Bahriye Nâzırı Mustafa Paşa'ya, Nisan 1872'de Yâver Paşa'ya, arkasından Bosna eski Vâlisi Âsım Paşa'ya olmak üzere Abdülaziz devri sonuna kadar bu görev iki-üç aylık sürelerle devamlı el değiştirmiştir. *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XIII, ss. 41-43; C. XIV, s. 22, 26, 35, 37; C. XV, s. 61.

[501] Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 7, ss. 319-320.

İlk zamanlar Tophâne'de meselelerin çözümü için tek bir meclis yer almışken, zamanla yeni meclis ve komisyonlar oluşturulmuştur. Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde Tophâne Meclisleri'nin adları ve bu meclislerde yer alan üyelerin sayısı farklılık göstermiştir. Örneğin Kasım 1866'da Tophâne-i Âmire, İmâlât ve Askerî olmak üzere iki meclisten oluşturulmuş ve yeni üyeler atanmıştır: Buna göre İmâlât Meclisi'nde Ferîk rütbeli bir başkan idaresinde 1 Mirlivâ, 3 Miralay ve 2 Kaymakâm ayrıca 1 Başkâtip ve 4 Kâtip olmak üzere toplam 12 kişi yer alırken; Askerî Meclis'te yine Ferîk rütbeli bir başkan idaresinde 1 İstihkâm Ferîki, 1 Müftü, 1 Mirlivâ, 3 Miralay, 1 Baştabip, 2 Kaymakâm, 1 Başkâtip ve 4 kâtip olmak üzere toplam 15 kişi bulundurulmuştur[502].

1867'ye gelindiğinde Tophâne'de işlerin daha seri halledilebilmesi için biri "Meclis-i Askerî" diğeri "Mühimmât Meclisi" olmak üzere iki meclis yer almaktaydı. Fakat zamanla meclisler arasındaki ihtilaflar, işlerin kolaylaşmasına değil zorlaşmasına neden olmuştur. Bu yüzden Aralık 1867'de bu iki meclis birleştirilerek, eskiden olduğu gibi, "Tophâne-i Âmire Meclisi" unvanıyla tek bir meclisin bulundurulmasına; bunun yanında mühimmât-ı harbiye meseleleri için ayrıca bir komite (şube) oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu kararla Tophâne-i Amire Meclisi riyasetine Mühimmât-ı Harbiye Meclisi Reisi Ferîk Hacı Hasan Paşa getirilmiştir. Meclis-i Askerî reisi Ferîk Ethem Paşa ise Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalığına memur edilmiştir. 1867'de eskisi gibi tek meclisten oluşturulan Tophâne-i Âmire Meclisi'nde bir meclis başkanı, 14 âzâ (1 Ferik, 9 Mirlivâ ve 4 Kaymakam rütbeli), 1 Meclis Müftüsü, 1 Başkatip, 1 Başkatip muavini ve 8 katip; toplam 26 görevli yer almıştır[503].

Tophâne Meclisi 1861'den 1869 sonlarına kadar 7 ila 16 üyeden oluşmuş[504], 5 Mayıs 1869'da Mümeyyizân-ı Esliha Komitesi'nin açılması ve Eylül 1869'dan

[502] *Meclis-i İmâlat Üyeleri:* Reis Ferik Hacı Hasan Paşa, Mirlivâ Hüsnü Paşa, Miralay Raşit Bey, Miralay Ali Bey, Miralay Nazif Bey, Kaymakâm Hacı Mustafa Bey, Kaymakâm Hacı Osman Bey, Serkâtip Mustafa Efendi, Kâtib-i Sânî Mehmet Efendi, Katip Hacı Sadık Efendi, Katip Hurşit Efendi, Katip Hasan Efendi. *Meclis-i Askeri Üyeleri*: Reis Ferik Ethem Paşa, İstihkâm Feriki Mehmet Paşa, Müftü Ömer Lütfi Efendi, Mirlivâ Hüseyin Paşa, Miralay Cemalettin Bey, Miralay Kamil Bey, Miralay Rıfat Bey, Sertabip Miralay Akif Bey, Kaymakâm Asım Bey, Kaymakâm Esat Bey, Serkatip Aziz Rakım Bey, Kâtib-i Sânî ismail Efendi, Katip Atıf Bey, Katip Rıza Bey, Katip Ferit Efendi. *T. V.*, No: 866, s. 1. *C. A.*, No: 147, s. 3. *A.}MKT.MHM.* 365/51.

[503] 1867'de oluşturulan Tophâne-i Âmire Meclisi azaları: Ferik Hacı Mehmet Paşa, Mirlivâ Hüseyin Paşa, Mirlivâ Hüsnü Paşa, Mirlivâ Cemaleddin Bey, Mirlivâ Ali Bey, Mirlivâ Raşit Bey, Mirlivâ Kamil Bey, Mirlivâ Rıfat Bey, Mirlivâ Akif Bey, Mirlivâ Nazif Bey, Kaymakâm Asım Bey, Kaymakâm Es'at Bey, Kaymakâm Mustafa Bey, Kaymakâm İzzetlu Hacı Osman Bey. Yine Meclis Müftüsü olarak Ferik Hacı Mehmet Paşa atanmıştır. *İ.DH.* 39683.

[504] *D. S.* 1278 (1861), Def'a 16, s. 41; *D. S.* 1279 (1862), Def'a 17, s. 40; *D. S.* 1280 (1863), Def'a 18, s. 39; *D. S.* 1281 (1864), Def'a 19, s. 38; *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, s. 29; *D. S.* 1283 (1866), Def'a 21, s. 30; *D. S.* 1284 (1867), Def'a 22, s. 39; *D. S.* 1286 (1869), Def'a 24, s. 44.

itibaren bünyesinde tekrar Askerî ve îmâlât Meclisleri'nin yer almasıyla üye sayısı 20'yi bulmuştur[505]. 1872'de ise Tophâne'de îmâlât, Islahat, Satın Alma, Nizâm, İstihkâm ve Muâyene adlı meclislerin varlığı bu rakamları dönemin sonlarına doğru giderek arttırmıştır[506]. Bu meclislerin yanında Tophâne-i Âmire'de çeşitli tarihlerde ıslahat komisyonları,[507], 25 Ocak 1876'da da malzemelerin satın alınması, tetkiki, gözden geçirilmesi ve kontrol işlemleri için "Tecrübe ve Ma'mûlât-ı Harbiyye Şûbesi" kurulmuştur[508].

Bünyesinde yer alan bu meclislerin yanında, Tophâne idâresinde birçok alay, tabur, kale, hastâne ve fabrika bulunmuştur. 1870'e kadar Tophâne idâresinde ikişer taburlu I. ve II. İstihkâm Alayları, 4 taburlu I. ve II. Sanâyi Alayları, 4'er taburlu Bahr-i Siyâh Boğazı Alayı ile Bahr-i Sefid Boğazı I. ve II. Alayları, 4 taburlu Tuna I. Topçu Alayı, V.-VI. ve VII. Kal'a-i Hâkâniyye Topçu Alayları ayrıca Kal'a-i Hâkâniyye Topçu Zâbitliği yer almışken, bunlardan I. ve II. İstihkâm Alayları, Bahr-i Siyah Alayı, Bahr-i Sefid I. ve II. Topçu Alayları, 1872'de I. Ordu idaresine geçmiş; diğer Topçu Alayları da 1871'den itibaren I., II. ve III. Ordulara taksim edilmiştir[509].

1870'te Tophâne'ye bağlı olan Kaleler ise şunlardır: Trablusgarp Kalesi, Akka Kalesi, Şam Kalesi, Yafa Kalesi, Kudüs Kalesi, Trablusşam Kalesi, Büyük Ada Kalesi, Feth-i İslam Kalesi, Niş Kalesi, Bosna Kalesi, Trabzon Kalesi, Samsun Kalesi, Çoruksu Kalesi, Sinop Kalesi, İşkodra Kalesi, Sofya Kalesi, Van Kalesi, Belgradcık

[505] *D. S.* 1287 (1870), Def'a 25, s. 44; *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, ss. 48-49. *S. A.* 1287 (1870), s. 382. Tophane dairesinde 5 Mayıs 1869'da "Mümeyyizan-ı Esliha Komitesi" adıyla yeni bir komisyon oluşturularak azalarının seçildiği. *A.M.D. U.A.* 56, No:II/28, *A.M.D. U.A.* 57, No: 28. Tophâne'de yeniden biri Askerî diğeri îmâlât adlarıyla iki meclisin teşkil edilmesi hakkında 9 Eylül 1869'da irâde çıkartılmıştır. *İ.DH.* 41652. "Mümeyyizân-ı Esliha komitesinin 1870'te 2 Harbiyeli, 3 Mühendishâneli olmak üzere 5 üyesi bulunmaktadır." *S. A.* 1287 (1870), s. 382.

[506] *C. A.*, No: 472, s. 2. *R. C. H.*, No: 1854, s. 1.

[507] *A.M.D. U.A.* 58, No: II/28.

[508] *C. H.*, No: 2992, s. 1; 3000, s. 1. Tophâneye ait levâzımlar, Tophâne'nin bildirimi sonucu Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından ihâle ile satın alınmaktaydı. 25 Ocak 1876'da Tophane'de malzemelerin satın alınması, tetkiki, gözden geçirilmesi ve kontrol işlemleri için "Tecrübe ve Ma'mûlât-ı Harbiyye adlı bir şube teşkil edilmesine dair irâde yayınlanarak, bu tarz işlemlerin hızlanması sağlanmıştır. Böylece Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Topçu dâiresi lağvedilerek kurulan bu şube, Topçu dâiresi azasından Mirlivâ rütbesinde bir Reis Vekili ile Tophâne meclisinden alınan 6 nefer azadan oluşturulmuştur. *İ.DH.* 50001.

[509] *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, ss. 60-61; *D. S.* 1283 (1866), Def'a 21, ss. 63-64; *D. S.* 1287 (1870), Def'a 25, ss. 99-102; *D. S.* 1289 (1872), Def'a 27, s. 104. Ayrıca Tophâne'de 5 taburlu bir İhtiyat Alayı, bir Cephâne Bölüğü, bir Dağ Bölüğü, 2 adet Mızıka Bandosu ve Sanâyi Alayları İdâdiye Bölükleri de yer almıştır. *S. A.* 1287 (1870), s. 382.

Kalesi, Erzurum ve Kars Kaleleri[510]. Ancak 22 Ağustos 1870 tarihinde Seraskerlik kararı ile Bahr-i Sefid ve Bahr-i Siyah boğazları hariç diğer tüm kaleler Tophane idaresinden alınarak hangisine yakın ise o Ordu Müşiriyetine bağlanmıştır[511]. Yine aynı tarihte Gümüşsuyu, Liman-ı Kebîr ve Zeytinburnu Hastaneleri de Tophâneye bağlı bulunmaktadır[512].

Tophâne'nin 1871'e kadar idaresinde olan fabrikalar ise: Top Dökümhânesi, Top Vapuru, Marangoz Fabrikası, Demirhâne, Saraç Fabrikası, Nakkaş Fabrikası, Sandık ve Model Fabrikası'dır. 1871'den sonra Tüfekhâne ve idaresinde olan tüm fabrikalar da Tophâne idaresine geçmiştir[513]. Bu yüzden Haziran 1874'te askerî dâireler arası haberleşme ve irtibatı kolaylaştırabilmek amacıyla Tophâne ve Zeytinburnu'nda birer telgraf merkezi kurulmuştur[514].

Tophâne'de üretilen top ve çeşitli askerî malzemelerin değişik şekillerde denemeleri yapılırdı[515]. Bu tecrübeler için Sultan Abdülaziz devrinde genelde Çınarlı Çeşme poligonu seçilirdi[516]. Ayrıca ateşli mühimmat üretiminde meydana gelen yenilikler dikkate alınarak eski ürünlerin modernleştirilmesi sağlanırdı. Günlerin kısa olduğu kış aylarında ateşli mühimmat fabrikaları geceleri dahi gaz aydınlığında çalışmalar yapmışlardır. Tophâne'de 1863'te yenileştirilen ve yeni icat edilen malzemelerin sergilenmesi amacıyla mükemmel bir numûnehâne oluşturulmuş, Padişah burayı Aralık 1863'te ziyaret ederek takdirlerini bildirmiştir[517].

Sultan Abdülaziz 10 Şubat 1865'te de Tophâne'yi ziyaret ederek İngiltere, Fransa ve Belçika fabrikalarında yaptırılan şeşhânelerle, Tophâne'de imal edilen küçük çaplı şeşhânelerin örneklerini gözden geçirmiştir. Tüfekhâne'de 50.000 küçük çaplı şeşhâne tüfeği imali için İngiltere'den getirilecek makinelerin konulacağı yerlerin resimlerini inceleyen Sultan, yine Tophâne'de dökülecek *battal top*un

[510] *S. A. 1287* (1870), ss. 418-427.

[511] ATASE Arşivi ORH., Kutu: 2-10, Belge: 8.

[512] *S. A. 1287* (1870), s. 427-428.

[513] *D. S. 1282* (1865), Def'a 20, s. 123; *D. S. 1285* (1868), Def'a 23, s. 148. *D. S. 1288* (1871), Def'a 26, ss. 175-176; *D. S. 1289* (1872), Def'a 27, s. 164.

[514] "Devâir-i 'Aliyye-i askeriyyenin yekdiğerine telgraf ile rabtı teshîl-i muâmelâtı mûcib olacağından nâşî Tophâne-i Âmire ve Zeytinburnu'nda birer telgraf merkezi küşâdıyla memûrîni bi't-ta'yîn icrâ-yı muhâbereye mübâşeret kılındığı ... *C. H.*, No: 2484, s. 1.

[515] Örnek Olay: Tâlî'a sınıfının hizmetlerinde kullanılmak üzere katır semeri ve yeni icat edilen eğerlerin ayrıca Tophâne'de kalıba dökülen şeşhâne toplarının yollarda kullanılması ve sevkinin tecrübe edilmesi amacıyla, Aralık 1863'te 40 nefer Talîa ve 24 nefer süvârî, yeni icat eğer, semer ve toplarla İstanbul'dan Edirne'ye hareket etmiştir. Tekrar İstanbul'a dönmüşler ve yoldaki durum görevli zâbitlerce kaydedilmiştir. *T. V.*, No: 728, s. 1.

[516] *C. H.*, No: 3033, s. 1. *C. A.*, No: 334, s. 1. *T. V.*, No: 1200, ss. 1-2.

[517] *T. V.*, No: 725, s. 1.

resmini görmüştür. Bu topun uzunluğu 6 arşın, deliğinin yarıçapı 12 parmak ve ağırlığı 22.000 kıyye olacak, güllesi 150 okka gelecektir[518]. Belirtilen battal top, 19 Şubat 1865'te 22.000 okka maden fırınlara yavaş yavaş akıtılarak iki buçuk saatte yapılmıştır. Sultan bu şekilde sürekli olarak Tophâne'yi ziyâret ve üretimleri kontrol etmiştir[519].

Abdülaziz devrine gelindiğinde üretilen topların üzerine yalnızca bir tuğra kazınmakta idi. Aralık 1863'ten itibaren yayınlanan bir fermanla belirtilen tuğranın yerine kabartma olarak "*Nişân-ı Zişân-ı Osmânî*" ve bu nişanın ortasına bir tuğra ile bu tuğranın etrafında bulunan şerit üzerine dahi "*Nihâyet'ül-Kelâm'ül-Metîn'üs-Sultânî fî Mübâhaset'ül-Hukûk'il-Osmânî*" ibaresi yazılması karara bağlanmıştır[520].

Tophânede imal edilen harp mühimmatı için gerekli olan keresteler, ahali tarafından kesimler yapılarak temin edilirdi. Kerestelerin daha düzenli ve kaliteli yapılıp, eskisinden fazla getirilebilmesi için 1870 başlarında Orman Nizâmnâmesi çıkarılmıştır. Bu nizâmnâme ile mîrî ormanlar, Maliye Hazînesi idaresine bırakılmış, tophâneye verilecek ağaçlar Maliye memurları aracılığıyla damgalanarak, iskelelere getirilmiş ve oradan da Tersane gemileriyle İstanbul'a nakledilmiştir. Şayet istenilen ağaçlar mîrî araziden temin edilemezse o zaman, vakıf ve şahıs korularından da temin edilmesine izin verilmiştir[521].

Tophane için diğer bir ihtiyaç maddesi olan kükürt ise büyük oranda sipariş yoluyla temin edilmiştir. Tophane-i Amire'ye bağlı olarak kükürt ihtiyacını karşılamak üzere Rodos civarındaki İncirli Ada'da bir kükürt fabrikası vardı. Tophane-i Amire'nin burada maden işletmek isteyen yabancılara izin vermediğini görmekteyiz. Bunun haricinde Musul'da bulunun kükürt fabrikasından da faydanılmıştır. Tophane-i Amire, odun kömürü temini için ise söğüt ağacının bol miktarda olduğu yerlerden yararlanmıştır[522].

Tophanede buharlı makinelerin kullanılmasıyla birlikte enerji için bol miktarda kömüre ihtiyaç duyulmaktaydı. 1854'te Kırım Harbi esnasında Ereğli madeninin Kozlu ve Zonguldak derelerinde bulunan kömür madenleri İngiltere'nin

[518] *T. V.*, No: 788, s. 1.

[519] *T. V.*, No: 789, s. 2.

[520] "Bir müddetten berû i'mâl olunan topların üzerine yalnız bir tuğra hak olunmakta bulunduğu halde ba'de-zîn işbu tuğranın yerine kabartma olarak nişân-ı zî-şân-ı 'Osmânî ve mezkûr nişânın arkasına bir kıt'a tuğra ile bu tuğranın etrafında bulunan zih üzerine dahi-Nihâyet'ül-Kelâm'ül-Metîn'üs-Sultânî fî Mübâhaset'ül-Hukûk'il-Osmânî-ibâresi hak ve tahrîrine umr u fermân-ı isâbet-beyân Hazret-i Pâdişâhî müte'allik buyırulmuştur. *T. V.*, No: 725, s. 1.

[521] *T. V.*, No: 1159, s. 1; 1207, ss. 1-2.

[522] Ersoy Zengin, "Sultan Abdülaziz Devri Harp Sanayi (Tophane-i Amire Fabrikaları Faaliyetleri)", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, C.3. s.135.

işletmesine verildiğinden, Tophanenin ihtiyaç duyduğu kömür, eldeki madenlerin yetersizliği nedeniyle İngiltere'den ithal edilmiştir[523].

1876'ya gelindiğinde Tophâne ve fabrikalarının yeni silah yapımında başarılı bir noktaya geldiğini söyleyebiliriz[524]. Zira Tophâne ve fabrikaları imâlâtının çağın standartlarına ulaşabilmesi için Abdülaziz dönemi boyunca çareler aranmış[525], imâlât alayları oluşturulmuş[526], yeni top ambarları inşa edilmiştir[527]. İstanbul'da uzun süre bulunmuş bir İngiliz elçisinin ifadesine göre, 1862'de Top dökümhânesinde senede her kalibrede üç yüz top yapılabilmekte, topların son yapım aşamasında yirmi beş beygir kuvvetinde bir buhar makinesi kullanılmaktadır. Stok olarak bulunan topların sayısı 1848 tarihinde 1.200 iken 1860'larda hayli artmıştır[528]. Bunun yanında 1873'e gelindiğinde Tophâne günde 40 bin madeni fişek imal edilebilecek kapasiteye ulaşmış, geceli gündüzlü çalışıldığında ise bu rakam 200 bine kadar çıkarılabilmiştir[529].

2. Diğer Sanâyi Merkezleri: Askerî Fabrikalar (Tüfenkhâne, Baruthâne, Feshâne-i Âmire, Kılıç Üretimi)

Tanzîmat döneminde askerî fabrikalar genel olarak Tophâne idâresinde olmakla birlikte, bazı zamanlar bağımsız idâreler halinde olmuştur. Bu fabrikaların başında Tüfekhâne, Barıthâne, Feshâne ve Zeytinburnu Fabrikaları gelmektedir. Baruthane, fişekhane, dökümhane ve diğer fabrikalarda modern üretim tekniklerini öğrenmek amacıyla 1835 yılında mühendishaneden 10 öğrenci ve 3 zabit eğitim için İngilitere'ye gönderilmiştir. İngiltere'de eğitim alan bu öğrencilerden bir kısmının daha sonra Fransa'ya geçtiği bilinmektedir[530].

Sultan Abdülaziz tahta çıkışını müteakip Temmuz 1861'de ilk ziyâret ettiği yerlerden birisi de askerî fabrikalar olmuştur[531]. Bu fabrikalarda üretilen top ve

[523] Zengin, *a.g.m.*, C.3. s.136.

[524] *T. V.*, No: 1218, s.2.

[525] *A.M.D. U.A.* 58, No: II/49.

[526] Kasım 1862'de Tophâne ve Harbiye İmâlât mahallerinde dört taburdan ibaret bir imâlât alayı teşkil edilmesine karar verilmiş (*A.M.D. U.A.* 50, No: 137), Ocak 1863'te ise Tophâne-i Âmire'de teşkil olunan imâlât alayının birinci taburu binbaşılığına Seyyid Bey'in, İkinci taburu binbaşılığına Zişt Efendi'nin, Üçüncü tabur binbaşılığına Mehmet Ağa'nın ve dördüncü tabur binbaşılığına ise Ali Efendi memur edilmişlerdir. *A.M.D. U.A.* 50, No: 183. *A.}MKT. MHM.* 253/62.

[527] *A.M.D. U.A.* 63, No: 201. *İ.DH.* 48140.

[528] Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 514.

[529] *R. C. H.*, No: 2079, s. 3.

[530] Zengin, *a.g.m.*, s.132.

[531] *T. V.*, No: 616, s. 2.

diğer savaş araç-gereçleri, üretilemeyen merkezlere özellikle Anadolu'ya gönderilmiştir[532].

Tanzimat bürokrasisinin önde gelen devlet adamlarından Âlî Paşa devletin maaşlı memurlarıyla yönetilen fabrikaların çok masraflı olduğunu ve gelişmekte olan özel sanayiyi boğduğunu söyleyerek Sultan Abdülazize bu fabrikalardan vazgeçilmesini tavsiye etmekteydi. Fakat harp sanayi diğer fabrikalardan farklı bir istisna teşkil ediyordu. Nitekim ordunun ihtiyacı olan silah ve mühimmatın devlet eliyle üretiliyor olması zorunluluk arz ettiğinden Sultan Abdülaziz Tophane Fabrikalarıyla yakından ilgilenmiştir[533].

Tüfenkhâne: Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde tüfekhâne olarak kullanılan en önemli merkezler Tophâne ve Zeytinburnu Fabrikasıdır. Tarihî kaynaklar İstanbul'dan başka Bağdat, Erzurum, Diyarbakır, Belgrad ve Budapeşte gibi büyük şehirlerde tüfek imâlâthâneleri bulunduğundan bahsetseler de, bunların teşkîlât ve kadrolarından bahsetmemişlerdir[534]. Bu yüzden Sultan Abdülaziz devrinde tüfeğin yoğun olarak imal edildiği mekan satın alınan makinelerle eskisine göre iki kat üretimin yapılabildiği Zeytinburnu Fabrikası olmuştur. Örneğin 1863-1864 yıllarında İngiltere'den getirtilen makinelerle geceli-gündüzlü çalışıldığında Zeytinburnu Fabrikası'nda senede 35.000 küçük çaplı şeşhâneli tüfek üretilebilmiştir[535].

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar Tüfekhâne için yeni makinelerin satın alınmasına ekonomik imkanlar nispetinde gayret gösterilmiştir. Bu cümleden olarak 7 Temmuz 1869'da Amerika'ya yeni makineler almak üzere giden Miralay Rüstem Bey, Tüfekhâne için 21.000 sterlin kıymetinde makine satın alınmasının ihtiyacı karşılamayacağını belirtmiştir[536]. Bunun üzerine 30 Kasım 1869'da Tüfekhâne-i Âmire'de haftada 400 ila 500 tüfek imal edilmek üzere 6 adet şâh-merdân, 2 adet vida çarkı, 2 adet ameliyât makinesi 35.000 sterlin; gerekli çap, masdar, kalıp, mikyas ve diğer edevâtlar ise 6.000 sterlin olmak üzere toplam 41.000 sterline satın alınması konusunda kendisine izin verilmiştir[537].

Tüfekhâne'de yalnızca yeni tüfek imal edilmemiş aynı zamanda eski tüfeklerin modernleştirilmesi de gerçekleştirilmiştir. Nitekim 1872 senesine gelindiğinde tüm askerlerin iğneli tüfekle donatılması ihtiyacı ortaya çıkmış, böylece Tüfekhâne'de günlük 300 adet eski tüfeklerin iğneliye çevirme faaliyeti başlamıştır. İlk etapta bu kapasitenin 450 adede çıkarılması ve bir senede 140.000 tüfeğin tamamlanması; yine geriye kalan 100.000 adet tüfeğin de Belçika veya İngiltere'ye

[532] *Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. X, s. 137.

[533] Zengin, *a.g.m.*, ss. 132-133.

[534] Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, C. I, s. 43.

[535] *T.A.*, No: 491, s. 1; 494, s. 1.

[536] *İ.DH.* 41468.

[537] *İMMS.* 1571. *A.M.D. U.A.* 57, No:197.

gönderilerek iğneliye dönüştürülmesi düşünülmüştür. Bu tahvil işinin yurt dışında yapılmasından 29 Ağustos 1872'de vazgeçilerek Tüfekhâne'nin günlük iğneliye çevirme kapasitesinin 700 ve üzerine çıkartılarak 240.000 tüfeğin burada tahvil edilmesi kararlaştırılmıştır[538].

1861'den 1871'e kadar Tüfekhâne idaresinde bulunan ve daha sonra Tüfekhâne ile birlikte Tophâne idaresine geçen fabrikalar şunlardır[539]: **Zeytinburnu'nda Yer Alan Fabrikalar:** Cilâhâne, Çarhhâne, Çakmakhâne, Demir Fabrikası, Eğerhâne, Evâni-i Nühâsiyye Fabrikası, Harbîhâne, Kapsül Fabrikası, Kaynakhâne, Kılıç Fabrikası, Kundakhâne. **Diğerleri:** Dolmabahçe Gazhânesi, İstanbul Baruthânesi'nde yer alan Fişekhâne, Kırkağaç Fişekhânesi, İncirli Ada Kükürt Fabrikası, Azadlu ve İstanbul Baruthâneleri, Hazargırad, Kayseri, Konya ve Üsküp Güherçile Fabrikaları, Preveşte ve Samakoç Demir ve Gülle Fabrikaları.

Baruthâne: Osmanlı Devleti'nde barut ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşitli şehirlerde kurulmuş Baruthâneler mevcuttu. Baruthâneleri devrin barut yapılan fabrikaları olarak kabul etmek gerekir. Bu sebeple Baruthâneleri Osmanlı Devleti'nin Tophâne ve Tersâne gibi belli başlı sanayi merkezleri arasında saymak mümkündür. Birçok bölümden meydana gelen baruthâneler, ham maddelerin dibek, havan ve çarklarla ezilerek toz haline getirildiği çarhhâne, güherçilenin yıkanıp eritildiği havuzlar, kurutma işlemlerinin yapıldığı sergi, ham maddelerin kaynatıldığı soba, eritilerek kalıplara döküldüğü kalhâne, silindirden geçirildiği silindirhâne, elendiği kalburhâne gibi kısımlara ayrılmıştır. Baruthâneler ekseriyetle kârgir ve bazen kubbeli yapılardan oluşmuştur. İzmir, Gelibolu, Selanik, Belgrad, Budin, Kahire ve Bağdat'ta baruthâneler kendi adlarıyla anılırken; İstanbul baruthâneleri ise genel olarak Baruthâne-i Amire olarak isimlendirilmiştir[540].

Barutun en önemli maddesi olan güherçile, ülke içerisindeki ocaklardan temin edilirdi. İstanbul Baruthânesi'ne Ankara, Kayseri, Aksaray, Konya, Akşehir, Afyon, Ilgın, Aydın ve Atina olmak üzere daha çok Anadolu ocaklarından; Âzadlu Baruthânesi'ne ise Filibe, Tatarpazarı, Selanik, Demirhisar, Üsküp, Manastır, Vodina, Vardar Yenicesi ve Eğriboz'dan güherçile temin edilirdi[541].

[538] Her bir tüfeğin iğneliye çevrilmesi için 30 kuruş masraf yapılmıştır. *İ.MMS.* 1803.

[539] *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, ss. 123-124; *D. S.* 1285 (1868), Def'a 23, ss. 148-149; *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, ss. 175-176; *D. S.* 1289 (1872), Def'a 27, s. 164.

[540] Semavi Eyice, "Baruthâne", *T.D.V. İ.A.*, C. 5, s. 94-95. Baruthâneler, bölümleri ve bulundukları bölgeler ile ilgili olarak ayrıca bkz.: Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", İstanbul Enstitüsü Dergisi, II, ss. 115-138. Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 621-632. Agoston, "15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar", *Toplumsal Tarih*, S. 18 (Haziran 1995), ss. 12-13.

[541] Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire, *T.D.V. İ.A.*, C. 5, s. 98. *A.}MKT.NZD.* 420/72. *A.} MKT.MHM.* 279/92, 308/93, 450/94, 466/38. *A.}MKT.UM.* 571/100.

Sultan Abdülaziz'den önce bir kantar barutun imali için 750 kuruş harcanırken, 1863-64 senelerinde Âzadlu Baruthânesi'nde su kuvvetiyle imal edilen top barutunun her bir kantarı 475, ateş makinesi kuvvetiyle Makriköy Fabrikası'nda ise 525 kuruşa imal edilmiş; böylece barut daha hesaplı üretilmeye başlanmıştır[542]. Ancak bu durumun dönemin sonuna kadar istikrarlı olarak devam ettirilemediği de bir gerçektir.

Güherçile esnafının ürettiği güherçileyi devlete satma yükümlülüğü vardı. Fakat esnaf bazı dönemlerde sattıkları güherçilenin ücretini devletten alamadığı için güherçileyi kaçakçılara satmayı da tercih etmiştir[543]. Bu durum Sultan Abdülaziz devrinde barut imali için en önemli sıkıntılardan birini oluşturmuştur.

Temmuz 1866'da meydana gelen bir kazada İstanbul Baruthânesi'nin bazı yerleri yıkılmış, ayrıca asker kışlası da zarar görmüştür. Bu yüzden baruthânenin acilen tamir edilip yenilenmesi ve yeni bir kışla yapılması için komisyon kurulmuş, masrafların giderilmesi amacıyla ilk etapta 150.000 bin kuruş ayrılmıştır[544]. 1874'te ise Fişek ve barut imaliyle uğraşan askerlerin ikâmetleri için biri Kırkağaç Kışlası'nın içerisinde ve diğer ikisi İstanbul Baruthânesi civarında üç adet kışla yapılmasına karar verilmiştir[545]. Abdülaziz devrinin sonlarında Âzadlu Baruthânesi'nin devre dışı kalmasıyla İstanbul Baruthânesi, barut imâlâtı yapabilen yegâne merkez olmuştur. Bu baruthâne, Cumhuriyet dönemine kadar faaliyette bulunduğu zaman içerisinde, batıda ortaya çıkan birçok yeniliği takip edebilmiş ve devletin en işlek müesseseleri arasında yer almıştır[546].

Feshâne-i Âmire: Sultan II. Mahmut 1833'te İstanbul'da askeriyenin ve halkın fes ihtiyacını karşılamak üzere Hazîne-i Hassa Nezâreti'nde Feshâne'yi kurdurmuştur[547]. Abdülaziz devrinde de askerler için gerekli olan fes ve bunun yanında yünlü kumaşların üretimi aynı idâre altında bulunan Eyüp'teki Feshâ-

[542] "Âzadlu Baruthânesinde su kuvvetiyle i'mâl olunmakta olan top barutunun beher kantarı el-yevm 475 ve ateş makinesi kuvvetiyle Makarri Köy Fabrikası'nda dahi 525 kuruş masrafla vücûda gelmekte halbuki bundan birkaç sene evvel yine mezkûr fabrikalarda bir kantar barutun ücret-i mâliyyesiçün 750 kuruş verilegelmiş idüğü ...» *T. A.*, No: 483, s. 1.

[543] Zengin, *a.g.m.*, s. 135.

[544] *İ.DH.* 38718. *A.M.D. U.A.* 54, No: 101; *A.M.D. U.A.* 54, No: 284. Bu hasar, İstanbul Baruthânesi'nde yer alan Fişekhâne'de meydana gelen bir patlama sonucu oluşmuştur. A. Lûtfi Efendi, *a.g.e.*, C. XI, s. 30.

[545] *A.M.D. U.A. 63*, No: 238.

[546] Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayii (1700-1900)*, s. 25. Barut üretimi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Özütopçu, "Osmanlı Devleti'nde Barut Sanâyii", Askeri Tarih Bülteni, S. 19, Ankara 1985. Baruluklar hakkında da geniş bilgi için bkz.: Tülin Çoruhlu, "Osmanlı Ateşli Silah Teçhizatlarında Barutluklar, İlgi, S. 64, ss. 23-27, İstanbul 1991.

[547] *C. H.*, No: 2943, s. 2.

ne'de gerçekleşmiştir[548]. Yine İzmit Fabrikası'nda çuha ve askerî elbiseler; Beykoz Techîzât-ı Askeriye Fabrikası'nda ise askerî kundura, çizme ve palaskalar üretilmiştir[549].

Şubat 1864'te Feshâne'de üretilen feslerin fiyatlarında indirim yapılarak bunları satan dükkanların, etiket fiyatı üzerinden satmaları istenmiştir. Buna göre birinci boy fesler 18'er, ikinci boy fesler 16'şar ve küçük boy fesler de 14'er kuruşa satılmaya başlamıştır. 1865 senesi sonlarında fes üretimi o kadar artmıştır ki ürün artışının yeni üretilen feslerin itibârını sarsmaması için, dükkanlarda ve Feshâne'de eskiden kalan feslerin "i'mâlât-ı atîka" damgası vurularak satılmasına karar verilmiştir[550].

1865'te çıkan bir yangın sonucu kazan dâiresi dışında tamamı yanan Feshâne binası, 1868'de yeniden inşâ edilmiş ve yine o dönemin modern makineleriyle donatılmıştır. Kasım 1875'te ise Feshâneyi genişletmek için yanında bulunan Sultan Sarayı 10.000 liraya satın alınmıştır. Feshâne, 1877'den itibaren Harbiyye Nezâreti'ne bağlı olan Levâzımât-ı Umûmiye-i Askeriye dâiresinin bünyesine alınarak üretiminin tamamı askerî ihtiyaçlara tahsis edilmiştir[551].

Kılıç Üretimi ve Kullanımı: Bu fabrikaların yanında Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde Kılıçhâne'yi görememekteyiz. Zira kılıcı en çok kullanan yeniçerilerin kaldırılması ile kılıç yapımı da kesintiye uğramıştır. Bu yüzden Tanzîmât döneminin sonlarında gerekli olan kılıçların yapımı Tophâne ile Zeytinburnu ve başka fabrikalarda yapılmaya başlamıştır[552].

1863'te Seraskerlik makamının Nizâmiye askerlerinin kılıç kullanımı hakkında bütün ümerâ ve zâbitlere bildirdiği kararnâme ile şu esaslar belirlenmiştir: 1. Mirlivâlar da dahil bütün süvârî ile topçu ümerâ ve zâbitanı sadece kabzaları, siperleri ve bentleri yaldızlı süvârî kılıcı kullanacaklar, 2. Müşîr ve ferîkler de dahil bütün piyâde ümerâ ve zâbitleri, yaldızlı gümüş ve dipçikleri demirden yapılmış âdî tüfek takacaklar, palyoş veya pala şeklinde kılıç kullanamayacaklardır, 3. Müşîr ve alay eminleri de dahil bütün ümerâ ve zâbitler şu an kullanmakta oldukları zihli sırma şeritten yapılmış kılıç kayışını takacaklar; kol ağalarından mülâzıma kadar

[548] *T.A.*, No: 444, s. 1. *T. V.*, No: 733-s. 1. *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, s. 131; *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, s. 175; *D. S. 1289* (1872), Def'a 27, s. 163. *A.}MKT.MHM.* 259/15, 307/1.

[549] Ömer Celal Sarc, "Tanzîmât ve Sanâyimiz", *Tanzimât I*, s. 435.

[550] Hayta, *a.g.e.*, ss. 359-360.

[551] Tevfik Güran, "Feshâne", *T.D.V. İ.A.*, C. 12, s. 427. *C. H.*, No: 2953, s. 1. Feshâne hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmet Şeyfettin Şimşek, *Feshâne Mensûcât Fabrikası*, İstanbul 1960. Önder Küçekerman, *Türk Giyim Sanâyi Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshâne Defterdar Fabrikası*, İstanbul 1988. Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanâyi ve Sanâyileşme Politikası*, Ankara 1988.

[552] Ergin, *a.g.e.*, C. I, s. 42.

olan zâbitler ise siyah derili parlak kılıç kayışı kullanacaklardır, 4. Zabtiye askerleri de Nizâmiye askerleri gibi kılıç ve kayış kullanacaklar yalnız kayış tokalarında ay resmi yerine bir yıldız olacaktır[553].

Osmanlı kânun ve nizâmlarına göre zâbitlerin altında olan askerî neferlerin ta'lîm ve askerî hizmetler dışında, çarşı, pazar ve sokaklarda kasatura, kılıç ve diğer silahlarla gezmeleri yasak edilmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde de bu hususa dikkat edilmiş, yalnız Eylül 1866'da seferber halde olan Girit, Hudûd-ı Yunâniyye, Hersek ve İşkodra askerleri bu durumdan istisnâ tutulmuşlardır[554].

Askerî fabrikaların her sene Mart ayında devirleri yapılırdı. Böylece fabrikaların mevcut eşyaları ve daha ne kadar eşya ve erzaka ihtiyacı olduğu tespit edilirdi[555].

1864'te "Fabrikalarda İstihdâm Olunan Askerî Neferler Hakkında Nizâm" yayınlanarak yeni prensipler getirilmiştir. Daha önceden isimlerine kur'a isabet edenlerden fabrikalarda çalışıp da fen bilgisine vâkıf olduklarına dair ellerine "şehadetnâme" verilmiş olanların Nizâmiye süreleri olan 5 yılı askerî fabrikalarda tamamlamaları fakat redîf sürelerinde gâib olmamak için ellerine özel bir tezkere verilmesi kararlaştırılmıştı. Bir süredir bu şekilde uygulanıyordu. Fakat artık Hassa Ordusu ve Tophâne'de Sanâyi Alayları teşkil edilmiş olduğundan askerlerden sanata aşina olanların hem askerlik şerefinden mahrum olmaması hem de onlardan devletin yararlanması amacıyla taburlara kaydedilmesine karar verilmiştir. Böylece 1864'ten sonra isimlerine kur'a isabet edip de Tophâneye bağlı fabrikalarda bulunanların (ordudan her sene Tophâne için verilecek neferlere mahsuben) Tophâne Sanâyi Alayına kaydedilmesi, ayrıca diğer fabrikalarda istihdam edilenlerin dahi Hassa Sanâyi Alayı'na kaydolunacağı belirtilmiştir. Yalnız fabrikalarda askerî elbiseler üretildiğinden bunlara sekte gelmemesi için fabrika amirlerince belirlenen oranda mütefennin kişilerin gönderilmesine izin verilecektir[556].

1872 senesinde Viyana'da gerçekleştirilen sergiye gönderilmek için Tophâne,

[553] *T. V.*, No: 687, ss. 1-2.

[554] Bu konu ile ilgili öncelikle Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri tarafından hazırlanmış mazbata, padişahın irâdesi olmuş ve 2 Ekim 1866'da Takvim-i Vekâyi'de yayınlanmıştır: "Eslihanın ta'lik ve isti'mâli mutlaka hidemât-ı muayyene-i askeriyyede ve ta'lim u te'allümde bulundukları zaman ve dâimâ sûretle seyf taşınması dahi sâye-i şevket-vâye-i Cenâb-ı Mülûkânede muhâfaza-i kadr ü haysiyetleri zımnında küçük ve büyük zâbitâna mahsûs olup efrâd-ı askeriyyenin beyân olunan vakitlerin mâdâsında gerek kışlaları derûnunda olsun ve gerek me'zûnen hariçte bulunsun üzerlerinde eslihaya dâir hiçbir şey bulundurulmaması nizâmât ve kavânîn-i mevzû'a-i esâsiyyeleri iktizâsından olduğu ... bundan böyle bölük eminlerinin mâdûnunda bulunan her sınıf efrâd-ı askeriyyenin ta'lîmât ve hidemât-ı askeriyyenin gayri vakitlerde kasatura, kılıç vesâire gibi eslihaya müte'allik yanlarında hiçbir şey bulundurmamaları..." *T. V.*, No: 862, s. 1. *C. A.*, No: 140, s. 1.

[555] *C. A.*, No: 215, ss. 1-2.

[556] *T. V.*, No: 742, ss. 1-2; *C. A.*, No: 11, ss. 1-2.

Tüfekhâne, Barıthâne ve Zeytinburnu Fabrikaları'nda imâl edilen askerî eşyaların listesi, bize fabrikalarda üretilen ürünleri göstermesi açısından önemlidir. Bunlar: "Koşum ve eğer takımları, toparlak cephâne arabası, toparlak şeşhâne top arabası, toparlak mühimmât arabası, toparlak demirci arabası, hartuç süngüsü, hartuç çantası, palaska, piyâde koşumu, nişangâh, cephâne feneri, balta, yularlı keser, zincir kilidi, yaylı hafif hasta arabası, kabzalı süvârî kılıcı, pirinç piyâde kaması, şeşhâne tüfeği, Winchester iğneli fîlinta, Şinayder (Snider) iğneli filinta, ağızdan dolar şeşhâne tüfeği için kağıt Fişek, Fişek ve kurşunlar, barut çeşitleri, güherçile, kükürt v.s."dir[557].

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar bir yerden başka bir yere özellikle iskeleler ile fabrikalar arasında askerî eşya ve levâzım taşıma işlemleri, kiralık araba, beygir ve hamallarla gerçekleştirilmekte idi. Haziran 1875'te askeri malzemelerin taşınması için 15 katır arabası imal ettirilmiş, bunları kullanmak üzere Hassa Ordusu süvârî ve topçu alaylarından bir yüzbaşı kumandasında 20 civarında süvârî nefer temin edilmiştir. "Nakliye Bölüğü" adı verilen bu neferler ile araba ve hayvanların iskanı için Demirkapı civarında bir yer ayrılmıştır. Böylece bu tarz nakliye işleri hem kolaylaştırılmış hem de senelik 150.000 kuruş tasarruf yapıldığı için ucuzlatılmıştır[558].

3. Sanâyi Alayları

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde, Tophâne'de bulunan top, tüfek ve diğer levâzımların üretildiği fabrikalarda çalışan işçilerden, disiplinden uzak olmaları hasebiyle, uzun süredir verim alınamıyordu. Sultan, tahta çıkışından itibaren fabrikalarda çalışan başıbozuk işçiyi görevden uzaklaştırdı. Bunun yanında savaşlarda kullanılacak olan top, silah ve araç-gereçlerin daha güzel yapılabilmesi amacıyla, Tophâne-i Âmire'de bir "Sanâyi Alayı" teşkil etti. 1863'te kurulan bu eğitim ve uygulama merkezinde kısa sürede askerî malzeme yapımında önemli başarı sağlandı. Bunun üzerine Temmuz 1863'te öncelikle iki tabur ve 1.250 neferden oluşacak "İkinci Sanâyi Alayı" oluşturulmaya başlandı. Hedeflenenin yarısı olarak açılan İkinci Sanâyi Alayı'nın tahmînî masrafı olan beş bin kese akçenin Tophâne bütçesinden, neferlerinin ise sanata âşinâ olan Ordu askerî dâireleri ahâlisinden karşılanması kararlaştırıldı[559].

Tophâne'de teşkil edilen Sanâyi Alayı neferlerinin Nizâmiye hizmetleri 5

[557] *C. A.*, No: 483, ss. 2-3.

[558] Aslında daha önce Tahkîk ve İrsâlât-ı Askeriye Komisyonu'nun talebi üzerine 10 adet öküz arabasının imal edilmesine izin verilmişti. Daha sonra bu rakamın 20 çıkartılması veya onun yerine 15 adet katır arabası yapılması teklif edilmiştir. Ancak daha pahalı olmasına rağmen sürati nedeniyle 15 adet katır arabasının imali tercih edilmiştir. Beygirlerin fiyatının katırınkinin iki katına yakın olması nedeniyle beygir tercih edilmemiştir. *İ.DH.* 49155.

[559] *İ.DH.* 34739. *A.}MKT.MHM.* 271/28.

seneden ibaret olmuş; bu neferlerden daha fazla istifade edilebilmesi amacıyla, Tersane-i Âmire Sanâyi Alayları'nda olduğu gibi, muvazzaflık hizmetlerinin 8, redîflik hizmetlerinin ise 4 sene olması kararlaştırılmıştır. Bu alaylar Demircilik, Çakmakçılık, Kunduracılık, Sarraçlık ve Marangozluk derslerini tahsil etmişlerdir[560].

Savaş aletleri ve askerî imâlâtta istihdâm edilmekte olan Sanâyi Alayları için yine 1863'te teşkil olunmuş olan iki bölük idâdiye neferlerinin ise özel bir şartla (şerâit-i mahsûsa ile) Dersaâdet ahalisi çocuklarından alınması uygun görülmüştür[561]. İdâdiye Bölüğü'nün imtihanlarında her öğrenci bölümlerine göre, Arapça, Farsça, Coğrafya ve İlm-i Hesap'tan imtihan edilmişlerdir[562].

Aynı tarihlerde Hassa Ordusu içerisinde de oluşturulan "Sanâyi Alayı İdâdiye Bölükleri"için 1864'te bir nizamnâme yayınlanmıştır. Buna göre: "*Birinci Hassa Ordusuna mensup Sanayi Alayının Birinci ve İkinci Taburlarının Sekizinci Bölükleri, İdadiye Bölükleri kabul edilmiş, bu bölüklere askeri zâbit çocuklarından ve yetimlerden askerî mekteplere başvurdukları halde giremeyenler kabul edilmiştir... Bölüklerde kunduracılık, terzilik gibi kara ordusu levazımı imali için sınıflar oluşturulmuş, yazı-okuma, hesap ve hendese dersleri verilmiştir. Neferlere sanat tahsil edinceye kadar 20 kuruş maaş ve diğer askerler gibi elbiseler verilmiştir... İdadiye Bölüklerinin miktarı sanayi taburları bölükleri ile aynı oranda tutulmuş, bunların yüzbaşısı, mülazımı, çavuş ve onbaşıları sanayi taburları zâbitlerinden seçilmiştir... Kaydedilecek öğrenciler 10-16 yaşları arasında olmuş ve 15 sene görev yapmışlardır... 15 seneyi tamamlayan çocuklar yaşları askerlik çağına geldiğinde maaşları, askerî neferlere verilen 30 kuruşa ulaşmış ve mezkûr taburların diğer bölüklerine nakl ile rütbeleri de terfi etmiştir... Bu bölüklere yazılacak öğrenciler, Dersaâdet ve bilâd-ı selâse ahalisi ve taşra çocuklarından da kaydedilmiştir... Adı geçen sanayi alaylarında belirlenen müddeti tamamlayıp da çıkarılanlar istedikleri yerlerde sanatlarını sürdürecekleri dükkanları açabilmiş ve bu taburlarda sanat tahsil ettiklerine dair bir şehadetnâme almışlardır:*"[563]

1867 sonlarında Tophâne Sanâyi Alayları İdâdî Bölükleri'nde 5-36 yaşları arası nefer sayısı şu şekildedir[564]:

[560] *İ.DH.* 34818. *A.M.D. U.A.* 51, No: 53.

[561] *A.M.D. U.A.* 51, No: 33.

[562] 1872'de I. Ordu Sanâyi Taburu I. ve II. Terzi bölükleri ile, 8. İdadi Bölüğü'nün imtihanlarında Yusuf İzzetttin Efendi ve ileri gelenler de kontrol amacıyla gelmişler ve talebeler belirtilen derslerden sorumlu tutulmuşlardır. *C. A.*, No: 513, s. 1.

[563] *T. V.*, No: 771, s. 1. *C. A.*, No: 10, s. 2. Bahriyede de sanayi alayı bulunmaktaydı. *A.M.D. U.A. 56*, No: 1/61, 1/82. *A.}MKT.MHM.* 288/58, 472/61.

[564] *C. A.*, No: 198, s. 3.

Tablo 14: 1867'de Tophâne Sanâyi Alayları İdâdî Bölükleri'ndeki nefer sayısı

Ait Olduğu Sınıf	Nefer Adedi
Birinci Sanâyi Alayı İdâdiye Sayısı	30
İkinci Sanâyi Alayı İdâdiye Sayısı	29
Zâbit çocuğu	29
Emekli çocuğu	21
Yetim Asker Çocuğu	22
Asker Çocuğu	16
Kitâb-ı Aklâm Çocuğu	22
Esnaf Çocuğu	43
Esnaf Yetimi	36
Bekar Uşağı	91
TOPLAM	**339**

11 Ağustos 1869'da Sanayi Alayı İdadiye Bölüğü neferleri hakkında yürütülecek olan muâmele hakkında yayınlanan irâdede özetle şu tespitlere yer verilmiştir[565]: "İstanbul ve taşra ahalisinden bir takım kimsesiz ve yetim çocukların sefaletten kurtulmaları ve savaş-askerî levâzımı ve ihtiyaç olan sanayi ilimlerini tahsil etmeleri için Tophâne-i Âmire Sanayi Alaylarına ilave edilmek üzere dört adet İdâdiye Bölüğü teşkil olunmuştu. Bölüklerde 5 sene eğitim alan çocuklar daha sonra 5 sene eğitim aldıkları alanla ilgili alaylara gönderilerek askerlik görevi yapmışlardır. Kur'a neferlerinden bedel verenlerin bedelât akçesinden her birine bir bedel akçesi verilmek üzere istibdâl oldukları sırada paralarını toptan alarak, ayrıca tahsil ettikleri sanatlara ait alet ve edevatın birer takımlarını dahi ücretsiz alarak istedikleri yerde dükkan açıp sanatlarını icra edebilmelerine izin verilmişti. Bu bölük neferlerinden birinci sene kayd olanların bu sene (1869) tahsil süreleri sona ermiş, birinci derecede başarıyla mezun olanların bedelât akçelerinin bir miktarı toptan ayrılarak alaylara kaydedilmiştir[566].

Belirtilen tespitlerin ardından Tophâne-i Âmire İdâdiye Bölükleri hakkında varolan nizamnâme ta'dîl edilerek yeniden 19 bendlik bir nizamnâme kaleme alınmıştır: Buna göre: "Askerî ve savaş levâzımı imalatında görevlendirilen Sanayi

[565] *İ.MMS.* 1548.

[566] İkinci derecede mezun olanların şimdilik bedel akçesi verilmeksizin alay nakli, birinci dereceye ne zaman yükselirse o tarihten beşinci senenin sonuna kadar biriken paranın istibdâl sırasında toptan verilmesi uygun görüldü. İkinci derecede olup da taburlarda mesleğini ilerletemeyenler ile üçüncü, dördüncü ve beşinci derecede kalanların birinci derecede olanların imkanından yararlanamamışlar ve gönüllü askerlerden sayılmışlardır. *İ.MMS.* 1548. *A.M.D. U.A. 57*, No: 158.

Alaylarına ilaveten İdâdiye namıyla daha önce zâbitleriyle birlikte 4 bölük olarak teşkil edilen (1. bend) neferlerin şimdiye kadar başarılı olması ve sayılarının yetersiz bulunmasından dolayı birkaç bölük daha teşkiliyle tamamının 900 nefere çıkarılması ve Demircilik, Çarkçılık, Dökümcülük, Tüfenkçilik, Kunduracılık, Marangozluk, Doğramacılık, Sarraçlık, Terzilik ve Kunduracılık gibi insanların zaruri ihtiyaçları olan dersleri tahsil etmeleri uygun görülmüştür (2., 8. bendler). Bundan böyle taşra sanayisinin geliştirilmesi amacıyla, bu bölük çocuklarının 1/10'u taşra ahalisi çocuklarından alınacaktır (3-4. bend). Kayıtları 12-15 yaşları arası alınacak çocuklar, 5 seneden 8 seneye kadar bölüklerde yer alacak ve askeri neferler gibi elbise, ta'yînât ve yalnız 20 kuruş maaş alacak sonradan Sanayi Alayı'na nakledilecektir (5. madde). Bölüklerde 20 yaşına kadar tahsil görenler, imtihanla Sanayi Alayı'na nakil ile hangi sanata aşina ise o tabura kaydedilecek ve o zaman tam nefer maaşı alarak nizâmiye süresini tamamlayıncaya kadar görev yapacaktır (6. madde). Nizâmiye süresinin bitiminde redife nakledileceklerin sanatı Tüfenkçi ise mensup olduğu taburda; marangoz, demirci ve sarraç ise Topçu alaylarında istihdam olunacak ve bunlara askerlik maaşından başka sanatları mukabilinde aydan aya 78'er kuruş ücret verilecektir (7. madde). Bölüklerdeki çocukların savaş levazımlarını başarıyla yapabilmeleri için askerî zâbitlerden mütefennin hocalar eşliğinde okuyup yazmayı, İlm-i Hesap ve Hendese, Cerr-i Eskâl, Usûl-i Ticâret'i ve her çeşit makine ve aletin ismini öğrenmeleri sağlanacaktır (9. bend). Neferlerin imtihanları, tahsil sürelerinin sonunda bulundukları fabrikaların ustabaşıları, müdür ve idâdiye bölük hocaları huzurunda yapılacak ve imal ettikleri şeylerin numuneleri görülecektir (10. bend). Tahsil sürelerinin sonunda birinci dereceden mezun olanlara imtiyaz olmak üzere ihraç zamanlarında ellerinde bir sermaye olsun diye kur'a neferlerinin bedelât akçesinden birer bedel akçesi verilmek üzere alaylara nakledileceklerdir. Tophâne'de özel bir sandıkta toplanacak bu para nemasıyla birlikte yine eğitimini aldığı sanatın alet ve edevâtı, ihrâcı sırasında fabrikalar tarafından bu kişilere verilerek istedikleri yerde bir dükkan açmaları kolaylaştırılacaktır. Yine birinci dereceden tahsillerini tamamlayanlara Tophâne-i Âmire Sanayi Alaylarından çıktıklarını ve mütefennin usta olduklarını belirtir bir şehâdetnâme ile açacakları dükkanların kapılarına asmaları için "*Eser-i Ahd-i Hümâyûn*" kelimeleri yazılı birer adet levha verilecektir. Diğer derecelerde tahsillerini tamamlayanlara ise herhangi bir şey verilmeyecektir[567].

[567] Ancak ikinci dereceden tahsillerini tamamlayanlardan askerlik hizmetleri sınasında birinci dereceye ulaşabilenlerin ulaştıkları tarihten geriye kalan senesine göre paraları birikecek ve birinci derecedeki arkadaşları gibi bunlara da ücretsiz alet-edevat verilecektir. İkinci dereceden taburlarda derecelerini yükseltemeyenler, üçüncü, dördüncü ve beşinci derecede olanlar adeta gönüllü nefer gibi istihdam edilecek, rediflik sürelerinde ise tabur ve alayların Tüfenkçilik, Marangozluk ve Sarraçlık hizmetlerinde istihdâm olunmayacaklardır. Bölüklerdeki tahsilde nazari bilgiden daha çok uygulama dikkate alınacaktır (11-14. bendler). Neferler nizamlara aykırı hareket ederlerse Askerî Ceza Kânûnnâmesi'ne göre yargılanacaklardır (17. bend). *İ.MMS.* 1548.

Mayıs 1873'e gelindiğinde İdâdiye adlı Sekizinci bölüğü de dahil askerî elbise ve eşya imal eden Sanayi Taburlarının mevcudu 1.800 idi. Bu tarihte mevcuda zabitler de dahil 414 nefer daha eklenerek her biri 130 neferi kapsayan 8 bölükten yani zâbitleri dahil 1.070'er neferden 2 tabur teşkil edilmiştir. Bu iki taburun imâlât ve mühimmât, askerî matbaa, İzmit ve İslimiye Fabrikaları ile Kılor, Debbağ ve Dökümhânelere ait işlerde kullanılmasına 27 Mayıs 1873'ten itibaren şu şekilde devam edilmiştir: Birinci taburun birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü bölüklerinde mevcut olan 520 neferin 430'u "Terzilik Bölükleri" adıyla elbise dikmek, 50'si Erkân-ı Harbiye askerî matbaasında çalışmak, 40'ı sandık imalinde bulunmak, beşinci bölüğü neferi olan 130 neferin çadır imalatında ve elbise ambarlarında bulunmak, altıncı ve yedinci bölük neferleri olan 260 neferin 205'i İzmit, 55'i İslimiye Fabrikalarında kullanılmak üzere istihdam edilmelerine karar verilmiştir. İkinci taburun ise ilk dört bölüğünden 490 neferi "Kılorhâne Bölükleri" adıyla Kılorhâne'de, 30 neferi Kılorhânenin kesimhânesinde, ikinci taburun diğer dört bölüğü de "Debbağ Bölükleri" namıyla 490 neferinin Debbâğhâne'de ve 30'unun Dökümhâne'de kullanılmasına ve idâdiye bölüğünün dahi zabitleri de dahil 127 nefer olmasına karar verilmiştir[568].

9 Ocak 1875 tarihinde "İdadiye bölükleri neferlerinin 5-8 sene idadiye taburlarında ve nakledildikten sonra 5 sene de alaylarda bulunmaları, ayrıca kendilerine bedel akçesi verilmesi" kararı feshedilmiştir. Bunun yerine mesleğine girişlerinden itibaren gerek taburlarında gerekse nakil ile alaylarında istihdamları 11 seneye indirilerek bu süreyi dolduranların askerlikten ihraçları ve hizmet ettiklerini belli etmek için çıkışları sırasında kendilerine matbu bir tezkere verilmesi kararlaştırıldı[569].

Sanayi Alayları yanında Tophâne'de Yedikule Cephânesi tamir edilerek sanâyi eğitimi için uygun hale getirilmiş ve burada askerlerin sargı ve çamaşırlarının dikilmesi gibi ordu ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla 1869'da bir de "Kız Sanâyi Mektebi" açılmıştır. 1870 yılı başlarında 50 adet müslim ve gayrimüslim kız öğrenciden oluşan Kız Sanâyi Mektebi'nde, uygulamalı olarak Eğe dişleme, şerit dokuma, kanoviçe (bez) işleme ve sarraçlık sanatları öğretilmiştir[570].

[568] *İ.DH.* 46461.

[569] ATASE, ORH. Kutu: 2-10, Belge: 419.

[570] *T. V.*, No: 1174, ss. 2-3. Mektebin ilk açıldığı zamandaki programı tam olarak bilinmemektedir. Fakat okuyup yazma öğretmekten ziyade, ağırlıklı olarak amelî ve sınâî amaçları hedeflediği anlaşılmaktadır. Sultan Abdülhamid devrinde, 1884'te, bu mekteplerin eğitim süresi 5 yıl olarak belirlenmiş, ders programları ise şu şekilde belirlenmiştir: 1. Sınıfta: Elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, Dikiş, El Örmesi; 2. Sınıfta: Akâid, Ahlâk Risâlesi, Yazı, Nakış, Kasnak, Resim; 3. Sınıfta: Muhtasar Osmanlı Kavâidi, İmlâ, Muhtasar İlm-i Hesâp, Kaneva, Biçim, Resim; 4. Sınıfta: Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Ma'lûmât-ı Nâfia, Yazı, İnşâ, Çiçek, Biçim ve Dikiş Türleri; 5. Sınıfta: İlm-i Tedbîr-i Menzil, Hıfz'ıs-sıhhat, Dikiş, Resim ve Biçim Türleri. Ergin, *a.g.e.*, C. II, ss. 573-574.

Ordu idâreleri altında da belli dönemlerde yer alan ve askerî levâzım üretimi ile uğraşan Sanâyi taburları bulundurulmuş[571], bunların nefer sayıları devamlı artırılması hedeflenerek; imâlât, mühimmat, askerî matbaa, dökümhâne, debbağhâne, İzmit ve silah fabrikaları işlerinde bu kişilerden faydalanılmaya çalışılmıştır[572].

II. Askerî Donatım

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde Avrupa'da yeni tarz silahların üretimi ve ordu modernizasyonunu geliştirmek amacıyla kurulan komisyonların çalışma ve denemeleri sonuç vermeye başlamış; böylece batı askerî teknolojisinde büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Batının silahlanma hızı ve kalitesinin giderek artmaya başlaması üzerine Osmanlı Devleti de yeni tarz silah ve bunlara ait malzemeleri Avrupa ülkelerinden satın almak suretiyle ordu ve donanmasını güçlendirmeye çalışmıştır[573].

1868'e gelindiğinde, Kuzey Almanya başta Muhâfız Askerleri olmak üzere bütün askerlerini, Güney Almanya ise piyâde askerlerini iğneli tüfekle donatmış; mevcut eski şeşhâneler arkadan dolar şekle konulmuştur. Zirâ Alman Harbiye Mektebi'ndeki denemeler sonucu iğneli tüfek ve topların diğerlerinden üstün olduğu iyice anlaşılmıştır. Bu tarihlerde Fransa, askerlerini Şaspo tüfeği ile donatmaya ve eski tüfeklerini Şinayder tüfeğine çevirme gayretinde olmuştur. Bavyera Devleti, Verner adlı kişinin icadı olan tüfeği; Avusturya, Vanekli tüfeği; Belçika, Elbini tüfeğini; İtalya, Prusya iğneli tüfeğini; İngiltere, Şinayder ve Martini tüfeğini; Danimarka, Reminkton adlı kişinin icadı olan tüfekleri; Rusya ise Prusya iğneli tüfeği ile Karl adlı bir kişinin icadı olan tüfekleri kullanmışlardır. Böylece 1860'larda Avrupa ülkeleri iğneli tüfekleri diğerlerine tercih etmeye başlamıştır[574].

İngiltere'de savaşlarda kullanılmak üzere daha etkili bir silah seçilmesi için 1869'da bir komisyon kurulmuş, burada birçok silahın denemesini yaptırdıktan sonra, tanesini 72,5 franka mal ettikleri İsviçreli Martini adlı kişinin tüfeği tercih edilmiştir[575]. 1870'lerde Avrupalı ülkelerin kullandıkları tüfekler ve bunların dakika itibarıyla atabildikleri kurşun miktarları şu şekildedir[576]:

[571] *C. A.*, No: 513, s. 1.

[572] *A.M.D. UA.* 62, No: 94.

[573] *A.M.D. UA.* 54, No: 192. *R. C. H.*, No: 1949, s. 1.

[574] *T. V.*, No: 1010, s. 3; 1071, ss. 2-3.

[575] *T. V.*, No: 1072, s. 3.; 1073, s. 2.

[576] *R. C. H.*, No: 1983, s. 3.

Tablo 15: 1870'lerde Avrupalı ülkelerin kullandıkları tüfekler ve bunların dakika itibarıyla atabildikleri kurşun miktarları

Ülke	Kullandığı Tüfek	Dakika'da Kaç Kurşun Atabildiği
İngiltere	Henry Martini	12
Avusturya	Dernol	9
Belçika	Elbini	7
İtalya	Karkano	8
Flemenk	Bomon	12
Fransa	Şaspo	12
Prusya	İğneli	5
Rusya	Karl	7

Osmanlı Devleti, Avrupa'nın bu modern silahları yanında diğer teknolojik gelişmelerini de takip etmeye çalışmıştır. Örneğin ilk defa 1868'de Amerikalılar tarafından kullanılan telgrafın kısa bir süre sonra Avrupa orduları tarafından kullanılmaya başlanması üzerine[577], Aralık 1874'te Avrupa telgraf usulü hakkında bilgi sahibi olmak üzere Erkân-ı Harbiyye'den bazı zâbitler batılı ülkelere gönderilmiştir[578].

Osmanlı Devleti'nde askerî donatımı güçlendirmek amacıyla elbise ve çeşitli askerî malzeme alım satımları ihâleye açılmış, bu konuda özellikle gazetelerde ilanlara yer verilmiş; ihale ve talepler Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri tarafından değerlendirilmiştir[579]. Yine bu konuda askerî bineklerin yenilenmesine de dikkat edilerek, ordular için genç-kuvvetli beygir ve katırlar satın alınmıştır. Ordu merkezlerinde bulunan askerlere-özellikle Süvârî Alayları'na-devlet tarafından olduğu gibi, o bölgenin ileri gelenleri, aile ve aşiretleri ile memurları tarafından birçok kez katır ve beygir hediye edilmiştir. Bu durum askerî ihtiyaçların karşılanmasında devlete ekonomik açıdan hiç de küçümsenemeyecek kolaylıklar sağlamıştır[580]. Birçok kez gerçekleşen bu hibelerden sadece 1862 senesi sonlarında olanları şunlardır: 18 Ağustos 1862'de Bosna Valisi ve ileri gelenleri tarafından Hersek Askerî Fırkası'na 200 adet beygir[581]; 22 Eylül 1862'de Irak ve Hicaz Orduları Süvârî ve Topçu

[577] *T. V.*, 996, s. 3; 981, s. 2.

[578] *C. H.*, No: 2652, s. 1.

[579] *C. A.*, No: 428, s. 4; 432, s. 4; 434, s. 4; 459, s. 4. Püskül, makara gibi askeri malzeme yahut hayvan alımında gazetelere ilan verilerek talip olanların müracaat etmeleri yoluna gidilmiştir. *T. V.*, 1230, s. 4; 1235, s. 3.

[580] *C. A.*, No: 82, s. 2; 83, ss. 2-3; 84, ss. 2-3; 95, s. 3. *A.}MKT.NZD.* 426/26.

[581] *T. V.*, No: 657, s. 2.

Alayları'na ileri gelen ailelerce 46 adet katır[582]; 29 Eylül 1862'de Bağdat Süvârî Askerleri'ne 26 adet katır[583]; 13 Ekim 1862'de Rumeli Ordusu'na bağlı Priştine Birinci Süvârî Alayı için 20 adet beygir[584] hediye edilmiştir.

Bina, kışla ve benzeri askerî yapıların tamir ve inşâsında da Osmanlı vatandaşlarının yardımları eksik olmamıştır. Nitekim 1867'de Malatya'da ahali tarafından para toplanmış ve 4 bölük piyâde askeri için bir güzel kışla inşa edilmiştir[585].

1. Şeşhâneli Tüfek ve Toplar

Osmanlı Devleti yeni icat silah ve topların bir kısmını batılı devletlerden satın alarak bir kısmını ise bizzat kendisi üreterek; silah teknolojisinde Avrupalı devletleri takip etmeye çalışmıştır. 1863 senesinin ikinci yarısında 5-6 ay içerisinde tophânede 162 adet kuyruktan ve ağızdan dolar çelik şeşhâneli top imal edilmiştir. Prusya'dan ise bu süre zarfında iki buçuk çaplı aynı toplardan 48 adet satın alınmıştır[586]. Prusya'dan alınmış olan bu çelik şeşhâneli toplar Mayıs 1867'de tekrar ele alınmış ve benzerlerinden üstün olduğu tespit edilmiştir. Bu tarihlerde çelik fiyatları ucuzladığı için; her birinin yedek olarak ikişer parça çelik kamaları ve üçer tane bakır halkaları bulunmak şartıyla yine iki buçuk çapında 48 adet kuyruktan dolar çelik şeşhâneli top, eskiden olduğu gibi Mösyö Krupp Fabrikası'ndan satın alınmıştır[587].

1864'te Avrupalı bir gezginin yabancı gazetelere Tophâne ile ilgili verdiği demeçte: "Tophânenin 10-15 yıl önceki halinden çok ileri gitmiş olduğu, Avrupa'da imal edilen tüm topların burada da bulunduğu, arkadan dolma ve Osmanlı'nın yeni bir tarzda ürettiği ağızdan dolma şeşhâneli topların sayısının oldukça fazla olduğu" haberi bu devirde Tophâne'de yoğun olarak şeşhâneli top üretildiğine kanıttır[588].

Sir Joseph Vitors tarafından Londra'da icat edilen ve 14 Şubat 1870'te ise İstanbul'da denemesi yapılan şeşhâneli küçük çelik toplardan memnun kalınması üzerine, Nizâmiye Piyâde taburları için 350 dirhem çapında olanlarından 100 adet satın alınmıştır. Toplar sandık içerisinde, çeşitli kundak edevâtıyla birlikte

[582] *T. V.*, No: 662, s. 2.

[583] *T. V.*, No: 663, s. 2.

[584] *T. V.*, No: 665, s. 1; 666, s. 1.

[585] *T. V.*, No: 873, s. 1. Yine Siverek ve Baalbek askerî kışlaları da ahaliden toplanan para ile tamir ettirilmiştir. *A.}MKT.MHM.* 311/70, 320/13, 346/25.

[586] *T. A.*, No: 445, s. 2; 447, s. 1.

[587] *İrâde Hâriciye* (Bundan sonra *İ.HR.* şeklinde kısaltılacaktır.) *13171. A.M.D. U.A. 55*, No: 10.

[588] *T. A.*, No: 461, s. 1.

Liverpol'dan vapurla İstanbul'a getirilmiştir. Bu topların kundaklarının yapımını Tophâne-i Âmire, bütün masraflarını ise Dar-ı Şûrâ-yı Askeri üstlenmiştir. Bu topların her biri üçte biri peşin olmak diğerleri de teslimde ödenmek koşuluyla 40 liraya satın alınmıştır[589].

Sultan Abdülaziz devrinde genellikle eski topların şeşhâneliye çevrilmesinden dolayı, bunlara ait bilgilerin verilmesi ve topçuluk fenninin askerlere daha iyi öğretilebilmesi öğretilmesi amacıyla Haziran 1869'da Alibeyköy'de poligon oluşturulmuştur. Burada baraka, kışla ve istihkâmlar hazırlanarak ta'lîmler yaptırılmıştır[590].

Osmanlı Devleti'nde şeşhâneli topların yayında filinta, kaval ve çakmaklı tüfeklerin yerine kullanılmak üzere şeşhâneli tüfeklerin de batılı devletlerden satın alınmasına ve eskilerden tahvil ile sayılarının artırılmasına devam edilmiştir[591]. Örneğin 1864 başlarında İngiltere'ye sipariş edilen 15.000 adet şeşhâneli tüfeğin İstanbul'a getirilmesi ile[592], bu tarihlerde Avrupa'dan satın alınmış olan bu tüfeklerin sayısı 130.000'e ulaşmıştır. Bu rakam Nizâmiye askerlerinin mevcuduna denk gelmiştir. Fakat eski ve âdî tüfeklerin savaşlarda ve eğitimlerde işe yaramaz bir hal almasından dolayı tedrîcen redîf askerleri için de şeşhâneli tüfekler temin edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Muvazzaf ve redîf askerlerin herhangi bir savaş halinde sayıları 300.000'e vardığından bu oranda şeşhâneli tüfek alınması planlanmıştır. Mâlî açıdan hazîne bu kadar tüfeğin alınmasını karşılayamayacağından İngiliz sermayedar Mösyö Marko'nun yaptığı teklif cazip bulunmuş, Ocak 1864'te bedeli bir sene sonra ödenmek koşuluyla 50.000 şeşhâneli tüfeğin bu kişi tarafından satın alınarak modern silah açığının bu şekilde karşılanması düşünülmüştür[593].

İngiliz şeşhâneli tüfeklerinin ardından Nisan 1864'te Mısır Valisi İsmail Paşa'nın Fransa'ya imal ettirdiği ve Tophâne Müşîri Halil Paşa tarafından padişaha sunulmuş olan 1.000 adet süngülü şeşhâneli tüfek[594], son icat edilenlerden olduğu için beğenilmiş, ülkemizde de bu tüfekten yapılabilmesi için gerekli makine, fabrika levâzımı ve sair araçlar parası olan 41.000 Osmanlı altını padişah tarafından

[589] *İ.DH.* 42512. Ağızdan dolar ve altı kısımdan oluşan İngiliz Sir Joseph topunun hartucu 560 gram (yani takriben 173 dirhem) irili taneli barutla doldurulmuş ve tanesi ortalama 2 kilogram 668 gram yani 2 kıyye 30 dirhem ağırlığında olmuştur. Denemesi 2.273 metreden 5 kez atılmak suretiyle gerçekleşmiştir. *T. V.*, No: 1200, ss. 1-2.

[590] *T. V.*, No: 1102, s. 1.

[591] *A.}MKT.MHM.* 240/100, 244/78, 289/82, 290/49, 291/81. *A.}MKT.UM.* 551/22.

[592] *T. A.*, No: 449, s. 1; 451, s. 1; 457, s. 1.

[593] *İ.DH.* 35424.

[594] Mısır Valisi İsmail Paşa tarafından takdim edilen 1.000 adet süngülü şeşhâneli tüfek, İstihkâm Alayına verilmiştir. Diğerlerine ve yeni oluşturulan İstihkâm Alayları'na verilmek üzere bu tüfeklerin aynısının fabrikalarda yapılması irâde buyrulmuştur. *T. V.*, No: 746, s. 1.

ödenmek suretiyle getirtilmiştir. Fabrika-i Hümâyûnda bu cihazlarla geceli-gündüzlü çalışıldığında 35.000 tüfek imal edilebilmiştir[595].

Sultan özellikle silahlanma konusunda büyük gayret göstermiş, hiçbir harcamadan geri kalmamıştır. Padişahın silah konusunda hassasiyet ve gayretlerini bilen birçok kişi ordu ve askerlere silah bağışında bulunmuşlardır. Örneğin 1863'te İstanbul'da bazı sarraf ve mültezimler, 1.040 adet şeşhâneli tüfeği (iftihar alameti olarak) devlet hizmeti için hibe etmişlerdir. Bu teslimatı yapan 18 kişiden 16'sı gayrimüslimdir[596].

Özetle Sultan Abdülaziz döneminde Prusya ve İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerden şeşhâneli top ve tüfekler satın alınmış, bu örneklerle askerî fabrikalarda üretilmeye çalışılmıştır. Nihâyetinde Nizâmiye askerlerinin tümü için şeşhâneli tüfek açığı kapatılmış, diğer askerî sınıflar için de bu tüfeklerin alım ve üretimine 1866 senesine kadar devam edilmiştir. Zira bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nde iğneli tüfekler tercih edilmeye başlanmıştır.

2. İğneli Tüfekler

İğneli tüfeğin ilk örneği olarak Prusya askerlerine 1841 senesinde dağıtılan modeli gösterebiliriz. Bu tüfek, çakmağı dışında hemen her yönüyle basit süngülü piyâde tüfeğine benzemekteydi. Uzunluğu süngüsü üzerine takılmadığı halde 1 zira' 22 ısbı (takriben 1.50 metre); süngülü ise 2 zira' 5 ısbı idi (takriben 1.75 metre). Namlusu 1 kıyye 150 dirhem, namluya vidalanan çelik mahfazası 250 dirhem, çakmağı 200 dirhem, kundağı 1 kıyye 124 dirhem olmak üzere toplam ağırlığı süngüsüz 3 kıyye 324 dirhem, süngüsü ile 4 kıyye 64 dirhem (takriben: 5 kg 200 gram) gelmekteydi[597].

1860'lara gelindiğinde Prusya, eskilerine göre siper alınması ve ateş edilmesi daha kolay ve pratik olan bu iğneli tüfekler ile savaşlarda Avrupalı devletlere üstünlük sağlamaya başlamıştır[598]. Özellikle 1866 Sadowa Muharebesi'nde Prusya'nın Avusturya'yı yenmesinin en önemli sebebi olarak yeni icat edilen iğneli tüfekler gösterilmiştir. Böylece bu tarihlerde Avrupalı devletler eski silahlar yerine kuyruktan dolar bu silahları tercih etmişlerdir[599].

1866'dan itibaren Osmanlı Devleti de, şeşhâneli tüfeklerin alımı ve üretimini durdurmuş; hatta eski şeşhâneliler başta olmak üzere ipekli ve çakmaklı tüfekleri-

[595] *T. V.*, No: 745, s. 1. *C. A.*, No: 16, s. 1. *T. A.*, No: 479, s. 1; 481, s. 1.

[596] *T. V.*, No: 705, s. 2.

[597] *C. A.*, No: 140, s. 4. Bu tüfeğin şekil ve teferruatı Resim Ek 3'te sunulmuştur.

[598] *T. V.*, No: 1181, ss. 1-2. *C. A.*, No: 135, s. 1; 218, ss. 2-4; 220, ss. 2-4.

[599] Bu tarihlerde Avrupa'da sadece askeri gazeteler değil aynı zamanda politik gazeteler bile silah meselesini ele almaya başlamıştır. *C. A.*, No: 504, s. 2.

ni Tüfekhâne'de iğneliye çevirmeye başlamıştır. Bu yüzden Sultan Abdülaziz devrinde Osmanlı Devleti, iğneli tüfekleri kabul eden ilk devletlerden olmuştur. Belçika'dan getirtilen aletlerle birçok eski tüfek, Zeytinburnu Tüfekhâne fabrikasında kuyrukları takılmak suretiyle iğneliye dönüştürülmüştür[600]. Osmanlı Devleti, yeni icat iğneli tüfeklerin öncelikle nizâmiye kuvvetlerinden başlanarak askerlere ve hatta zabtiye neferlerine dağıtılmasını sağlamış, bazı bölgelerde de bu tüfeklerin alınabilmesi için halk yardımlarda bulunmuştur[601].

Askerler için küçük çaplı şeşhâneli tüfeklerden iğneliye çevrilen ve satın alınan iğneli tüfek sayısı 1868'de 90.000'e ulaşmıştır. Ancak İhtiyat kuvvetleri hariç 120.000 civarında olan Nizâmiye kuvvetlerinin iğneli tüfekle donatılması lüzumundan 30.000 tüfeğe daha ihtiyaç vardı. Bu miktarın yarısı Tophâne-i Âmire için sipariş olunan ve gelmek üzere bulunan makinelerde yapılmış; diğer yarısı ise oluşturulan komisyon aracılığı ile Avrupa'dan satın alınmıştır. Belirtilen tarihte satın alınan 15.000 tüfek 45.000 İngiliz lirasına mâl olmuş ve taksitleri Maliye Hazînesi'nce karşılanmıştır[602]. 1870 senesine kadar İngiltere, Fransa, Belçika, Viyana ve nihâyet Amerika'dan iğneli tüfek alımı devam etmiştir. Satın alınan bu tüfeklerin büyük bir kısmı askerlere dağıtılmasına karşın geriye kalanların muhafazası için 70.000 silah depolama kapasitesi olan Harbiye Ambarı yeterli olmadığından, bitişiğindeki 6.000 zira' genişliğindeki odun ambarının tamir edilerek hazırlanmasına Ocak 1870'te karar verilmiştir[603].

İğneli tüfeklerin giderek artmasının bir sonucu olarak fişek ihtiyacı da artmış, bu yüzden Haziran 1871'den itibaren Fişekhâne'ye yeni makineler alınarak üretim kapasitesi artırılmaya çalışılmıştır. 1870'lerde Fişekhâne'de günlük 50-60 bin fişek imal edilebilmiş, fişek miktarının Osmanlı ordularının ihtiyacını karşılayamadığı zamanlarda ise Avrupa ülkelerinden, özellikle İngiltere, Amerika ve Belçika'dan fişek ve kurşun satın alınmıştır[604]. Yabancı devletlerden fişek alımlarının devleti

[600] *C. H.*, No: 2594, s. 1. *A.M.D. U.A.* 56, No: 1/231.

[601] *T. V.*, No: 1065, s. 1. *Ş. D. B. S.* 607/6.

[602] *İ.DH.* 40725. Komisyonlar oluşturulurken seçilen isimlere dikkat edilmiştir. Örneğin Aralık 1868'de Avrupa'dan satın alınması kararlaştırılmış olan süvârî ve piyâde silahları, top, iğneli tüfek ve değirmen makinelerinin ülkeye getirilmesi için tecrübe sahibi kişilerden oluşan bir komisyon gönderilmiştir. Erkân-ı Harbiyye Miralaylarından Rıza Bey'in başkanlığında oluşturulan komisyonda Tophâne-i Âmire Miralaylarından Rüstem ve Kaymakâm Kamil Beyler, Tüfekhâne Ustabaşısı Vayet, Top Fabrikası Ustabaşısı İstori ve İngiliz Mühendis Mösyö Nilar olmak üzere 6 kişi yer almıştır. Komisyon üyelerine yol harcırahı olarak 100'er sterlin verilmiştir. *İ.DH.* 40726.

[603] İhtiyat ve Redif askerlerinin silahlarının muhafazası için de bölgelerindeki cephane ve ambarları kullanılmıştır. *İ.DH.* 42166. *A.M.D. U.A.* 57, No: 346.

[604] *İ.DH.* 44243, 46597, 47797. *İ.MMS.* 1825, 1879. *A.M.D. U.A.* 57, No:240, 310. 1 Ocak 1876, 1875 senesinde bazı vilâyet zabtiye askerleri için Avrupa'dan 2.000 Winchester

ekonomik açıdan zorladığı zamanlarda ise fabrikalara gerekli malzemeler satın alınarak üretimin ülkede yapılması tercih edilmiştir. Nitekim 24 Ocak 1876'da Henry Martini tüfekleri için Amerika'ya sipariş olunan 50 bin sandık dolusu kurşunlu 200 milyon kovanın, 50 bin İngiliz lirasına mal olması nedeniyle gerekli malzemelerin alınarak Tophane fabriklarında yapılması kararlaştırılmıştır[605].

Osmanlı Devleti 1870'li yıllarda da silah teknolojisindeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle Amerika ile gerçekleşen silah ticareti Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın ilk seraskerliği döneminde yoğunluk kazanmıştır[606]. Amerikan dışişleri kayıtlarına göre Osmanlı Devleti'ne silah ihracatı ilk defa 1869'da gündeme gelmiştir. 1861-1865 Amerika'daki iç savaşın sona ermesiyle Amerikan ordusunun elinde savaştan kalan çok sayıda silah bulunmaktaydı. Bunların satılığa çıkarıldığını İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Washington elçisi Blacque Bey bildirmiştir. Harekete geçen Babıâli ilk parti olarak 114.000 adet İngiliz yapımı Enfield tüfeğini tanesini dört dolardan satın almıştır (10 Mayıs 1869). Bir müddet sonra ise; tanesi yedi dolardan temizlenip onarılarak yepyeni hale getirilen 125.000 adet Springfield tüfeği parçaları ile birlikte satın alınmıştır[607].

Osmanlı Devleti'nin 1870'li yıllarda iğneli tüfekler arasında en çok tercih ettiği Şinayder, Henry Martini ve Winchester cinsleri olmuştur[608]. İhale usulü ile alınan

tüfek satın alınmış her biri için ayrıca 500'er adetten 1876 senesi başında toplam 1.000.000 fişek satın alınmıştır. Fişeklerin her biri 11 paradan toplam 275.000 kuruş tutmuştur. *İ.DH.* 49908.

[605] ATASE, OSK, Kutu: 13, Gömlek: 173, Belge: 173-1.

[606] Gencer, "Hüseyin Avni Paşa, *T.D.V. İ.A.*, C. 18, s. 527.

[607] Oral Sander, Kurthan Fişek, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İstanbul 1977, ss. 56-59.

[608] Henry Martini ve Winchester tüfeklerin kullanımını askerlere öğretmek için dersler verilmiş, atışa hazırlanmasını gösterir talimatlar hazırlanmıştır. Martini Henry tüfeklerinin atışa hazırlanması ile ilgili 1875 senesinde hazırlanan talimat şu şekildedir: Birinci Hareket: Tüfeğin bir numaralı kundağının dipçik tarafını sağö koltuğunun altına almak. İkinci Hareket: Sağ elinin baş parmağını yirmi sekiz numaralı manule tabir olunur kola sokup açmak. Üçüncü Hareket: Sağ eliyle fişeği alıp kırk altı numaralı namlu hazinesine vaz'etmek. Dördüncü Hareket: Manule kolunu kapayıp altı ve yedi numaralı kol mandal yatağına layıkıyla rabt etmek. Beşinci Hareket: Nişan alıp dipçik tarafını omzuna kuvvetlice rabt edip otuz üç numaralı tetiği çekmek. ATASE, *OSK.*, Kutu: 12, Gömlek: 149, Belge: 149-1. Winchester tüfeklerinin atışa hazırlanması ile ilgili 1875'te hazırlanan talimat ise şöyledir: Birinci Hareket: Tüfek kundağının dipçik tarafını sağ koltuğunun altına alıp sağ eliyle çantasından fişeği alarak tüfek olur ise on beş filinta olduğu surette on iki adet fişeği fişek vaz' olunacak mahall yayından fişek kovanı borusuna vaz' edilecektir. İkinci Hareket: Sağ elinin baş ve şehadet parmağından ma'adâ olan üç parmağını korkuluk manulesine sokup açacaktır. Açıldığı surette fişek borudan namlu hazinesine dahil olup horozu dahi üst ayağa bineceğinden tekrar parmaklarını çıkarmaksızın manuleyi kapayacaktır. Üçüncü Hareket: Parmaklarını çıkarmayarak nişan alıp dipçik tarafını

bu yeni icat silahların Martini cinsinden 9 Ağustos 1872'de Winchester Kumpanyası'ndan 200.000 adet alınması kararlaştırılmıştır[609]. Miralay Tevfik Bey tarafından Amerika'dan getirilecek ve tanesi 80 şiline mal olacak bu tüfekler ve fişeklerini alabilmek için 820.000 liralık borçlanmaya gidilmiş, bu miktar Mâliye Nezâreti'nce karşılanmıştır[610]. İleride sorunlar yaşanmış ancak iğneli tüfeklerin önemli bir kısmı satın alınmıştır[611]. Mayıs 1873'te bu tüfeklerin Providence Tool Kumpanyası aracılığı ile 500.000'e çıkarılması kararlaştırılmıştır[612]. Nisan 1876'ya gelindiğinde Amerika'ya sipariş edilen Henry Martini tüfeklerinin büyük bir kısmı getirilerek askerlere dağıtılmış ve sipariş 600.000'e çıkarılmıştır[613]. Sultan Abdülaziz'den sonra da geri kalan Henry Martini tüfeklerinin getirilmesine devam edilmiştir[614]. Amerika'dan alınan silahların muntazaman getirilmesine de büyük önem veren Osmanlı Devleti, bu konuda başarılı olanları çeşitli şekillerde ödüllendirmiştir[615].

Mayıs 1876'ya gelindiğinde Hassa Ordusuna bağlı 28 taburun hepsi toplam 22.000 adet Henry Martini tüfeği ile donatılmıştı[616]. Abdülaziz devrinin sonuna gelindiğinde 170.000'i bulan Osmanlı muvazzaf askerlerinin tamamı iğneli tü-

---

omzuna kuvvetlice rabt ederek şehadet parmağıyla tetiği çekecektir. Eğer muallim nefer olur ise tüfeği omzundan itmeksizin manuleyi açıp kapayıp on beş fişek atabilecektir. Muallim nefer olmadığı surette tüfeği omzundan sağ koltuğunun altına alıp manuleyi açıp kapayıp tekrar nişan alıp atacaktır. ATASE *OSK.* Kutu: 12, Gömlek: 150, Belge: 150-1.

[609] ATASE, ORH. Kutu: 2-10, Belge: 194.

[610] *R. C. H.*, No: 1956, s. 1. *A.M.D. U.A.* 58, No: II/149; No: II/85. *A.M.D. U.A.* 62, No: 45. *İ.MMS.* 1827. Aslında Seraskerlikte kurulan komisyon, önceleri Şinayder cinsinden alınmasını düşünürken, bu tüfeklerin bazı aksaklıkları nedeniyle, Haziran 1872'de Martini cinsinden alınmasına karar vermişlerdir. *Bas.*, No: 639, s. 1.

[611] *R. C. H.*, No: 2071, s. 2. *Bas.*, No: 768, s. 1. Amerika'dan satın alınan bu tüfekler için depo görevi görmek amacıyla Maçka'da bulunan Mekteb-i İdadiye mahalline muntazam bir Eslihahâne yapılmasına karar verilmiş, bu yüzden belirtilen mektep öğrencileri Kuleli Kışlası'na nakledilmiştir. A. Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. XIV, s. 65.

[612] *R. C. H.*, No: 2154, s. 1; 2160, s. 1; 2165, s. 2. *A.M.D. U.A.* 62, No: 88. *A.}MKT.MHM.* 455/24, 462/38. *Bas.*, No: 927, s. 1. Gencer, gös. yer.

[613] *C. H.*, No: 2981, s. 1.

[614] 3500 sandık Henry Martini tüfeği gemiye yüklü olarak 29 Ocak 1877 tarihinde Amerika'dan İstanbul'a hareket etmiştir. ATASE, *OSK.* Kutu: 12, Gömlek: 148, Belge: 148-1.

[615] 1873'te Ezdiyan tacire Amerika'dan alınacak tüfeklerin fiyatını kolaylaştırma hususunda ortaya koyduğu çalışmadan dolayı rütbe-i saniye verilmiş (*A.M.D. U.A.* 62, No: 93), yine Nisan 1874'te Amerika'dan tüfek alınması hususunda görevli olan Erkan-ı Harp Miralaylarından Tevfik Bey, başarılarından dolayı Mirlivalığa terfî etmiştir (*A.M.D. U.A.* 63, No: 58. *İ.DH.* 47505).

[616] Belgenin aslı Ek-12'de sunulmaktadır. ATASE, *OSK.* Kutu: 12, Gömlek: 130, Belge: 130-1. 8 Mayıs 1876'da Hassa Ordusu'ndaki askerlere yeni tüfeklerin kullanımını öğretebilmek için Tüfenkhane'de kurs açılmasına karar verilmiştir. ATASE, *OSK.* Kutu: 12, Gömlek: 131, Belge: 131-1.

feklerle teçhiz edilmiştir[617]. Artık ordunun ve askerlerin en gözde silahı iğneliler olmuştur. Nitekim 7 Temmuz 1876'da Karadağ meselesi ile ilgili olarak Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye Ahmed Hamdi Paşa tarafından çekilen bir telgrafta "gönderilecek olan Henry Martini ve diğer iğneli tüfeklerle Karadağ meselesinin az bir zamanda bitirilebileceği" bildirilmiştir[618].

Sonuç olarak, 1870'lerde Osmanlı Devleti'nde artık şeşhâneli tüfekler iyice önem kaybederken yerini iğneli tüfeklere bırakmıştır. Nitekim 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Osmanlı ordusuna dağıtılan silahların miktarı; 315.000 Henry Martini tüfeği, 325.000 Şinayder tüfeği, 39.000 Winchester tüfeği ve 21.000 tabanca olarak belirtilmektedir[619]. Colt Berdan ve Krenka dönüşümlü misket tüfeklerle donatılmış Rus ordularına karşı 1877 Plevne Müdafaasında başarılı olunmasında, Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı askerlerine dağıtılan Martini ve Winchester iğneli tüfeklerinin katkısı büyük olmuştur[620].

3. Diğer Toplar

Sultan Abdülaziz devrinde çoğunluğu şeşhâneli olmak üzere, değişik tarz ve büyüklüklerde genelde icat edenin adıyla isimlenmiş başka toplar da kullanılmıştır. Bu cümleden olarak Amerikalı Gantin adlı bir kişinin icadı olan altı ve on namlulu revolver toplardan 1868'de numuneler alınmış, toplar denendikten sonra 80-100 adet alınması planlanmıştır. Bu toplar Avrupalı devletlerin de dikkatini çekmiş; Rusya 120, Flemenk, Prusya ve Amerika 100'er, Fransa, İngiltere, İspanya, Danimarka, Bavyera ve Avustırya birer adet satın almışlardır. Topların on namlulu olanı 342, altı namlulusu 280 ve demir kundakları 70 liraya, ücreti iki ay içerisinde ödenmek koşuluyla Newyork'ta satışa sunulmuştur[621]. 1869'dan itibaren alınmaya başlanan bu mitralyöz topların Haziran 1870'de Çınarlı Çeşme poligonunda denemeleri yapılmıştır[622].

[617] ATASE, ORH. Kutu: 83, Gömlek: 27, Belge: 27-1.

[618] ATASE, *OSK.* Kutu: 12, Gömlek: 145, Belge: 145-1.

[619] Ali Fuat Örenç, Metin Ünver ve Ali İhsan Gencer, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi, Istanbul* 2008, s.119.

[620] Peabody-Martini tüfeklerinin Osmanlı ülkesine getirtilmesi ve bu konuda Providence Tool Kumpanyası ile olan ilişkiler hakkında geniş bilgi için bkz.: William O. Achtermeier, "The Turkish Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle", *Man At Arms Magazine*, Volume 1, Number 2, pp. 12-21 (March/April 1979). Bu tüfeklerin Plevne Savunmasındaki işlevi hakkında bkz.: Richard T. Trenk, "The Plevna Delay, Winchesters and Peabody-Martinis in the Russo-Turkish War", *Man At Arms Magazine*, Volume 19, Number Four, (August, 1997). Rupert Furneaux, *The Siege of Plevna*, New York 1958. Bu tüfeklerin şekli ve teferruatı için bkz.: Resim Ek 13.

[621] *İ.DH.* 40105. *A.}MKT.MHM.* 409/33.

[622] *C. A.*, No: 334, s. 1. *A.M.D. U.A. 58*, No: I/73.

Tophâne fabrikalarında Armstrong toplar da imal edilmiştir. Bu topların imali için gerekli olan makineler 30 Kasım 1869'da Londra'ya gönderilmekte olan tunç karşılığında yine bu şehirden satın alınmıştır[623]. 1872 senesinde 28 adet Vidvoret topu Erkân-ı Harbiye Miralayı Rıza Bey tarafından her biri edevâtı hariç 40 İngiliz lirasına Londra'dan satın alınmıştır. Mayıs 1873'te de aynı toplar bu kez beş parça edevâtı ile birlikte aynı fiyata denk getirildiğinden 28 adet daha satın alınmıştır[624].

Sultan Abdülaziz devrinde Tophâneye bağlı Erzurum ve Kars Kaleleri başta olmak üzere Anadolu'da bulunan istihkâmların hem tamirlerine hem de yeni toplar gönderilerek kuvvetlendirilmesine özen gösterilmiştir. Kalelere konulan top miktarları ve çeşitleri 20 Mayıs 1869'dan itibaren artırılmıştır. Nitekim bu tarihe kadar kalelere sadece kaval toplar konulması uygun görülmüşken artık belirli miktarlarda kısa ve büyük kaval top ile şeşhâne toplar da sevk edilmiştir. Örneğin bu tarihte Tophâne tarafından Erzurum İstihkâmâtına 50, Kars İstihkâmâtına ise 10 Şeşhâne, 5 Kaval Topu olmak üzere 15 top gönderilmiştir[625].

Sultan Abdülaziz devrinde, Avrupa'nın belirli fabrikalarına top siparişleri verilmiştir. Viyana'da bulunan Brodwell Fabrikası[626] ve özellikle Berlin'de bulunan Krupp Fabrikası bu dönemde Osmanlı'ya top ve alet imal etmişlerdir[627]. Alman Krupp firması Avrupa'nın en büyük silah üreticilerinden birisiydi. Özellikle 30 Yıl Savaşları'ndan sonra Essen'de bir silah firması olarak sivrilmiş, daha sonraki süreçte Avrupa'nın modern "top kralı" olmuştur. 1870'lerden itibaren Rusya, Türkiye, Çin, Japonya, Brezilya, Şili ve Arjantin başta olmak üzere dünyada Krupp topları büyük alıcı bulmuştur[628].

Krupp firmasıyla ilk defa 1860 yılında Aristarcı Bey'in Prusya top sistemini incelemesiyle başlayan ilişkiler, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. İlk top ihalesi 1863 yılında 48 adet sahra topu siparişiyle başlamıştır. Sultan Abdülaziz döneminde Krupp firmasıyla silah ve askeri donatım ticareti hayli ilerlemiştir. Nitekim 1870'lerden itibaren Osmanlı ordusunun ağır silah ithalatında Almanya birinci sırayı almıştır. Almanya'nın Fransa'ya karşı Sedan Savaşı'nı kazanması (1870-1871) ve Alman ordusunun bu savaşta Krupp toplarını kullanması, Krupp

[623] *İ.MMS.* 1571. *A.M.D. U.A. 57*, No: 118.

[624] *İ.DH.* 46428.

[625] Ayrıca bu istihkâmlardaki yerli topçular lağvedilerek zâbitleriyle birlikte 445 nefer olmak üzere Erzurum'da 2 (296 nefer), Kars'ta 1 (149 nefer), toplam 3 Topçu Bölüğü teşkil edilmiştir Bu üç bölüğün senelik masrafı 672.788 kuruş hesap edilmiştir. *İ.DH.* 41196, 45764.

[626] *İ.DH.* 43859.

[627] *A.}MKT.MHM.* 442/72, 448/62, 457/72, 459/58, 460/18. *Y.EE.*, 24/75, 30/2, 30/8. *İ.DH.* 47883, 49084.

[628] Mehmet Beşirli, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, ss. 136-137.

toplarını dünyanın en çok aranılan silahı haline getirmiştir. 1873 yılı ise, 832 topun alınmasıyla en fazla ithalatın yapıldığı yıl olmuştur[629].

1873'te Krupp Fabrikası'nda yaptırılan ve ilk siparişlerden olan 60 adet top; tüm alet, kundak ve kapaklarıyla yaklaşık 4.000 keseye mal olmuştur[630]. 10 Temmuz 1873 tarihinde Kal'a-i Hâkâniye için 500 adet dökme çelik şeşhaneli top 5.374.020 dolara Krupp fabrikasına sipariş edilmiştir[631]. Yine Eylül 1874'te yeni tarz Krupp toplardan 230 tanesi padişah tarafından satın alınarak askerlere hediye edilmiştir[632]. 1876'da ise kale ve istihkâmlara ait Krupp Fabrikası'na sipariş edilen büyük çaplı 500 top, Akdeniz ve Karadeniz istihkâmlarına konulmuştur[633]. Numune olmak üzere bir kısmı dışarıdan getirtilmesine rağmen, Tophâne fabrikalarında da yeni toplar imal edilmiş, bazı dönemler yeni topların dökümü için yabancı mühendisler getirilmiştir[634].

Sonuç olarak 1861-1875 yılları arasında Osmanlı, Krupp firmasından toplam olarak 1.816 adet çeşitli tip ve çaplarda top satın almıştır[635]. Gerçekleştirilen tüm bu teknoloji transferleri sayesinde 1870'lerin sonunda Osmanlı Devleti'nin son kırk yıllık sanayileşme sürecinin teknik ve mekanik açıdan en büyük tedarikçisi konumundaki İngiltere yerini Prusya'ya bırakmıştır[636].

4. Askeri Kıyafetler

Askerin kıyafeti ile vazifesi arasında sıkı bir münasebet olduğu açıktır. Örneğin Sultan III. Selim zamanında Avrupa usulünde yeni bir ordu kurulmaya başlandığı vakit her şeyden önce kıyafetler de yenilenmiş[637]; bu Nizâm-ı Cedîd askerlerine dar mavi şalvar, kırmızı dar ceket, yine kırmızı barata ve pabuç giydirilmiştir[638].

[629] Zengin, *a.g.m.*, s. 140.

[630] *R. C. H.*, No: 2244, s. 1.

[631] ATASE ORH. Kutu: 2-10, Belge: 261.

[632] *C. H.*, No: 2565, s. 1.

[633] *C. H.*, No: 3033, s. 1. Alman Fabrikatör Krupp'un İstanbul vekili Otodinkler, 5 Mayıs 1876'da Krupp adına sunduğu raporda "Sahra toplarından kurşun kablo danesi kullanımından dolayı topların bozulabileceği ve atım tesirlerine halel gelebileceği, bunların yerine bakır çemberli dane kullanılması gerektiğini ifade etmiştir." ATASE, ORH. Kutu: 81, Gömlek: 33, Belge: 33-1. Bu raporun tamamı Belge Ek-13'te sunulmaktadır.

[634] *A.M.D. U.A.* 57, No: 187.

[635] Fahri Türk, Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914, İstanbul 2012, s. 227.

[636] Yıldız, *a.g.e.*, s. 103.

[637] Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 184.

[638] Hayta-Unal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, s. 73.

Bir adamın kıyafetinin değişmesiyle zihniyetinde de değişiklik olacağına inanıldığı için, bundan sonra her askerî ıslahat teşebbüsünde kıyafetler de değiştirilmiştir. Nitekim II. Mahmud zamanında Namık Paşa, askerlerin başını dik tutmalarını sağlamak için ceketlerinin yakalarını sert bir kumaştan yaptırtmıştır[639]. Ayrıca bu dönemde askerlere Sultan III. Selim devrinde başa giyilen "şubara" yerine; alt kısmı dar ancak tepesine doğru genişleyen geniş püsküllü bir fes giydirilmiştir. II. Mahmud, askerlerine elbise olarak bir cins ceket olan *setre*, *nimten* (mintan) ve alt kısmı tamamen pantolon gibi dar ancak üst kısmı daha geniş olan *elifi*; ayakkabı olarak kışları kundura çizme, bayramlarda bir cins mest olan lapçin, yazları ise kalavre giydirmiştir[640].

Askerî elbise ve giyimlerde görülen değişiklikler Sultan Abdülmecid devrinde de devam etmiş; özellikle II. Mahmud'un kullandığı Tunus fesi terk edilerek yerine alt kısmı geniş, üst tarafı dar ve püskülü küçültülerek daha zarif bir görünüm alan bir fes, yine fes ve püskül arasında sarı madenden yapılmış bir ferâhi kullanılmıştır[641].

Sultan Abdülaziz, Tanzimât devrinde ordu için kabul edilmiş olan kıyafeti gösterişsiz bulduğu için Fransızların "Zuhaf" dedikleri Cezayir askeri tarafından kullanılan kıyafeti kabul etti. Bu kıyafet, başta büyük fes ve üzerinde sarık, arkada şeritle işlenmiş salta ve ayakta geniş şalvar, belde kuşak ve bacaklarda tozluktan ibaretti. Fakat bu kıyafetin pratiklikten uzak olduğu anlaşılınca şalvar terk edildi ve onun yerine yukarısı geniş, bacakları ve paçaları dar bir nevi pantolon demek olan "Potur" kabul edildi[642].

Sultan Abdülaziz devrinde askerî kıyafetlerle ilgili geniş bilgi olarak şunları belirtebiliriz: Genellikle zâbitler lâcivert çukadan beli büzmeli ve göğsü bir sıra düğmeli setre, itfâiye zâbitleri ise bir sıra düğmeli kısa bir nimten giyerlerdi. Setrenin zihleri (şeritleri) Saf Piyâde Alayı zâbitleri ile Süvâri Topçu, İtfâiyye ve Zabtiyye'de kırmızı; Talî'a Taburları zâbitlerinde yeşil ve İstihkâm'da mavi idi. Zâbitlerin pantolonları da lacivert çukadan yapılır ve setre zihleri renginde zihli olurdu. Bu zih Süvârî, Topçu zâbitleri pantolonlarında enli, diğer zâbit pantolonlarında ince idi. İtfâiye zâbitleri pantolonlarında ise ortadaki ince, iki taraftakiler enli olmak üzere üç adet kırmızı zih bulunurdu[643].

Ümerâ ve zâbitlerin rütbeleri Sultan Abdülmecid devrinde benimsenen usul üzere kolları üzerindeki sırmalı şeritler ile ayırt edilirdi. Armûdî şeklinde olan

[639] Karal, gös. yer.

[640] Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", İ.Ü.E.F., (1981), ss. 536-543.

[641] M. Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 44.

[642] Karal, gös. yer.

[643] M. Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 46.

kol kapağı kenarınca dikilip uçları dar bir zâviye teşkil etmek üzere birleşen bu şeritler, Sultan Abdülmecid devrine göre daha enli idi. Paşaların setrelerinde rütbe alameti olan bu şeritlerin uçları bir bütün teşkil edecek surette birleştirilip, adetleri Mirlivâlarda iki, Ferîklerde üç, Müşîrlerde ise dört idi.

Erkân ve ümerâya mahsûs büyük üniformada setrenin yaka ve kol kapakları ve iki taraflı olarak göğsü (bkz. Resim Ek 10, Piyâde Mirlivâsı) tamamen sarı sırma işlemeli idi. Büyük üniformayı giydiklerinde piyâde erkânı som ve piyâde ümerâsı saçaklı apolet takarlardı. Süvârî ile Topçu erkân, ümerâ ve zâbitleri, büyük üniformalarında apolet kullanmayıp küçük üniformalarında olduğu gibi burma gaytanda ispalet (spolet) kullanırlardı. Bu spoletler erkân ve ümerâ için sarı sırmalı, zâbitler için kırmızı ipekli gaytandan yapılır, Kolağaların spoletleri sırmalı ve ipekli gaytandan karışık olarak teşkil edilirdi[644].

Genelde erkân, ümerâ ve zâbitler, kabzası sipersiz, eğri ve meşin kınlı bir kılıç takarlardı. Kılıç kayışları, Sultan Abdülmecid döneminde olduğu gibi setrenin üstünden bağlanıp rütbeye göre sırmalı veya siyah meşinden yapılırdı. Zâbitlerin tümü sınıf farkı olmaksızın başlarına fes takarlardı. Abdülaziz devrinde ferâhîlerin kullanımı terk edilip asker püskülleri topuz başlı imal edilerek mülkiye püskküllerinden ayırt edilmişti. Askerî neferler de genelde başlarına fes takarlarsa da fesin şekli neferlerin mensup olduğu askerî sınıfa göre değişiklik gösterdiği gibi; her ordunun birinci ve ikinci zuhaf alayları fesin üstüne (bkz. Resim Ek 10, I. ve II. Zuhaf Alayları Neferleri) beyaz veya yeşil sarık da sararlardı[645].

Askerî neferlerin elbiselerine gelince: 1. ön tarafı açık ve kenarlarıyla dikiş yerleri hurçlu yani yün şeritlerle müzeyyen bir nimtenden, 2. bu nimtenin altına giyilen ve yan taraftan kopçalanıp (iliklenip) dikiş yerleriyle göğsü yine hurçla tezyîn edilen bir câmedândan, 3. baldırdan yukarısı geniş ve ondan aşağısı dar olan bir şalvardan, 4. bele sarılan kırmızı veya mavi bir kuşaktan, 5. ayakkabı ile şalvarın paçaları üzerine giyilen bir beyaz tozluktan ibâret idi. Elbisenin çukaları genellikle lâcivert olup yalnız zabtiyelerde yeşil ve Arnavutluk'ta ise tamamen kırmızı idi. Elbisede süslemesinden olan hurç şeritleri, her ordunun Birinci Zuhaf Alaylarına mensup neferlerin elbisesinde sarı; Birinci ve İkinci Süvârî Alayları neferlerinde siyah; Talî'a Taburları neferlerinde yeşil ve diğer alaylar neferlerinde genelde kırmızı idi. İtfâiye neferleri kısa ve göğsü üzerinde düğmelenir bir nimten ile kırmızı enli zihli bir pantolon ve ayaklarına bir pot çizme giyerlerdi.

İstanbul'da bulunan Çerkes Alayı efrâdı (bkz. Ek 10, Çerkes Alayı Neferi) kenarları sarı sırma hurçlu bir Çerkes elbisesi; başlarına ise ön tarafı beyaz madenden yapılmış bir hilâli hâvî Çerkes kalpağı giyerlerdi. Kazak Alayı efrâdı

[644] *A.g.e.*, ss. 46-47.

[645] *A.g.e.*, s. 47.

(bkz. Resim Ek 10, Kazak Alayı Neferi) ve Dragon Alayı zâbit ve neferleri dahi (bkz. Resim Ek 10, Dragon Alayı Neferi) üniforma giyerlerdi.

Askerî neferler, kasatura veya kılıç kayışlarını bellerindeki kuşağın üstünden bağlarlar; Çerkes Alayı neferleri ise, bellerinde biri büyük diğer küçük iki kama taşırlardı[646]. Gerek zâbitler gerekse askerî neferler, (bkz. Resim Ek 10, Şinilli Zâbit) başlıklı ve kırmızı astarlı bir şinil giyerlerdi. Şinil giydikleri vakit erkân, ümerâ ve zâbitlerin rütbeleri, düğmelerin renk ve adetleriyle ayırt edilirdi. Müşîrler üç sarı sırmalı, Ferikler iki sarı sırmalı ve bir siyah ipekli, Mirlivâlar bir sarı sırmalı ve iki siyah ipekli, Miralaylar üç kırmızı ipekli, Kaymâkâmlar iki kırmızı ve bir siyah ipekli, Binbaşılar ise bir kırmızı ve iki siyah ipekli düğmeler takarlar; Kolağaları üç, Yüzbaşılar iki, Mülâzımlar da bir siyah ipekli düğme kullanırlardı. Küçük bir fevcî şeklinde olan bu düğmelerin altında avniye kaputlarında olduğu gibi siyah ipekten birer gül bulunurdu[647].

Erkân, ümerâ ve zâbitler, nevresim kaputlar giyerlerdi. Bu kaputlardaki rütbe farkları, omuzlara konulan apoletler üzerindeki sırmalı şeritlerden anlaşılırsa da; apoletleri kırmızı olmayıp kaput çukası cinsinden imal edilir ve paşalara mahsus olanlarının zemini tamamen sırmalı bulunurdu[648].

Emekli olan askerler de çeşitli tören-protokollere katılabilmelerinden dolayı, törenler esnasında silah altındaki görevlilerle ayırt edilebilmeleri için resmî elbiselerinde bazı hususlara dikkat etmeleri konusunda Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Mart 1864'te bazı kararlar almıştır. Buna göre: "Ümerâ ve askerî zâbitânın giyecekleri üniformada setrîlerinin yalnız omuzlarında kış paltolarında olduğu gibi birer lampaza bulunacaktır. Müşîr, Ferîk ve Mirlivâ Paşaların lampazaları sırma şeritten ma'mûl olarak müşîrlerin lampazaları üzerlerine ikisi altta birisi yukarıda üçer adet, ferîk lampazalarına bir hat üzere ikişer ve Mirlivâ paşaların lampazalarına yalnız birer adet yıldız konulacaktır. Miralay ve Kaymakâm Beyler ile Binbaşı ve Alay Eminlerinin *lampazaları etrafı sırma şeritten zihli olarak kırmızı çukadan ma'mûl olup, Miralay Beyin lampazalarına üçer, Kaymakâm Beylerine ikişer ve Binbaşılarınkine birer adet yıldız konulacak, Alay eminlerinin lampazaları ise yıldızsız olacaktır. Kolağası, yüzbaşı ile mülâzım-ı evvel ve sânîlerin lampazaları etrafı kırmızı zihli olarak setrîleri renginde yani lacivert çukadan ma'mûl olup bunlardan Kolağalarının lampazalarına üçer, Yüzbaşılarınkine ikişer ve mülâzım-ı evvellerinkine birer beyaz yıldız konulacak, mülâzım-ı sânîlerinki yıldızsız olacaktır. Bayram üniforma-*

[646] Sultan Abdülhamid zamanında Hamidiye Süvârileri de aynen Sultan Abdülaziz devri Çerkes Alayı neferleri gibi bellerinde biri küçük ve biri büyük olmak üzere iki kama taşımışlardır. M. Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 48.

[647] M. Şevket Paşa, *a.g.e.*, ss. 47-49.

[648] *A.g.e.*, s. 49. Burada ele alınmış olan Sultan Abdülaziz devri askerî kıyâfetlerinin resimleri için tezin sonunda yer alan Resim Eklere bakılabilir (Resim Ek 10).

sının giyilmesi lazım gelen yerlerde emekli zâbitler, sahip oldukları rütbenin bayram üniformasını giyecek, fakat apolet yerine belirtilen lampazaları takacaklardır. Adı geçen ümerâ ve zâbitlerin her biri askerî prestiji sarsmamak kaydıyla âvâm kıyafetinde gezebilirler ancak askerî kıyafet giymek istediklerinde ise bu hususlara dikkat etmek zorundadırlar. Her ne zaman askerî elbiselerini giyerlerse kılıçlarını da takmalıdırlar."[649]

Askerî doktor personelleri hangi rütbeye sahipse o kıyafeti giyerler, kollarına alametleri olan şeritleri, omuzlarına ise lampazalarını takarlardı. Rütbesiz sağlık hizmetlileri kollarına bir şey takmazlar, ancak sınıflarını belli etmek için omuzlarına lampaza takarlardı. Doktor, cerrah ve eczacılardan Miralay, Kaymakâm ve Binbaşı rütbelerinde olanların kol ve yakaları sırma işlemeli olur, kol işlemesinin üst tarafına rütbe şeritleri konulur ve apolet yerine lampaza takarlardı[650].

Başkent İstanbul'da bulunan tüm askerler, resmî hizmetleri dışında siyah çukadan adi elbise ve fes, yazları ise beyaz pantolon giyebilirlerdi. Ancak bu şekilde serbest kıyafetler giyen ümerâ ve zâbitler, yanlarında yaver ve çavuş götüremezlerdi[651]. Ümerâ ve zâbitlerin resmî hizmetleri dışında sivil kıyâfetle gezinebilmeleri izni, 1872 senesi başlarından itibaren kaldırıldı[652]. Asker yahut askerî öğrenci olmayanların ise, tam tersine, askerî kıyafetle gezdikleri tespit edildiğinde mahkemeye çıkarılarak ifadeleri alınırdı[653]. Askerî elbise ve silahların kontrolü ve düzenlenmesi ile ilgili 1875'te Seraskerliğe bağlı "Mühimmât-ı Harbiyye Nezâreti" kuruldu[654].

Askerî elbise ve dokuma eşyaların yapımına gelince Abdülaziz devrinde şunları görmekteyiz: Hassa Ordusu ile Süvârî ve Topçu Alaylarının ihtiyacından olan kıl dokuma eşyaların imâlâtının her sene esnafa taahhüt ettirilmesi usulü vardı. 1864'te bu uygulamadan vazgeçilerek bu işin askerî idareye devredilmesi kararlaştırılmıştır. Bu yüzden görevlendirilen Hassa Ordusu Erkanından Mirlivâ Yusuf Paşa, Üsküdar'da 10 atölyeli kıl dokuma eşya fabrikası teşkil ettirmiş, bu fabrika 21 Temmuz 1864'te faaliyete geçmiştir[655].

Sırmakeş esnafının 1860'lara gelindiğinde 20-30 senedir işleri yolunda gitmemekteydi. Bu yüzden araştırma yapmak üzere oluşturulan komisyon tarafından

[649] *T. V.*, No: 741, ss. 1-2. *C. A.*, No: 10, ss. 1-2.

[650] *C. A.*, No: 8, s. 2.

[651] Bu durum 26 Aralık 1869 tarihinde Cerîde-i Askeriyye'de yayınlanan 7 bendlik "Dersaâdet'te Bulunan Bi'l-cümle Erkân ve Ümerâ ve Zâbitân-ı Askeriyye'nin Hizmet-i Cünûdiyye Hâricinde Elbise-i Âdiyye İktisâ Edebilmelerine Dâir Kararnâmede ilan edilmiştir." *C. A.*, No: 310, s. 1-2.

[652] A. Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. XIII, s. 54.

[653] *C. H.*, No: 2728, s. 3.

[654] *C. H.*, No: 2951, s. 1.

[655] *T. V.*, No: 762, s. 2.

1866'da: "Her sınıf rütbeli asker, zâbit ve zabtiyenin yaptıracağı üniforma, kılıç, şerit, apolet, kordon, püskül ve bunlara benzer eşyaların çarşıda yapılanlardan daha kaliteli ve hesaplı şekilde Simkeşhâne-i Âmire'de i'mâl ettirilmesi"ne karar verilmiştir[656]. Buna göre kara ordusu ümerâ ve zâbitlerine ait üniformaların üç yaldızlı sırmadan olmak üzere, Şimkeşhânede yapıldığı fiyatlar 1867'de şu şekilde belirlenmiştir (kuruş hesabıyla)[657]:

Tablo 16: 1867'de kara ordusu ümerâ ve zabitleri için Simkeşhâne'de yapılan üniformaların fiyatları

	Piyâde	Süvârî	Topçu	Erkân-ı Harbiye	İstihkam
Serasker	2.860				
Müşîr	1.683				
Mirlivâ	822	1.209	1.209	1.030	1.209
Miralay	410	667	667	636	667
Kaymakâm	-	656	656	624	654
Binbaşı	335	496	496	530	496
Alay Emini	328	489	489	-	Kuruş

Simkeşhâne tarafından çıkarılan apolet fiyatları ise: Ferîk 1350, Liva 1280, Miralay 935, Kaymakâm 825, Binbaşı 825, Alay Emini 825, Kolağası 650, Yüzbaşı 650, Mülâzım-ı Evvel ve Sânî 650 kuruştur[658]. Tüm bunların yanında Sultan Abdülaziz devrinde, çoğunluğu sırmadan yapılmak üzere düğme, apolet köprüsü, kol şeridi, çete, kılıç kayışı şeridi, elbise püskülü, gaytanlı püskül, pantolon şeridi ve kordon fiyatları da Simkeşhâne tarafından belirlenerek üretilmeye başlamıştır[659].

Sultan Abdülaziz, sapa bir yerde olan ve ticari gelirleri azalan Sarraçhâne esnafına da sahip çıkmış, talepleri üzerine şirket kurmaları sağlanmış ve askerî malzemelerden olan eğer, başlık, palaska ve çanta takımlarının yapımı buraya havale edilmiştir. Bu döneme kadar 33 muvazzaf askerin bulunduğu Dikimhâne'de imal edilen eğer ve takımları, daha kaliteli ve hesaplı yapılmak ayrıca Dâr-ı Şûrâ-yı

[656] "... her sınıf ashâb-ı rütbe ve ümerâ ve zâbitân-ı askeriyye ve zabtiyyenin yaptıracağı üniforma ve bazı devâirin i'mâl ettireceği sırmalı eşyâ-yı mütenevvi'anın devletçe bir mahalde yaptırıldığı misillû Simkeşhâne-i Âmire'de i'mâl ettirilmesi... ve bahaları dahi bir râddede bulunması..." *T. V.*, No: 860, s. 1. *C. A.*, No: 139, ss. 1-2.

[657] *T. V.*, No: 876, s. 2; 877, s. 2. *C. A.*, No: 173, ss. 2-3; 174, s.s 2-3.

[658] *T. V.*, No: 878, s. 2.

[659] *T. V.*, No: 879, ss. 2-3. *C. A.*, No: 192, s. 3; 193, s. 3; 194, s. 3; 195, ss. 2-3; 200, s. 3. Simkeşler Şirketi tüm girişimlere rağmen yine de tam olarak faaliyete geçirilememiştir. Onsoy, *a.g.e.*, s. 103.

Askerî tarafından denetlenmek koşuluyla Sarraçhâne Şirketi'ne yaptırılmıştır[660]. 1867 tarihinde Şirket-i Sarraciye-i Osmâniye, Müşîr bineği eğer ve başlığı tüm takım için 2.997; Ferîk bineği eğer ve başlığı tüm takım için ise 2.423 kuruş fiyat belirlemiştir[661].

1868'e gelinceye kadar askerî elbise, çamaşır, ayakkabı ve diğer askerî levazım için gerekli olan malzeme uzak bölgelerden gelen tüccarlardan satın alınırdı. Bu malzemeler İstanbul'da imal edilerek, ordu merkezlerine gönderilirdi ki, devlet parası dışarı aktığı gibi devlet için gereksiz nakliye masrafı da ortaya çıkardı. Oysaki Osmanlı'da askerî levazım üretimi için gerekli olan tüm malzeme bulunmaktaydı. Örneğin malzeme sıkıntısının yaşanmadığı Şam'da bulunan V. Ordu merkezi bile kendi elbiselerini ve levazımını kendi imal etmiyordu. Fakat VI. Ordu ve Bosna Nizâmiye Alayları kendi levazımlarını kendileri yapmaktaydılar. Böylece hem askerler gerekli elbise vesâireye hemen sahip olabiliyor, hem devlet için ek nakliye masrafı ortaya çıkmıyor, hem de malzeme temin eden bölge insanı kar elde ediyordu. Haziran 1868'den itibaren elbise ve çamaşır gibi askerî levazımın İstanbul tarafından belirtilen fiyat ve kalitede bizzat ordu merkezlerinde yapılması kararlaştırılmıştır. Bu kararı almanın en önemli sebebi, Osmanlı ülkesinde hammaddenin yoğun olması ve bunların kullanılarak paranın dışarı çıkmasının engellenilmek istenmesidir[662].

1864-1867 senelerinde asâkir-i şâhâne için imal edilen elbise ve sâirenin fiyatları şu şekildedir[663]:

[660] *T. V.*, No: 889, 25.08.1867, ss. 3-4; 945, s. 1. Bunun gibi Debbağ ve Düğmeci esnaflarının da Avrupa tarzında üretim yapabilmeleri için 1868'de Şirket-i Debbağiyye ve Şirket-i Düğmeciyye adlarıyla şirketleşmeleri sağlanmıştır. *T. V.*, No: 919, ss. 1-2; 920, ss. 1-2; 953, s. 1; 966, s. 1.

[661] *T. V.*, No: 891, s. 3. Neticede gösterilen bütün gayret ve çabalara rağmen Saraçlar Şirketi işlerini de daha da iyileştirmek mümkün olmadı. Onsoy, *a.g.e.*, s. 108. Saraçhâne Şirketi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: M. Çağatay Uluçay, "Saraçhâne, İ. Ü. Tarih Dergisi, S. 5-6, İstanbul 1951-52.

[662] *İ.DH.* 40124. Aslında 1861'de Sultan Abdülaziz'in tahta çıkması ile "Ordular için yaptırılan elbiselerin bundan böyle kendi mevkilerinde yapılması emri verilmişti. Ancak bu tarihe kadar uygulama alanı bulamamıştı." *A.MD. UA.* 49, No: 5. 22 Kasım 1870'e kadar çok emek harcanarak masraflı ve gayr-ı muntazam bir şekilde VI. Ordu merkezinde üretilen askerî elbise ve eşyalar ile askerî ta'yînât için gerekli olan un için yeni makineler satın alınmıştır. Bu ordunun ihtiyacı olan günlük 300 metre çuhayı ve 800-900 metre bezi dokumak, ayrıca yine günlük 10.000 kıyye miktarı un elde edebilmek üzere üç çeşit makine ile 80 beygir kuvvetinde biri küçük diğeri büyük iki vapur makinesinin İngiltere'de yaptırılması kararlaştırılmıştır. 10.500 liraya Londra'da teslimi konusunda pazarlık yapılmış olan bu makineler ve bunlar için Bağdat ile Kâzımiye arasında yapılacak yerin, ayrıca nakliyesinin toplam masrafı 16.000 lira akçe tutmuş, bu miktar vilayet sandığından karşılanmıştır. *İ.DH.* 43370.

[663] *İ.DH.* 40124.

Tablo 17: 1864-1867 senelerinde asâkir-i şâhâne için imal edilen elbise ve sâirenin fiyatları

Elbise ve Malzemenin Adı	Fiyatı Kuruş + Para	
Neferlere özel 1 takım nimten, bilek, şalvar ve tozluk	152	3
Amerikan gömlek	8	3
Amerikan işi	6	13
Fuğlu kundura	34	7
Çizme	50	2
Şinil	97	8
Kilim	23	17
Kuşak	9	10
Zâbit Çukası	40	1
Zâbit Şinili	226	15
Çorap	3	11
Ma'mûlen mübayaa olan şinil	86	3
Redîf için satın alınan elbise bedeli (1867 senesinde)	114	-

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Sultan Abdülaziz devrinde askerî kıyafetlerin yenilenmesi konusunda düzenlemeler yapılmış, elbisede yerli üretime ve masrafların azaltılmasına önem verilmiştir. Ayrıca Avrupa ülkelerinin yakından takip edilmesi ile askerî donatım ve silahlanmanın hız kazanması sonucunda; Osmanlı Kara Kuvvetleri techîzât yönünden iyi bir noktaya gelmiştir. Bu dönemde devlet, herhangi bir savaşla yüz yüze gelmemesine rağmen, çeşitli isyan ve etnik kımıldamalarla uğraşmış; Mekke'nin güneyinde devlete uzun süredir itaatini bildirmeyip isyan üzere olan Asîrlular başta olmak üzere[664], ülke içerisindeki isyan ve eşkıyalık hareketleri, yeni techîzat ve silahlarla bastırılabilmiştir[665].

[664] *T. V.*, No: 830, ss. 1-2. *Bas.*, No: 247, s. 1; 327, ss. 1-2; 341, s. 1. *H. V.*, No: 155, s. 1.

[665] ATASE, OSK; Kutu 11, Gömlek 213, Belge 213-1. ATASE, OSK; Kutu 12, Gömlek 168, Belge 168-1. *T. V.*, No: 1157, s. 1; 1165, s. 2. *İ.DH.* 36233, 38675.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ASKERİ SAĞLIK HİZMETLERİ

I. Askerî Hastâneler

XV. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde Sultan Yıldırım Bayezid'in Bursa'da yaptırdığı hastaneden başka herhangi bir sağlık evi bulunmamaktaydı[666]. Ancak XVI. ve XVII. yüzyıllarda sınırlarını genişleterek dünya tarihinin en büyük devletlerinden biri haline gelen Osmanlı Devleti'nde, eski Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi; halk, ordu ve saray mensupları için bîmâristan, bîmârhâne, tımarhâne, şifâhâne veya dârüşşifâ adlarıyla birçok hastane tesis edilmiştir. Nitekim askerî anlamda XVI. yüzyılda İstanbul Kasımpaşa Tersânesi'nde Sakızağacı ve Aynalıkavak Hastaneleri; Girit, Basra ve Preveze'de bahriye hastaneleri faaliyet gösterdiği gibi Gemlik, İzmit, İznik, Rusçuk, Tulci, Vidin ve Süveyş tersanelerinde de çalışanlara hizmet veren hastaneler yer almaktaydı[667].

Batılılaşma hareketlerinin başlamasından sonra, özellikle XIX. yüzyılın başında, Avrupa tarzında modern hastaneler ve tıp tahsîli için eğitim hastaneleri açılmaya başlamıştır. Bu yüzyılda daha çok I. Ordu askerlerine İstanbul'da hizmet veren irili-ufaklı birçok askerî hastâne vücuda getirilmiştir. Kaynaklarda farklılıklar olmasına rağmen bu hastânelerin kuruluş tarihlerini ve isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: 1799 Levend Çiftliği Hastânesi, 1809 Taksim Topçu Askerî Hastânesi, 1828 Cepehâne Hastânesi, 1832 III. Alay Hastânesi, 1834 Hassa Askerî Hastânesi, 1835 Tophâne Hastânesi, 1835 Humbarahâne Hastânesi, 1836 Maltepe Hastânesi, 1837 Tersâne Hastânesi, 1840 Ahırkapı Kışlası Hastânesi, 1840 Davut Paşa Askerî Hastânesi, 1840 Râmi Askerî Hastahânesi, 1841 Toptaşı Askerî Hastânesi, 1841 Bâb-ı Seraskerî Hastânesi[668].

[666] Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askeri Hastaneler*, C. III, I. Kitap, s. 1.

[667] Arslan Terzioğlu "Bîmâristan", *T.D.V. İ.A.*, C. 6, s. 173. Bîmâristân (resmî kayıtlarda bîmârhâne, halk dilinde tımârhâne) hastâne karşılığı kullanılan bir kelime olup sonraları "akıl hastalarının tedâvi edildiği yer anlamında kullanılmıştır. Dârüşşifâlar (mâristânlar) ise hastâne karşılığı olmakla beraber aynı zamanda bir tıp dersânesi görevi görmüşlerdir. Tıp eğitimi almak isteyenler buralarda hem nazarî hem amelî dersleri tahsîl etmişlerdir." Pakalın, *a.g.e.*, C. I, ss. 233-234; 404. Osman Şevkî, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi*, ss. 110-111.

[668] Bedi N. Şehsuvaroğlu, İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız, ss. 64-65. Kemal Özbay, "Türk Asker Hekîmliği Tarihi ve Askerî Hastâneler adlı eserinin III. Cilt I. Kitabı sayfa

İstanbul'da kurulan bu askerî hastânelerden daha fazlası Anadolu, Rumeli ve diğer Osmanlı ülkelerinde de ihdâs edilmiştir. **II. Ordu** için: Edirne Merkez, Kırkkilise, Dimetoka, Dedeağaç, Gümülcine, Kırcaali, Şumnu, Rusçuk, İslimye, Tırnova, Vidin ve Plevne; **III. Ordu** için: Manastır Merkez, Selânik, İşkodra, Üsküp, İzmir, Bosna-Hersek, Kozana, Kosova, Mitroviçe, Mostar, Niş, Preveze, Serez, Seniçe, Yanya, Yenipazar, Debre ve Taşlıca; **IV. Ordu** için: Erzincan, Erzurum, Elaziz, Kars, Sivas, Diyarbekir, Van ve Trabzon; **V. Ordu** için: Şam Merkez, Beyrut, Halep, Hama, Humus, Sayda; **VI. Ordu** için: Bağdat Merkez, Hulle, Süleymâniye, Kerkük ve Musul; **VII. Ordu** için: San'a Merkez, Hudeyde, Asir Ebha, Tâif, Mekke, Trablusgarp, Bingazi, Girit Kandiye, Hanya, İskenderiye ve Cidde Hastâneleri hizmet vermiştir[669]. Bu hastânelerden bazıları Sultan Abdülaziz devrinde faaliyete geçirilmiştir ki bunlardan en önemlileri; Kasım 1861'de Bâb-ı Zabtiyye Hastânesi[670], Kasım 1869'da Bosna Askerî Hastanesi[671], VII. Ordunun kurulmasını müteâkip Ocak 1874'te 150 yataklık San'a Askerî Hastânesi[672], Şubat 1876'da da Mostar Askerî Hastânesidir[673].

Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul'da da Haydarpaşa başta olmak üzere Maltepe, Gümüşsuyu; Liman-ı Kebîr, Zeytinburnu, Kuleli ve Seraskerlik Askerî Hastaneleri faal olarak görevlerini sürdürmüştür[674]. Bu hastanelerden Haydarpaşa, Hassa Ordusu'na bağlı iken[675]; Gümüşsuyu, Liman-ı Kebîr ve Zeytinburnu Hastaneleri Tophâne idâresi altında faaliyet göstermiştii[676]. 1870'te hasta kapasitesi ve personeli en fazla olan Haydarpaşa Hastanesi'nde 9 tabip, 8 cerrah, 11 eczacı olmak üzere toplam 28, Kuleli ve Seraskerlik Hastaneleri'nde 14'er, Maltepe

3'te bazılarının kuruluş tarihlerini farklı belirterek diğer askerî hastânelerin adını da saymıştır. Buna göre: Tersâne Hastânesi 1804, Cephâne H. 1808, Tophâne H. 1828, III. Alay 1832 (aynen), Mâbeyn H. 1834, Hassa Askerî H. 1834 (aynen), Bâb-ı Seraskerî H. 1834, Humbarahâne H. 1835 (aynen), Maltepe H. 1836 (aynen), Liman-ı Kebîr 1838, Ahırkapı H. 1840 (aynen), Râmi Askerî H. 1840 (aynen), Tarabya H. 1842, Haydarpaşa H. 1845, Gümüşsuyu H. 1847, Gülhâne-Demirkapı H. 1848, Kuleli H. 1848, Zeytinburnu H. 1848.

[669] Özbay, *a.g.e.*, ss. 4-5.

[670] A.}*MKT.MVL.*, 135/64.

[671] *A.M.D. U.A. 57*, No: 273.

[672] *İ.DH.* 47099. *A.}MKT.MHM.* 467/68, 469/73.

[673] *İ.DH.* 50076.

[674] *D. S.* 1290 (1873), Def'a 28, s. 105. Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, s. 151.

[675] Askerî Hastaneler bağlı bulundukları ordunun askerlerine hizmet vermelerinin yanında acil durumlarda başka askerlerin tedavilerini de üstlenmişlerdir. Nitekim 1866'da Girit'te eşkıya ile yapılan muharebede yaralananlar Haydarpaşa Hastanesi'nde tedaviye alınmıştır. *C. A.*, No: 147, s. 1.

[676] *S. A.* 1287 (1870), ss. 427-428. *A.M.D. U.A. 52*, No: 341.

Hastanesi'nde 22 sıhhî memur görev yapmaktadır[677]. Yine aynı tarihte Tophâneye bağlı hastanelerde bulunan sıhhî memur sayısı ise şu şekildedir: Gümüşsuyu Hastanesi'nde 6 doktor, 2 eczacı, 2 cerrah ve 1 aşıcı olmak üzere toplam 11; Liman-ı Kebir Hastanesi'nde 1 doktor; Zeytinburnu Hastanesi'nde 2 doktor, 2 Eczacı, 1 cerrah olmak üzere toplam 5 görevli[678].

Taşrada bulunan askerî hastânelerde merkez askerî hastânesi, ordunun merkezi olan şehirde yer alırdı. Örneğin, III. ordu merkez hastânesi Manastır'da, V. ordununki Şam'da, VI. ordununki Bağdat'ta idi. Askerler için hastane bulunmayan ya da muayene aksaklıklarının olduğu vilâyetlerde bu eksiklikler acilen giderilmeye çalışılırdı. Nitekim askerî hastanesi bulunmayan Erzurum'da bölge askerlerinin tedavi ve muayeneleri için Ağustos 1864'te Emin Paşa'nın Erzurum'da olan konağının hastane yapılmasına karar verilmiştir[679].

Sultan Abdülaziz devrinde, İstanbul ve vilayetlerin hastane-personel eksikliğinin giderilmesi ve tamirlerinin yapılması çalışılmaları yanında[680], hastanelerin araç-gereçlerinin noksansız olması ve yenilenmesine de önem verilmiştir. 1864'te Tophâne Askerî Hastaneleri için özel hasta sedyeleri ile ordu merkez hastanelerinde bulundurulmak üzere özel yaylı arabalar Tophâne'de imal edilmiştir[681]. Yine Şubat 1876'da hasta askerlerin taşınabilmesi için hastanelere yeni model sedyeler satın alınmıştır[682].

[677] *S. A.* 1287 (1870), ss. 79-80. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasını müteakip 1828'de II. Mahmud, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu süvarileri için Kuleli'de bir kışla inşa ettirdi. Bu kışla 1837-1842 yılları arasında kolera salgını esnasında karantina binası olarak kullanıldı. 1845-1847 yıllarında yeniden inşa edilen kışlanın yanına bir de hastane yaptırıldı. Kuleli Kışla ve Hastanesi, 1853-1856 yıllarında müttefik askerlerce kullanıldı. Savaşın sonunda tahrip olmuş olan kışla, Sultan Abdülaziz devrinde kâr-gir olarak yeniden inşa edildi. Cenap Çürük, "Kuleli Askerî Lisesi", *T.D.V. İ.A.*, C. 26, s. 355.

[678] *S. A.* 1287 (1870), s. 427-428.

[679] *A.M.D. U.A. 52*, No: 97.

[680] Sultan Abdülaziz devrinde Eylül 1861 ve Ağustos 1869'da Haydarpaşa Hastânesi (*İ.DH.* 32041, 41568, *A.M.D. U.A.* 57, No: 22), Kasım 1864'te Hama Askeri Hastânesi (*A.} MKT.MHM.* 316/1) , Mayıs 1867'de Gümüşsuyu Hastânesi (*İ.DH.* 39174), Kasım 1869'da Maltepe Askeri Hastanesi (*A.M.D. U.A. 57*, No: 282, *İ.DH.* 41972), Temmuz 1869 ve Mart 1870'de de Kuleli Kışlası Hastanesi (*A.M.D. U.A. 57*, No: 414, *İ.DH.* 41390, 42407) tadilâttan geçirilmiştir.

[681] "Tophâne-i Âmire'de askeri hastahâneleri için mahsûs hasta sedyeleri ve bi'lcümle ordu-yu hümâyûnlar merkez hastahânelerinde bulundurulmak üzere mahsûs yaylı arabalar i'mâl olunmakta olduğu ..." *T. A.*, No: 491, s. 2.

[682] "Asâkir-i şâhânenin hastagânının nakli için bu def'a yeni bir sedye ihdâs olunmuş olduğundan lâzım gelen modeli Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskeri'ye takdîm kılınmış ve bu modelin Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri'den kabul kılındığı işitilmiştir." *C. H.*, No: 2999, s. 1.

Sultan Abdülaziz devrinde görev almış olan Başhekimlerin listesi tespit edilebildiği kadarıyla şu şekildedir[683]: Hassa Ordusu, 1863 Atâ Bey, 1866 Akif Bey, 1867 Emin Bey, 1872 Râşid Bey; II. Ordu, 1866 Ahmed Bey, 1872 Hasan Bey, 1873 Hasib Bey; III. Ordu, 1866 Mustafa Bey, 1870 Hacı Atâ Bey, 1875 Mehmed Bey; IV. Ordu, 1866 Hasip Bey, 1871 Salih Zeki Bey, 1874 Yusuf Bey; V. Ordu, 1876 Hacı Salih Bey; VI. Ordu 1875 Ömer Bey; VII. Ordu, 1875-1876 Ahmed Sait Bey (ismi belirtilenlerin hepsi Miralay rütbelidir).

Sultan Abdülaziz'in ilk senelerinden itibaren padişahın özel tabipliği ve Umûm Hastaneler Nazırlığı görevini yürüten Marko Paşa[684], Temmuz 1861'de Serasker inhâsı ile Livâlık[685], Mayıs 1864'te ise Feriklik rütbesini almıştır[686]. Aynı tarihte padişahın baş hekimliği (Ser-etibbâ-i Şehriyârî) vazifesine getirilen Marko Paşa[687], ilerleyen senelerde Umûr-ı Sıhhiye-i Askeriye Nazırlığı[688], Tıbbiye ve Mekteb-i Tıbbiye Nâzırlığı görevlerini de yerine getirmiştir[689].

Marko Paşa, Umûm Hastâneler Nazırlığı görevi sırasında hastanelerin çalışma ve disiplinlerini kontrol altına almaya çalışmıştır. Nitekim Ocak 1862'de askerî hastanelere bir nizam göndererek şu kararları almıştır: Askerî hastanelerde görevli olan doktorlar, sabah ve akşam muayenelerinden önce baştabibin odasında en az 15 dakika toplantı yapacaklar, bu toplantıda baştabip hastaların muayene saatlerini belirleyecek, toplantı sonunda doktorlar hastalarının koğuşlarına gidecek, bu sırada baştabip de onlara nezaret edecektir. Ayrıca her askerî hastanede baştabibin başkanlığında toplanan bir "Meclis-i Tabâbet" oluşturulacak ve buralarda askerlerin sıhhati ile ilgili yapılması gereken ıslahatlar ele alınacaktır[690].

Bu ve benzeri tarzda sıhhî meclislerin kurulmasına Sultan Abdülaziz devrinde özel bir önem verilmiştir. Yine Aralık 1864'te askerî sıhhiye işlerinin idâresi

[683] Özbay, *a.g.e.*, C. II, ss. 24-26.

[684] *T.A.*, No: 128, s. 2; 140, s. 2; 142, s. 1.

[685] Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 66. *A.}MKT.MHM.* 226/53. *A.}MKT.NZD.* 359/41.

[686] *A.}MKT.MHM.* 301/44. *İ.DH.* 36208, 36210.

[687] *A.g.e.*, s. 115.

[688] *D. S. 1285* (1868), Def'a 23, s. 47; *D. S. 1286* (1869), Def'a 24, s. 107. *C. A.*, No:203, s. 3.

[689] *İ.DH.* 44565. C. H., No: 2547 s. 1. (?-İstanbul 1888) İstanbulda doğan Marko Paşa (Marko Apostolidis)Tıbbiye'de okuyarak doktorluk görevini aldı ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli hizmetleri oldu. Sultan II. Abdülhamid döneminde a'yân meclisi üyeliğine de getirilen Marko Paşa, vefat ettiği sırada Tıbbiye Nâzırı idi. Herkese iyilikle davranan zarif bir adamdı. Kendisine müracaat edenleri dinler, hiç değilse ilgilenir gibi görünür, fakat müracaat hiçbir neticeye bağlanmazdı. Onun bu davranışı "Derdini Marko Paşaya anlat deyiminin çıkmasına neden oldu." *Türkler Ansiklopedisi*, C. 23, s. 299.

[690] *T.A.*, No: 128, s. 3.

için, Hastaneler Nezâreti Dâiresi içerisinde, Hassa Ordusu, Tersane ve Tophane baştabipleri ile kışlalarda bulunan tabib-i evvellerden oluşan bir "Hastahâneler Meclisi" oluşturulmuştur[691].

Sultan Abdülaziz devrinde doktorluk mesleğini icra edeceklerin Mekteb-i Tıbbiye yahut yabancı tıp okullarından mezun olmaları şartı vardı[692]. 1870'ten itibâren Tıbbiyeden mezun olan öğrenciler, iki seneliğine staj için Haydarpaşa Hastanesi'ne gitmeye başladılar[693]. Burada İç Hastalıkları, Dış Hastalıkları, Frengiye ve Cildiye Klinikleri'nde uygulamalı eğitim alırlardı. Bu eğitimlerinin sonunda tekrar imtihan ve kur'a ile Vilayet Askerî Hastaneleri'ne gönderilirlerdi[694]. Uygulamalı eğitime verilen önem nedeniyle, Şubat 1874'te de Gülhâne'de yeni bir Ameliyât Hastanesi açılmıştır[695]. Sultan 1870'ten itibaren Tıbbiye-i Şâhâne'de başlandığı gibi askerî hastânelerde de uygulamaların Türkçe yapılması zorunluluğunu getirmiştir[696].

1870'te Askerî Tıbbiye İdaresi Hakkında yeni bir nizamnâme yayınlanmıştır. Buna göre[697]: Mekteb-i Tıbbiye mezunları askeriyede baştabip, tabip ve tabip yardımcısı olarak görev almışlardır. Baştabip ikiye ayrılmış: birinci sınıf baştabip, Miralay rütbesini; ikinci sınıf baştabip, Kaymakam rütbesini almıştır. Tabip üç kısma ayrılmış: birinci sınıf tabip, Binbaşı; ikinci sınıf tabip, Sağ Kolağası; üçüncü sınıf tabip, Sol Kolağası; tabip yardımcıları ise, Yüzbaşı rütbesini almışlardır. Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olarak askeriyede görev alan eczacılar da, tıpkı tabipler gibi

[691] "Umûr-ı sıhhiye-i askeriyyenin hüsn-i tesviyesi ve idâresiçün Hastahâneler Nezâret-i Behiyyesi dâiresinde Hassa Ordu-yu Hümâyûnu ve Tersâne ve Tophâne ser-tabipleriyle kışla-i hümâyûnlar tabib-i evvelllerinden mürekkep olarak Hastahâneler Meclisi nâmıyla müceddeden bir meclis teşkiline müsâ'ade-i seniyye-i Cenâb-ı Pâdişâhî erzân buyurularak icâbâtı icrâ kılınmıştır. *T. V.*, No: 780-27.12.1864. s. 1. *A.}MKT.MHM.* 320/20.

[692] *T. A.*, No: 107, s. 3.

[693] 1870'te Haydarpaşa Hastânesi, "Umûr-ı Sıhhiye Nizamnâmesi"ne göre Tıbbiye'nin Mahreç Hastânesi olmuş, okulu bitirenlerin staj yeri olarak kabul edilmiştir. Bu işlem ordu hekimliğinde başlı başına bir gelişme ve hekimlerde bir tür uzman olma başlangıcı kabul edilmiştir. "Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den diploma alarak neş'et eden genç hekimler, yüzbaşı rütbesi ile ve muâvin tabip unvanı alarak Tatbikât ve 'Ameliyât Mektebi ittihâz buyurulan Haydarpaşa Hastânesi'nde iki yıl emrâz-ı dâhiliyye, ayniyye, cildiyye ve efrenciyye de kesb-i mümârese ve ihtisâs husûsunda ittihâz olunan mukarrerât-ı mehâsin-şümûlün fevâid-i 'uzmâsı taht-ı tasdîktedir. Özbay, *a.g.e.*, C. III, Kitap I, s. 493.

[694] *C. H.*, No: 2596, s. 1; 2823, s. 1.

[695] *R. C. H.*, No: 2405, s. 1. Saray-ı Hümâyûn'da, Gülhâne meydanında inşâ olunan hastahânenin sadr-ı a'zam ile şeyhülislâm ve vükelâ hazır oldukları halde resm-i küşâdı icrâ olunmuştur. Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. XV, s. 11.

[696] *C. A.*, No: 397, s. 1. *C. H.*, No: 2588 s. 2.

[697] *T. V.*, No: 1210, ss. 1-2.

baş eczacı, eczacı ve eczacı yardımcılığı adlarıyla üç kısma ayrılarak istihdam edilmiştir. Eğitimlerinin sonunda 10. sınıfta imtihanlarını veremeyenlere bir yıl ek süre verilmiş, bu sürede de geçemezlerse 10 seneliğine sıhhiye zâbiti olarak görev yapmışlardır. Doktorluk imtihanını verenler diplomalarını alarak yüzbaşı rütbesi ile tabip yardımcısı sınıfına geçmişler, daha sonra mahrec hastanesinde iki sene uygulama yapıp; sınavlarını geçerlerse tabip sınıfına (Sol Kolağalığı'na); arkasından ordu hastanelerinde 1.5 sene görev yaptıktan sonra da Sağ Kolağalığı'na ve en sonunda 1.5 sene daha görev yaptıktan sonra Binbaşılık rütbesine yükselmişlerdir.

Mektepte bulunan doktor ve eczacı yeterli miktarda olmazsa, yabancı tıp mekteplerinden diploma alan ve Tıbbiye'deki imtihanı geçen yabancılar da askerî hizmette görev alabilmişlerdir. Askerî tabipler için "Umûr-ı Sıhhiye-i Askeriye Meclisi" adıyla bir sıhhiye meclisi teşkil olunmuş, bu meclisin başkanı askerî tabip müfettişleri ve birinci sınıf eczacılar arasından seçilmiştir[698].

Her orduda ve ordu merkez hastanelerinde bir baştabip ile birinci sınıf bir eczacı bulundurulmuştur. Ayrıca merkez hastanesinde en az iki Binbaşı tabip, yeterli miktarda tabip ve eczacı istihdâm edilmiştir. Ordu daireleri içerisinde bulunan mevkî hastanelerinde ise, yüz yataktan fazla olan hastanelerde daimî iki tabip (her elli yatak artmasında bir tabip daha), Sol Kolağası bir Eczacı; yüz yataktan az olan küçük hastanelerde birinci ve ikinci sınıf birer tabip hizmet vermiştir. Her hastanede doktor sayısı kadar eczacı da bulundurulmuş, üç taburdan oluşan her piyade alayında üç tabip ve üç eczacı yer almıştır. Her Talî'a taburunda ikişer tabip ve eczacı; Süvarilerde her iki bölüğe birer tabip ve eczacı; Topçularda ise her üç bataryaya birer tabip ve eczacı verilmiştir[699].

4 Ağustos 1873 tarihinde hastaların hastânelere giriş ve çıkışları, doktorların nöbetleri ve hastâne personelinin görevlerini yani askerî hastânelerin iç çalışma düzenini belirginleştiren bir de iç tüzük hazırlanmıştır. Bu tüzük genel hatlarıyla şu şekildedir:

1. Hastaların elinde künyelerinin yer aldığı bir tezkere bulunacak ve askerî hastânelere askerlerden başkası kabul edilmeyecektir.
2. Karantina (kabul) koğuşunda toplanan hastalar her gün yapılması zorunlu olan sabah-akşam vizitelerinden bir saat önce nöbetçi tabip tarafından muâyene edilecek; tedâvi sonucunda hava değişimine karar verilenler memleketleri yakın ve gitmeleri kolaysa mevsime bakılmaksızın gönderileceklerdir.
3. Hastâneler, dâhilî ve cerrâhî hastalıklar adıyla koğuşlara ayrılacaktır.

[698] *T. V.*, No: 1211, s. 1.

[699] *T. V.*, No: 1212, ss. 1-2.

4. Baştabipten başka 6 hekim bulunan hastânelerde iki, başhekimle 6 ve 6'dan az sayıda hekimi olan hastânelerde bir kişi nöbetçi tabip olacak ve başhekimden başka bütün hekimler nöbete girecek, nöbetçi tabipler 24 saat hastânede kalacaklardır.
5. Baştabipler, hastânenin idârî ve fennî hususlarında tam yetkili olup maiyetinde bulunan personelin hizmetlerini gereken biçimde yapmalarını sağlayacaklardır.
6. Hastâne ikinci hekimleri, hastalar için bir protokol defteri tutacak, hastaların üç aylık ayrıntılı jurnalini düzenleyip imzalayarak Başhekime verecek, bunlardan birer nüsha da Ordu Başhekimliği'ne ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye Sıhhiyye Dâiresi Başkanlığı'na sunulacaktır.
7. Başeczâcı, hastânenin tıbbî, cerrâhî bütün malzeme ve eksikliklerini hazırlayacağı defterle baştabibe takdim edecek, nöbet tutmayacak, viziteye çıkmayacak, ancak eczâcıların nöbetlerini düzenleyecektir.
8. İkinci eczâcı, viziteden önce hastânede her gün kullanılan ilaçları hazırlayacak, viziteden sonra ise eczâcıların ellerindeki ilaç tabelalarına göre hazırlayacakları ilaçların yapılışına dikkat edeceklerdir.
9. Hastânelerde birer cerrahbaşı, dâhiliye ve hâriciye koğuşları hekimlerinin yanında birer cerrah, birinci ve ikinci sınıf diye adlandırılan iki sınıf tımarcı, bir serhademe (başhemşire karşılığı), bir serhademe yardımcısı ve her koğuşta bir tane birinci sınıf hademe ile her altı hasta için ikinci sınıf bir hademe bulundurulacaktır.
10. Tüm bunların yanında, baştabipten aldığı direktifler doğrultusunda yönetimle ilgili hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu bir hastâne müdürü, müdürün emrinde yazı işlemlerinden sorumlu kâtipler, hasta ve ölenlerin dînî hizmetlerini yürüten (merkez hastânelerinde iki, mevkî hastânelerinde bir adet) imam, hastâne personeli ile yatan hastalara gerekli her türlü ihtiyaç maddelerinin alınıp dağıtılmasından sorumlu vekilharç (iâşe memuru), yiyecek ve içeceklerden başka hasta ve hizmetçilere ait eşyanın alınma ve muhafazasına memur Evâp Memuru bulundurulacaktır[700].

Sultan Abdülaziz devrinde Haydarpaşa Hastânesi'nde eczâcılık uygulama okulu da yer almaktaydı. Okulda eczâcılık branşında yetişen gençlerin sayısında bir azalma görüldüğünden, 1876'da pratik eczâcı da yetirilmeye başlandı[701]. Bu devirde İstanbul'un çeşitli eczâ depolarında yer alan ilaçlar[702] kullanım şekillerine göre sınıflandırılmıştır. Buna göre dışardan kullanılan her çeşit ilaç küçük şişe ve

[700] Özbay, *a.g.e.*, C. III, Kitap I, ss. 30-40. *İ.ŞD.* 1286. *Ş. D. B. S.* 609/49.

[701] *A.g.e.*, ss. 495-496.

[702] *İ.DH.* 34671.

çömleklere konulur; üzerlerine sarı etiket yapıştırılırdı. İçten kullanılan ecza dahi şeffaf şişe veya çömlek içine konulur; etiketleri beyaz renkli olurdu[703].

II. Sıhhî Tedbir ve Faaliyetler

Ordunun nefer sayısı yanında, tüm askerlerin sağlıklı olmaları ve sıhhî bir ortamda görev yapmaları başarıyı artıran faktörlerdendir. Zaten hasta ve sakatların askerî birliklerden istihdam edilmeleri de mümkün değildir. Nitekim Mart 1870'den itibaren yürürlüğe giren kur'a kanunnâmesi ile, askerliğe alınma şart ve kuralları yeniden belirlenmiştir. Öncelikle defterlerdeki kayıtlara bakılarak kur'aya gelenlerin yoklamaları yapılmış, sakatlık veya geçici özrü bulunanlar yoklama sırasında bir tarafa ayrılmışlardır[704]. Bunlardan askerliğe yaramayacak şekilde kör, çolak, topal, dilsiz ve kambur olanlar, 24. madde gereğince muayeneleri sonucu askerlikten muaf tutulmuşlardır[705].

Sultan Abdülaziz dönemi boyunca, İstanbul ve vilayetlerde bulunan kışlalar ile askerî hastanelerin faaliyet ve temizlikleri devamlı surette teftişlerle kontrol edilmiştir[706]. Çeşitli sebeplerle oluşturulan sağlık komisyonları, kışlaların içi ve etrafının normal zamanlarda sürekli yıkanması, rutûbetli havalarda ise silinip-süpürülmesine dair kararlar almışlardır. Genelde yaz mevsimi başladığı zaman; askerlerin yatakları birbirinden bir arşın uzakta tutulmuş, tüm askerlerin tam olarak sekiz saat uyuması emredilmiş, gündüzleri pencereler açık bırakılarak odalar havalandırılmış, yiyeceklerin fazla yağlı ve soğuk olmamasına dikkat edilmiş ve günün aşırı sıcaklarında talimler ertelenmiştir[707].

Bilhassa uzun süreli ateşli talimlerin yapıldığı zamanlarda, eğitimlerin daha verimli geçebilmesi ve askerlerin sıhhatlerinin korunabilmesi amacıyla sıhhî komisyonlar raporlar takdim etmişlerdir. Örneğin Levend Çiftliği'nde Hassa Ordusu askerlerinin 1864 Temmuzunda başlayıp Ağustos sonuna kadar bir aya yakın yaptıkları talimlerde; sıhhatlerinin korunması ile ilgili Marko Paşa'nın takdim ettiği layiha gazetelerde ilan edilmiştir[708].

10 Eylül 1864'te padişaha arz ve 26 Eylül 1864'te de Takvîm-i Vekâyi'de ilan edilen bu raporda; talimler için Levend Çiftliği'nin seçilmesinin salgın hastalıkları önlediği ve askerlerin performansını artırdığı üzerinde durulmuştur. Marko

[703] *T. A.*, No: 128, s. 4.

[704] *T. V.*, No: 1211, ss. 2-3. *R. C. H.*, No: 1378, ss. 2-3.

[705] *R. C. H.*, No: 1380, s. 1.

[706] *T. V.*, No: 811, s. 1. *C. A.*, No: 80, s. 1.

[707] *C. A.*, No: 135, s. 2.

[708] *İ. DH.* 36564. *T. V.*, No: 757, s. 1; 760, s. 1; 761, s. 2; 763, s. 1; 767, s. 1; *C. A.*, No: 27, ss. 1-2; 28, ss. 1-2; 29, s. 1; 30, s. 1; 31, s. 1; 32, s. 1; 33, s. 1. *A.}MKT.MHM.* 312/21.

Paşa bu layihada şunları belirtmiştir: *"Yaz mevsiminde kışlalarda askerlerin iskânı ve toplanması ile meydana gelen kötü kokular ve tıbbî zararlar, açık havada (Levent'te) bulunulduğundan bertaraf edilmiştir. Ayrıca Levent sahrasında askerler temiz hava almışlar ve sıhhatli ta'limler yapmışlardır. Bu yüzden çiçek ve herhangi bir salgın hastalığa rastlanılmamıştır. Yine kur'a sistemi sonucu askerliğe yeni katılanlar ile bazı askerlere çiçek aşısı yapılmıştır. Çerkeslerden salgın hastalıklara sahip olanlar ise kışlalarda ikâmet ettirilmeden tedâvî edilmiştir. Zincirli Kuyu Karakolhânesi civarına 75 yataklı bir hastane kurulmuş, 250 yataklı Kuleli Kışlası Hastanesi'ne ise 200 yatak daha ilave edilmiştir. 20 Temmuz'dan 14 Ağustos'a kadar 24 gün zarfında 1.251 nefer hastalanmış, bunlardan 286'sı Zincirli Kuyu Hastanesi'nde, 965'şi ise Kuleli Hastanesi'nde tedâvî edilmiştir."*[709].

Abdülaziz döneminde, askerlerin sağlık ve sıhhatleri için daha fazla tabibe ihtiyaç olduğunun farkında olunmuş, bu yüzden doktor sayısı ve kalitesini artırıcı tedbirler alınmıştır. Tıbbiye öğrencilerinin sayıları her geçen sene artırılmış, nitekim Haziran 1875 itibarıyla Tıbbiye'de 302 öğrenci eğitime devam etmiştir[710]. Üstelik devlet imkanları ile Tıbbiye'de yetiştirilmiş ve askerlikte görev almış doktor ve eczacıların askeriyeden istifaları kabul edilmemiştir[711]. Ayrıca çeşitli nedenlerle görevden uzaklaştırılmış askerî doktorların affedilmesi yoluna dahi gidilmiştir. Örneğin Karadağ meselesi sırasında uygunsuz sözlerde bulunup askeriyeden ihraç edilmiş olan Kâim-makâm Râli Bey, rütbesi iade edilmemek üzere, Kasım 1867'de iki bin kuruş maaş ile VI. Ordu'da yeniden istihdâm edilmiştir[712].

Askerler arasında görülen hastalıkların ortaya çıkış nedenleri, bunlardan nasıl korunulacağı ile ilgili eserlerin tercümeleri yapılarak gazetelerde yayınlanmıştır[713]. Bu eserlerden bazıları satışa sunulmuştur ki, bunlardan en başta geleni Temmuz 1871'den itibâren Cerîde-i Askeriye idaresinde 2 kuruşa satışa sunulan "Hıfz-ı Sıhhat-i Askeriyye" adlı eserdir[714].

Sultan Abdülaziz devrinde, askerî sıhhiyeye bu kadar önem vermesine rağmen, henüz ordunun doktor ve sıhhî personel eksikliği giderilememiştir. Nitekim

[709] *T. V.*, No: 767, s. 1. *İ.DH.* 36564.

[710] *T. V.*, No: 924, s. 2. *C. A.*, No: 213, s. 2-3. *C. H.*, No: 2806, s. 2.

[711] "Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiyye-i Şâhâne'den yetiştirilmekte olan etibbâ ve eczâcıyânın... bazıları mücerred hizmet-i askeriyyede bulunmak üzere mekteb-i mezkûrda bulundukları müddette devletçe kendilerine edilen masârıfın tesviyyesiyle afv u istisnâ olunmaları dâiyyesinde bulundukları ... bunların hizmet-i askeriyyeden isti'fâ edenleri olur ise Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'den yetiştirilen zâbitân gibi isti'fâlarının kabul olunmaması ..." *C. A.*, No: 388, s. 2.

[712] *İ.DH.* 39602.

[713] *C. A.*, No: 123, s. 2; 124, s. 2; 125, s. 2; 126, s. 2.

[714] *C. A.*, No: 406, s. 4; 411, s. 4; 415, s. 4; 419, s. 4; 420, s. 4; 426, s. 4; 430, s. 4; 432, s. 4; 434, s. 4, 175, s. 4; 480, s. 4; 505, s. 4; 511, s. 4; 520, s. 4; 579, s. 4, 587, s. 4.

devrin sonunda gerçekleşen 1877-78 Osmanlı-Rus (93) Harbi bu açığı ortaya koyan en önemli gelişmedir. Gerek sıhhî personel eksikliği gerekse savaşın uzaması ile baş gösteren maddî imkansızlıklar, yaralı askerlerin tedavisi konusunda büyük bir başarısızlığa yol açmıştır. Bu eksikliği telâfi etmek amacıyla, savaş öncesi 1876'da Macar ve Avusturyalılardan başka, yirmi kadar da İngiliz hekim anlaşmalı olarak ordu hizmetine alınmıştır. Yine eyalet merkezlerinde bulunan merkez hastâneleri yanında yeni sahrâ hastâneleri ordu emrine verilmiştir. Ayrıca Sırplarla yapılan savaşlarda askerlerimize sıhhî destek amacıyla Podgoriçe'de büyük bir hastâne açılmıştır. Ancak özellikle cephelere yakın yerlerde hastaların bakımı ile ilgili küçük hastâne ve bakımevleri açılamamıştır. Rus tüfeklerinden Kranke'ler, askerlerimizde büyük tahribât yaparak ordularımızı eksiltmiş, buna karşın bizim tüfeklerimiz Rus askerlerinin göğüslerinde çelik levhalar taşımaları yüzünden etkili olamamıştır. Üstelik soğukların artması, merkez ve vilâyetlerden gelmesi gereken maddelerin yetiştirilememesi askerlerin sefâletini giderek artırmıştır. Yetişmiş sedyecilerimiz olmadığından birçok askerimiz koğuşlara hapsedilmiş, sadece bir kısmı yol durumu uygun olduğu zamanlarda katır sırtında mevkî hastânelerine taşınmışlardır.

93 Harbi'nde doğu cephesinde de sağlık personeli eksikliği yaşanmıştır. Alay ve taburlarda birer tabip, cerrah ve eczâcı kadrosu varsa da, redif ve müstahfiz taburlarında herhangi bir sıhhî memur bulunmamıştır. Bu cephede de savaş sıhhî tâbiyesi olmadığından yaralıların taşınması büyük problemlere sebep olmuş; donarak, yollarda kalarak ya da hastânelerde bakımsızlıktan ölen askerlerimizin sayısı, savaş meydanında ölenlerden daha fazla yekun oluşturmuştur[715].

[715] Özbay, *a.g.e.*, C. I, ss. 44-61. 1877-78 (93) Harbi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmed Muhtar, *Anadolu'da Rus Muharebeleri*, Harbiyye Matbaası, İstanbul 1326. Öztuna, *Rumeli'ni Kaybımız: 93 ve Balkan Savaşları*, Ötüken, İstanbul 1990. Frederick William Von Herbert, *Plevne Müdafaası*, Çev. Nurettin Artam, İstanbul 1945. Albay Talat, *Plevne Savunması*, Çev. Talat Yalazan, ATASE, Ankara 1997. Turhan Şahin, Öncesi ve Sonrasıyla 93 Harbi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988. Mahmut Kirazlı, *93 Harbinde Plevne Müdafaası ve Gazi Osman Paşa*, Erkam Yayınları, İstanbul 1980.

BEŞİNCİ BÖLÜM
ASKERLERİN MAAŞ VE EMEKLİLİKLERİ

I. Askerlerin Maaşları

Tanzîmât dönemine gelindiğinde askerlerin maaş ve bakımları, ordulara ayrılan senelik bütçeden; harp malzemesi, topçuluk ve istihkâm gibi diğer masraflar ise devletin genel bütçesinden karşılanmaktaydı. Devlet, askerlerin techîzât, giyim-kuşam ve benzeri ihtiyaçlarını karşıladığı gibi; bir erbaş, 300 dirhem (yaklaşık olarak=y. 1 kilogram) ekmek, 80 dirhem (y. 250 gram) et, 13 dirhem (y. 40 gram) tereyağı, 25 dirhem (y. 80 gram) pirinç, 6 dirhem (y. 20 gram) tuz, 9 dirhem (y. 28 gram) sebze, ayrıca yeterli miktarda sabun, sıvıyağ ve mum olmak üzere ayrıca bir ta'yîn (erzak) alırdı. Mülâzımlık rütbesi de dahil bu rütbeye kadar olan subaylar da bir ta'yîn alırlarken; yüzbaşılar iki, Kolağaları dört olmak üzere üst rütbelere doğru ta'yînler artarak giderdi[716]. 1850'lerde çeşitli rütbelere göre alınan maaşlar şu şekilde idi[717]:

Tablo 18: 1850'lerde çeşitli rütbelere göre verilen maaş miktarları

Rütbeler (Piyâde)	**Aylık Maaş** Kuruş Frank, Centime		**Günlük Ta'yinât**	**Aylık Toplam** (Maaş ve ta'yînât) Frank, Centime
Nefer	20	4, 60	1	13, 60
Onbaşı	30	6, 90	1	15, 90
Bölük Emini	35	8, 05	1	17, 05
Çavuş	40	9, 20	1	18, 20
Başçavuş	50	11, 50	1	20, 50
Mülâzım	180	41, 40	1	50,40
Yüzbaşı	270	62, 10	2	80, 10
Kolağası	600	138, 10	4	174, 10
Alay Emini	900	207, 10	8	279, 10
Binbaşı	1.025	235, 75	10	325, 75

[716] Subaylar için ayrılan ta'yinât, para şeklinde ödenirdi. Ayrıca Alay Emini rütbesine kadar subaylar, devletten her türlü giyim-kuşamlarını alabilirlerdi. Ubicini, *a.g.e.*, ss. 414-415.

[717] *A.g.e.*, ss. 415-416.

Kaymakâm	1.350	310, 50	12	418, 50
Miralay	1.800	414, 50	16	558, 50
Mirlivâ	7.500	1.725,50	32	2.013, 50
Ferîk	15.000	3.250, 50	64	4.026, 50
Müşir	70.000	16.100, 50	128	17.252, 50

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti, Tanzimat döneminde askerlerin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri maaş ve ta'yinâtı vermiştir. Ancak aşağı rütbelerdeki erbaşların maaş ve ta'yînâtı, subay ve generallerinki yanında oldukça düşüktür ki bu durum Abdülaziz devrinde de devam etmiştir.

XIX. yüzyıl başlarından itibaren devletin giderek artmaya başlayan ekonomik sıkıntısı, Sultan Abdülaziz tahta çıktığı yıllarda iyice belirginleşmiş; iç ve dış borç içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Mâlî problemler me'mur ve asker maaşlarının ödenmesini zorlaştırmıştır. Nitekim Mart 1862'ye gelindiğinde, İstanbul'da bulunan Nizamiye, Hassa ve bahriye askerleri ile Tophâne-i Âmire personelinin sekiz aydır birikmiş 21.500 kese tutarındaki küsur maaşları, ancak bu tarihte ödenebilmiştir[718].

1860'larda hazine gelirleri ile masrafları arasında bir hayli açık bulunmasından dolayı, Şubat 1863'te, ilk etapta İstanbul ve taşrada bulunan lüzumsuz memuriyetlerin kaldırılması ve fazla olan maaşların indirilmesi yoluna gidilmiştir[719]. Yine Rûmî 1282 (Mart 1866-Mart 1867) senesinde emekli zâbit ve ümerâ (Mülâzım-ı Sânî ve üstlerinin) maaşlarından yüzde iki kesinti yapılmış, Rûmî 1283 (Mart 1867-Mart 1868) senesinde de yine emekli askerlerin maaşlarından yüzde 16-17'si tevkif edilmiştir[720]. Mâlî durumun ıslahı ve ihtiyaç sahiplerine ve-

[718] Sekiz ay sonra maaşlarını topluca alabilen askerler bu durumdan çok memnun kalmışlar ve 21 pare top atışı ile 3 kez "padişahım çok yaşa şeklinde nidada bulunmuşlardır." *T. V.*, No: 637, s. 1. Yine belirli bölgelerde de ekonomik sıkıntılar asker maaşlarının gecikmeli olarak ödenmesine neden olmuştur. *İ.MMS.* 1122.

[719] "Saltanat-ı seniyyemizin umûr-ı mâliyyesi bir müddetten berû mihver-i lâyıkında devrân edemediğinden vâridât-ı hazîne ile masârıf-ı vâkı'a beyninde tefâvüt-ü külliyye hâsıl olduğundan aslâ hâtır u gönüle bakılmayarak gerek Dersaâdet'te ve gerek taşrada bulunan lüzûmsuz me'mûrînin ber-vech-i hakkâniyet tenkîhiyle... fazla bulunan maaşların ve kavâim-i nakdiyyenin ilgâsı ile devâir-i ma'lûme masârifâtından tenezzül etmesi... *T. V.*, No: 684, s. 1.

[720] *MAD.d. 9362.* Örneğin: II. Ordu Feriki Halid Paşa'nın tekaüd maaşı: 7.500 kuruş iken 82 senesi %2 kesintili 7.350, 83 senesi +%16-17 kesintili 6.120 kuruş (s. 1); II. Ordu Topçu Mirlivası Emin Paşa'nın tekaüd maaşı 4.200 kuruş iken 82 senesi %2 kesintili 4.116 kuruş, 83 senesi +%16-17 kesintili 3.427 kuruş (s. 5) ; yine bu kesintilerle normal emekli maaşı 1.500 kuruş olan bir Binbaşının maaşı 83 senesinde 1.220 kuruşa (s. 13); 600 kuruş maaşı olan bir yüzbaşının maaşı 493 kuruşa (s. 25); 80 kuruş maaşı olan onbaşının 66 kuruşa (ss. 99-100) inmiştir.

rilmek amacıyla Aralık 1871'den itibaren İstanbul ve taşradaki memurların maaşlarından yüzde 5'inin kesilmesi cihetine gidilmiştir. Bir süre devam eden bu kesinti askerler, askerî doktor ve eczacıların maaşlarında da yapılmış, buradan temin edilen miktar Emekli Asker Yetimleri Sandığı'na teslim edilmiştir[721].

Ekonomiyi düzeltme yönünde başka tedbirler de alınmaya çalışılmıştır. Örneğin, eskiden beri İstanbul kışlalarında bulunan asâkir-i şahanenin ekmek bedeli kıyye hesabıyla ve iltizam suretiyle "Ekmekçibaşı" denilen bazı kişilere toptan ihale olunmaktaydı. Ancak bu mültezimler kendi menfaatlerini ön planda tutarak devleti ekonomik zarara uğratıyorlardı. Bunun önüne geçebilmek amacıyla Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Nezâreti ve Miralay Aziz Bey'in başkanlığında askerî zâbitlerden oluşan özel bir komisyon kurularak, 13 Ekim 1863'ten itibaren askerlerin ekmekleri daha kaliteli ve hesaplı pişirilerek dağıtılmaya başlanmıştır[722].

Basit niteleyebileceğimiz bu tedbirlere rağmen Abdülaziz devrinde bütçe açığı her geçen sene biraz daha artmıştır. H. 1287'de (Nisan 1870-Mart 1871) devlet giderleri 4.553.067 kese, gelirleri 3.840.163 kese olup, açık 712.904 kesedir. H. 1288'de (Nisan 1871-Mart 1872) giderler 4.587.442, gelirler 4.287.442, açık 300.000 kese olup bu bütçenin 680.012 kesesi Seraskerlik makamına ayrılmış-

[721] Başlangıçta bu uygulamadan askerler muaf tutulmuşlarken, çıkarılan ek bir kararla onlar da bu uygulamaya dâhil edilmişlerdir: "... bendegân-ı devletten ve emekdârândan bulunup hizmetten çıkarılmış ve bilâ-cünha bi't-tabi' infisâl etmiş olanların ve sahihan merhamet ve sadaka-i seniyyeye muhtâç bulunanların iâşesiçün tahsisi mukarrer olan maaşlara karşılık olmak... üzere gerek Dersaâdet'te gerek taşralarda ve 'ale'l-umûm mehâkime ile şer'iyye ve mülkiyye ve mâliyye me'mûrîn-i müstahdemesi maaşlarından yüzde beş kuruşunun tevkif olunması husûsuna... irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî müte'allik buyurularak... sunûf-ı askeriyyeden mâ'dâ yüz kuruş ve ondan yukarı maaş almakta olan bi'l-cümle me'mûrin-i müstahdeme maaşlarından yüzde beşinin tenzil ve tevkîfiyle..." *C. A.*, No: 456, s. 2; "Yedlerinde diploma olmadığı halde mukaddemleri rütüb-ü askeriyyeye nâil olmuş ve idâre-i tıbbiyye-i askeriyye nizâmnâmesi hükmünce terfî-i rütbeden ve tekâüd mükâfatından müstesnâ tutulmuş olan etıbbâ ile cerrâh ve eczâcıların maaşlarından dahî seksen yedi senesi teşrin-i evvel ibtidâsından itibâren yüzde beş kuruşunun bi't-tevkîf mütekâidîn-i askeriyye eytâm sandığına teslim ve i'tâsıyla bunun kendülerinden bi-hakk tekâüdü îcâb edenlere ve vefâtı vukû' bulanların eytâmına verilecek maaşlara karşılık ittihâz kılınmasına... irâde-i 'aliyye müte'allik buyurulmuş..." *C.A.*, No: 488, s. 1. Yüzde beş oranında maaşların kesilmesi uygulaması Abdülaziz devrinin sonuna kadar devam etmiştir. *Ş. D. B. S.* 610/26.

[722] "Öteden berû bu tarafta bulunan asâkir-i şâhânenin nân-ı azîz ta'yinâtı kıyye hesâbıyla ve iltizâm sûretiyle etmekçi başı denilen bazı kesâna maktû'an ihâle oluna gelip bunun mültezimi zâten sadâkatkâr olsa dahi yine kendi menfa'atini iltizâma mecbûr olacağı emr-i tabî'i olduğundan... irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mantûk-ı münifi veçhile usûl-i sâbıkasının feshiyle Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri Nezâreti ve Levâzım dâiresi ma'rifeti ve Miralay İzzetlu Aziz Bey'in taht-ı riyâsetinde olmak üzere zâbitân-ı askeriyeden mürekkep bir komisyon-ı mahsûs me'mûriyeti ile işbû teşrîn-i evvel gurresinden itibâren asâkir-i şâhânenin nân-ı azizleri tabh ve tevzî' ettirilmeye başlamıştır... *T. V.*, No: 718, s. 1.

tır[723]. H. 1291'de (Şubat 1874-Ocak 1875) giderler 5.785.819 kese iken gelirler 4.776.588 kese, yani açık 1.009.231 kesedir. Aynı yıl bedelli askerlikten gelen gelir 160.000 kesedir[724].

1874'te askerî giderler 780.582, Tophâne giderleri 160.000, Bahriye giderleri ise 160.000 kese olmak üzere toplam 1.100.582 kese askerî gider tespit edilmiştir. Yani genel olarak devletin bir yıllık harcamalarının %20'sini askerî giderler oluşturmuştur[725]. Zaten 1869 Nizâmnâmesi ile kara kuvvetlerindeki askerlerin senelik dâimi giderleri olan "Nizâmiye bütçesinden karşılanmak üzere nizâmiye maaş, ta'yînât, levâzım ve elbiseleri; ordu müşir, erkân, askerî meclis, mektep, memur ve ketebe giderleri, mukaddem redif sınıfı zâbitleri ödeneği" 800.000 kese; yine "redîflerin zâbit ve erkân maaşı-ta'yînâtı, küçük zâbitlerin elbise parası, redif ketebeleri maaşı, redif sevk ve tayinleri masrafı, redif maaşları" 80.000 kese olmak üzere 880.000 kese olarak hesaplanmıştır[726].

Kuşkusuz askerî giderlerin ağırlıklı kısmını maaş ve ta'yînât kalemleri oluşturmuştur. Örneğin 1873'te Yemen'de kurulan VII. Ordu masraflarının yaklaşık olarak, %30'u maaşlar, %50'si ta'yînât olmak üzere, toplam %80'ini askerlerin maaş ve tayînâtları oluşturmuştur. Bu orduda 2.185 neferden oluşan bir Piyade Alayı'nın senelik gider dağılımı şöyledir (kuruş hesabıyla):

Tablo 19: Bir piyade alayının senelik gider dağılımını gösterir tablo

Gider Kalemi	Miktarı
Maaşlar	1.075.230
Ta'yînât	1.747.142
Elbise Masrafı	465.286
Eşya Parası	117.876
Mızıka Takımı Parası	4.969
Hayvan Parası	7.500
Diğer Masraflar	36.000
TOPLAM	3.454.003

[723] *R. C. H.*, No: 1864, ss. 1-2; 1878, s. 1.

[724] *R. C. H.*, No: 2821, ss. 1-3.

[725] *R. C. H.*, No: 2823, s. 3; 2824, s. 1.

[726] *İ.MMS.* 1542. Bu miktara Zabtiyye neferleri dahil değildir. Onların kişi başına maaş ve diğer giderleri de epey yekûn tutmuştur. Örneğin Haziran 1871'de Zabtiye askerlerinin maaşları, tayinât ve elbise paraları ile hademe, memur ve muvazzaf askerlerin ödenekleri yani toplam 53.239 neferin aylığı 9.477.949 kuruş tutmuştur. *İ.DH.* 44109.

Bu gider kalemi oranları diğer alay ve ordular için de hemen hemen aynıdır[727]. 1873 senesinde VII. Ordu ümerâ, zâbit ve neferleri ile hastane çalışanlarına verilen maaş-ta'yînâtlar Tablo 20-21'de ayrıca 1863'te Zabtiye rütbelilerin verilen maaşlar Tablo 22'de şematik olarak sunulmuştur.

Seraskerlerin maaşı 50.000 ilâ 100.000 kuruş arasında olup en büyük maaş meblağını teşkil etmekteydi[728]. Askeri makamlara belirli miktarda maaş bağlanmasına rağmen bu görevlerde bulunanların maaşları, rütbe ve kıdemlerine göre de değişmekteydi. Örneğin 1872'ye gelindiğinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisliği için 20.000 kuruş, Seraskerlik Müsteşarlığı için de 30.000 kuruş maaş belirlenmişti. Aralık 1872'de 20.000 kuruş maaşla Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî reisliğinde bulunan Mehmet Re'fet Paşa, bu tarihte Müşir olmasından dolayı 25.000 kuruşa yükseltilmiştir. Bu tarihte Serasker Müsteşarı bulunan Ferik Ahmet Bey'e ise 20.000 kuruş maaş bağlanmıştır[729].

4 Ekim 1865'te Cerîde-i Askeriyye'de maaş, ta'yînât ve yemekler hakkında yayınlanan nizamname ile şu hususlar belirtilmiştir: Askerî ümerâ ve zâbitlerden yalnız ya da birkaç kişiden 20-30 günlük geçici olarak bir bölgeye gidenlerin maaş ve tayînâtları, alay ya da taburlarınca karşılanacağından gittikleri yerlerde kendi paralarıyla ihtiyaçlarını karşılamaları gerekmektedir. Eğer uzun süreli memuriyetler için bir bölgeye giderlerse maaş ve tayînâtları o bölge tarafından karşılanacaktır. Orduların kendi sınırları dışına uzun süreli zâbit göndermesi yasaksa da, çok gerekli durumlarda ordu, görevliye gereken parayı vererek dönüşünde maaşını hesaplayıp tamamlayacaktır. Mülâzım ve üstü tüm rütbeliler izinli oldukları dönemlerde sadece maaşlarını alabileceklerdir. Bunlardan tebdîl-i havaya ihtiyacı olanlar, doktor raporu ve askerî meclislerin tasdiki üzerine gidecekleri bölgelerden maaşlarını alabileceklerdir. Mülâzım-ı Sânî'nin altı olan askerler, tebdil-i hava için memleketlerine gittiklerinde asla maaş alamayacaklardır. Kur'a ile gelen askerlere yolda geçen süreleri sırasında günlük altmışar para yemeklik verilecek, buna karşın gerektiğinde çağrılmak üzere memleketlerine süresiz gönderilen askerlere maaş ve tayînât verilmeyecektir[730].

[727] *İ.MMS.* 1937. Askerlerin genel olarak verilen maaşlarının iki katı civarında ta'yinât parası, yine genel olarak verilen maaşların yarısı civarında da senelik elbise parası tutmaktaydı. Buna başka bir örnek de şudur: Mayıs 1869'da Bahr-i Sefîd Boğazı'nda bulunan taburlardan sadece birinin senelik maaş gideri: 212.394 kuruş; senelik ta'yinât gideri 543.662 kuruş; senelik elbise masrafı: 136.097; diğer giderler masrafı 22.000 kuruş olup senelik toplam gider 914.153 kuruştur. Bu rakamlar da yukarıdaki gider dağılımının yüzdesine yakındır. *İ.DH.* 41205.

[728] *İ.DH.* 46824, 49944. Tophane Müşirleri de yüksek maaş almaktaydılar. Örneğin Sultan Abdülaziz devrinin en meşhur Tophane Müşiri Halil Paşa'nın maaşı 9 Ocak 1870'te 50.000 kuruşa çıkarılmıştır. *A.MD. U.A.* 57, No: 349.

[729] *İ.DH.* 45798.

[730] *C. A.*, No: 103, ss. 3-4.

Askerî zâbit ve ümerâdan paraya ihtiyacı olanlardan bazıları maaşlarını kefil göstererek sarraflardan yüksek faizle borç para almaktaydılar. Nisan 1870'te askerlerin ekonomik sıkıntı çekmemeleri ve yüklü borçlanmaya gitmemeleri için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azasından biri idaresinde "İdâne Sandığı" kurulmasına karar verilmiştir. Buna göre borç almak isteyenler, maaşları karşılığı kesesi aylık beşer buçuk kuruş nema ile bu sandıktan borç akçe alabilmişlerdir. İmkânların kısıtlı olması nedeniyle, bu borçlanma dairesinden ilk etapta Nizamiye Hazinesi'nden maaş alan Mülâzım-ı Sânî'den Miralay'a kadar olan rütbeliler yararlanabilmiştir. Borç alınan para ve faizinin alıcının bir senelik maaşının yarısını geçmemesine dikkat edilmiştir[731].

Sultan Abdülaziz devrinde askerlere sağlanan ekonomik kolaylıklardan birisi de mektup ücretleri konusunda olmuştur. Nisan 1871'de askerlerden ailelerine, ailelerden de askerlere gönderilen mektuplardan posta ücreti alınmaması kararlaştırılmıştır. Askerlerden birisi ailesine mektup yazarsa kendi künye, alay, tabur, bölük ve sınıfını yazarak zâbitine mühürletecek; aileler ise bulundukları mahallî idareye mühürletecek ve ücret ödemeyeceklerdi[732].

Sultan Abdülaziz döneminde zâbit ve neferlerden vefat edenlerin yakınlarına uygun miktarda maaşlar verilirdi[733]. Askerî zâbitlerden şehit olup yahut vefat edenlerin geride kalanları şayet hasta ya da sakat ise bunlara terk olunacak maaşlar vârislere kayd-ı hayat şartı ile verilirdi[734]. Ancak vefat eden askerlerin vârislerinin araştırılması konusunda titiz davranılır ve bu konuda hassas olunması gerektiği Sadaret tarafından bildirilen tahrîrâtlarla sürekli hatırlatılırdı[735]. Ayrıca vefat eden

[731] "... hem zâbitân ve ümerâ-yı askeriyye fahiş-güzeşt ile akçe istikrâzından kurtulmak ve hem de mezkûr sermâye bir sûret-i me'mûne ve muntazamada tenmiye edilmiş olmak için ba'dez-în sermâye-yi mezkûrdan lüzûmu kadarının ifrâzı ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî a'zâsından bir zâtın taht-ı nezâretinde bir idâne sandığı küşâdı ile mensûbât-ı mahdûde-i askeriyyeden akçe istikrâzına mecbûr olanlara ayda beş kuruş asıl fâiz ve yirmi para dahî hizmet-i idârede istihdâm olunacak ketebe ve veznedâr maaşlarına karşılık olarak kesesi beşer buçuk kuruş nema ile sandık-ı mezkûrdan akçe ikrâz olunması..." Askeri İdâne Sandığı Nizâmnâmesi'nin tümü için bkz.: *C. A.*, No: 324, ss. 1-2; 325, ss. 1-2; 326, s. 2. *A.MKT.D. U.A.* 57, No: 338. *Ş. D. B. S.* 607/33.

[732] *C. A.*, No: 384, s. 2-4. *Bas.*, No: 384, s. 1.

[733] *T. V.*, No: 823, s. 1. Örneğin, Mayıs 1865'te Galata'da meydana gelen büyük bir yangında 45 tulumbacı ve asker hayatını kaybetmiş, birçok asker ise yaralanmıştır. Burada vefat eden askerlerin ailelerine maaş bağlanmış, yaralanan 35 askere ise ayrıca ikramiye verilmiştir. *T. V.*, No: 800, s. 2.

[734] *Ş. D. B. S.* 609/10, 609/28, 610/27. *A.}MKT.MHM.* 479/46.

[735] Mesned-i 'ulyâ-yı sadâret-'uzmâdan vilâyetlere irsâl buyurulan tahrirât-ı sâmiyenin sûret-i 'aliyyesidir: "Asâkir-i şâhâneden vefât edenlerin mahallince vârislerinin araştırıldığı esnâda isimce müşâbehetleri bulunanlar lâyıkıyla tahkik olunmamasından dolayı ba'zan hayatta bulunan adamın vefâtı haberi verilerek bu sûret hem müte'allikâtının beyhûde teessür ve te'al-

Zâbit ve zabtiyye neferlerinin eşyaları müzâyede ile satılır, elde edilen meblağ ve mevcut paraları toplanarak vârislerine teslim edilirdi. Şayet iki sene içerisinde herhangi bir vârisi ortaya çıkmazsa veraseti, defter kayıtlarıyla birlikte Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye intikâl ederdi[736]. Yine 22 Eylül 1867'den itibaren Seraskerlik kararıyla, Mülâzım-ı Sânî'nin altında olup vefat edenlerin maaşlarının cüz'î olmasından dolayı ailelerinden miras taksimi vergisi de alınmamıştır[737].

II. Askerlerin Emeklilikleri

Nizamiye askerleri zâbit ve neferlerinden askerlik yapmalarına engel derecede hasta, sakat ve yaşı ilerlemiş olanların emekli edilmelerine[738]; vefat etmiş olanların ise aile ve çocuklarına Kaymakam Paşa'nın takriri doğrultusunda Maliye Nezareti'nce emsaline uygun bir maaşın verilmesine özen gösterilmiş ve bu uygulamaya Abdülaziz dönemi boyunca da devam edilmiştir[739]. Özellikle askerî üretim sırasında, savaş ve çatışmalarda görev alıp rahatsızlanan ya da yaralanan ümerâ ve zâbitler, D. Şûra-yı Askerî takdîmi ve Şûra-yı Devlet kararı ile emekli edilmiştir[740].

2 Ekim 1865'te 2 Fasıl ve 18 bentten oluşan "Ümerâ ve Zâbitân-ı Askeriye Mütekâidîni Eytâmına Tahsîs Kılınacak Maaşlara ve Buna Karşılık Tutulacak

---

lümünü ve hem de ba'zılarının zevcelerinin bilâhare diğerine tezvic olunmak gibi bir takım ahvâl-i nâ-meşrû'ayı mûcib olduğuna... mebnî ba'd-ez-în böyle şeylerde tetkikât ve tahkikât-ı kâfiyye ve mükemmele icrâsına dikkat edilmesi... *T. V.*, No: 1205, s. 2.

[736] *İ.DH.* 36451.

[737] "Silk-i askeride silah altında bulunanların mülâzım-ı sânînin mâdûnunda olarak vefat edenlerin muhallefâtından harc-ı kısmet alınmaması makâm-ı âli-i hazret-i Seraskeriden vukû bulan iş'âr üzerine... beyân olunmuştur. Ba'd-ez-in efrâd-ı merkûme muhallefâtı için ber-minvâl-i muharrer vereseye veyâhud vekillerine verilecek i'lâmlardan dahi harc alınmaması... *C. A.*, No: 383, s. 2.

[738] *T. V.*, No: 877, s. 1. *İ.DH.* 32474, 33109, 33333, 33374, 33397, 33417, 33484, 33567, 33604, 33700, 33829, 33857, 33876, 33916, 34072, 37888, 38098, 38443, 38458, 39371, 39508. A.}*MKT.MVL.*, 138/18. *A.}MKT.NZD.* 375/5, 375/13, 392/38, 402/11, 422/9. *A.M.D. U.A. 55*, No: 7, 11, 34, 44, 100, 105, 213, 410. Örneğin Hassa Ordusu II. Tali'a Taburu I. Bölüğü Onbaşısı olduğu halde düçar olduğu illetten nâşi silk-i askeriyeden ihraç edilmiş olan Aydınlı Mehmed'e 30 kuruş maaş tahsis edilmiştir. *MAD.d. 9449*, s. 48. Yine Hassa Ordusu Reis-i Erkanı İzzet Paşa'nın askerlik hizmetine gücü yetmediğinden 21 Şubat 1862'de emekliğe sevkedilmesine karar verilmiştir. *A.}MKT.NZD.* 402/11.

[739] *İ.DH.* 35222, 34970, 36938, 36362, 36744, 36766. İrâde Meclis-i Vâlâ 22985. *A.M.D. U.A. 51*, No: 417. *A.M.D. U.A. 52*, No: 45; 77; 96; 122. *A.M.D. U.A. 53*, No: 504. *A.M.D. U.A.* 54, No: 11. *İ.ŞD.* 1221. *Ş. D. B. S.* 609/38. A.}*MKT.MVL.*, 136/96. *A.}MKT.NZD.* 366/19, 370/70, 371/45, 385/14. *Y.EE.*, 142/55.

[740] *İ.DH.* 36961. T. V., 1022, s. 1. Örneğin Temmuz 1871'de fişenk imal ederken elleri yanan Mülâzım Mustafa Efendi'nin emekli edilmesine karar verilmiştir. *İ.DH.* 44152.

Mebâliğin İdâre-i Mahsûsuna Dâir Nizâmnâme" ile askerî ümerâ ve zâbit emeklilerinden vefat edenlerin maaşları hakkında şu esaslar belirlenmiştir:

Mülâzım-ı Sânîden Ferîklere kadar kara kuvvetleri ümerâ ve zâbitlerinden emekli olanlardan irtihâlleri gerçekleşenlerin yetimlerine aşağıda (İkinci bentte) belirtildiği miktarda maaş bağlanacaktır. Bu maaşları erkek çocuklar 20 yaşına, kızlar ise evleninceye kadar alacaklardır. Fakat çocuklardan iş yapmalarına engel hastalığı olanlar, Dâr-ı Şûrâ tarafından belirlenen miktarı hayat boyu alabileceklerdir. Eğer çocukları bulunmayıp sadece valide ve hanımları varsa onlar da maaştan yararlanabilecektir (1. Bent)[741].

Çocuklara verilecek maaş babalarının emeklilik maaşı nispetinde olacaktır. Ferîk ve Mirlivâ emeklilerinin birinci yetimlerine emeklilik maaşlarının on dörtte biri; Miralay, Kaymakam ve Binbaşının birinci yetimlerine emeklilik maaşlarının dokuzda biri; Alay Emini, Baş İmam, Sağ Kolağası ve Alay Kâtipleri birinci yetimlerine emekli maaşlarının altıda biri; Sol Kolağası birinci yetimlerine emekli maaşının beşte biri; Tabur katibi birinci yetimlerine emekli maaşının dört buçukta biri; yüzbaşı ve yüzbaşı vekillerinin birinci yetimlerine emeklilik maaşlarının dörtte biri; Mülâzım-ı Evvel ve Sânî ile tabur imamlarının birinci yetimlerine maaşlarının üç buçukta biri; Mülâzım-ı Evvel ve Sânî Vekilleriyle Mülâzım-ı Sâlis ve Râbi'lerin birinci yetimlerine de emekli maaşlarının üçte biri verilecektir. Yetimlerin sayısı birden fazla ise her birisi için birinci yetime verilecek miktarın yarısı daha eklenecektir. Yetimi olmayanların eşi veya validesi varsa ve bunlar devlet hazinesinden maaş almıyorlarsa, eşlere birinci yetimlerine verilecek maaşın üçte biri, validelere ise altıda biri verilecektir. Eşi birden fazla ise bu maaştan ilk (en eski) eşi yararlanacaktır (2. Bent)[742].

Taşrada bulunan emeklilerden vefat edenlerin vefat tarihleri, kaç yetimi olduğu, bunların kaç yaşlarında ve hangi mahalde oturdukları mahalle imam ve muhtarı tarafından teferruatlı ilmühaber ve emeklilik beratıyla kaza meclisine bildirilecektir... Kaza meclisince yapılan tetkikten sonra bir mazbata hazırlanarak liva veya eyalet merkezine gönderilecektir. Burada da meclislerce inceleme yapıldıktan sonra mazbata ordu müşirlerine yahut Seraskerliğe takdim edilecektir... İstanbul'da ise arzuhaller, bizzat muhtar ve imamlar tarafından Seraskerliğe takdim

[741] *T. V.*, No: 827, s. 2. *C. A.*, No: 100, s. 3. Vefat eden askerlerin erkek çocuklarına 20 yaşına kadar maaş bağlanmıştır. Örneğin III. Ordu V. Redif Alayı I. İzmir Taburunun V. Bölüğü Yüzbaşısı Süleyman Ağanın vefat etmesi nedeniyle yetim kalan iki evladından dört yaşındaki Salih'e 83 senesi Kânûn-ı Sânîsinin 28. günü (9 Şubat 1868) itibarıyla 20 yaşına kadar 48 kuruş maaş verilmesi ve bu yaşına ulaştığında kesilmesine karar verilmiştir. *MAD.d. 9449*, s. 27. Asker yetimlerinden kız çocukları şayet evlenmemişlerse babalarının emekli maaşından bir miktarı kayd-ı hayat şartıyla veriliyordu. *İ.ŞD.* 1405.

[742] *T. V.*, No: 827, ss. 2-3. *C. A.*, No: 100, ss. 3-4.

edilecektir. Tahkik Komisyonu'nca arzuhal ve mazbataların incelenmesi ile Dâr-ı Şûra maaş miktarını belirleyecektir (4. Bent)[743]. Maaşları alan yetimlerin 6 ayda bir hayatta olduklarına, kızların ise evlenmediklerine dair ilmühaber göndermeleri gerekmektedir (7. Bent)[744].

Nizâmnâmeye göre emekli askerlerin birinci yetimlerine verilecek maaş miktarlarından bazısı şu şekildedir: Ferîk birinci yetimi 357 ilâ 535; Mirlivâ birinci yetimi 214 ilâ 321; Miralay birinci yetimi 166 ilâ 250; Binbaşı birinci yetimi 83 ilâ 125 ve Yüzbaşı birinci yetimi 50 ilâ 75 kuruş[745]. Belirtilen rakamlar dikkate alındığı zaman, Sultan Abdülaziz döneminde bazı askerî ümerâ ve zâbitlerinin emekli maaşlarını da şu şekilde sıralayabiliriz: Ferîk emeklisi 5.000 ilâ 7.500; Mirlivâ emeklisi 3.000 ilâ 4.500; Miralay emeklesi 1.500 ilâ 2.250; Binbaşı emeklisi 750 ilâ 1.125 ve Yüzbaşı emeklisi 200 ilâ 300 kuruş. Tablo 23-24'te emekli askerlerin ve birinci yetimlerine bırakılacak maaşları şematik olarak sunulmuştur.

Emekli askerlerin maaş defterleri vilayetlere göre hazırlanmış olup maaşı alanın hangi ordu-alay-tabur ve bölüğe mensup olduğu, hangi rütbeye sahip bulunduğu, rûmî tarihle maaşın ne zaman bağlandığı, kaç kuruş olduğu, vefat etti ise geride kalanları ve alacakları miktarlar belirtilmiştir. Ayrıca bazen maaş sahiplerinin künyelerine şerh düşülerek çeşitli bilgi ve değişiklikler sunulmuştur[746]. Örneğin "Nizamiye Askerleri Mütekâid Maaşları Defterleri"nden olan Rumi 1282 (M. 1866) Senesi Aydın Vilayeti defterinden: Hassa Ordusu Piyade Redif III. Alayının I. Tabur VI. Bölüğü Yüzbaşısı Hasan Ağa mahdûmları Mehmet, Ahmet ve kerimesi Hanife maaşı 1. Mahdûmu Mehmet aylık 100 kuruş, 2. Diğer Mahdûmu Ahmet aylık 100 kuruş, 3. Kerimesi Hanife aylık 100 kuruş" şeklinde kayıt düşülmüştür[747]. Emekli maaş defterlerinde sancaklara göre vilayette maaş alacak kişiler çıkarıldıktan sonra vilayetin toplamları da sunulmuştur[748].

Askerî memur ve ketebeden ma'lûl olanlar ve 35 seneyi geçen hizmetliler de emekliye ayrılabilirdi. 35 seneyi geçen hizmetliler "ikinci dereceden" (yani maaşının yarısını almaya hak kazanarak); 50 sene ve üzeri hizmet edenler ise "birinci

[743] *T. V.*, No: 828-s. 3.

[744] *T. V.*, No: 830, s. 2-3. *C. A.*, No: 101, s. 4. Nizâmnâmenin tümü için bkz.: *T. V.*, No: 827, ss. 2-3; 828, s. 3; 829, s. 2; 830, ss. 2-3; 831, ss. 3-4; 832, s. 3; 833, ss. 2-3. *C. A.*, No: 100, ss. 3-4; 101, ss. 3-4; 102, ss. 1-3.

[745] *C. A.*, No: 102, s. 4.

[746] *MAD.d.* 8849, ss. 1-50; *MAD.d.* 9412, ss. 1-40; *MAD.d.* 9415, ss. 1-20; *MAD.d.* 9444, ss. 1-56; *MAD.d.* 11615, ss. 1-45.

[747] *MAD.d.* 9449, s. 20.

[748] Örneğin 1871'lerde Trabzon Vilayetinde 133 topçu emeklisi, 1997 bahriye emeklisi ve 33 arâmil-yetim maaş almaktadır. 1866 senesinde ise Aydın Vilayetinde 416 muhtaç, 459 nizamiye emeklisi ve 590 bahriye emeklisi maaş almaktadır. *MAD.d.* 9446, s. 214. *MAD.d.* 9449, s. 1.

dereceden" (yani maaşının 3/4 'ünü almaya hak kazanarak) emekliye ayrılabilirlerdi[749].

Sonuçta 1861-1876 seneleri arasında II. ve VI. Orduların genişletilmesi, VII. Ordu ve Bosna Nizâmiye Alayları'nın kurulması, Trablusgarp, Girit ve Diyarbakır'da müfreze kuvvetler oluşturulması, alay, tabur ve asker sayısını artırmış, savaşlar için gerekli nefer teminini kolaylaştırmış, ancak bu artışlardan dolayı devlet giderleri de her geçen yıl artmıştır[750]. 1861-1865 yıllarında bütçe açığı yıllık ortalama 134.368.243 kuruş iken, 1871-1876 yıllarında yıllık ortalama 242.626.750 kuruş bütçe açığı meydana gelmiştir. Özellikle Sultan Abdülaziz'in son senesinde 504.615.000 kuruş bütçe açığı ile bir rekora imza atılmıştır[751].

Bütçe açığını kapatmak için alınan tedbirler fayda sağlamayınca Avrupalı Devletlere, Amerika'ya, kişi ve şirketlere sürekli olarak borçlanma yoluna gidildi[752]. Örneğin, 1862 ve 1863'te 8.800.000'er, 1865'te 40.000.000, 1869'da ise 24.444.442 lira borçlanıldı ve bunları giderek artan miktarlarda diğerleri takip etti. Bu borçlanmaların nedenleri arasında sadece askerî ıslahatların yol açtığı masraflar değil, aynı zamanda bir türlü ödenemeyen eski borçlar, kapatılamayan bütçe açığı, yapımına başlanan Rumeli demiryolları ve hazine tahvillerinin konsolidasyonu en önemlilerini oluşturdu. Genellikle %6 faizle alınan bu borçlara gümrük gelirleri, ağnâm resmi, aşar ve bazı şehirlerin vergileri karşılık olarak gösterildi[753].

[749] "Me'mûrin ve Ketebe-i Askeriyenin Tekâüdlerine ve Erâmil ve Eytâmına Tahsis Kılınacak Maaşlarla Buna Karşılık Tutulacak Mebâliğin İdâre-i Mahsûsasını Şâmil ve Üç Faslı Müştemil Nizâmnâme Olmak Üzere Lâyihadır adlı bu karar 2 Ağustos 1871'te Ceride-i Askeriyye'de yayınlanmıştır. *C. A.*, No: 413, ss. 1-2; 414, s. 2; 415, ss. 1-2.

[750] *C. H.*, No: 2743, s. 1.

[751] Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s. 58.

[752] *A.M.D. U.A.* 58, No: II/110. *A.M.D. U.A.* 58, No: II/146. *R. C. H.*, No: 2094, s. 1; 2119, s. 1; 2128, s. 1; 2133, s. 1; 2151, s. 2; 2394, s. 3; 2511, s. 1; 2658, s. 1.

[753] Çakır, *a.g.e.*, s. 68-69. Sultan Abdülaziz devrinde Osmanlı Devleti'nin borçlanmaları ile ilgili Maliyeden Müdevver Düyûn ve İstikrâz Defterleri'nde geniş bilgiler yer almaktadır. *MAD.d.* 11167, ss. 1-36; 11185, ss. 1-35; 11241, ss. 1-50; 11247, ss. 1-20; 12208, ss. 1-23.

Tablo 20: 1873'te Yemen'de teşkil edilen VII. Ordu'nun Meclis ve Erkân Memurları, ümerâ, zâbit ve ordu neferleri maaşları (kuruş hesabıyla)[754] **B.: Belirtilmemiş.**

Rütbe	Aylık Maaş	Aylık Tayinât	Elbise Parası
Müşir	**40.000**	**14.300**	**B**
Ferik	8.333	4.700	B
Mirlivâ	**5.000**	**2.550**	**B**
Miralay	2.500	1.465	B
Kaymakâm	**1.666**	**1.035**	**B**
Binbaşı	1.250	730	1.124
Alay Emini	**750**	**600**	**B**
Alay İmamı	750	432	480
Alay Katibi	**625**	**432**	**407**
Sağ Kolağası	666	432	407
Sol Kolağası	**500**	**432**	**407**
Tabur Katibi	416	280	407
Tabur İmamı	**250**	**B**	**480**
Tabur Katibi Muavini	250	B	B
Yüzbaşı	**333**	**183**	**317**
Sancaktar	333	183	317
Mülâzım-ı Evvel	**250**	**92**	**B**
Tüfenkçi	416	B	B
Cerrah	**416**	**432**	**B**
Mülâzım-ı Sânî	208	B	B
Başçavuş	**72**	**B**	**B**
Çavuş	55	B	B
Bölük Emini	**47**	**B**	**B**
Onbaşı	39	B	B
Süvâri Nefer	**34**	**92**	**535**
Piyâde Nefer	30	92	333
Nalbant	**64**	**B**	**B**
Sarraç	64	B	B
Demirci	**69**	**B**	**B**
Marangoz	69	B	B

[754] Belgedeki cetvellere göre hesaplanarak ortalama çıkarılmıştır. *İ.MMS.* 1937. Mayıs 1869'da Erzurum ve Kars Kalelerinde teşkil edilen 3 Topçu Bölüğü'nün neferleri maaşları (*İ.DH.* 41196) ile aynı tarihte Bahr-i Sefid Boğazı'ndaki 2 Alayın 8 Taburunda yer alan ümerâ, zâbit ve neferlerin maaşları (*İ.DH.* 41205) yukarıdaki tabloda gösterilen maaşlarla hemen hemen aynıdır. Rütbelere göre verilen maaşlar, Sultan II. Mahmûd ve Abdülmecid dönemlerinden daha yüksektir. *HAT.* 17417, 48119.

Tablo 21: 1873'te VII. Ordu Hastaneleri'nde çalışanların maaşları (kuruş hesabıyla)[755]

Rütbe	Aylık Maaş	Aylık Tayinat
Miralay	**2.500**	**1.465**
Kaymakam	1.666	1.035
Binbaşı	**1.250**	**730**
Sağ Kolağası	666	432
Sol Kolağası	**500**	**432**
Yüzbaşı	333	183
Rütbesiz Cerrah	**600**	**B**
İkinci sınıf Cerrah	400	B
Hastalar Ağası	**500**	**B**
İmam-ı Evvel	400	B
İmam-ı Sanî	**300**	**B**
Katib-i Evvel	1.200	B
Katib-i Sânî	**750**	**B**
Ser-hademe	300	B
Vekilharç	**400**	**B**
Ser-hademe Muavini	200	B
Kilerci	**200**	**B**
Esvâb Emini	350	B
Berber, Aşçı, Ser-Çamaşır	**200**	**B**
Ser-aşçı	300	B

Tablo 22: Mart 1863'te Zabtiye rütbelilerinin maaş miktarları (kuruş hesabıyla)[756]

Zabtiye Ümerâsı	Aylık Maaşı
Zabtiye Müşîri	**40.000**
Zabtiyye Müsteşarı	10.000
Divan-ı Zabtiyye Reisi	**10.000**
Mektûbi-i Zabtiyye	5.800
Meclis-i Tahkîk Azaları	**3.000-4.000**
Divan-ı Zabtiyye Azaları	3.000-4.000
Tefrik Müdürü	**3.000**
Evrak Müdürü	2.500
Bölge zabıta müdürleri	**2.500**
Bölge Meclisleri Azaları	1.000

[755] *İ.MMS.* 1937.

[756] *MAD.d.* 9071, ss. 1-7. Maaşına ilaveten ayrıca Zabtiye Müşîrinin günlük 50 kıyye nân, şehriyye 150 kile şa'ir ve 75 kantar saman ta'yînâtı bulunuyordu.

Tablo 23: 2 Ekim 1865'te ilan edilen "Askerî Ümerâ ve Zâbit Emeklilerinden Vefat Edenlerin Maaşları Hakkında Beyânnâme"ye göre çıkarılmış birinci yetimlere verilecek maaş miktarını gösterir tablo (kuruş hesâbıyla)[757]

Rütbe	En Fazla	En Az
Ferîk	**535**	**357**
Mirlivâ	321	214
Miralay	**250**	**166**
Kaymakâm	166	111
Binbaşı	**125**	83
Alay Emini	112	75
Sağ Kolağası	**100**	**66**
Alay Kâtibi	93	62
Sol Kolağası	**90**	**60**
Tabur Kâtibi	83	55
Yüzbaşı	**75**	**50**
Yüzbaşı Vekîli	65	43
Mülâzım-ı Evvel	**64**	**42**
Mülâzım-ı Sânî	64	42
Mülâzım-ı Sâlis	**62**	**41**

Tablo 24: 2 Ekim 1865'te ilan edilen "Askerî Ümerâ ve Zâbit Emeklilerinden Vefat Edenlerin Maaşları Hakkında Beyânnâme"ye göre çıkarılmış ortalama emekli maaşları miktarını gösterir tablo (kuruş hesâbıyla)[758]

Rütbe	En Fazla	En Az
Müşir	-	**10.000**
Ferîk	7500	5000
Mirlivâ	**4500**	**3000**
Miralay	2250	1500
Kaymakâm	**1500**	**1000**
Binbaşı	1125	750
Alay Emini	**675**	**450**

[757] *C. A.*, No: 102, s. 4.

[758] Belirtilen emekli maaşları, "C. A., No: 102, s. 4"te sunulan tablo ve "T. V., No: 827, ss. 2-3. C. A., No: 100, ss. 3-4'te verilen bilgiler dikkate alınarak hesaplanmıştır. Müşirlerin en az aldığı emekli maaşı 10.000 kuruş *İ.DH.* 49729'de rastlanmıştır.

Sağ Kolağası	600	400
Alay Kâtibi	**560**	**375**
Sol Kolağası	450	300
Tabur Kâtibi	**375**	**250**
Yüzbaşı	300	200
Yüzbaşı Vekîli	**260**	**175**
Mülâzım-ı Evvel	225	150
Mülâzım-ı Sânî	**225**	**150**
Mülâzım-ı Sâlis	190	125

ALTINCI BÖLÜM
ASKERİ YARGI VE TALTİFLER

Ordu ve askerler, düzen, disiplin ve intizamlarını büyük ölçüde kanun ve kurallara bağlılıkla sağlarlar. Osmanlı Devleti'nde de, ilk zamanlar kapıkulu askerlerinin devlete bağlılık ve disiplinlerine dikkat edilmiş, bu konuda gereken tedbirler alınmıştır. Ancak zamanla devletin temel askerî gücü olan bu teşkilat, savaşlarda emre itaatsizlik ederek ve ıslahatların önünde en büyük engeli oluşturarak sorunlu bir zümre haline gelmiştir[759]. Bir noktadan sonra yeniçerilerin düzensizlik ve başıbozukluklarının ortadan kaldırılması da mümkün olamamıştır. Nitekim kapıkulu teşkilatının özellikle Sultan III. Selim devrinde "Kânûnî Sultan Süleyman devrindeki kanunlara göre tekrar düzenlenerek ıslah edilmesini" isteyenler de başarılı olamamıştır. Talim-terbiye ve disiplinden uzaklaşmış, ayrıca bir türlü yeni bir şekil verilememiş olan bu askerî teşkilâtı, nihâyet II. Mahmud 1826'da kapatabilmiştir.

Sultan Abdülaziz döneminde Nizâmiye askerlerinden askerî kanun, kural ve ahlaka uygun hareket etmeyenleri takip etmek, böylece askerlerin başıbozukluğunun önüne geçebilmek amacıyla, ilk olarak Aralık 1864'te Hassa Ordusu'nun merkezi olan İstanbul'da "Nizâmiye Zâbıta Fırkası" oluşturulmuştur. Fırkanın başına askerî ümerâdan bir kişi "merkez kumandanı" namıyla getirilmiş, yardımcılığına da Tersane ve Tophane'ye mensup iki zâbit atanmıştır. Bu fırkaya İstanbul taburlarından "Tahkîk zâbiti" unvanı ve mülâzım payesi verilen 20'si piyâde, 10'u süvârî olmak üzere 30 nefer tecrübeli çavuş seçilmiştir. Tüm yetkilerin merkez kumandanına verildiği "Nizâmiye Zâbıta Fırkası"nın ileride genişletilmesi, ordu ve asker bulunan her bölgede oluşturulması düşünülmüştür[760].

Sultan Abdülaziz, ordu disiplin ve düzeninin sağlanmasına yönelik bu girişimlerini dönemi boyunca sürdürecektir. Bu bölümde ilk olarak Osmanlı askerlerinin hangi kanunlarla ve ne şekilde yargılandıkları üzerinde durulacaktır.

I. Askerlerin Yargılanması

Osmanlı toplumu klasik dönemde askerî ve reaya olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı. Askerî sınıfla ilgili her türlü davaya kazaskerler ve kassâmlar bakardı. Gerek halkın bunlardan şikayetleri gerekse bunların kendi aralarında veya devlete karşı

[759] Hayta-Ünal, *a.g.e.*, s. 3.

[760] *İ.DH.* 36828.

işledikleri hukuka aykırı fiiller kazasker tarafından yargılanır; öldükleri zaman mal varlıkları ise kassâmlar tarafından taksim edilirdi. Yeniçeri ağasının da divan kurarak yeniçeri ocağı mensuplarının davalarını çözümleme yetkisi bulunmaktaydı. Yüksek rütbeli askerlerin yargılanmaları Dîvân-ı Hümâyûn'da veya sonraları İkindi Divanı'nda kazasker tarafından yapılırdı. Bununla birlikte Sultan III. Selim zamanında kurulan Nizâm-ı Cedîd ve II. Mahmud zamanında oluşturulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye için kanunnameler çıkarılarak, buralarda askerî ceza hükümlerine yer verilmiştir. 1838'de Fransa örnekli Kânûnnâme-i Cezâ-yı Askerî (Cezânâme) çıkartılmış, böylece Seraskerlik'e bağlı biri Dîvân-ı Harbî, diğeri Dîvân-ı Tecessüs olmak üzere iki askerî yargı kurumu oluşturulmuştur[761].

Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren uygulanagelen 1838 tarihli "Askerî Cezâ Kânûnnâmesi", Sultan Abdülaziz devrinin ilk yıllarında da ufak değişikliklerle yürürlükte kalmıştır[762]. Ancak bu dönemde askerî cezaya ilişkin en önemli değişiklik, Temmuz 1869 tarihinde, Serasker Hüseyin Avni Paşa zamanında gerçekleşmiştir.

Temmuz 1869 tarihli kanunla Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'nin özellikle ağır cezalar içeren bazı maddeleri Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından hafifletilmiştir[763]. Kara kuvvetlerine bağlı askerî neferler ve emekli askerler, harp sırasında cenk meydanında toplanan ordu içerisinde bulunan ümera ve zâbit hademelerinin tümü, askerî zabtiye zâbit ve neferlerinin tümü, herhangi bir töhmetleri vukûunda Divân-ı Harp huzurunda (nasıl teşkil edildiği bölüm sonunda şematik olarak sunulmuştur), Birincisi "Usûl-i Umûmiyye", İkincisi "Ahkâm-ı Cezâiye" adlı iki bâb ve 207 maddeden oluşan son şekliyle Temmuz 1869 Askerî Ceza Kanunnâmesi'ne göre muhakeme olunmuşlardır. Ancak nizâmiye zâbiti emeklileri, hizmetleri haricinde; redif neferler de, talim ya da silah altında olmadıkları sürede Mülkî Ceza Kanunnâmesi'ne göre yargılanmışlardır (2, 4. madde). Yine Askerî Ceza Kanunnamesi'nde zikredilmeyen suçların cezası Mülkiye Kanunnamesine göre gerçekleştirilmiştir (5. madde). Ancak askerler ile asker olmayanlar arasında meydana gelecek suçların muhakemesinde suç isnâd edilen kişinin sıfatına göre tabi olduğu mahkemede hüküm verilmiştir (6. madde)[764].

[761] Ekrem Buğra Ekinci; *Osmanlı Mahkemeleri*, ss. 338-340. Sultan Abdülaziz öncesi askeri yargı ile ilgili ayrıca bkz. Vasfi Râşid Sevig; *Askerî Adalet*, Ankara 1955. M. Hilmi Ozarpat; *Askeri Ceza Yargılama Usulü Hukuku*, Ankara 1950.

[762] 1838 tarihli "Askerî Cezâ Kânûnnâmesi"nde yapılan en dikkate değer değişikliklerin üçü Eylül 1853'te (*İ.DH.* 17547.), ikincisi Nisan 1865'te (*A.}MKT.MHM.* 329/7), Ekim 1866'da (İrâde Meclis-i Vâlâ) gerçekleşmiştir.

[763] *Ş. D. B. S.* 607/16. Sultan Abdülaziz devrinde Askeri Ceza Kanunnamesi'nde yapılan değişiklikler Meclis-i Vâlâ Kavânin Dâiresi'nde kaleme alınan mazbatalara göre gerçekleşmiştir. *A.}MKT.MHM.* 364/73.

[764] *Ş. D. B. S.* 607/15.

Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'ne ceza gerektiren fiillere "*cürm*" denilmiş, bu ise "*cinâyet*", "*cünha*" ve "*kabahat*" olarak üçe ayrılmıştır (9. madde). *Cinayet*, mücâzât-ı terhîbiyyeyi (idam, müebbed kürek, bir seneden on seneye kadar kürek cezası, müebbed kalebend, bir seneden on seneye kadar kalebend, bir seneden beş seneye kadar prangabend ve müebbed sürgün gibi ağır cezaları); *Cünha*, mücâzât-ı te'dîbiyyeyi (askerlikten ihraç, ihraçla beraber üç aydan üç seneye kadar sürgün ve on beş günden bir seneye kadar prangabend ve kırk beş günden bir seneye kadar hapis ve on beş değnekten seksen değneğe kadar darp ve on günden altı aya kadar demirbend cezaları); *Kabahat* ise, mücâzât-ı tekdîriyyeyi (yirmi dört saatten kırk beş güne kadar hapis, yirmi dört saatten on güne kadar demirbend, üç değnekten on beş değneğe kadar darp, küçük zâbit ve onbaşıların rütbelerinden azledilmeleri gibi hafif cezaları) gerektirmiştir (10-13. madde)[765].

Cezâ Kânunnâmesi'nde belirlenen bu esaslara göre Sultan Abdülaziz devrinde kanun ve nizamlara uygunsuz davranan, firar eden, darp ve yaralamada bulunan ve hırsızlık yapan askerler; ağırlıklı olarak hapis, demirbend, değnek vurulması, rütbelerin kaldırılması, askerlikten ihraç, aşağı hizmete alınma, maaş kesilmesi, kürek cezası ve bazı durumlarda idam cezâlarına çarptırılmış ve alınan bu kararlar gazetelerde ilan edilmiştir[766].

1869 Askerî Cezâ Kanunnâmesi'ne göre idam cezalarını gerektiren belli başlı haller şunlardı: 1. Düşmanla birlikte hareket ederek devlete silah tutmak (76. madde), 2. Harp esiri olduktan sonra saf değiştirerek kendi devleti aleyhinde savaşmak (77. madde), 3. Kumanda ettiği askerleri, muhafaza ettiği kaleyi, emri altındaki cephane ve erzakı, parolayı ve askerî sırları düşman yararına kullanmak ya da teslim etmek (78. madde), 4. Düşmanların maksadına hizmet için savaşa girmek (79. madde), 5. Düşman veya eşkıya karşısında askeri firara davet etmek (81. madde), 6. Düşmana bilgi sızdırmak (83. madde), 7. Muharip bir devlete asker toplamak ve kaydetmek (86. madde), 8. Eşkıya ile çatışma halinde hizmette bulunduğu mevkiden savuşanlar (92. madde), 9. Nöbetçiye silah ile karşı gelmek (100. madde), 10. Silah altında olduğu halde askeri hizmet esnasında üstlerine darp fiilinde bulunmak (102. madde), 11. Ahaliden birisini kasden veya tasarlayarak öldürmek (182. madde), 12. Suikast ile hastaya yanlış ilaç verip hastanın ölümüne sebep olan tabih ve cerrahlar(202. madde) ve benzerleridir[767]. Görüldüğü gibi idam cezası firar yahut devlete ihânet gibi hallerde yürürlüğe girmiştir[768].

[765] *Ş. D. B. S.* 607/15.

[766] *C. A.*, No: 1, s. 3; 8, s. 2-4; 11, s. 4; 18, s. 3; 39, s. 2; 54, s. 3; 88, s. 2; 124, s. 2. *A.}MKT. MVL.* 130/35, 131/7, 132/2, 133/42, 133/87, 133/95, 135/3, 135/75, 136/5, 136/67, 139/19, 139/85, 146/59. *A.}MKT.UM.* 519/18, 524/28.

[767] *Ş. D. B. S.* 607/15.

[768] *İ.DH.* 41506.

Askerlik mesleğinden ihracı gereken kişiler ve fiillerden bazıları ise şunlardı: 1. Zâbitlerden görevli olduğu Divan-ı Harbe gitmemekte ısrar edenler (95. madde), 2. Askerleri kumandanlardan müttefik ya da tarafsız bir devletin topraklarına sebepsiz ve izinsiz olarak girerek düşmanlığa sebep olanlar (111. madde), 3. Barış zamanlarında bağlı oldukları birliklerden izinsiz üç ay kaybolan ümera ve zâbitler (129. madde), 4. Nizama göre kur'adan muaf olanları kur'aya dahil eden veya kur'aya katılması gerekenleri dahil etmeyen ümera ve zâbitler (120. madde).

Askerlikte görevini kötüye kullananlar ya da verilen görevi yerine getirmeyip suistimal edenler meslekten ihraç edilmiştir. Örneğin Şubat 1865'te Hassa Ordusu IV. Saf Piyâde Alayı II. Taburu zâbit ve ümerâsından Alay Kaymakamı, II. Tabur Binbaşısı, Tabur Kâtibi ve 3 mülâzımın rüşvet alarak zimmetlerine para geçirdikleri ispatlanmış, kanun gereğince bu kişiler askerlikten men edilmişler, ayrıca bir sene hapis cezası almışlardır[769]. Yine 15 Nisan 1866'da V. Ordu Meclisi azalarından Miralay Mehmet Emin Zeki Bey, azalık görevini hakkıyla yerine getirmemesinden dolayı askerlikten ihrâç edilmiş, yerine Birinci Redif Alayı Kumandanı Miralay Hasan Bey tayin edilmiştir[770].

Sultan Abdülaziz devrinde kur'aya katılmamayı düşünerek kendilerini sakatlayanların kur'asız biçimde doğrudan askere alınmasına ve askerlik sürelerinin uzatılmasına karar verilmiştir. Bu kararın alınmasının nedeni bu konuda suistimallerin ortaya çıkmış olmasıdır. Örneğin Yozgat Taşköprü ahalisinden Abdi adlı kişi, askerlikten kurtulmak amacıyla sağ elinin baş parmağını kesmiştir. Bu ve benzeri olaylar nedeniyle Haziran 1867'de kur'a kanunnamesine eklenilen şu husus dikkat çekicidir: "*... askerlik çağına gelip de kurtulmak amacıyla kendilerini sakatlayanların kur'asız hemen askere alınmaları, emsallerine ibret olması amacıyla da rediflik süresinden sayılmamak koşuluyla 5 senelik nizâmiye hizmetlerinin 7.5 seneye çıkarılmasına...*"[771]

Töhmet ve kabahatleri bulunan askerlerin sorgulanması ve yazışmalarındaki sorunları gidermek amacıyla Aralık 1864'te Dâr-ı Şûra-yı Askerî'de ele alınarak ordu merkezleri ve müfreze komutanlarına gönderilen ilm u haber ile; askerlerin sorgulanmalardaki usul belirlenmiştir: Buna göre "*gerek ordu merkezlerinde ve gerekse müfreze kıtalarında bulunan askerlerden bir kabahati ortaya çıkanların öncelikle alay ve tabur meclislerinde dikkatlice tetkik ve tahkiki yapılacak, ya kendi ikrarları*

[769] *T. V.*, No: 786, s. 1.

[770] Bu kararname öncelikle Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşülerek üyeleri tarafından imza edilmiş, arkasından Serasker (burada Kaymakamı) Paşa tezkiresiyle Sadarete sunulmuştur. Padişahın oluruyla da yürürlüğe girmiştir. *İ.DH.* 38132. Sultan Abdülazîz devrinde askeri meselelerde bu yazışma protokolüne riayet edilmiştir. (Dâr-ı Şûra-yı Askerî'den Seraskerliğe, oradan da Sadarete) *İ.DH.* 37146, 38558, 40124, 40725, 40726.

[771] *T. V.*, No: 883, s. 1. *C. A.*, No: 94, ss. 3-4.

veyahut iki şahitle suçları belirlenecek, daha fazla tahkîkâta imkan kalmadığı gösterilerek düzenlenecek sorgulama mazbataları doğruca ordu merkezleri veyahut müfreze kumandanlığına gönderilecektir. Buralarda da dikkatlice incelenecek olan mazbata, şüphe olmadığı takdirde müşir inhası yahut kumandan muharrerâtı ile Seraskerlik makamına takdim olunacaktır. Gerçekliğinde şüphe bulunan ve tam ispat edilemeyen sorgulama mazbataları Seraskerlik makamına gönderilmeyecek, şüpheli olanlar geri iade edilecektir."[772]

Ahali ile askerler arasında bir dava çıkarsa Mülkî Meclisler azasından iki kişinin Askeri Dâireye gelmeleriyle halledilirdi. Askerler arasındaki davalara ise Askeri Meclislerde bakılırdı. Fakat Ekim 1868'ten itibaren Silah altında olmayan (redif veya kur'a askerinden ruhsat süresi verilip henüz askerliğe başlamayan) askerlerin ahali ile olan davalarına Mülkî Meclislerde bakılması; Nizâmiye ile silah altındaki zâbit ve neferlerin ahali ile olan davalarına ise itham edilen kişinin sıfatına göre bağlı olduğu mahkemede bakılması kararlaştırılmıştır. Eğer dava Mülkî ve Şer'î Mecliste görüşülür ise askerin üstü olan komutanı da orada bulunmuş; fakat askerler hakkında meclis yada mahkemelerde verilen kararlar, Askerî İdâre tarafından uygulanmıştır[773].

Askerlerden birisi bilerek ya da hata ile cinayet işlerse önce Divân-ı Harp'te daha sonra mülkî meclislerde sorgulanmıştır[774]. Divân-ı Harp Katipliğine Erkan-ı Harbiyye yüzbaşılarından veya Alay ve Tabur Katiplerinden bir zâbit tayin edilerek emrine gereken yardımcılar tahsis edilmiştir. Dîvan-ı Harp reisi ve azalarının Osmanlı teb'asından ve 25 yaşından büyük olması, suç isnad edilen kişi ile bir yakınlık ve düşmanlıklarının olmaması gerekirdi (58. madde). Kabahat cezalarında Divan-ı Harp teşkiline gerek duyulmaz, yargılama ve cezalar şu şekilde verilebilirdi: Müşirler, Ferikler ve Mirliva Paşalar, altında olan zâbitler hakkında yirmi dört saatten kırk beş güne kadar göz hapsi; küçük zâbitler, onbaşılar ve neferler hakkında yirmi dört saatten kırk beş güne kadar göz hapsi, üç değnekten on beş değneğe kadar darp ve yirmi dört saatten on güne kadar demirbend cezaları verebilirlerdi. Küçük zâbit ve onbaşıların rütbelerini kaldırma cezası ise yalnız ordu kumandanları olan Müşirlere aitti. Bu sekilde en altta onbaşıya kadar tüm rütbeliler altlarındaki kişilere göz hapsi cezası verebiliyorlardı. Darp cezası ise yalnızca küçük zâbit, onbaşı ve neferlere uygulanabiliyordu (64. madde); ancak cezayı veren zâbit uygulamayı kendisi yapamıyordu (65. madde). Darp cezası

[772] *T. V.*, No: 781, s. 1. *C. A.*, No: 50, ss. 1-2. Sorgulama silsilesi ile ilgili örnek bir olay: Şubat 1865'te Hassa Ordusu IV. Saf Piyâde Alayı II. Taburu zâbitân ve ümerâsından bazılarının zimmetlerine para geçirdikleri iddiası, önce alay meclisinde görüşülmüş, sorgulama mazbataları ordu merkezince incelenerek Seraskerlik makamına gönderilmiştir. *T. V.*, No: 786, s. 1.

[773] *T. V.*, No: 1017, s. 1; 1068, s. 2.

[774] *C. H.*, No: 2580, s. 1.

yalnızca akşam üstü Yoklama Divanında gerçekleşebiliyordu (66. madde). Kendi yetkisi dışında ceza verilmesi söz konusu olduğunda her zâbit, üstüne izin dilekçesi arz ederdi (67. madde).

Dâimî ve geçici olarak Divan-ı Harp oluşturulurken suçlunun rütbesine göre başkan ve azalar şu şekilde teşekkül ettirilmiştir. (Askerî Ceza Kânûnnâmesi-49. madde) [775]:

Tablo 25: Divan-ı Harp oluşturulurken suçlunun rütbesine göre başkan ve azaların teşekkülü

Suç İsnâd Edilen Kişinin Rütbesi	Divân-ı Harp Reisinin Rütbesi	Divân-ı Harp Azalarının Rütbesi
Küçük zâbitler, onbaşılar ve neferler	Miralay veya Kaymakam veya Binbaşı	1 Binbaşıveya Alay Emini, 1 Kolağası, 1 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sâni, 1 küçük zâbit
Mülâzım-ı Sâni ve Sâlis Vekilleri	Miralay veya Kaymakam veya Binbaşı	1 Binbaşı veya Alay Emini, 1 Kolağası, 2 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sâni
Mülâzım-ı Evvel ve Vekilleri	Miralay veya Kaymakam veya Binbaşı	1 Binbaşı veya Alay Emini, 1 Kolağası, 2 Yüzbaşı, 2 Mülâzım-ı Evvel
Yüzbaşı ve Vekilleri	Miralay veya Kaymakam	1 Kaymakam, 2 Binbaşı veya 2 Alay Emini, 1 Kolağası, 2 Yüzbaşı
Kolağası	Miralay veya Kaymakam	2 Kaymakam, 2 Binbaşı, 2 Kolağası
Binbaşı veya Alay Emini	Mirliva	2 Miralay, 2 Kaymakam, 2 Binbaşı veya 2 Alay Emini
Kaymakam	Mirliva	4 Miralay, 2 Kaymakam
Miralay	Ferik	3 Mirliva, 3 Miralay
Mirliva	Müşir	4 Ferik, 2 Mirliva
Ferik	Müşir	2 Müşir, 4 Ferik
Müşir	Müşir	3 Müşir, 3 Ferik

Osmanlı Devleti'nde askerleri öldürenler hakkında da suçtaki ağırlığa göre farklı cezalara rastlanmıştır. Örneğin Manastır zabtiye askerlerinden Seyfettin'in

[775] *Ş. D. B. S.* 607/15.

katili Maksud Beye 25 Mart 1874'te kürek cezası[776]; yine zabtiyye askeri Kadri'nin katili Kürt Mehmet'e ise 11 Mayıs 1874'te idam cezası verilmiştir[777].

Sultan Abdülaziz devrinde Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'ne göre cezalar uygulanırken şu esaslara dikkat edilirdi: Cuma ve diğer mübarek günlerde idam cezası gerçekleştirilmez (17. madde), idam kararı verilen gayr-ı müslimlerin mezhebine göre rûhânî bir me'mûr atanırdı (18. madde). Kalebend cezası devlet tarafından belirlenen kalelerden birinde gerçekleşirken, sürgün cezası Osmanlı sınırları içerisinde bulunan bir bölgede ikamet ettirilmek suretinde olurdu (20-21. madde). Bir seneden on seneye kadar kalebend ile üç aydan üç seneye kadar sürgün cezasını çeken ümera ve zâbitler askerlik mesleğine alınmaz (22. madde). Askerlikten ihraç edilenlerin rütbe, nişan ve madalyaları geri alınır, emekli maaşına olan istihkak imha edilir, askerlik mesleğine bir daha alınmaz, ancak altı ay sonra mülkî hizmetlere irâde ile kabul edilebilirlerdi (24. madde). Askerlikten ihraç ile birlikte hapis cezası alanlar, hapis cezalarını askeri hapishanelerde çekerlerdi (27. madde). Silah altında iken suç işleyen redif neferleri töhmetlerinin cinsi ve derecesine göre aynen Nizamiye askerleri gibi cezalandırılır, fakat ceza müddetleri rediflik müddetinden sayılırdı (32. madde). Darp cezaları için kullanılacak değnek beş karış uzunluğunda ve tüfek demiri içine sığacak kalınlıkta fındık, söğüt yada hurma ağacı dallarından budaksız olurdu. Darbı gerçekleştiren kişi değneğin kabzasını kendi başından yukarıya ve geriye götürmez, değneği indirdikten sonra bir süre çekmeyerek darp ederdi (38. madde)[778].

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar ufak değişikliklerle devam eden 1869 tarihli Askerî Cezâ Kânûnnâmesi[779], Sultan II. Abdülhamid devrinde Mart 1880'den itibaren yeniden ele alınarak düzenlenmeye çalışılmıştır. Eylül 1881'de Alman Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'nin tercüme edilmesi ile eklentiler yapılmıştır. 1888 senesi sonları ile 1889 senesi bütününde ise Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'nde daha köklü değişikliklere gidilerek kânûnnâme yeniden tanzîm edilmiştir[780].

[776] *İ.DA.* 497. Buna benzer başka bir karar da 6 Nisan 1871'de Onbaşı Cuma'nın katili için verilmiştir. *İ.DA.* 250.

[777] *İ.DA.* 524. 4 Ekim 1874 tarihli kararda da asker Hasan'ın katiline idam cezası verilmesi bu uygulamaya başka bir örnektir. *İ.DA.* 595.

[778] *Ş. D. B. S.* 607/15.

[779] Örneğin 23 Ocak 1870 tarihinde, 1869 Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'nin 6., 25., 46., 48., 170., 175., 176., 202. ve 203. Maddelerinde genelde ceza hafifletmeye yönelik küçük tashihler yapılmıştır. *İ.DH.* 101729.

[780] *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Ma'rûzât* (*Y.PRK.ASK.*) 3/76, 9/3, 51/85, 52/101, 53/100, 57/71, 58/6, 58/69.

II. Askerî Ödüller

Osmanlı askerlerinin morallerinin yüksek tutulması ve başarılarının takdir edilmesi amacıyla çeşitli şekillerde ödüllendirildiğini görmekteyiz. Bu cümleden olarak askerlere başarı nişân ve madalyaları verilmiş, maaş haricinde para dağıtılmış ve ziyâfetler düzenlenmiştir.

1. Askerlere Verilen Nişânlar

Nişânlar, devlet adına gösterilen üstün başarı ve yararlılıklarından dolayı hak eden kişileri onurlandırmak amacıyla, belirli sayıda ve neden verildiğini açıklayıcı beratıyla takılan işâretlerdir. Osmanlı Devleti'nde her nişan için ayrı bir nizâmnâme çıkartılarak kimlere, kaç dereceli olarak verileceği ve nasıl kullanılacağı belirlenmiştir. Belirli sayıda tutulan nişânlar kişilere hayatta olduğu sürece verilir; yalnız yabancı devlet büyükleri bu rakamdan müstesna tutulurdu.

18 Eylül 1852'de her türlü devlet hizmetinde başarı gösterenlere iftihâr ve imtiyâz olmak üzere, Sultan Abdülmecid'in irâdesi ile kendi adını taşıyan "Mecîdiyye Nişânı" çıkartılmıştır. 6 fasıl ve 28 bentten oluşan bu nizâmnâmeye göre, mecîdiyye nişânı kaydı hayat suretiyle verilmiştir. Nişânın 5 rütbesi olup birinci rütbesi 50, ikinci rütbesi 150, üçüncü rütbesi 800, dördüncü rütbesi 3.000 ve beşinci rütbesi 6.000 adet çıkarılmıştır. Fakat yabancılara verilecek nişânlar bu adetten hariç tutulmuştur[781].

Mecîdiyye nişânının ortası kabarık olup güneş şeklindedir. Ortasında çember ile çevrilmiş, kabarık tuğra sahası vardır. Tuğra sahasının etrafında, koyu kırmızı mineli bir saha üzerinde altın ile nişânın yukarısında ve asılma noktasının altına gelmek üzere "Gayret", sağda "Hamiyyet", solda "Sadâkat", yine "Gayret" kelimesinin karşısına tesâdüf etmek üzere en altta 1268 tarihi yer almaktadır. Nişânın asılma yerinde ise koyu kırmızı mineli bir ay yıldız bulunmaktadır[782].

Nişân bir kişiye verildiğinde yanında bir berat da teslim edilir, bu berat yanında olmadıkça kimse nişânı takamazdı. Mecîdiyye nişânını almaya hak kazananlara ilk olarak beşinci rütbe verilirdi. Beşinci rütbeden diğerine geçmeye hak kazananların başarılı hizmette bulunmaya devam etmeleri ayrıca en az beşinci rütbede iki sene; dördüncü, üçüncü ve ikinci rütbelerde üçer sene bulunmuş olmaları gerekirdi. Askerî sınıfta olanlar barış zamanında, ilmiye ve mülkiye sınıfında olanlar ise her zaman bulundukları meslekte en az 20 sene başarıyla hizmet etmeleri halinde

[781] *Düstûr*, Sene 1289, C. 1, s. 725.

[782] İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *Osmanlı Nişânları*, s. 16. Kordon ucuna asılan birinci ve boyna asılan ikinci-üçüncü rütbeler yekdiğerinin aynısıdır. Göğse asılan dördüncü nişân ise biraz daha ufaktır. Beşinci rütbe en küçük olanıdır. Birinci rütbe nişân şemsesiyle murassa mecidiyye nişânına gelince: yedi şubesinden her birinde 5 şuââta, 21 taş, aylarda ise 5 taş, yıldızda 7 ve asılma yerinde kravat yıldızında 9 olmak üzere, bütün nişânda 231 taş bulunmaktadır. İbrahim Artuk, "Orta ve Yeni Çağa Ait Sikke ve Nişânlar, *VI. Türk Tarih Kongresi*, s. 249.

bu nişânı alabilirlerdi. Ancak askerlerin sefer ve savaş durumlarında hizmetleri iki katı sayılır, bu hallerde başarılı olmuş ve ağır şekilde yaralanmış olanlar 20 sene bekleme ve rütbe zamanlarını geçirme sürelerinden muaf tutulurlardı[783].

Mecîdiyye nişânı; devlete ihânet, hırsızlık, adam öldürme ve rüşvet gibi işledikleri suçları mahkemece sabit olanlardan geri alınırdı. Askerlerden de müebbed ceza almayı gerektiren durumlarda ya da üstüne el kaldıran, hırsızlık ve firâr edenler nişânlarını kaybederlerdi[784].

Mecîdiyye nişânı için bir reis ve altı zâttan oluşan bir de "Mecîdiyye Nişân-ı Hümâyûn'u İdâre Meclisi" kurulmuştur. 31 Ocak 1853'te bu meclis Sadârete ilhak edilmiş ve azaları Seraskerlik, Meclis-i Vâlâ, Hâriciyye ve Mâliyye Nezâretleri'nden oluşturulmuştur. Bu meclis, birinci rütbe için 2.500, ikincisi için 1.500, üçüncüsü için 750, dördüncüsü için 500 ve beşincisi için 250 kuruş berat harcı almıştır[785].

Sultan Abdülaziz döneminde de mecîdiyye nişânının verilmesine devam edilmiştir[786]. Üstelik 9 Aralık 1861'de 23 bentli ve 5 fasıldan oluşan Nişân-ı Âlî-i Osmânî Nizamnâmesi çıkartılarak; her türlü devlet hizmetini başarıyla yürüten kişilere iftihar ve imtiyaz olmak üzere "Osmânî" adıyla yeni bir nişân daha verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu nişân üç rütbeden oluşmuş (daha sonra 4 rütbeye çıkarılmıştır); birinci rütbe 50 (ki bu rütbenin murassa'lısı da vardır), ikinci rütbe 200 ve üçüncü rütbe 1.000 (ve dördüncü rütbe 2.000) adetle sınırlı tutulmuştur. Ancak yabancılara verilen nişânlar bu adetten hariç tutulmuştur. Nişânın ortasında mora çalar kırmızı cam üzerine altın kabartmalı harfler ile "*El-müstenid bi-tevfîkâti'r-Rabbâniyye Abdülazîz Hân melik'üd-devlet'il-Osmâniyye*" ibaresi yer almış, bunun altında Osmanlı Devleti alameti olan bir yarım ay yer almıştır. Etrafı simden yapılmış güneş resminde olan ve kişiler hayatta kaldığı sürece verilen bu nişân da, mecîdiyye nişânı gibi beratı ile verilmiş; berât olmadan kimse nişânı taşıyamamıştır. Nizamnameye göre, bu nişâna sahip olan askerler meslekten men cezası alırlarsa, üstlerinden birine el kaldırırlarsa, cinayet işler ya da firar ederlerse sahip oldukları nişânlarını kaybetmişlerdir. Bu nizamname, tüm mülkî ve askerî idarede gayret ve disiplini artırmayı hedeflemiştir[787].

[783] Mecîdiyye nişânının birinci ve ikinci rütbelerini almaya hak kazananlara padişah, diğer rütbeleri almaya hak kazananlara mensup oldukları sınıfın en büyük zâbiti, taşrada olanlara ise bulundukları bölgenin en büyük rütbelisi nişanlarını takarlardı. *Düstûr*, Sene 1289, C. 1, s. 726-728.

[784] *Düstûr*, Sene 1289, C. 1, ss. 728-729.

[785] *A.g.e.*, ss. 729-730.

[786] Örneğin sadece H. 1283-1287 (1866-1870) seneleri arasında Paris'te yaptırılan mecidiye nişanı 243 adettir. *MAD.d. 8873*, ss. 1-50.

[787] *T. V.*, No: 627, ss. 2-3. *T. A.*, No: 126, ss. 1-2; 127, ss. 2-3. Osmâni nişânının birinci derecesi, sağdan sola takılan ortası yeşil ve iki tarafı kırmızı kordonun ucuna; şemsesi ise göğsün sol tarafına takılırdı. İkinci rütbe aynı renkte ince bir kordonla boyuna, şemsesi sağ tarafa; üçüncü rütbe aynı renkte ince şerit ile gerdana; dördüncü rütbe ise önceki nişânlardan küçük

Üç rütbeden oluşturulan bu nişâna, padişah irâdesi ile asker ve diğer sınıflardan küçük derecede bulunup da başarılı hizmeti olanların da faydalanmaları için dördüncü bir rütbe ilâve edilmiş ve nizâmnâme ona göre tekrar düzenlenmiştir[788].

Osmânî Nişânı Nizamnamesi ile Aralık 1861'de ilk kez birinci dereceden Osmânî nişânına sahip olan askerî erkan şunlardır: Kaptan-ı Deryâ Mehmet Ali Paşa, Serasker Mehmet Rüşdü Paşa, Irak ve Hicaz Orduları Müşiri Namık Paşa ile Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa[789]. Arkasından birçok paşa birinci dereceden bu nişâna sahip olmuştur. Bunlardan bazıları ve nişânı aldıkları tarihler şu şekildedir: 1862'de Arabistan Ordusu Müşîri Abdülhalim Paşa, Girit Valisi İsmail Paşa ve Tunus Valisi Mehmet Sadık Paşa; 1865'te Zabtiyye Müşîri Mehmet Paşa; 1866'da Serasker Rıza Paşa (murassa'); 1869'da Girit Valisi ve Kumandanı Hüseyin Avni Paşa; 1870'te Zabtiyye Müşîri Hüsnü Paşa, Hicaz Valisi Hurşid Paşa, Aydın Valisi Sadık Paşa, Hassa Müşîri Fuad Paşa ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Es'at Paşa; 1872'de Serasker Yâver Paşa, Yemen Valisi Ahmet Muhtar Paşa (murassa') ve III. Ordu Müşîri Derviş Paşa (murassa'); 1875'te Cebel-i Lübnân Mutasarrıfı Rüstem Paşa[790].

Bu nişâna hak kazananların rütbeleri, onlara ait yazılan ferman ve diğer resmî yazışmalarda belirtilmiştir. Osmânî nişânına ait kayıt ve muâmelât ile beratların yazılması Teşrîfât Dâiresi Nişân-ı Hümâyûn Kalemi'nde icrâ olunmuştur[791]. Ayrıca bazı zamanlarda bir nişan defteri hazırlanarak burada yerli ve yabancılara verilen nişanların hangi tarihte verildiği, kayıt numaraları, nişanı alan kişi ve memuriyeti hakkında bilgiler verilmiştir. Nişanı sonradan hazineye teslim edenler ile nişanı başkası ile değiştirilenler hakkında bu defterlere kırmızı ve bazen siyah mürekkeple yazılı şerhler düşülmüştür[792].

Osmânî nişânına sahip olabilmek için askerlerin sulh zamanında en az 20 sene başarıyla hizmet etmeleri; birinci dereceye sahip olabilmeleri için de mecîdiyye nişânının birinci rütbesine hak kazanmış olmaları gerekirdi[793]. Ayrıca bir rütbeden

---

olmak üzere aynı renk kordonla göğsün sol tarafına takılırdı. Metin Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*, s. 239. *Nevsâl-i Askeri 1316*, Dersaâadet 1316, s. 16.

[788] A. Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 33.

[789] *T. V.*, No: 627, ss. 3-4. *T. A.*, No: 128, s. 2. *A.}DVN.MHM.*, 34/78.

[790] A. Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 138; C. XI, s. 37; C. XII, s. 76; C. XIV, s. 25. *A.} DVN.MHM.*, 35/60, 36/85. *A.}MKT.MHM.* 431/54. *İ.DH.* 33911, 43246, 43247, 43460, 45191, 45885, 48781. Şehzade Mahmud Celalettin Efendi de murassa Osmanî nişânı almıştır. *MAD.d.* 8879, ss. 1-29. *Bas.*, No: 249, s. 1; 624, s. 1.

[791] Erüreten, *a.g.e.*, s. 239. Osmânî nişânının birinci rütbesi için Teşrîfât tarafından 4.000; ikincisi için 3.000; üçüncüsü için 1.600; dördüncüsü için 750 kuruş harç alınmış, askerlerden harç alınmaması padişah irâdesi ile mümkün olabilmiştir. Yabancılardan Osmâni nişânına hak kazananlardan ise harç alınmamıştır. *Düstûr*, Sene 1289, C. 1, s. 738.

[792] *MAD.d.* 8874, ss. 1-30; *MAD.d.* 8876, ss. 1-40; *MAD.d.* 8877, ss. 2-5.

[793] Nitekim Sadrâzam Fuad Paşa 1861'de önce murassa' mecîdiyye nişânına, kısa bir süre

diğerine geçebilmek için en az üçüncü rütbesinde 2 sene, ikinci rütbesinde 4 sene beklemeleri gerekirdi. Askerî rütbelilerin genelde bulundukları görevde üstün başarı göstermeleri, askerlerin ise eşkıya takibi ya da çatışmalarda başarılı olmaları halinde 20 sene ve rütbe bekleme süresini doldurmaksızın kendilerine Osmânî nişânı verilebilirdi. Yine askerlerin muhârebe ve seferlerde hizmetleri iki kat sayılırdı[794]. Herhangi bir başarıyı taltîf etmek amacıyla verilen nişanların takdîmi için bazen özel günler seçilirdi. Örneğin her sene Sultan Abdülaziz'in cülûsu tarihinde askerî zâbitlere Osmânî ve Mecîdiyye nişânları verilirdi ki bunların sayısı Haziran 1865'ten itibaren artırılmaya başlamıştır[795]. Birçok nizâmiye zâbiti Osmânî ve Mecîdiyye nişânı almış[796], hatta eser yazan, tercüme yapan kişilere de nişânlar verilmiştir[797].

Mecidiye ve Osmânî nişânları devlet hizmetinde emeği geçen ve muharebelerde başarılı olanlara veriliyordu. Mart 1864'e gelindiğinde nişân taleplerinin çoğalması ve kendi rütbesinin karşılığı olmayan nişânların istenmesi gibi durumlardan dolayı, bu nişânların senede bir kez sınırlı sayıda verilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre olağan üstü haller dışında her sene üçüncü rütbe Osmânî'den 2, dördüncü rütbesinden 5; üçüncü rütbe mecidiyeden 5, dördüncü rütbesinden 15, beşinci rütbesinden 30 adetten fazlası verilmeyecekti[798]. Fakat yine de bu sınırlamaya uyulmamıştır[799].

---

sonrada yine aynı tarihte birinci mücevher osmâni nişânına sahip olmuştur. A. Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 54.

[794] *Düstûr*, Sene 1289, C. 1, s. 732-733. Bu durum Mecîdiyye Nişânında da belirtilmiş olup Abdülaziz devrinde askerî başarıları olanlara mecîdiyye ve osmânî nişânları takdîm edilmiştir: "Hudûd-ı Yunâniyye'de ta'kib ve tenkîl-i eşkıyâ emrinde meşhûd olan ikdâm u gayretlerine mükâfaten Hudûd Alayı İkinci ve Üçüncü taburlarının binbaşıları Refʿetlu Mehmet ve Mustafa Efendiler... Dördüncü tabur Sağ Kolağası Fütuvvetlu Emin Efendi... ve Zabtiyye Altıncı Bölük Ağası Fütuvvetlu Hüseyin Ağa'ya ve Süvârî Birinci Alayının Beşinci Bölüğü Mülâzım-ı Evveli Hamiyyetlu ibrahim Ağa'ya beşinci rütbeden birer kıt'a mecîdî nişân-ı zî-şânı i'tâsına irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhi şeref-sünûh ve sudûr buyurularak iktizâları icrâ kılınmıştır. *C. H.*, No: 2517, s. 1.

[795] *A.M.D. U.A.* 53, No: 17.

[796] *T. V.*, No: 856, s. 3; 866, s. 1; 862, s. 2. *İ.DH.* 32808, 33135, 33574, 46911.

[797] *İ.DH.* 39940, 41001, 42344, 46570, 49106, 49309. "Mekteb-i Harbiyye-i Cenâb-ı Şâhâne İlm-i Heyʿet ve Fenn-i Miʿmârî hocası Mehmet Beyʿin tercüme etmiş olduğu Fenn-i Miʿmârî nâm kitap ve atlas ile İlm-i Heyʿet ve Litografya Hocaları Muâvini Tevfik Efendinin teʿlîf eylediği Teshîlu'l-Mikât nâm risâle fâide-bahş birer eser olduğundan mükâfâten ve tebdilen mûmâ-ileyh Mehmet Beyʿe üçüncü ve mesâʿi-i vâkıʿasını takdîren Tevfik Efendiʿye müceddeden beşinci rütbelerden birer kıtʿa nişân-ı zî-şân ihsân buyurulmuştur. *T. V.*, No: 627, s. 4.

[798] Özellikle rütbelerinin altında olarak bazı ferîkler ikinci, mirlivâ ve miralaylar üçüncü rütbeden nişân almayı talep etmişlerdir. Bunun önüne geçilebilmesi için böyle bir karar alınmıştır. *C. A.*, No: 8, ss. 1-2.

[799] *C. A.*, No: 29, s. 3; 38, s. 3.

Yabancılara nişânlar verildiği zaman nişân harcı alınmaz ve nizâmnâmelerde belirtilen adetten hâriç tutulurdu. Sultan Abdülaziz devrinde genellikle yabancılara verilecek nişân rütbelerinde, nişânı alacak kişilerin bağlı bulundukları devletten aldıkları nişânlar dikkate alınırdı[800].

Yabancı devletler tarafından da siyasi yakınlık olduğu zamanlarda Osmanlı askerlerine nişânlar verilmiştir. Bunlardan en dikkat çekeni İran Şâhı Nâsırüddin tarafından Eylül 1873'te mülkî ve askerî erkâna toplam 60 adet verilen nişânlardır. Bu nişânların en üst düzeyde olan, hükümdârlık ve âilesine ait "murassa' akdes nişânı", Hassa Ordusu Müşîri Yusuf İzzettin Efendi'ye, "şîr-i hûrşîd nişânı" birinci rütbesi, Serasker (Hüseyin Avni Paşa)'ya; ikinci rütbesi, Zabtiyye Nâzırı Ahmet ve Erkân-ı Harp Mirlivâsı Ali Nizâmi Paşalara; üçüncü rütbesi, Erkân-ı Harp binbaşısı Hüsnü Bey'e olmak üzere 20 adedi askerlere verilmiştir[801].

Mülkî ve askerî hizmetlerde yararlılık gösterenlere verilen nişânları kişiler hayatta olduğu sürece ellerinde tutarlar, başkalarına devredemez yahut satamazlardı. Vefat etmeleri halinde bu nişânlar, başkalarına takdîm edilmek üzere Hazîne-i Celîle'ye devredilirdi[802].

2. Diğer Askerî Ödüller

Osmanlı Devleti'nde nişânların yanında yine belirli başarı ve gayretlerinden dolayı başta askerler olmak üzere devlet hizmetlilerine madalyalar takılmıştır. Bu cümleden olarak Sultan Abdülaziz devrinde de askerlerin için Karadağ, Şeşhâneli Tüfek ve Atîk Girit Madalyaları bastırılmıştır.

[800] Osmâni nişanının murassa ve birinci rütbeden olanları şahzedeler, vekiller, mülkî ve askeri erkan, sefirler ve bu gibi yabancı büyüklere verilmiştir. Örneğin Fransa, Avusturya, İtalya İmparatorları, Flemenk Kralı, Prusya, Fransa ve Rusya Veliahtları, Prens Napolyon, Bismarck ve Sırp Beyleri bu nişanların en üstlerini almışlardır. *MAD.d. 8870*, ss. 10-30. Yine 1863'te Avusturya'nın Atina Sefiri Baron Testa'ya, 1864'te Rum Patriği Sofranius Efendi ile Ermeni Patriği Bağos Efendilere birinci mecidiyye nişânları; 1864'te Londra Sefiri Kostaki Bey'e, 1865'te Memleketeyn Voyvodası Kouza'ya, 1866'da İran Şâhı, İrân ve Fransa Sefirlerine, 1873'te Avusturya Başvekili Comte Andrassy'e birinci murassa' osmânî nişânları, 1872'de İsveç sefirine birinci osmâni nişânı verilmiştir. A. Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 87, 113, 114, 138; C. XI, s. 37; C. XIV, s. 25, 32. Bunların haricinde Sultan Abdülaziz devrinde daha birçok yabancı sefir ve konsolosa Osmânî ve Mecidî nişanlar verilmiştir. *İ.HR.* 10978, 12131, 14532, 14534, 14846, 15004, 15547, 15584, 15607, 15722. Bas., No: 1246, s. 1.

[801] Diğer nişân alan kara kuvvetleri neferleri ve aldıkları dereceleri ise şunlardır: Dördüncü şîr-i hûrşid nişânları, Süvâri Kolağası Ömer Âsım Kapudân, Seraskerlik Yâveri Kolağaları Şükrü ve Fâik Beyler, Maiyyet-i Şâhâne Bölüğü Kolağası Şerif Efendi ve Asâkir-i Şâhâne Binbaşısı Hacı Mehmet Bey'e; beşinci şir-i hûrşid nişânları, Yüzbaşı Âkif ve Hasan Efendiler, Mülâzım Ali, diğer Ali, Seyfettin ve İbrahim Efendiler. *R. C. H.*, No: 2260, s. 1.

[802] *C. H.*, No: 2835, s. 1. *A.}DVN.MHM.* 35/30. *İ.DH.* 43488, 47104, 49584.

1861 Hersek İsyânının Karadağ Savaşı'na dönüşmesinin ardından savaşta yararlılık gösteren Osmanlı subay ve erlerine verilmek üzere 30.000 adet Karadağ Madalyası, beratıyla birlikte 1862'de hazırlatılmıştır. Bu madalyanın ön yüzünde hilâl içerisinde "*El-müstenid bi-tevfikâti'-r-Rabbâniyye Melikü'd-Devleti'l-Osmâniyye*" ibâresi bulunmaktadır. Arka yüzünde ise yüksek dağların üzerinde dalgalanan bir Türk bayrağı, dağların eteğinde bir top resmi, alt tarafında "Karadağ" yazısı, onun altında da 1279 tarihi yer almaktadır. Madalyanın kurdelesi, kenarları yeşil çizgili kırmızı renkli olup tuğra ve yazılarını Abdülfettah Efendi, resim ve nakışlarını Mr. Robertson yapmıştır[803].

1862'de 3.000 adet şeşhâneli tüfeğin imâl ettirilmesinden dolayı, aynı kişilere hazırlatılan diğer bir askerî madalya, Şeşhâneli Tüfenk Madalyasıdır. Ön yüzü aziz beşibirlik altına çok benzeyen ve gramı da aynı olan madalyanın kenarları da aynı bu altın gibi tırtıllıdır. Hatıra amaçlı olup takılamayan bu madalyanın ön yüzünde bir tuğra ve üst tarafında 7 yıldız; arka yüzünde ise "*Mehd-i 'ulyâ-yı saltanat-ı seniyye tarafından asâkir-i şâhâne için 'imâl ettirilen üç bin adet şeşhâne tüfeğinin madalyasıdır*" yazısı ve altında 1279 tarihi yer almaktadır[804].

1866 tarihinde Hacı Mihail önderliğinde Yunanistan'a iltihak ettiklerini açıklayan Giritli Rum isyancıların ayaklanmalarının bastırılması ve buranın ıslahında hizmetleri geçen kara-deniz asker ve subayları ile diğer görevlilere verilmek amacıyla 1868'de 50.000 adet imâl edilen "Atik Girid Madalyası", Sultan Abdülaziz devrinin askerî nitelikli diğer bir madalyasıdır. Madalyanın tuğrasını Hüsrev Efendi, yazılarını Nâif Efendi, resim ve nakışlarını Mr. Robertson yapmıştır. Kurdelesi kırmızı olan bu madalyanın ön yüzünde hilal içinde bir tuğra; arka yüzünde ise üstte Girid yazısı, ortada adanın tasvîri, altta 1285 tarihi yazılıdır[805]. Sultan

[803] Erüreten, *a.g.e.*, s. 224. Belirtilen sayfada "verilmesi kararlaştırılan Karadağ Madalyası beratlarının askerler memleketlerine gitmeden yetiştirilmesi, bunun için isim mahalleri açık olarak 30.000 adet beratın birkaç gün içinde tanzim edilmesine dâir" irâde-i seniyenin belgesi yer almıştır: "Atûfetlu Efendim Hazretleri, Karadağ mes'elesinde bulunan sunûf-ı asker-i şâhâneye muhârebât-ı vâkı'ada zuhûra gelen hidemât-ı cansipârânelerinin alâmet-i imtiyâziyyesi olmak üzere i'tâ ve ihsân buyurulması muktezâ-yı emr u fermân-ı cenâb-ı şehriyâriden olan nişân-ı mahsûsun tanzim-i resmi derhal sipâriş kılınmış ise de henüz yetiştirilememiş ve cünûd-ı nizâmiyye-i cenâb-ı şâhâne ve redîfe tabûrlarının... memleketlerine... hareketlerinden evvel... i'tâ olunmak üzere berevât-ı şerîfesinin şimdiden ısdâr ve tisyâr kılınması zât-ı vâlâ-yı Seraskeri ile bi'l-müzâkere tensîb ve kaleme alınan müsveddesi manzûr-ı dekâyik-i mevfûr hazret-i pâdişâhî buyurulmak için leffen 'arz ve takdim olunmuş olmağla sebk ve ibâresi muvâfık irâde-i muvaffakiyyet ifâde-i cenâb-ı zıll-ullâhi buyurulur ise isim mahalleri açık olarak otuz bin aded berât-ı şerifin hemen litografya ile birkaç gün içinde tanzim ettirilip... cânib-i sâmi-i serdâr-ı ekremiye irsâline ibtidâr olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-veri terkîm kılındı efendim. Fî 14 R 1279.

[804] *A.g.e.*, s. 228.

[805] Erüreten, *a.g.e.*, s. 230. Belirtilen sayfada "Girit adasını ıslahâtı hizmetinde bulunmuş olan kara-deniz asker ve subayları ile komutanlara ve diğer memurlara, nişân-ı iftihârî ol-

Abdülaziz devrinde yaygın alarak hazırlanan bu madalyaların dışında eşkıyalara karşı başarı gösteren askerlere de ayrı veyâ umûm nişân ve madalyalar takılmıştır[806].

Madalya ve nişanların yanı sıra Osmanlı padişahları, cömertlik ve ihsanları ile de askerlerinin gönlünü kazanmaya çalışmıştır. Sultan Abdülaziz, saltanatı boyunca başta askerlere olmak üzere hemen her beş-altı ayda bir 10.000 kese civârında akçe dağıtmıştır[807].

Sultan Abdülaziz askerî durumdan memnun kaldığı zamanlarda takdirini göstermek amacıyla askerlere birkaç gün boyunca ziyafet çektirmiştir. Bunlardan en dikkat çekeni Mayıs 1863'te asakir-i şahane sınıflarına takım takım Kağıthane'de bulunan Dâire-i 'Aliyye-i Hümâyûn önünde verdiği ziyafettir[808]. Yine Ağustos 1864'te askerlere bağış ve ihsanlarda bulunduğu ve onlarla beraber yemek yediği tören de zikre değerdir[809].

---

mak üzere 50.000 adet madalya imâl olunarak verilmesi hakkında irâde-i seniyye" yer almıştır: "'Atûfetlu Efendim Hazretleri, Veliyy-i ni'met pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin muvaffakiyyet-i celîle-i cihândârileri olan Girid cezîresi ıslâhâtı hizmet-i müstevcibü's-sa'âdetinde bulunmuş olan asâkir-i berriyye ve bahriyye-i cenâb-ı şâhâne ve zâbitân ve ümerâ-yı askeriyye ile me'mûrîn-i sâirenin hidemât-ı memdûhalarının nişâne-i takdîr ve iftihârı olmak üzere birer kıt'a madalya i'tâsıyla taltîfleri muktezâ-yı emr u fermân-ı me'âlî nişân-ı cenâb-ı cihânbânîden olmasıyla bu ihsân-ı celîl-i cenâb-ı veliyy-i ni'metten dolayı 'arz-ı şükrâniyetle berâber zikr olunan madalyanın intihâb buyurulan melfûf resmi mûcibince elli bin aded olarak i'mâl ettirilmesi... muvâfık-ı irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne buyurulduğu... Fî 8 RA 86

[806] *A.}MKT.NZD.* 417/38, 421/11, 424/91. Örneğin 10 Ocak 1873'te Yemende bulunan askerlere umûmen madalya verilmesine karar verilmiştir. *İ.MMS.* 1884. *Y.EE.*, 91/5. Başarı gösteren askerlere madalya verilmediği takdirde çeşitli hediyeler dağıtılırdı. Bu cümleden olarak Yunan eşkıyasına karşı başarı gösteren askerlere Ekim 1872'de atiyyeler dağıtılmıştır. *Ş. D. B. S. 609/20.*.

[807] *C. A.*, No: 22, s. 1.

[808] *T. V.*, No: 696, s. 1.

[809] *T. V.*, No: 763, s. 1.

YEDİNCİ BÖLÜM
ASKERİ EĞİTİM-ÖĞRETİM

Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminden itibaren askerî eğitim, ocak, kışla, çiftlik ve diğer eğitim kurumlarında faal olarak yürütülmüştür. Kapıkulu ocaklarının temeli olan devşirme neferler, daha çok kışla görünümünde olan "Acemi oğlanlar Mektebi"nde özellikle askerî ve bedenî bakımdan eğitime tabi olmuşlardır. Gelibolu, Edirne, Yeni Saray ve Galata Sarayı başta olmak üzere ülkede birçok yerde açılan bu mekteplerin yanında; askeri muzıka eğitiminin yapıldığı "Mehterhâne", top dökümü sanatının öğretildiği "Tophâne", havan toplarının dökümünün ele alındığı "Humbarahâne", köprülerin yapımı ve yer altı yollarının açılması sanatının ele alındığı "Lağımcı Ocağı", tüfeklerin yapıldığı "Tüfekhâne" ve kılıç yapım merkezi "Kılıçhâne" yer almıştır[810].

Zamanla kapıkulu ocaklarının eğitim ve talimlerden uzak durmaları sonucu ordu disiplininin bozulması, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren askerî eğitim meselesinin yeniden ele alınmasına neden olmuştur. Bu faaliyetlerden ilki Sultan I. Mahmud zamanında Humbaracı Ahmet Paşa'nın gayretleriyle 1734'te Üsküdar'da askerî eğitim-öğretim için "Hendesehâne"'nin açılmasıdır[811]. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un çekirdeği olan bu kurum, kara kuvvetlerine subay yetiştirmeyi amaçlamış ancak yeniçeri muhalefeti yüzünden kısa bir süre sonra kapatılmıştır. 1773'te Osmanlı donanmasının subay ve teknik eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla da "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn" açılmıştır. XVIII. yüzyılda diğer padişahlar, ayrıca başta Baron de Tott ve Halil Hamid Paşa olmak üzere devlet adamları da, askerî eğitime önem vererek bu eğitim kurumlarını canlı tutmaya çalışmışlardır[812].

Nizâm-ı Cedîd döneminde (1789-1807) askerî eğitime eskisinden daha fazla

[810] Gelibolu'da Gelibolu Acemioğlanlar Mektebi, Edirne'de Edirne Sarayı Mektebi, İstanbul Üniversitesi yerinde Eski Saray Mektebi, Topkapı Sarayı içerisinde Yeni Saray Mektebi, Sultanahmet meydanında İbrahim Paşa Sarayı Mektebi, Küçükçekmece'de İskender Çelebi Sarayı Mektebi, Galatasaray Lisesi yerinde Galata Sarayı Mektebi en başta gelen acemi oğlanlar ocaklarıdır. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, ss. 109-110. Bunlardan en meşhuru olan ve II. Bayezid tarafından yaptırılan Galata Sarayı Mektebi hakkında geniş bilgi için bkz.: Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952.

[811] Hayta-Ünal, "Mühendishâne-i Berrî...", s. 388.

[812] Hayta-Ünal, *Osmanlı Devleti'nde...*, ss. 41-62.

önem verilerek Avrupa standartlarında bir mektep olan "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn" kurulmuştur (1795). Bu okulda yerli ve yabancı hocalar nezâretinde topçuluk, haritacılık ve istihkâm öğretimi yapılmış, böylece modern Kara Harp Okulu eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. II. Mahmud dönemine gelindiğinde senede birkaç subayın yetiştirilebildiği Mühendishâne-i Berrî yeniden ele alınmış, ancak eğitimlerden verim alınamadığı için 1834'te batı tarzında subay yetiştirebilmek amacıyla Mekteb-i Harbiye kurulmuş, bunun yanında Mühendishâne de daha sönük bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Yine II. Mahmud zamanında, ordunun tabip ihtiyacını karşılayabilmek gayesiyle 1827'de Tıphâne-i Âmire, cerrah ihtiyacı için 1828'de Cerrahhâne açılmış; bu iki kurum 1839'da Mekteb-i Tıbbiye adını alacak şekilde birleştirilmiştir[813].

Mühendishâne, Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksek askerî okulların öğrencileri, rüşdiye ve idadîlerden temin edilmiştir. II. Mahmud zamanında, sıbyan mekteplerinin yetersizliği nedeniyle, buralardan askerî okullara gelen öğrencilere öncelikle Türkçe okuma-yazma öğretilmekle uğraşılmış, bu da eğitim düzeyini düşürmüştür. Sıbyan mekteplerinde yapılacak olan yenileşmenin medreselilerin tepkilerine yol açacağı endişe ile 1839 senesinde sıbyan mektepleri ile askerî okullar arasında yer alan ve adına "rüşdiye" denilen mülkî ve askerî hizmetlerde bulunmak üzere yeni bir okul açılmıştır. Adı bizzat II. Mahmud tarafından konulan rüşdiyelerde öğrencilere 14 yaşına kadar olan 2 yıllık eğitim verilmiştir[814].

İlk zamanlar rüşdiyelerden farksız bir programa sahip olan idâdîler ise, 11-14 yaşları arasında öğrencilere hizmet verdi. İstanbul'da açılan ve 4 senelik eğitim veren ilk idâdî, Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîye'dir (Nisan 1845). Sınavdan geçirilen Harbiye öğrencilerinin orta düzeyde bulunanlarının alındığı bu okul, 1872'de Kuleli Kışlasına taşınınca "Kuleli Askerî İdâdîsi" olarak anıldı. Yine 1845'te Bursa'da sonradan "Işıklar Askerî İdâdîsi" olarak anılan bir askerî idâdî açıldı[815].

Tanzimat dönemine gelindiğinde işlemeye devam eden bu askerî eğitim kurumları, Sultan Abdülaziz devrinde de askerî eğitimin temeli olmuş, üstelik daha da planlı şekilde askerî eğitimin tüm kademeleri oluşturulmuştur. Ayrıca geleceğin rütbelilerine eğitim veren askerî mekteplerin yanında, tüm neferler için ordu alay, tabur ve bölüklerinde eğitimler çeşitli talimlerle devam ettirilmiştir.

I. Askeri Eğitim Kurumları

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde kara kuvvetlerinin subay ve teknik eleman ihtiyacını karşılamak üzere daha önceden açılan rüşdiyeler, ordu merkez-

[813] İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayış", *150. Yılında Tanzimat*, s. 354.

[814] Akyüz, *a.g.e.*, ss. 169-170.

[815] 1845 tarihinde ordu merkezlerinin tümünde de idâdî açılarak faaliyete geçirilmiştir. Akyüz, *a.g.e.*, s. 185.

lerindeki askerî idâdîler, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, eğitim kurumları içerisindeki yerlerini daha da belirginleştirerek, faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.

Askerî mekteplerin açılma gayesi askerî ihtiyaçları karşılamak olmasına karşın bu okullardan mezun olan bazı kişiler, mülkî görevlerde de bulunmuşlardır[816]. Sultan Abdülaziz devrinde gerek ekonomik imkanlar gerekse üst rütbelere yükselebilme imkanı askerlik mesleğine ve dolayısıyla askeri okullara olan talepleri artırmış, her sene kısa sürede bu okullar öğrenci kayıtlarını tamamlamıştır[817]. Askerî mekteplere 1863'e kadar sadece Müslüman çocuklar alınırken bu tarihten itibaren gayrimüslim çocuklar da kabul edilmiştir[818].

Askerî mekteplerdeki talebelerinin eğitim dönemleri 15 Şevval'den 15 Cemâziyelâhire kadar 8 ay sürmüştür. Senede geri kalan 4 ay ise resmî ve umûmî imtihanlar ile Ramazan ve memleket tatillerine ayrılmıştır[819]. Mekteplilerin tatil zamanı memleketlerine ellerindeki izin sürelerini gösteren belgeler ile gitmelerine izin verilmiş, ancak oralarda askerlere yaraşır davranışlar sergilemeleri sıkıca tembih edilmiştir[820].

Osmanlı Devleti'nde maddî-manevî hiçbir fedakarlığın esirgenmediği askerî okul öğrencilerinin zâbitlik sıfatıyla mektepten ayrılana kadar evlenmelerine izin verilmemiş[821], göreve başladıktan sonra ise istifaları kabul edilmemiştir. Devlet bu okullarda yetişen subay ve teknik personelin görevlerinde sebat göstermeleri için gayret sarf etmiştir[822].

[816] *R. C. H.*, No: 2445, s. 2.

[817] Bu yüzden her sene birçok kez askerî okullara yeni kayıt alınmayacağı gazetelerde ilan edilerek duyurulmuştur. *C. A.*, No: 522, s. 2.

[818] *C. A.*, No: 4, ss. 1-2. *İ.HR.* 11810, 11842, 11865, 11875, 11879.

[819] 5 Nisan 1870'de, ders dönemi Haziran, Temmuz ve Ağustos gibi ders yapılmasını engelleyecek sıcaklıkta ayları kapsadığı için; tatil müddeti yine 4 ay olmuş, fakat tatilin sene içerisindeki dağılımı değiştirilmiştir. Buna göre bir ay Ramazan tatili, bir ay imtihan ve ders kontrol tatili, diğer iki ay ise 15 Hazirandan 15 Ağustosa kadar imtihan ve memleket tatili olarak belirlenmiştir. 1870'ten itibaren Ramazan hangi aya denk gelirse gelsin askerî mektep talebeleri günlük bir buçuk saat İslam Dini Akâidi'ne dair kitap ve risale okumaları şartı getiriliyor *İ.DH.* 42460.

[820] *C. H.*, No: 2537, s. 2.

[821] Zira bu öğrenciler gece-gündüz dersleri ile iştigal etmekte evlenmeleri halinde tahsillerinden geri kalmakta idiler. Gizli olarak evlenme ve böylece ekonomik sıkıntılar yaşama örneklerin çoğalması üzerine 26 Nisan 1873 tarihinden itibaren izinsiz olarak evlenenlerin kayıtları silinmiş ve mektep tarafından o zamana kadar yapılan masraf öğrenciden tahsil edilmiştir. *İ.MMS. 1940. A.}MKT.MHM.* 453/44.

[822] Serasker Hasan Rıza Paşa, Temmuz 1866'da askerî okulları ziyaretinde öğrenciler için "Ağaçları yetiştirmekten maksat mahsulünü almaktır diyerek onlara görev ve sorumluluklarını hatırlatmıştır." *T. V.*, No: 853, s. 1.

Sultan Abdülaziz tahta çıkışı sırasında Topkapı Sarayı içerisinde yer alan askeri okulları[823], sık sık ziyaret ederek derslerin devamlılığını kontrol eder, kendisi bizzat gidemediği zamanlarda da başkalarına takip ettirirdi[824]. Askerî okullarda disipline önem verilir, disiplinsiz davranan öğrencilere genelde değnek ve hapis cezası uygulanırdı[825].

Öncelikle Harp Okulu'ndan başlanarak tüm askerî okul öğrencilerinin imtihanları padişah huzurunda yapılırdı. Harp Okulunun askerî okulların merkezi olduğu düşüncesinden dolayı, İstanbul'daki diğer askerî okul talebeleri genellikle Harbiye'ye nakledilerek imtihanları burada şifâhen (sözlü olarak) yapılmaktaydı[826]. Taşra askerî okullarında ise imtihanlar yine aynı tarihlerde, ulemâ ve belde ileri gelenleri önünde gerçekleştirilirdi[827]. Bir senelik eğitimlerin sonunda yapılan sınavların mümeyyiz, hoca, zâbit ve müfettişleri Seraskerlik makamınca belirlenirdi[828].

Tüm askerî mekteplerin başında Mekâtib-i Askeriye Nâzırı bulunmaktaydı[829]. Sultan Abdülaziz devrindeki Mekâtib-i Askeriye Nâzırları aynı zamanda Mekteb-i Harbiye Nâzırlığı (Kumandanlığı) görevinde de bulunmuşlardır ki bu isimler sırasıyla şunlardır: 1862'de Hüseyin Avni Paşa, arkasından Galip Paşa, 1863-1864'te Safvet Paşa[830], 1865-1868'da Galip Paşa[831], 1869'da Safvet Paşa[832],

---

[823] *D. S.* 1279 (1862), Def'a 17, s. 68.

[824] *C. A.*, No: 172, s. 1.

[825] *C. A.*, No: 50, s. 2; 163, s. 2.

[826] Hayta, *Tasvir-i Efkâr...*, s. 215. *T. V.*, No: 783, s. 1; 1182, s. 1-2. *C. A.*, No: 52, s. 1; 154, s. 1; 206, s. 1. *R. C. H.*, No: 2217, s. 1. Haziran 1870'de toplanmış olan komisyonda, askerî mekteplerdeki öğrencilerin derslerinin çoğalması nedeniyle imtihanlarının uzamaması için yazılı olarak yapılması ve böylece öğrencilerin sıla tatiline geç çıkmamaları teklif edilmiştir. Ancak daha önceleri uygulanan yazılı ((tahrîren) sınavlarda kopya girişimlerinin ortaya çıkması nedeniyle bu teklif kabul edilmemiş ve imtihanların şifâhen yapılmasına devam edilmesi kararı alınmıştır. *İ.DH.* 42876.

[827] *T. V.*, No: 783, s. 2.

[828] *T.V.*, No: 869, s. 1; 870, s. 1. *C. A.*, No: 150, s. 1.

[829] *C. A.*, No: 447, s. 1. *R. C. H.*, No: 2116, s. 1; 2330, s. 1.

[830] Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 82, 118. *D. S.* 1280 (1863), s. 81. *D. S.* 1281 (1864), s. 78.

[831] *D. S.* 1282 (1865), s. 62. *D. S.* 1283 (1866), s. 65. *D. S.* 1284 (1867), s. 75. *D. S.* 1285 (1868), s. 80. Eskiden Mekâtib-i Askeriye Nazırı olan Mirliva Safvet Paşa'ya feriklik rütbesi verilerek, Anadolu İstihkâmatına Nezâret görevi verilmiştir. Onun yerine Mekatib-i Askeriye Nezâreti'ne vekaleten atanmış olan Ferik Galip Paşa, görevini başarıyla sürdürdüğü için, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalığı devam etmek koşuluyla 19 Ocak 1865'te asâleten Mekatib-i Askeriye Nezâreti'ne getirilmiştir. *İ.DH.* 36915. *A.}MKT.MHM.* 323/93.

[832] *D. S.* 1286 (1869), s. 95.

1870-1871'de Galip Paşa[833], 1871-1872'de Selim Paşa[834], 1872 Galip Paşa[835], 1873'te Şevket Paşa[836], yine 1873'te Fevzi Paşa[837], 1873-1875'de Galip Paşa[838], 1876'da Süleyman Hüsnü Paşa[839].

1. Askerî Rüşdiye ve İdâdîler

Sultan Abdülaziz devrinde, Paris'teki Mekteb-i Osmânî'den arzu edilen fayda elde edilemeyince lağvedilerek yerine 1875'te dokuz adet askerî rüşdiye açılmıştır. Askerî rüşdiyeler açıldıktan sonra askerî eğitim: 1. Rüşdiye (ilk), 2. İdâdîye (orta), 3. Harbiye (lise), 4. Erkân-ı Harbiye (yüksek) olmak üzere tam derecesini bulmuş ve süvârî, baytar, topçu gibi şubeleri de ihtisas kısımlarını oluşturmuştur[840].

İlk açıldıklarında 3 sene eğitim süresi olan askerî rüşdiyelerin programları şu şekildedir: 1. Sınıfta: Sarf, Kavâid-i Fârisî, İlmihâl, İmlâ-yı Türkî, Hüsnühat, Resim; 2. Sınıfta Nahiv, Hesap, Coğrafya, Farsça, İmlâ-yı Türkî, Fransızca, Hüsnühat, Resim; Mahrec Sınıfı'nda: Mantık ve Tatbîkât-ı Kavâid-i Arabiyye, Hesap, Hendese-i Hattiyye, Coğrafya, İlm-i Mevâlid, Kavâid-i Osmâniye, Fransızca, İmlâ-yı Türkî, Hüsnühat ve Resim[841]. 1876'da ülke içerisinde ve İstanbul Askerî Rüşdiyeleri'nde 63 muallim, 12 dâhiliye zâbiti olup öğrenci sayısı miktarları ise şu şekildedir[842]:

[833] *D. S.* 1288 (1871), s. 117.

[834] *D. S.* 1289 (1872), s. 127. *İ.DH.* 44664.

[835] *İ.DH.* 45656.

[836] *A.}MKT.MHM.* 449/84.

[837] *İ.DH.* 46447, 46641.

[838] *D. S.* 1290 (1873), s. 108. *D. S.* 1291 (1874), s. 109. *D. S.* 1292 (1875), s. 114. *İ.DH.* 47143. A.}*MKT.MHM.* 469/92. Abdülaziz devrinde en uzun süre ve birçok kez Mekâtib-i Askeriye Nâzırı olan kişi Ferik Galip Paşa'dır.

[839] *İ.DH.* 49987, 50625. Süleyman Hüsnü Paşa'nın görevleri ve faaliyetleri hakkında bkz.: Fethi Tevetoğlu, "Büyük Türkçü Süleyman Paşa, *Türk Kültürü*, S. 70 (Ağustos 1968), ss. 17-44.

[840] Osman Ergin, *a.g.e.*, C. II., s. 432. *İ.DH.* 49155. *İ.MMS.* 2308. A.}*MKT.MHM.* 478/74.

[841] *A.g.e.*, C. III., ss. 915-916. Askerî rüşdiye öğrencilerine verilen dersler ve vakitleri Tablo 27'de sunulmuştur.

[842] *D. S. 1293* (1876), Def'a 31, ss. 123-124.

Tablo 26: 1876'da ülke içerisinde ve İstanbul Askeri Rüşdiyeleri'nde eğitim gören öğrenci sayısı

Askerî Rüşdiyenin Adı	Mevcudu
Mahrec Askeri Mektepler	401
Gülhâne Askeri Rüşdiyesi	155
Kasımpaşa Askerî Rüşdiyesi	157
Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi	62
Fatih Askerî Rüşdiyesi	236
Soğuk Çeşme Askeri Rüşdiyesi	226
Koca Mustafa Paşa Askeri Rüşdiyesi	67
Selamsız Askeri Rüşdiyesi	72
Üsküdar Paşa Kapısı Askeri Rüşdiyesi	64
Toplam	**1.440**

İdâdîler ise; Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Topçu mekteplerine girmek isteyen öğrencilerin eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılmıştı[843]. İstanbul'da farklı yerlerde birçok askerî idâdî bulunmasına rağmen, tümü 12 Ekim 1864'te program ve tasarruf cihetinden faydalı olunacağı düşüncesi ile Galata Sarayı kışlasında "İdâdî-i Umûmî-i Askerî" adıyla birleştirilmiştir. Aynı zamanda Mühendishâne (Topçu) İdâdîsinden boş kalan yere de bu idâdîlerin ihtiyat sınıfları nakledilerek "Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye" adı altında dört sınıflı bir de "Umûmî Rüşdiye Mektebi" açılmıştır[844].

[843] *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, ss. 120-121. *I.DH.* 46739. "İdâd" kelimesinin lugat manası, "hazırlamak" demektir. Kendisinden üstün olan bir mektebe talebe hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir. Ergin, *a.g.e.*, C. II., s. 495.

[844] Ergin, *a.g.e.*, C. II., ss. 431-432. *T. V.*, No: 816, s. 2. Sırrı Üçer, "Kuleli Askeri Lisesi Tarihçesi, *Türk Kültürü*, S. 70, s. 83. 1862 senesinde de Tophane'de idâdîye bölükleri adıyla iki sanayi alayı kurulmuştur ki bu konuya III. Bölüm'de değinmiştik.

Tablo 27: 1875'te açılan Askerî Rüşdiye öğrencilerine verilecek dersler ve vakitleri[845]

ÜÇÜNCÜ SINIF ÖĞRENCİLERİ						
Ders Vakti	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
14.00-15.00	Müzâkere Vakti					
15.00-15.30	İstirâhat					
15.30-16.30	İlm-i Hesap	Fransızca	Kavâid-i Osmâniyye	Kavâid-i Osmâniyye	İlm-i Hesap	Kavâid-i Osmâniyye
16.30-17.00	İstirâhat					
17.00-18.00	Müzâkere Vakti					
18.00-18.30	İstirâhat ve Namaz					
18.30-19.30	Mantık	Mantık	Mantık	Coğrafya	Coğrafya	İlm-i Hesap
19.30-20.00	İstirâhat					
20.00-21.00	Müzâkere Vakti					
21.00-21.30	İstirâhat ve Namaz					
21.30-22.30	Hüsnühat	Türkçe İmla	Fransızca	Türkçe İmla	Resim	Fransızca

İKİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİ						
Ders Vakti	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
14.00-15.00	Müzâkere Vakti					
15.00-15.30	İstirâhat					
15.30-16.30	İlm-i Nahiv	İlm-i Nahiv	İlm-i Nahiv	İlm-i Nahiv	Resim	Coğrafya
16.30-17.00	İstirâhat					
17.00-18.00	Müzâkere Vakti					
18.00-18.30	İstirâhat ve Namaz					
18.30-19.30	Gülistân	Türkçe İmla	İlm-i Hesap	Hüsnühat	İlm-i Hesap	Fransızca
19.30-20.00	İstirâhat					
20.00-21.00	Müzâkere Vakti					
21.00-21.30	İstirâhat ve Namaz					
21.30-22.30	Türkçe İmla	Fransızca	Türkçe İmla	Fransızca	Gülistan	Türkçe İmlâ Müzâkeresi

[845] *İ.DH.* 49155.

BİRİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİ						
Ders Vakti	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
14.00-15.00	Müzâkere Vakti					
15.00-15.30	İstirâhat					
15.30-16.30	Resim	Hüsnühat	Türkçe İmla	Türkçe İmla	Türkçe İmla	Resim
16.30-17.00	İstirâhat					
17.00-18.00	Müzâkere Vakti					
18.00-18.30	İstirâhat ve Namaz					
18.30-19.30	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf
19.30-20.00	İstirâhat					
20.00-21.00	Müzâkere Vakti					
21.00-21.30	İstirâhat ve Namaz					
21.30-22.30	Farsça	Farsça	İlmihâl	Hüsnühat	İlmihal	Türkçe İmlâ Müzâkeresi

1867 senesi başlarında Mekteb-i İdâdî içerisinde bir Hoca Sınıfı oluşturulmuştur. Bu sınıf, Mekteb-i Harbiye'de başarılı bir şekilde fen eğitimini tamamlayıp şehadetnâme alan mülâzımlardan seçilerek oluşturulmuştur. 3 sene eğitim görecek olan bu sınıfın öğrencileri Riyaziye, Fransızca ve Türkçe Kitabet derslerini tahsil etmişlerdir[846].

1864 senesi başlarında İstanbul İdâdî Mektebi'nde 262 nefer olup, buradan Mekteb-i Harbiye'ye nakledilen öğrenci adedince eksiklik Mekteb-i Rüşdiye'den ve zâbit çocuklarından temin edilmekteydi. Nizama uygunsuz olarak bu okula daha fazla öğrencinin alınması ile Şubat 1864'te Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından yeni bir karar alınarak; İstanbul İdâdi Mektebi öğrenci sayısının 200'ü geçmemesi, rüşdiyelerden gelenlerin fen sınavları ile sağlık kontrollerinin Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de yapılması ve sayı 200'e düşünceye kadar alımların azaltılması kararlaştırılmıştır[847]. Ancak bu kararın ilk zamanlar başarıyla yürütüldüğü sonraları hayata geçirilemediği aşağıdaki tablodan da anlaşılmaktadır[848].

[846] *T. V.*, No: 881, s. 2. Ahmed Lûtfi Efendi, *a.g.e.*, ,C. XI, s. 105.

[847] *C. A.*, No: 5, s. 2.

[848] Bu tablo Devlet Salnâmeleri ve Askerî Salnâmeler dikkate alınarak çıkarılmıştır. *D. S.* 1281 (1864), Def'a 19, ss. 79-85. *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, ss. 62-63. *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, ss. 116-120. *S. A.* 1287 (1870), Def'a 4, ss. 480-495.

Tablo 28: Askerî idâdîler ve öğrenci sayılarını gösterir tablo

Ordu Mektepleri	1862	1863	1864	1865	1870	1876
Mekteb-i Harbiyye (İstanbul)	248	406	458	492	387	309
İstanbul İdâdîsi (Gülhâne)	260	270	270	217	382	B
Hassa Ordusu Mekteb-i İdadisi (Bursa)	80	80	80	86	100	57
Dersaâdet Ordusu Mekteb-i İdâdîsi (Edirne)	80	80	80	76	100	86
Rumeli Ordusu Mekteb-i İdâdîsi (Manastır)	80	80	80	97	100	B
Arabistan Ordusu Mekteb-i İdâdîsi (Şam)	65	80	80	88	80	73

1869'da yapımına başlanan yeni Edirne Mekteb-i İdâdîsi 17 Eylül 1870'de eğitimlerine törenle başlamış, böylece Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'daki askerî mekteplerden dışında yer alan taşra askerî idâdîlerine de ağırlık verilmeye başlanmıştır[849]. Nitekim bu okul haricinde Eylül 1872'de VI. Ordu için Bağdat, Eylül 1873'te Bosna Askeri Fırkaları için Bosna ve Aralık 1873'te de IV. Ordu için Erzurum Mekteb-i İdâdîleri eğitime başlamışlardır[850]. Önemli miktarda öğrencisi bulunan Erzurum idâdîsi 1876'ya gelindiğinde 96 öğrenci mevcudu ile birçok askerî idâdîyi geçmiştir[851].

1870'te Mekteb-i İdâdîlerden Bursa'da 12 öğretmen, Edirne'de 13, Manastır'da 13, Şam'da 14 öğretmen görev yapmıştır. Bu idâdî mekteplerin programlarında Resim, Tarama, Jimnastik, Farsça, Arapça, Fransızca, Kavâid-i Osmâniye, Kitâbet, Hüsn-ü Hatt, Rik'a, Münşeât, İmlâ, Kıraat, Riyâziye, Hesap, Hendese, Müsellesât, Coğrafya, Kozmoğrafya ve Tarih dersleri yer almıştır[852].

[849] *C. A.*, No: 349, s. 1.

[850] *D. S. 1292* (1875), Def'a 30, s. 122. *A.}MKT.MHM.* 455/56, 470/28. *İ.DH. 47142.* Bağdat'ta açılacak Mekteb-i İdâdiye için gerekli dâirelerin yapılmasına kadar geçen sürede Gurebâ Hastânesi mektep faaliyetini yürütmüştür. *Ş. D. B. S. 609/9.* Yapımı tamamlanan Bosna Mekteb-i İdadîsinin 24 Mayıs 1873'te açılmasına irâde buyrulmuştur. Eylül 1873'te açılacak olan bu mektebin öğrenci ve memuru kayıtları, bunların elbise ve maaşları, ta'yînâtları için diğer ordu mekteb-i idâdîleri gibi Eylül ayından itibaren verilmesi lazım gelen 68.595 buçuk kuruşun verilmesi kararlaştırılmıştır. *İ.DH. 46441.* Böylece idâdîlerin sayısı 16'ya çıkarılmıştır. Tahsin Ünal, *Harp Okulu Tarihi*, s. 60.

[851] *D. S. 1293* (1876), Def'a 31, s. 121.

[852] *S. A. 1287* (1870), s. 493-495. *D. S. 1286* (1869), Def'a 24, ss. 99-101. *D. S. 1288* (1871), Def'a 26, ss. 119-121. *D. S. 1289* (1872), Def'a 27, ss. 130-132. *D. S. 1290* (1873), Def'a 28, s. 111-113. Derslerin adı için ayrıca bkz. *Mekâtib-i Askeriyye-i Şâhâne Şâkirdânının İmtihan Cetvelleri*, Sene 1285-1289. Fransızca'nın yalnızca Harbiye Mektebi'nde okutulması bu dilin iyi öğrenilememesine neden olduğundan 1863'te idâdî programlarına da Fransızca dersi konulmuştur. Ergin, *a.g.e.*, C. II, s. 427.

Terfî Nizamnâmesi'nde askerî okullarda görevli olan zâbitlerin terfilerine değinilmemişti. Bu eksikliği gidermek amacıyla Şubat 1866'da şu kararlar alınmıştır: "*Bundan sonra askerî mektep hocalığında istihkak müddetini aşan, mülâzım-ı sâni ve evvel, yüzbaşı ve yüzbaşı vekili ve sol kolağalarından birisi, terfî-i rütbe isteğinde bulunursa, o kişinin mensup olduğu ordu merkezlerinde kendisiyle beraber şehadetnâme alarak mektepten mezun olan zâbitlerin en az yarısı terfî-i rütbe ettiyse o kişi de talepte bulunabilecektir... Bu şekilde terfî-i rütbenin mülâzım-ı sanilikten sağ kolağalığına varıncaya kadar mekteplerde icrâsı geçerli olacak, sağ kolağası olduktan sonra yine arkadaşlarının ordulardaki emsaline göre ya mevcut rütbesiyle yahut terfî-i rütbe ile ordulara nakledilecektir..*"[853]. 11 Mayıs 1875 tarihinde ise Mekteb-i Harbiye'den mezun olarak askerî mekteplerde görev alan hoca ve muavinler ile dâhiliye zabitlerinin terfileri hakkında 5 bentlik yeni bir nizamname yayınlanmıştır. Buna göre: "*... Diploma ile zabitlik rütbesini alan askerî mektepler ile askerî rüşdiyede muallimlik ve muavinlikte istihdam olunagelen zabitlerin ordularda bulunan hem sınıflarının terfi edip etmediklerine bakılmayarak istihkâm, topçu, piyade, süvari ve baytar mülâzım-ı sânî ve evvelleri 1.5; yüzbaşı vekilleri ile süvari yüzbaşıları 2; diğer yüzbaşılar 4; tüm sol kolağaları 3 sene bekledikten sonra terfi edebileceklerdir...* "[854]

Sultan Abdülaziz devrinde askerî eğitim kurumlarından rüşdiye ve idâdîlere kısaca değindikten sonra sırasıyla diğer yüksek askerî okulları başlıklar halinde ele alacağız:

2. Mekteb-i Harbiye

Mekteb-i Harbiyye Osmanlı askerî sisteminde zâbit (subay) ihtiyacını karşılamak amacıyla II. Mahmud zamanında 1834'te açılmış bir eğitim kurumu idi. Ağırlıklı olarak müslüman çocukların yer aldığı Harbiye'de, 1863'ten itibaren askerî idâdîlerden mezun gayrimüslim çocuklar da bulunmuştur. 1847'den 1873'e kadar 4 sene, bu tarihten itibaren 3 senelik eğitimlerinin ardından Harbiye öğrencileri yapılan imtihanla diplomalarını alırlar ve ordulardaki piyâde ve süvârî sınıflarına Mülâzım-ı Sânîlik rütbesi ile atanırlardı[855].

Mekteb-i Harbiyye'den 3 senenin sonunda başarıyla mezun olanların sınırlı sayıda bir kısmı Erkân-ı Harbiyye unvanı alabilmek için tekrar bu okulda 2 seneliğine Erkân-ı Harbiyye sınıfına ait dersleri tahsil ederdi[856]. Örneğin, Sultan Abdülaziz devrinde 1866'da Harbiyeli 96 mezundan 80'i ordulara zâbit rütbesi ile dağıtılırken geriye kalan 16 öğrenci Erkân-ı Harbiyye sınıfına nakledilmiştir[857].

[853] *T. V.*, No: 845, ss. 1-2. *C. A.*, No: 121, s. 1. *A.M.D. U.A. 53*, No: 471.

[854] Nizamnamenin 2. Bendi. ATASE OSK; Kutu 15, Gömlek 150, Belge 150-1.

[855] *T. V.*, No: 736, s. 1.

[856] *C. A.*, No: 56, s. 2.

[857] *C. A.*, No: 117, s. 2.

1874'te 72 mezundan 5'i; 1875'te ise 88 mezundan 9'u Erkân-ı Harbiye sınıfına nakledilmiştir[858].

1853'ten 1866'ya kadar Harp Okulu'nda bazı küçük değişmeler dışında genel olarak 1851'de kabul edilmiş dersler okutulmuş, 1867'de ise okulda piyâde ve süvârî sınıfları birbirinden ayrılarak şu dersler tahsil edilmiştir: Piyâde 1. Sınıfta: "Cebr-i âlâ, Kozmoğrafya, Hendese-i Resmiyye, Hikmet-i Tabîiyye, Fransızca, Askerî Kitâbet, Esliha, Ta'lîm Nazariyâtı, Tarama"; Piyâde 2. Sınıfta: "Fenn-i Tahdîd-i Arâzi, Tathîr-i Esliha, Hafif İstihkâm, Bölük Ta'lîm Nazariyâtı ve Ameliyâtı, Kimya, Fransızca, Askerî Kitâbet, Tarama, Hafif İstihkâm Eşkâli"; Piyâde 3. Sınıfta: "Tabur Ta'lîm Nazariyâtı ve Ameliyâtı, Fransızca, Askerî Kitâbet, Dâhiliye, Hikmet-i Seferiyye, Meç Ta'lîmi, Tarama"; Piyâde 4. Sınıfta: "Fenn-i Topçuluk, Top Ta'lîmi Ameliyâtı, Meç ve Kılıç Ta'lîmi, Kitâbet, Fenn-i Harp, Alay Ta'lîmi Nazariyâtı ve Ameliyâtı, Fransızca, Tarama ve İstikşâf dersleri. Süvâri olanlar da her 4 sınıfta aynı dersleri okuyorlar, fazla olarak "Manej, Fenn-i Baytâriyye" de görüyorlardı[859].

Teorik olarak verilen bu derslerin yanında uygulamalı eğitim de sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin Haziran 1865'te okul için ihtiyaç olan beygirler satın alınarak okula her ordudan 25 süvârî askeri gönderilmiş; süvârî sınıfı öğrencileri bu askerlerin oluşturduğu "Süvârî Numûne Bölüğü"nü izleyerek sınavlarında daha da başarılı olmuşlardır[860]. Diğer askerî birliklerden gelen neferlerin yaptıkları talim ve manevralar da öğrenciler tarafından takip edilmiştir[861]. Eğitimde gözlem modeli dışında geleceğin zâbitlerine yaptırılan talimlerde yine de eksiklikler göze çarpmaktadır. Zirâ bu tarihlerde Avrupa ülkelerinde öğrenciler ateşli talimlerde bulunmuşlardır. Örneğin Fransa'da askerî mektep öğrencilerine haftada iki kez tüfenk talimi yaptırılmış ve her bir askerî okul için 150 adet yeni icat edilen Şaşpo tüfeği verilmiştir[862].

Kuruluşundan itibaren Beşiktaş Maçka Kışlası'nda yer alan Harbiye, 1843'te idâdî ile birlikte Çinili Köşke; 1847'de ise uzun süredir getirilmesi düşünülen Pangaltı'daki binasına taşındı. Fakat bu binada 1854'te çıkan bir yangın sonucu Taşkışla'ya taşınmak zorunda kalan mektep burada 1858'e kadar kaldı. 1858'de

[858] *D. S. 1293* (1876), Def'a 31, s. 118. Diğer askerî okullar gibi Harbiye'de yetiştirilmiş ve askerlikte görev almış zâbitlerin de istifaları kabul edilmezdi. *C. A.*, No: 388, s. 2.

[859] Bu dersler aynı şekilde 1884'e kadar okutulmuştur. T. Ünal, *a.g.e.*, s. 71. Askerî Salnamelerde Mekteb-i Harbiye'de okutulan bu ders adlarının yanında şu derslere de rastlanmaktadır: "İstihkâm-ı Cesîme, Taksîm-i Arâzî, Makine, Ulûm-ı Riyâziye, Hey'et, Topografya, Harita, Resim." *S. A. 1287* (1870), ss. 484-486.

[860] *T. V.*, No: 808, s. 1.

[861] *T. V.*, No: 866, s. 1.

[862] *R. C. H.*, No: 1829, s. 3.

Gülhâne'deki Tıbbiye mektebi binasına taşınan okul, Aralık 1863'te tekrar Pangaltı'daki binasına taşınabildi ve burada 1915'e kadar eğitimini sürdürdü[863].

Mekteb-i Harbiye'nin Beyoğlu'ndaki Pangaltı binasının tam olarak tadilatları ve hazırlanması 30 Haziran 1864 tarihini bulmuş ve tüm masrafı 6.551.229 kuruş tutmuştur[864]. Yine 24 Mayıs 1864'te Harbiye öğrencilerinin jimnastik eğitimleri için talimhane meydanında 26.972 kuruşa bir takım aletler yapılmaya ve yeni mahaller oluşturulmaya başlanmıştır[865]. Sonuçta Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar Pangaltı'da bulunan mektep birçok tamir geçirerek genişletilmeye çalışılmıştır[866].

Sultan Abdülaziz döneminde Harbiye'ye oldukça fazla önem verilmesinin nedenlerinden birisi şehzâdelerin bu okulda eğitim almalarıdır. Böylece padişah askerliğe ve askerî eğitime verdiği önemi de açıkça göstermiştir[867]. Şubat 1864'te çocuklarının da okulda eğitime başlamaları üzerine Sultan Abdülaziz, mektebin binalarını yenilemiş ve buraya iki kat daha ilave yaptırmıştır. Mektebin bir tarafında padişahın çocukları Nurettin ve Yusuf İzzettin'in bazı ileri gelen çocukları ile eğitim alabilmeleri için özel bir daire oluşturulmuştur[868]. Okulda şehzâdelerin dersleri muîdliğine Erkân-ı Harbiyye Kaymakamlarından Süleyman Bey, Erkân-ı Harbiyye Miralaylığı'na atanarak getirilmiştir[869].

Harbiye'de iki sene içerisinde eğitimlerini tamamlayan şehzâdelerden Yusuf İzzettin Efendi, Kasım 1865'te Hassa Ordusu V. Talîa Taburu I. Bölüğü'nde Yüzbaşılık rütbesine ulaşmıştır[870]. 1866'da önce Sağ Kolağası olan Yusuf İzzettin

[863] T. Ünal, *a.g.e.*, s. 57. Mekteb-i Harbiye hicrî 1271 (1854) senesinde yanarak talebeleri geçici olarak Topkapı Sarayı bahçesinde bulunan bir kışlada eğitimlerine başlamıştı. Bu durumun mektebin düzen ve eğitimini olumsuz etkilemesi, verimi azaltması yüzünden öğrenciler için düzenli dershaneler ve geniş odalar yapılarak, 07 Aralık 1863'te yeni eğitim yerleri açılmıştır. Harbiye ve idâdîye talebelerinin törenle eğitimlerine başladığı bu yerde Sadrazam öğrencilere yapmış olduğu konuşmada: "...Dünyada iki yüksek rütbe vardır: birisi ilim diğeri askerliktir. Siz bu iki şerefe haiz olmak için hazırlanıyorsunuz... demiştir. *T. V.*, No: 726, s. 1. *A.MKD. UA. 51*, No: 201. *İ.DH.* 35320.

[864] Masrafının neredeyse tamamı Hassa Hazinesi tarafından, kalanı ise Maliye Hazinesi'nden karşılanmıştır. *İ.DH.* 36333. *A.}MKT.MHM.* 305 / 38.

[865] Talimhane meydanında yapılması planlanan bu askeri inşanın masraf keşfini Nâfia Nezâreti yapmıştır. *İ.DH.* 36820. *A.MKD. UA. 52*, No: 260. *A.}MKT.MHM.* 321 / 17; 316 / 74.

[866] *İ.DH.* 42861. *A.MKD. UA.* 59, No: 129. *C. H.*, No: 2528 , s. 1.

[867] *T. V.*, No: 735, s. 1. *C. A.*, No: 5, ss. 1-2. *T. A.*, No: 453, s. 1.

[868] *T. V.*, No: 736, s. 1.

[869] *C. A.*, No: 4, s. 1. *T. A.*, No: 449, s. 1. *A.}MKT.MHM.* 291/4.

[870] 17.11.1865'te 5. Talîa Taburunu saraya getirerek, icra edilecek talim ve manevrayı kumanda etmiştir. Bu tabura padişah tarafından bir takım şeşhaneli top hediye edilmiştir. *T. V.*, No: 823, s. 1.

Efendi, Temmuz 1866'da Hassa Ordusu V. Talî'a Taburu Komutanlığına Binbaşılık rütbesi ile atanmıştır[871]. Eylül 1867'de Kaymakamlık[872], Mayıs 1870'te Hassa Ordusu Piyâde Mirlivalığı rütbesini almıştır[873]. Ekim 1871'de Feriklik rütbesiyle Hassa Ordusu Riyasetine getirilen Yusuf İzzettin Paşa[874], Nisan 1872'de de, 15 yaşında, Hassa Ordusu Müşirliği'ne terfi etmiştir[875]. Yusuf İzzettin Efendi'nin doğum tarihi 9 Ekim 1857'dir. Bu yüzden kaynaklarda müşîr olduğunda 18 veya 19 yaşında olduğu gösterilse de gerçekte 15 yaşında idi[876].

1865'te diğer şehzâde Nurettin Efendi de Hassa Ordusu III. Talî'a Taburu V. Bölüğü'nde yüzbaşı olarak görev almıştır[877]. Şehzade Nurettin Efendi Temmuz 1866'da Sağ Kolağalığı'na terfi etmiştir[878]. Şehzâde Mahmud Celâleddin Efendi, kardeşlerinden farklı olarak bahriyede görev almıştır. 1865'te Üç Ambarlı Mahmûdiye I. Bölüğü Onbaşısı olan M. Celâleddin, Temmuz 1872'de Bahriye Miralaylığı[879], Haziran 1873'te Bahriye Mirlivalığı[880], Aralık 1874'te de Bahriye Ferikliği rütbesini almıştır[881]. Askerlik mesleğinde istihdam olan en son şehzâde

[871] Kendisine yaverlik için Serasker mahdumu Ali Bey yüzbaşılık rütbesiyle görevlendirilmiştir. *T. V.*, No: 854, s. 1.

[872] *A.}MKT.MHM.* 390 / 44.

[873] Bu yüzden 30.05.1870'te 6 tabur asker ile talim yaparak resm geçidi yapmıştır. *C. A.*, No: 332, s. 1. *Bas.*, No: 88, s. 1.

[874] *C. A.*, No: 440, ss. 1-2. *Bas.*, No: 514, s. 1.

[875] *C. A.*, No: 485, s. 1; 491, s. 1. *Bas.*, No: 602, s. 1; 611, s. 1. Yusuf İzzettin Efendi Müşirlik görevine atandıktan sonra ilk iş olarak Seraskerlik makamını ziyaret etmiş, tabur-alayların tanzim ve ıslahı için emirnameler yayınlamıştır. Bu emirnâmelerde en dikkat çeken husus, askerlerin hangi rütbeden olursa olsun alay ve taburlarda açılacak mekteplerde askerî nizam ve kaideleri öğrenmeleri konusunda verilecek derslerin düzenli hale getirilmesi olmuştur. *C. A.*, No: 500, s. 1; 509, s. 1; 517, s. 2. *R. C. H.*, No: 1925, s. 1. Devamlı surette Hassa Ordusu alay ve taburlarında talimleri izleyen Hassa Ordusu Reisi Yusuf İzzetin Paşa, Zeytinburnu'nda varaka Demir Fabrikası ile İmalat Fabrikası, Baruthane ve Anbarları teftiş etmiştir. Şehzâde olmasının avantajları bir yana bu disiplin ve gayretleri onun Harbiye tahsilini başarıyla tamamladığının en açık kanıtıdır. *C. A.*, No: 520, s. 1; 522, s. 1. *R. C. H.*, No: 1812, s. 1; 1975, s. 1.

[876] Bu konuda "Şehzâde Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü? İntihar mı Etti?"isimli eserde 18, Bedi Şehsuvaroğlu ise "Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'ye Dair" isimli makalesinde 19 yaşını tespit etmiştir. Ercüment Ekrem Talu-Ziya Şakir, Şehzâde Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü? İntihar mı Etti?, s. 13; Bedi Şehsuvaroğlu, "Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'ye Dâir", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sene 1974, Sayı: 6, s. 15.

[877] *S. A.* 1282 (1865), s. 2.

[878] *T. V.*, No: 854, s. 1.

[879] *Bas.*, No: 374, s. 1.

[880] *R. C. H.*, No: 1949, s. 1; 2213, s. 1. *A.}MKT.MHM.* 458 / 78. *Bas.*, No: 976, s. 1.

[881] *C. H.*, No: 2657 s. 1.

Abdülmecit Efendidir ki, o da Tophâneye memur edilmiş ve Ocak 1876'da Binbaşılık rütbesini almıştır[882].

Harp Okulu'nda eğitimler Cemâziye'l-âhir'in sonunda tamamlanır ve Recep ayının başında imtihanları başlardı. Recep ayı sonuna kadar teorik ve uygulamalı imtihanlar, mümeyyizlerin tarafından gerçekleşirdi. Sultan Abdülaziz devrinde her sene büyük bir tören ve titizlikle yapılan bu sınavların kuşkusuz en dikkat çekeni, ilk sene eğitimlerini tamamlayan şehzade Nurettin ve İzzettin Efendilerin de imtihanlarının yapıldığı Aralık 1864'te başlayan sınavlardır[883].

İmtihan nedeniyle Harp Okulu'nda Dâire-i Hümâyûn önündeki meydanda Harbiye ve idâdîye talebeleri sıraya durmuşlardır. Arkasından talebeler mektebin iç avlusunda dizilerek törenle odalarına geçmişlerdir. Hazırlanmış olan imtihan çizelgesine göre sınavları yapılmış[884] ve başarılı olanlar alaylara zâbit olarak atanmış, derece yapanlara ise hediyeler dağıtılmıştır. İmtihan töreninde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî reisi Osman Paşa da mektep elbisesi giyerek padişahın huzuruna çıkmıştır[885].

İmtihanın sonunda Harp Okulu öğrencilerine sorulan sorular şifahen cevaplandırılmış, gerekli şekil ve uygulamalar gösterilmiş, tıbbî açıklamalar yapılmıştır. Topçu Okulu öğrencilerine ise topçuluk fenninden yeni icat olunan şeşhane toplarının ve sivri güllelerin faydaları ile ateşli silahların yenilenmesi hakkında sorular yöneltilmiştir. Ayrıca Topçu sınıfı neferlerine "İstihkâma zırh kaplamak yeterli midir? Yeterliyse nasıl yapılacaktır? İstihkâm üzerine yapılacak hücumların diğer hücumlardan farkı nedir?" tarzında sorular yer almıştır. Silahşöran-ı Hassa'dan imtihana katılanlara da İlm-i Hesap, Coğrafya, Sarf-Nahiv ve Farsça'dan sorular sorulmuştur[886].

[882] *C. H.*, No: 2985 s. 1.

[883] *T. V.*, No: 781, s. 1; 823, s. 1.

[884] Harbiye'de yapılan sınavda 19 Ocak 1865'te şehzadelere şu sorular yöneltilmiştir: Şehzade Nurettin Efendi'ye muidi olan Miralay Süleyman Bey üç soru sormuştur: "1. Kâidesinin bir zıl'ında bulunan gülle tanesinin adedi ma'lum iken ehrâm-ı müsellesi (üçgen piramit) şeklinde tertîb olunmuş bir gülle yığınında kaç adet gülle tanesini havi olmak lazım geleceği?, 2. 500 neferden mürekkep bir tabur piyâde askerinin her neferine yevmiye 300'er dirhem verilmesi hesabıyla toplamının bir günde ne miktar dirhem ve kıyye ettiği?, 3. Kürre-i arzın (Yeryüzünün) aksamından olan rub'-ı meskûn kaç kıtaya münkasım olur? İçinden Avrupa kıtası kaç memalike taksim kılınmıştır?" Şehzade Nurettin üç soruya da doğru ve hızlı bir şekilde cevap vermiştir. Yusuf İzzettin Efendi'ye ise, İlm-i Hesaptan iki soru sorulmuştur. İlk olarak, "resm olunan bir cetvelde birden on bine kadar sayıların nasıl rakamlanacağı, İkinci olarak; bir piyâde bölüğünde zâbitan ve neferlerin mevcutlarının hesabı ve rakamlandırılması ile ilgili sorular sorulmuştur. *T. V.*, No: 784, ss. 1-2. *C. A.*, No: 53, ss. 1-2.

[885] *T. V.*, No: 736, s. 1.

[886] *T. V.*, No: 784, s. 2.

Harp Okulu'nda imtihanlar tamamlanınca adet üzere Padişah, hediyeleri dağıtırdı. 1864 sonunda gerçekleşen sınavların akabinde usulden olmamasına rağmen taşra İdâdîye Mekteplerine dahi hediyeler dağıtmıştır[887]. İmtihan töreninde askerî okulların hocaları tarafından kaleme alınan kitaplar da padişaha sunulmuştur. Bunlar: Piyâde Muallimi Hasan Bey'in "Piyâde Alayı Talimnâmesi" eseri, Baytar Hocası Binbaşı Ahmet Efendi'nin tercüme ettiği "Fenn-i Fürûsiyyet", Topçuluk Hocası Hakkı Efendi'nin "Fenn-i Eslihaya Dâir"i, Mekteb-i Harbiye Hocası Hüseyin Bey'in "Topçuluk Fenni", Osman Bey'in "Usûl-i Hendese"si[888]. Her sene bu şekilde şaşaalı olmamasına rağmen genelde buna yakın tarzda sınavlar gerçekleşmiştir.

Mekteb-i Harbiye'de 1849'da açılan ve 1851'de ilk mezunlarını veren baytar sınıfı da bulunmaktaydı. Askerî idâdîlerden mezun olup Harbiye'ye geçenler arasından kur'a ile seçilen baytar talebelerinin eğitim süreleri 4 sene, eğitim dili ise Türkçe idi[889].

Sultan Abdülaziz devrinde Ağustos 1873'e kadar Harbiye Mektebi'nden baytar zâbitleri de yetiştirilerek topçu ve süvârî alaylarında görev alırlardı[890]. Mekteb-i Harbiye'de yetiştirilmekte olan baytar zâbitlerine tahsilleri sırasında baytarlık ilmi teorik (nazarî) olarak başarıyla verilmiştir. Bunun yanında baytarlık eğitimlerinin uygulamalı olarak yürütülmesi için Abdülaziz döneminde bazı girişimler gerçekleşmiştir. Mayıs 1864'te Mekteb-i Harbiyye'de Baytar Muallimi Mösyö Jero nezâretinde hayvanların tedavisi için biri bulaşıcı, diğeri normal hastalıklarla ilgili iki hastane ve bir eczane yaptırılmıştır. Buraya getirilen hayvanlardan günlük giderler için 6 kuruş alınmış ve birçok hayvan tedavi edilmiştir. Bu hastanelerin en önemli faydası baytar öğrencilerine uygulamalı eğitim sunmuş olmasıdır[891]. Nisan 1869'dan itibaren de ahali hayvanlarının bir takım acemi ve cahil nalbantlardan kurtarılarak, Mekteb-i Harbiye'de kurulan "Hayvan Hastahânesi"nde tedavi ettirilmesi yoluna gidilmiştir[892].

Sultan Abdülaziz devrinde Viyana Harp Okulu'nda tahsilini tamamlayarak memlekete dönen Harp Okulu'nun en meşhur kumandanlarından olan Galip Paşa zamanlarında (özellikle 1863-1870; 1873-1875 dönemlerinde)[893] uygulama-

[887] *T. V.*, No: 784, s. 2.

[888] Ayrıca İstanbul ve taşrada bulunan askerî okul öğrencilerinin yapmış olduğu resim ve haritalar getirilerek Harbiye Mektebi'nin duvarlarına asılmıştır *T. V.*, No: 784, s. 2.

[889] *İ.DH.* 43260. Kur'aya rağmen kendi isteği ile baytarlık sınıfına geçenler oldukça az sayıda idi. Ergin, *a.g.e.*, C. II., s. 428. Tıp, Hendese, Sanat ilimleri ve baytarlık fenni tahsili için Bosna'dan da çeşitli tarihlerde öğrenci getirilmiştir. *Ş. D. B. S.* 607/43; 609/52.

[890] *İ.DH.* 34419, *A.M.D. U.A.* 50, No: 291. *A.}MKT.MHM.* 262/13; 339/100; 401/46; 406/24; 430/82.

[891] *C. A.*, No: 21, ss. 1-2.

[892] *T. V.*, No: 1079, s. 1.

[893] T. Ünal, *a.g.e.*, ss. 59-61.

lı eğitimlere daha fazla önem verilmiştir. Nitekim Galip Paşa, Harbiye ve askerî idâdîlere gerekli aletleri temin ettikten sonra jimnastik derslerini programa eklemiş (1863), Harbiye'ye ilk olarak Martini adlı bir yabancıyı bu dersi vermesi için görevlendirmiştir[894]. Yine bu gaye ile baytar öğrenciler, 2 Ağustos 1865'ten itibaren mezuniyetin sonunda alaylarda göreve başlamadan önce, bir hoca kontrolünde bir yıl uygulamalı eğitim yapmaya başlamışlardır. Bu uygulamalı eğitim için Mekteb-i Harbiye Hastanesi'nde ayrıca bölüm oluşturulmuş ve Beyoğlu Kışlası'nda bir yer ayrılmıştır. Yürürlükte olan nizamnâme gereğince "*Baytar zâbitleri 12 sene baytarlıkta istihdâm olunmadıkça Topçu ve Süvâri sınıfına nakledilemeyecek*" idi. Fakat uygulamalı eğitime bir yıl devam eden baytar zâbitlerinin ek tahsil süreleri olan bir senenin görev süresinden düşülmesi nizamnâmeye eklenmiştir[895].

Taşrada salgın hayvan hastalıklarına rastlandığı zaman, alaylardaki baytar zâbitleri yahut Harp Okulu Baytar sınıfı muallimleri ilgili bölgeye gönderilirdi. Bu yüzden hem alaylar zor durumda kalır, hem de Harp okulundaki eğitim aksardı. Ekim 1867'de bu sorunu aşmak ve baytar ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla Harp Okulu Baytar sınıfının genişletilmesi yoluna gidilmiştir. İlk etapta beş vilâyetten dörder kişi seçilerek toplam yirmi kişinin Harp Okulu baytar sınıfına katılması uygun görülmüştür. Buraya gelen talebeler baytarlık eğitimi aldıktan sonra gönderilmesi ve yerlerine aynı oranda talebe getirilmesi hedeflenmiştir. Bu şekilde okuldaki öğrenci sayısı artırılmış ve ülkenin baytar ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Genişletilmiş baytar sınıfının tahsil işlerine bakmak üzere ise Baytar sınıfı muallimi olan, liyakat ve çalışmaları ile Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin takdirini kazanmış Binbaşı Ahmet Efendi görevlendirilmiştir[896].

Abdüaziz devrinde Harbiye'den mezun olarak Mülâzım-ı Sânilik rütbesi ile ordu ve sınıflarda görevlendirilenlerin adetleri şu şekildedir[897]: 1862'de 68 piyâde ve süvârî[898]; 1864'te 37 piyâde, 9 süvârî ve 6 baytar[899]; 1865'te 1 yüzbaşı, 49 piyâ-

[894] 1864'ten sonra Harbiye'de jimnastik dersleri Sadık Bey tarafından verilmeye başlanır. 1866'dan sonra uygulamalı eğitimin tek başına yeterli olmayacağı düşünüldüğünden Miralay Mustafa Hami Bey'e "Fransız Jimnastik Yönetmeliği tercüme ettirilmiş ve kitaplı eğitime de geçilmiştir." Nâlân Bilge, *Türkiye'de Beden Eğitimi Öğretmeninin Yetiştirilmesi*, s. 24.

[895] Uygulamalı eğitim için gerekli olan alet, edevât ve çeşitli eşyalar ise Mekâtib-i Askeriye Nezâreti'nce karşılanmıştır. *İ.DH.* 37459.

[896] *İ.DH.* 39455, 39550.

[897] Harbiye'de eğitim alan Erkân-ı Harbiyye sınıfı öğrencilerinin adedi ve mezuniyetleri II. Bölümde Erkân-ı Harbiyye başlığı altında ele alınmıştı. Burada sadece Harp Okulu mezunu olup ordularda görev alanların senelere göre dağılımı verilecektir. Seneler belirtilirken diploma aldıkları tarih dikkate alınmıştır. Bu yüzden 1865 senesi olarak belirtilen senenin bir önceki yılında son sınıf öğrencisi demektir.

[898] *T.A.*, No: 144, s. 2.

[899] *C.A.*, No: 8, s. 3. *T.A.*, No: 463, s. 2.

de, 13 süvârî, 5 baytar[900]; 1866'da 62 Piyâde, 13 Süvârî ve 5 Baytar[901]; 1872'de 65 Piyâde, 10 Süvârî ve 18 baytar[902]; 1875'te 70 kişi Piyâde, 9 Süvârî[903]. Diğer senelerde Harbiye'den mezun olarak Mülâzım-ı Sânilik rütbesiyle ordulara gönderilen zâbitlerin adetleri ise şu şekildedir[904].

Tablo 29: Harbiye'den mülâzım-ı sânilik rütbesiyle mezun olan zabitlerin miktarı ve gönderildikleri ordular

Ordular	1869	1870	1873	1874
I. Ordu'ya	18	9	22	18
II. Ordu'ya	15	13	17	15
III. Ordu'ya	18	10	18	12
IV. Ordu'ya	11	8	14	12
V. Ordu'ya	15	10	17	12
VI. Ordu'ya	5	8	7	3
Toplam	82	58	95	72

Bu istatistiklere göre Harbiye'den senelere göre mezun olarak Mülâzım-ı Sânîlik rütbesi ile orduların piyâde ve süvâri sınıflarında görev alan zâbitlerin adedi şu şekildedir:

Tablo 30: Harbiye'den mezun olup mülâzım-ı sânilik rütbesi ile orduların piyâde ve süvâri sınıflarında görev alan zâbitlerin adedi

Sene	Mezun Adedi		Sene	Mezun Adedi
1862	68		1870	58
1864	52		1872	93
1865	68		1873	95
1866	80		1874	72
1869	82		1875	79

[900] *T. V.*, No: 784, s. 2; 787, s. 2. *C. A.*, No: 56, s. 2.

[901] *C. A.*, No: 105, s. 2; 116, ss. 1-3.

[902] *C. A.*, No: 511, ss. 1-2.

[903] *C. H.*, No: 2842, s. 2. Baytar bulunmamakta çünkü Ağustos 1873'ten itibaren Harbiye'nin baytar mezunu bulunmamaktadır, çünkü bu tarihten sonra Baytar Sınıfı Tıbbiye'ye nakledilmiştir. *R. C. H.*, No: 2245, s. 2. *A.)MKT.MHM.* 461 / 70; 464 / 49.

[904] 1869 senesi: *C. A.*, No: 265, s. 2; 1870 senesi: *C. A.*, 312, ss. 1-2. 1873 senesi: *R.C.H.*, No: 2221, s. 1. 1874 senesi: *C. H.*, No: 2535, s. 1.

Böylece Sultan Abdülaziz devrinde Harbiye'den senede ortalama 75-80 zâbit mezun olmuştur. Yalnız bu rakamlardan Topçu Sınıfı mezunları ve Erkân-ı Harbiye sınıfına geçiş yapanlar müstesna olup bunlar da dikkate alınırsa sayı rahatlıkla 100'e ulaşmıştır.

1875'te Harbiye, İstanbul Askerî İdâdîsi ve taşra askerî idâdîlerinde 1.637 öğrenci eğitimlerine devam etmişlerdir[905]. 1876'da Harp Okulunun Birinci Sınıfında 94; İkinci Sınıfında 105; Üçüncü Sınıfında 96 öğrenci, 4. Erkân-ı Harbî Sınıfında 9, 5. Erkân-ı Harbî Sınıfında ise 5 olmak üzere toplam 309 öğrenci bulunmaktadır[906].

Sultan Abdülaziz devrinde Harp Okulu Nâzırı aynı zamanda diğer askerî okulların da nâzırlığı görevini yürütmüştür ki bu isimler, "Askerî Eğitim Kurumları" başlığı altına sunulmuştur. Bunun dışında Harbiye Nâzırı'nın yardımcısı olarak ikinci bir nâzır yer almıştır. Okulun hoca ve görevlileri askerî ümerâ ve zâbitlerden oluşmakta olup, eğitici kadroda dönem sonlarına doğru bir artış göze çarpmaktadır. 1865'te 6'sı yabancı 25; 1868'de hepsi Türk 46; 1869'da hepsi Türk 40; 1870'te 6'sı yabancı 67; bu tarihten itibaren 1876'ya kadar ortalama 60 ila 70 hoca ve görevli bulunmaktadır[907]. Eğitici kadro Ferik ve Mülâzım arası rütbeleri kapsamakta idi. Örneğin 1870'te Harp Okulunda görevli ümerâ ve zâbitlerin rütbe dağılımı şu şekildedir: 1 Ferik, 1 Mirliva, 1 Miralay, 4 Kaymakam, 5 Binbaşı, 1 Alay Emini, 4 Kolağası, 7 Sağ Kolağası, 5 Sol Kolağası, 3 Tabur Katibi, 10 Yüzbaşı, 14 Mülâzım-ı Evvel, 9 Mülâzım-ı Sânî olmak üzere toplam 61 kişi. Bunların dışında 6 da yabancı hoca istihdam edilmiştir[908].

Avrupa'da askerî eğitimlerini tamamlamak ve iki sene ataşemiliterlik görevinde bulunmak üzere sefâret maiyetinde Harp Okulu öğrencisi, mezunu, hocaları ve özellikle Erkân-ı Harbiyye zâbitlerinden bazıları Avrupa şehirlerine gönderilmiştir. Bu gaye ile Eylül 1862'de ikinci ve üçüncü sınıftan on bir öğrenci, Eylül 1863'te altı öğrenci Paris'e[909], Kasım 1871'de Kolağası Hayri Efendi Berlin'e, Kolağası Osman Efendi Petersburg'a, Kolağası Hilmi Efendi Viyana'ya, Kolağası Mehmet Şakir Efendi Paris'e ve Yüzbaşı Abdülkadir Efendi Londra'ya gönderilmiştir[910]. Aralık

[905] *C. H.*, No: 2842, s. 2.

[906] *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, s. 118.

[907] *D. S.* 1282 (1865), Def'a 20, s. 62. *D. S.* 1285 (1868), Def'a 23, s. 81-82. *D. S.* 1286 (1869), Def'a 24, ss. 95-97. *D. S.* 1288 (1871), Def'a 26, ss. 117-118. *D. S.* 1289 (1872), Def'a 27, ss. 127-128. *D. S.* 1290 (1873), Def'a 28, s. 108-109. *D. S.* 1291 (1874), Def'a 29, ss. 109-110. *D. S.* 1292 (1875), Def'a 30, ss. 114-115. *D. S.* 1293 (1876), Def'a 31, ss. 116-117.

[908] *S. A.* 1287 (1870), ss. 484-486.

[909] Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, s. 21.

[910] *C. A.*, No: 440, s. 2. *Bas.*, No: 517, s. 1.

1872'de de aynı görev ve maksatlarla Kolağası İzzet Bey Viyana'ya, Yüzbaşı Fehim Efendi Paris'e, Yüzbaşı Rasim Efendi Petersburg'a, Yüzbaşı Abdurrahman Efendi, Londra'ya, Yüzbaşı Vehbi ve Yüzbaşı Osman Efendiler ise Berlin'e gönderilmiştir[911].

Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında yabancılar da yer almış olup hiçbir ayrım yapılmaksızın tüm Avrupa başkentleri tercih edilmiştir. Avrupa'da eğitimlerine devam eden zâbitlerin de etkisiyle Eylül 1874'ten itibaren Harp Okulu'nda okutulmakta olan çeşitli fenlerin, Avrupalı büyük devletlerin harp mektepleri programlarına benzetilmesi ve bu meyanda yeniden düzenlenmesi düşünülmüştür[912].

Bu tarihlerde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da Osmanlı Devletine askerî ataşe tayin ettiği görülmektedir. Yine 1872 yılında İstanbul'a askerî ataşe tayin eden diğer bir Avrupalı devlet ise Fransa'dır. Bu devletlerin görevlendirdiği askerî ataşelerin raporları, Osmanlı ordusunun son dönemi hakkında zengin malzeme ihtiva etmektedir[913].

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna gelindiğinde ilk kısmından yüksek kısma kadar askerî mekteplerin tüm kademeleri oluşmuş ve bu kurumlardan mezun olanlar, yalnızca askerî eğitimde değil sivil eğitimde de görev almışlardır. Nitekim 1864'ten sonra açılan sivil rüşdiyelerle 1872'den sonra açılan idâdîlerde ve diğer yüksek meslek ve ihtisas mekteplerindeki derslerin birçoğunu askerî mekteplerden çıkan hocalar okutturmuşlardır. Özellikle 1872'de açılan Dârüşşafaka'da idâreci ve ders veren kişiler tamamen asker kökenli öğretmenlerden oluşmuştur[914].

3. Mekteb-i Tıbbiye

II. Mahmud zamanında, ordunun tabip ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla 1827'de Tıphâne-i Âmire, cerrah ihtiyacı için de 1828'de Cerrahhâne kurulmuştur. Bu iki kurum 1839'da Mekteb-i Tıbbiye adı altında birleştirilmiş ve ilk zamanlar sadece Müslümanlar alınmıştır. Tanzimat dönemine gelindiğinde (1863'ten itibaren) halk arasındaki eşitlik prensibi gereğince gayrimüslimler de alınmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz devrinde doktorluk mesleği ile uğraşacakların Mekteb-i Tıbbiye yahut yabancı tıp okullarından mezuniyetleri şartı aranmıştır[915].

[911] *C. A.*, No: 555, s. 1. *R. C. H.*, No: 2065, s. 2. Avrupa'ya ataşemiliter sıfatıyla gönderilen Erkân-ı Harp zâbitlerine 600 frank aylık verilmiştir. *R. C. H.*, No: 2083, s. 1.

[912] *A.M.D. U.A. 63*, No: 236.

[913] Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askeri İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ataşe Raporları", *Türkiyat Araştırmaları*, S. 17 (Güz 2012), ss. 245-247.

[914] Ergin, *a.g.e.*, C. II., s. 432.

[915] *T.A.*, No: 107, s. 3. Diğer askerî okullarda olduğu gibi Tıbbiye'den mezun olarak askerlikte görev almış doktor ve eczacıların askerîyeden istifaları da kabul edilmemiştir. *C. A.*, No: 388, s. 2.

Başlangıçta 4 sene, akabinde 6 sene, 1855'te ise idâdîsi ile birlikte 11 seneye çıkarılan Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri[916], Sultan Abdülaziz devrinde eğitimleri süresince Serîriyyât-ı Cerrâhiye, İmrâz-ı Hâriciye, İmrâz-ı Dâhiliye, Tıbb-ı Kânûn, Hıfzı's-sıhha, Kimya, Serîriyyât-ı Cildiye, İlm'ül-Hayvânât, Kâbile, Fransızca, Fenn-i Müfredât-ı Tıbbiye, Botanik, İlm-i Teşrîh, Fizik ve Litografya derslerini tahsil etmişlerdir[917]. Bu derslerin sınavlarını başarıyla tamamlayan Tıbbiye öğrencileri doktorluk unvanını kazanmış ve Sol Kolağalık rütbesi ile ordulara atanmışlardır[918].

Tıbbiyedeki eğitimlere oldukça önem veren Sultan Abdülaziz, Tıbbiye talebelerine kılıç kullanma hakkı vermiş ve kendilerine birer kabza kılıç hediye edilmiştir[919]. Böylece 21 Mart 1864 tarihinden itibaren Tıbbiye sınıflarındaki talebeler de diğer askerî okul talebeleri gibi kılıç taşıyabilmişlerdir[920].

Nisan 1870'te "Askerî Tıbbiye İdaresi Hakkında Nizamnâme" yayınlanmıştır. Buna göre şu kararlar uygulamaya geçmiştir: Mekteb-i Tıbbiye mezunu tabipler baştabip, tabip ve tabip yardımcısı olarak; eczacılar ise başeczacı, eczacı ve eczacı yardımcısı olmak üzere üç kısma ayrılarak askeriyede görev almışlardır. Eğitimleri sonunda imtihanlarını veremeyenlere bir yıl ek süre verilmiş, bu sürede de başarılı olamazlarsa 10 seneliğine "Sıhhiye Zâbiti" olarak görev yapmışlardır[921]. Nizamnâme ile mektepte bulunan doktor ve eczacı yeterli miktarda olmazsa askeri hizmet için, yabancı tıp mekteplerinden diploma alan ve Tıbbiyedeki imtihanı geçen yabancılar da hizmet edebilmiştir[922].

Tıbbiyeden mezun olan öğrenciler iki seneliğine staj için Haydarpaşa Hastanesi'ne giderlerdi. Burada İç Hastalıkları, Dış Hastalıkları, Frengiyye ve Cildiyye Kliniklerinde uygulamalı eğitim alırlardı. Bu eğitimlerinin sonunda tekrar imtihan ve kur'a ile Vilâyet Askerî Hastaneleri'ne gönderilirlerdi[923]. Ağustos 1873'ten sonra baytarlık eğitimi de Tıbbiye'de tahsil edilmeye başlanmıştır. Zira daha önce Harbiye Mektebi'nde oluşturulan askerî ve mülkî baytar sınıfları, eğitimleri için daha ilişkili olduğu düşünülen Tıbbiye'ye nakledilmiştir[924].

[916] Özbay, *a.g.e.*, s. 59.

[917] *S. A.. 1287* (1870), ss. 489-491.

[918] *A.M.D. U.A. 54*, No: 476. *T. V.*, No: 740, s. 3.

[919] *T. V.*, No: 740, s. 3.

[920] Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane*, s. 33.

[921] Bu nizamnâmenin teferruatı IV. Bölümde Askerî Hastâneler başlığı altında verilmiştir. *T. V.*, No: 1210, ss. 1-2; 1211, s. 1; 1212, ss. 1-2. *Ş. D. B. S.* 607/28.

[922] *T. V.*, No: 1211, s. 1; 1212, s. 1-2.

[923] *C. H.*, No: 2596, s. 1; 2823, s. 1. Abdülaziz devrinin sonlarına gelindiğinde Mekteb-i Tıbbiye'de de bir Ameliyat Hastanesi yer almaktaydı. Faal olarak hizmet veren bu hastane için yoğun bir ecza ihtiyacı ortaya çıkmıştır. *İ.DH.* 49590, 49808.

[924] *R. C. H.*, No: 2245, s. 2.

Tıbbiye'nin askerî ihtiyaçları karşılaması ancak sivil sağlık personelinin eksikliğini gidererememesi nedeniyle, Mart 1867'de, Türk dili ile eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuştur[925]. Bu mektebi bitirenler "mülkiye tabibi" olarak daha önce zaruri olarak yabancı doktorların gönderildiği Osmanlı kasaba ve şehirlerine gönderilmiştir. Tıp kitaplarının Türkçe'ye tercümesi için de aynı sene "Heyet-i İlmiyye-i Tıbbiyye" teşkil edilmiştir[926].

Sultan Abdülaziz devrinde kuruluşundan itibaren Fransızca eğitim veren Askerî Tıbbiye'de de daha fazla öğrenci yetiştirilmesi için diğer askerî okullarda olduğu gibi Türkçe eğitim verilmesi kararı alındı (Haziran 1870)[927]. Aynı sene Haydarpaşa Hastânesi'nde bir "Ameliyât Mektebi" oluşturuldu ve bu tarihten itibaren mektebi bitiren doktor adaylarının bu hastaneye giderek uygulamalarını da Türkçe yapmaları usulü getirildi[928]. Tıbbiye'de derslerin Türkçe verilmeye başlaması ile mezun oranlarında az da olsa bir artış yaşanmış, ancak tıbbî eserlerin telif ve tercümelerinde önemli bir artış meydana gelmiştir[929].

Mekteb-i Tıbbiye'de Cuma ve Pazar günleri hariç haftada 5 gün saat 17.00'dan 20.00'a kadar üç saatliğine gelen hastaların tedavilerini yapmak amacıyla nöbetçi

[925] *C. A.*, No: 159, s. 1. *A.}MKT.MHM.* 372 / 90; 375 / 8. Eğitim süresi beş sene olacak olan bu okulun birinci senesi için ayrı bir daire tahsis edilmeyerek derslere Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de başlanılması kararlaştırılmıştır. Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*-, ss. 85-86.

[926] Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, ,C. XI, s. 33. Hayta, *a.g.e.*, s. 213.

[927] Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşülerek karara bağlanan mazbata ile Tıbbiye'de Türkçe eğitim verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun gerekçesi ve usûlü şu şekilde ifâde edilmiştir: "Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin... müddet-i te'sîsiyyesi kırk seneye tekarrüb eylediği... şimdiye kadar doktor olarak yetiştirilen etıbbânın mecmû'u üç yüz kadar neferden ibâret olup bu sûretle efrâd-ı ahâlî şöyle dursun asâkir-i şâhâne bile hiçbir vakitte hârice ihtiyâçtan kurtulamamış olduğundan... senede ortalama 7-8 nefer için 7.000 kese para harcanmakta ki bu da her nefer için 1.000 keseye tekâbül etmekte... 7-8 nefer mezun olurken 30-40 nefer mezun olamamakta... ba'd-ezîn (bundan böyle) mekteb-i mezbûıda okunacak derslerin cümleten Türkçe takrir ve tedris olunması husûsunda ittihâd-ı ârâ (oybirliği) hâsıl olmuştur... şu halde bunun teahhüre dûçâr edilmesi tecvîz olunmayıp ma'mâ-fîh şimdi elde fiinûn-ı mezkûreye müte'allik tercüme olunmuş epeyce kitaplar ve lisân-ı Osmânî'ye âşinâ hocalar olmasıyla buna bu seneden itibâren başlanacağı... fakat okunacak kitaplardan bazılarının henüz çevrilmemesinden dolayı bir an önce mütercimler aracılığı ile Osmanlı lisânına tercüme ettirilerek bastırılması... ayrıca Türkçe'ye vakıf Tıbbiye mezunlarından her sene seçilen 5 kişinin Avrupa'nın bazı şehirlerine gönderilmeleri ve böylece tercüme becerisi kazanmaları... programların bu değişiklik nedeniyle yeniden tanzimi... *İ.DH.* 43260.

[928] *C. A.* No: 397, s. 1. Haydarpaşa Ameliyât Mektebi'ni bitiren Tıbbiye öğrencileri 1872 tarihinden itibaren yüzbaşılık rütbesi ile mezun olmuşlardır. Bir senelik uygulama sonunda 4 Haziran 1871'de ilk imtihanları yapılan Ameliyât Mektebi'nden 9 doktor, 8 eczâcı, 17 cerrah icâzetnâme almıştır. Doktorlardan 5'i üst düzey tahsil için Avrupa'ya, 4'ü ordulara; eczâcılar askerî hastânelere; cerrahlar ise ordulara gönderilmiştir. Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s. 41.

[929] *C. H.*, No: 2588 s. 2. *R. C. H.*, No: 2221, s. 1.

doktorlar bulundurulurdu[930]. Ayrıca yine Cuma ve Pazar günleri dışında okulda her gün çocuklar aşılanmakta idi. Bunun yanında uzak mesafedeki çocuklar buraya getirilemediği için, mektep tarafından tayin edilen müstakil memurlar, İstanbul'un çeşitli bölgelerinde aşı yaparlardı. Genellikle Salı, Perşembe ve Cumartesi günleri Yenibahçe'deki Gurebâ Hastanesi ile Bayezid karakolhaneleri karşısındaki nöbet dükkanlarında; Pazartesi ve Çarşamba günleri ise Hekimoğlu Ali Paşa Camii karşısındaki Usta Kostaki'nin Eczanesi ile Kasımpaşa Eczacı dükkanında saat 16.00'dan 20.00'a kadar dört saat boyunca özellikle çiçek aşısı yapılırdı[931]. Mekteb-i Tıbbiye memur ve öğrencileri Anadolu'da da birçok bölgeye giderek bölge halkının tedavileri ile de uğraşmışlardır[932].

1865 senesinde Gülhâne'deki Kırmızıkışla'ya taşınan, 1873 senesi başlarına kadar burada kalan[933], bu tarihten 1878'e kadar kalacak şekilde Galata Sarayı'na nakledilen[934] Mekteb-i Tıbbiye'nin ayrı bir meclisi bulunmakta ve başkanlığını ise Mekteb-i Tıbbiye Nâzırı (Tıbbiye Nâzırı) yapmaktadır[935]. Örneğin 1867'de Mekteb-i Tıbbiye Meclisi'nde 1 reis ve Miralay-Kaymakam rütbeli 18'i gayrimüslim 26 üye; ayrıca Müslüman ve gayrimüslim birer katip yer almaktadır[936]. Sultan Abdülaziz devrindeki Tıbbiye Nâzırları şunlardır: 1861 Hayrullah Efendi, 1861-1865 Miralay Arif Bey[937], 1865-1871 Salih Efendi[938], 1871-1876 Marko Paşa[939]. Nâzıra Ağustos 1865'e kadar 6.000 kuruş verilirken bu tarihte atanan Dîvân-ı Zabtiyye Reisi Salih Efendi'nin maaşı 10.000 kuruşa yükseltilmiştir[940].

[930] *D. S. 1278* (1861), Def'a 16, s. 121; *D. S. 1279* (1862), Def'a 17, s. 124.

[931] *T. V.*, No: 799 , s. 2.

[932] Özellikle çiçek aşıları için gitmişlerdir. *T. V.*, No: 793, s. 2; 837, s. 2.

[933] Bu yüzden Tıbbiye'ye çocuklarını aşılatmak için getirenlerin zorlanmamaları için Eyyüp İskelesi'ndeki eczanede Aşıçıbaşı Hafız Ahmet Efendi'nin aşı yapması uygun görülmüştür. *C. A.*, No: 81, s. 2.

[934] *A.M.D. U.A. 62*, No: 245. *İ.DH.* 46609.

[935] *D. S. 1285* (1868), Def'a 23, s. 44; *D. S. 1286* (1869), Def'a 24, s. 104.

[936] *D. S. 1284* (1867), Def'a 22, s. 110-111. 1869'da ise 20 üyeden 16'sı gayrimüslimdi. *İ.DH. S. 1286* (1869), Def'a 24, s. 104.

[937] *D. S. 1279* (1862), s. 123. *D. S. 1280* (1863), s. 96. *D. S. 1281* (1864), s. 94. *D. S. 1282* (1865), s. 87.

[938] *D. S. 1283* (1866), s. 93. *D. S. 1284* (1867), s. 110. *D. S. 1285* (1868), s. 110. *D. S. 1286* (1869), s. 104. *D. S. 1287* (1870), s. 105. *D. S. 1288* (1871), s. 126.

[939] Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 41, 54, C. XII, s. 106, C. XIII, s. 35. *C. H.*, No: 2547 s. 1. *D. S. 1289* (1872), s. 136. *D. S. 1290* (1873), s. 120. *D. S. 1291* (1874), s. 121. *D. S. 1292* (1875), s. 125. *D. S. 1293* (1876), s. 127.

[940] *İ.DH.* 37512.

Mekteb-i Tıbbiye'de 1870 senesinde 26'sı gayrimüslim olmak üzere 47, 1874'te 28'i gayrimüslim olmak üzere 44, 1876'da 15'i gayrimüslim olmak üzere 37 ümerâ ve zâbit, ders hocalığı ve muavinliği yapmışlardır. Mülkî Tıbbiye de ise 1874'te 3'ü gayrimüslim olmak üzere 23, 1876'da ise toplam 18 kişi görevli olup Askerî Tıbbiye'ye göre daha fazla Türk hocalar eğitim vermişlerdir[941].

Diğer askerî okullara kıyasla bu okulda daha fazla gayrimüslim öğrenci yer almıştır. 1865'te Tıbbiye'den mezun olarak doktor olan 16 öğrencinin 13'ü müslüman, 3'ü gayrimüslim[942]; 1868'de mezun olan 31 öğrencinin 14'ü müslüman, 17'si gayrimüslim[943]; 1870'te ise mezun olan 16 öğrencinin 8'i müslüman, 8'i gayrimüslimdir[944].

Bazı seneler Tıbbiye'den mezun olan öğrenci adedi ise şu şekildedir: 1865'te 16 doktor; 1866'da 15 doktor; 1868'de 31 doktor; 1870'te 16 doktor, 1872'de 26 doktor; 1873'te 33 doktor; 1874'te 33 doktor, 9 baytar; 1875'te 42 doktor, 6 baytar[945]. Böylece Abdülaziz devrinde mektepten ortalama senede 25 doktor, dönem sonunda ise toplam 381 doktor mezun olmuştur. Okulun açılışından Sultan Abdülaziz devrine kadar geçen 35 yılda yaklaşık olarak 250 talebe mezun olurken[946] 16 senelik süre zarfında mezun edilen bu rakamın önemi ve başarısı ortadadır. Askerî Tıbbiye mezunları adedi Tablo 31'de şematik olarak sunulmuştur.

Sultan Abdülaziz döneminde Mekteb-i Tıbbiye'ye sadece gündüzleri eğitime katılan doktor ve eczâcı talebeleri de bulunmaktaydı. Bunlar her gün sabah gelip gündüz derslerde katılıp akşam evlerine dönerlerdi ki bu durum 1891'e kadar devam etti[947]. Aşağıdaki tablolarda Abdülaziz devrinin son üç senesinde Tıbbiye Mektebi öğrenci mevcutları gösterilmektedir.

1874'te Tıbbiye mektepleri öğrenci mevcudu şu şekildedir[948]:

[941] *S. A. 1287* (1870), s. 489-491. *D. S. 1290* (1873), Def'a 28, ss. 123-126. *D. S. 1293* (1876), Def'a 31, ss. 130-132.

[942] *T. V.*, No: 784, s. 2; 787, s. 2. *C. A.*, No: 56, s. 2.

[943] *T. V.*, No: 924, s. 2.

[944] *C. A.*, No: 312, s. 2.

[945] Burada tıpkı Harp Okulu'nda gösterildiği üzere mezuniyet yılı olarak şehâdetnâme alınan sene başı esas alınmıştır. 1865 mezunları için *T. V.*, No: 784, s. 2; 787, s. 2. *C. A.*, No: 56, s. 2; 1866 senesi mezunları için *C. A.*, No: 105, s. 2; 1868 mezunları için *T. V.*, No: 924, s. 2; 1870 mezunları için *C. A.*, No: 312, s. 2; 1872 mezunları için *C. A.*, No: 511, ss. 1-2; 1873 mezunları için *R. C. H.*, No: 2221, s. 1. 1874 mezunları için *C. H.*, No: 2535, s. 1; 1875 mezunları için *C. H.*, No: 2842, s. 2.

[946] Özbay, *a.g.e.*, C. II, s. 60.

[947] Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s. 43.

[948] *D. S. 1291* (1874), Def'a 29, s. 128.

Tablo 31: 1874'te Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu

Tıp Mektebinin Adı	Dâhilî Öğrenci	Hâricî Öğrenci	Toplam
Mekteb-i Tıbbiye	253	74	327
Mekteb-i İdâdi-i Tıbbiye	551	197	748
Tıbbi Mülkiye Mektebi	172	-	172
Toplam	976	271	1247

1875'te Tıbbiye mektepleri öğrenci mevcudu şu şekildedir[949]:

Tablo 32: 1875'te Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu

Tıp Mektebinin Adı	Dâhilî Öğrenci	Hâricî Öğrenci	Toplam
Mekteb-i Tıbbiye	233	69	302
Mekteb-i İdâdi-i Tıbbiye	573	314	887
Tıbbi Mülkiye Mektebi	156	-	156
Toplam	962	383	1345

1876'da Tıbbiye mektepleri öğrenci mevcudu şu şekildedir[950]:

Tablo 33: 1876'da Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu

Tıp Mektebinin Adı	Dâhilî Öğrenci	Hâricî Öğrenci	Toplam
Mekteb-i Tıbbiye	240	30	270
Mekteb-i İdâdi-i Tıbbiye	479	-	479
Tıbbi Mülkiye Mektebi	298	-	298
Toplam	1017	30	1047

Mekteb-i Tıbbiye'den mezun doktorlardan bazıları da 3 seneliğine Avrupa'ya belli ilimleri tahsil için gönderilmiştir. Bu gaye ile 1868'de Elya Abdünnûr, Bahâeddin İzzet ve Elya Avram Efendiler, Kolağalık rütbesi ile İmrâz-ı Ayniyye tahsil için Paris'e gönderilmiştir[951].

[949] *D. S. 1292* (1875), Def'a 30, s. 132. Bu rakamlar Ceride-i Havâdiste de doğrulanmaktadır. Haziran 1875 itibarıyla Tıbbiye'de 302 öğrenci, Tıbbi-i İdâdî'de ise 887 öğrenci. *C. H.*, No: 2806, s. 2; 2842, s. 2.

[950] *D. S. 1293* (1876), Def'a 31, s. 134.

[951] Aynı sene Elya Abdünnûr tahsilini tamamlayıp ülkeye dönerek Mekteb-i Tıbbiye'de İmrâz-ı Ayniyye Hocası olmuş, Bahâeddin İzzet Efendi ise Haydarpaşa Hastanesi'nde göreve başlamış ancak kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Elya Avram Efendi de Mecriyye Hastanesi'nde İmrâz-ı Ayniyye mütehassısı olmuştur. Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s. 37.

Kasım 1871'de Yüzbaşı Mazhar Süleyman Efendi, Fenn-i Teşrîh (anatomi) tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Abdi Süleyman Efendi, İlm-i Nebâtât tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Ohans Estefan Efendi, Teşrîh-i İmrâz tahsili için Viyana'ya; Yüzbaşı Konstantin Efendi, Cerrâhiyye tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Behçet Atâ Efendi, Havâss ve Menâfi'il-a'zâ tahsîli için Berlin'e gönderilmiştir[952]. Aralık 1872'de yine 3 seneliğine Avrupa şehirlerine belirli eğitimler için gidenler ise şunlardır: Yüzbaşı Ömer Atâ, İmrâz-ı Sıbyan tahsili için Viyana'ya; Yüzbaşı Şakir Efendi, Fizyoloji tahsili için Paris'e; Yüzbaşı İbrahim Efendi, 'Alel-i İ'sâb ve Tıp Muhakkimi tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Feyzi Efendi, İlm-i İmrâz-ı Dâhiliyye tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Duka Efendi, Fenn-i Kimya tahsili için Paris'e[953]. 1873 ve 1874'te de toplam 10 tıpçı Avrupa'ya tahsil için gönderilmiştir. Bunu 1875 başlarında gönderilen 3 öğrenci takip etmiştir[954]. Avrupa'ya gönderilen tıp talebelerinin her birine 500 frank aylık verilmiştir[955].

Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında yüzbaşı rütbesinde olan yabancılar da yer almış olup hiçbir ayrım yapılmaksızın tüm Avrupa başkentleri üst düzey eğitim merkezi kabul edilmiştir. Ancak tıp eğitiminde daha çok Fransa'nın başkenti Paris tercih edilmiştir[956].

Tablo 34: Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) Askerî Tıbbiye'den mezun olanların adedi[957]

Sene	Doktor	Eczacı	Cerrah	Muavin Doktor	Baytar	Toplam
1861	20	23	23	2	-	68
1862	12	-	6	3	-	21
1863	6	14	9	-	-	29

[952] *C. A.*, No: 440, s. 2. *İ.HR.* 14939.

[953] *C. A.*, No: 555, s. 1. *R. C. H.*, No: 2065, s. 2. *İ.HR.* 15379.

[954] *C. H.*, No: 2647, s. 2.

[955] *R. C. H.*, No: 2083, s. 1.

[956] *C. H.*, No: 2647, s. 2. *İ.HR.* 10502, 10699. Mekteb-i Tıbbiye'ye Avrupa'dan getirtilen kitaplar için yine öncelikle Paris seçilmiştir. Paris'ten 20 Temmuz 1868'de 22.248 buçuk kuruş tutarında Fransızca kitap satın alınmış ve bunun bedeli Maliye Hazinesi'nce (Hazine-i Celile) ödenmiştir. *İ.ŞD.* 399.

[957] Rıza Tahsin, *a.g.e.*, ss. 31-43. Belirtilen eserde verilen rakamlar tablolaştırılmıştır. **Not: 1.** 1873'te mezun olan 38 talebenin 5'i; 1874'te mezun olan 39 talebenin 6'sı; 1875'te mezun olan 43 talebenin 6'sı; 1876'da mezun olan 27 talebenin 3'ü dışardan eğitim alıp doktorluğa hak kazananlardır. **2.** Baytar Sınıfı 1873'te Tıbbiye'ye dahil edilmiş olup önceki mezunları Mekteb-i Harbiye başlığı altında sunulmuştur.

1864	4	6	1	-	-	11
1865	13	9	4	-	-	26
1866	17	3	-	-	-	20
1867	49	-	-	-	-	49
1868	32	1	-	-	-	33
1869	11	1	-	-	-	12
1870	20	1	2	3	-	26
1871	24	1	-	-	-	25
1872	26	-	-	-	-	26
1873	38	-	-	1	-	39
1874	39	1	-	-	14	54
1875	43	2	-	-	6	51
1876	27	2	-	-	6	35
Toplam	**381**	**64**	**45**	**9**	**26**	**525**

4. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn

1834'te Mekteb-i Harbiye açıldığı zaman gerek buraya gerekse Mühendishâne'ye muallim yetiştirilmek üzere Mühendishâne hocalarından iki zâbit ve on öğrenci İngiltere'ye tahsile gönderilmiştir. Bu tarihten sonra Avrupa'nın muhtelif merkezlerine birçok zâbit tahsil için gönderilmeye devam etmiştir. 1847-1848 Avrupa tahsilini tamamlayarak ülkeye geri dönen Tophane Nâzırı Bekir Paşa'nın teklifiyle çıkarılan nizâmnâme sonucu Mühendishâne, Topçu ve İstihkâm Mektebi'ne dönüştürülmüştür. 1864-1865'te Mühendishâne'nin idâdî sınıfı Galatasaray'a, harp sınıfları ise Harbiye'ye nakledilmiştir. 1867'de tüm askerî idâdîler Kuleli kışlasına nakledilmiş, Topçu ve İstihkâm Sınıfları ise 1878'de mekteplerine geri dönünceye kadar Harbiye'de eğitimlerine devam etmişlerdir[958].

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da 4 senelik eğitimin sonunda yetiştirilen zâbitler, ihtiyaca göre askerî, mülkî ve politik kadrolarda istihdam edilmekteydiler. Bu yüzden kendilerinin her fenni iyi bilmeleri için gayret sarf edilmiştir. Yalnız 1866'ya gelindiğinde okuldaki mühendis sınıfı ilga edilmiş durumda olup; ressam sınıfı dahi faaliyet göstermemekteydi. Mühendishane'de yalnızca Topçu ve İstihkâm sınıfları bulunmakta; bunlar ise topçu ve istihkâm fenleri ile belirli

[958] Mühendishâne İdâdisi'nin Galatasaray'a naklinin sebebi, bütün askerî idâdilerin Galatasaray'da birleştirilmesi kararının bir sonucu idi. Harp sınıflarının yani Topçu talebelerin Harbiye'ye nakledilmesi sebebi ise, Beyoğlu'ndaki topçu kışlasından gereken top ve neferlerin alınarak burada top talimlerinin yapılmasının daha da kolaylaşacağından idi. Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 604.

oranda matematik, Fransızca ve basit tarzda resim dersleri tahsil etmekteydiler. Kasım 1866'da mektebin programı daha da genişletilerek, mîrî bina inşasında görevlendirilmek üzere, eskiden olduğu gibi yeniden bir "mühendis sınıfı" oluşturulmuştur. Buraya nakledilecek talebelere ilm-i hey'et ve hesap, taksîm-i arâzî, şose, demiryolu, köprü, kantara ve kanal inşası tatbiki dersleri gösterilmiştir. Bu sınıfın nezâretine ise zamanında İngiltere'de başarılı bir fen eğitimi alan, halihazırda ise okulun Matematik hocası olan Nuri Bey getirilmiştir[959].

Topçu sınıfının hocaları genellikle II. Mahmud devrinden beri Almanlardan seçilmiştir. Bu sâyede topçular, Krupp ve diğer yeni icat topları başarılı şekilde kullanma eğitimi almışlardır[960]. Bunun yanında Fransızca derslerinin öğretimi Fransız hocalar tarafından gerçekleşmiştir[961].

Mühendishâne'nin ayrı bir nâzırı olup bu sıfatla 1866-1870 yılları arası Mirlivâ İsmail Sabri Paşa, daha sonra ders nâzırı unvanıyla 1871-1872'de Miralay Nuri Bey, 1873'te Hendesehâne Müdürü unvanıyla yine Miralay Nuri Bey belirtilen görevleri yerine getirmişlerdir[962]. Okulun tamamına yakını Türk olmak üzere öğretmen mevcudu istikrarlı olarak artmış 1864'te 13, 1866'da 35, 1867'de 34, 1868'de 41, 1869'da 45, 1871'den sonra da 40 ila 50 arası eğitici görev almıştır[963]. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da 1870'e gelindiğinde görevli olan ümerâ ve zâbitler; 1 Mirliva, 1 Miralay, 2 Kaymakam, 4 Binbaşı, 13 Kolağası, 18 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sânî olmak üzere toplam 41 kişiden oluşmaktadır[964].

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un (bu tarihlerde belgelerde Hendesehâne-i Berrî-i Hümâyûn şeklinde de isimlendirilmiştir) kullanılmaz durumda olan binası 1867 senesi yaz mevsiminde Boyacı Yorgi Kalfa tarafından 138.000 kuruş

[959] *İ.DH.* 38712.

[960] *C. H.*, No: 2844, s. 1. Mekteb-i Harbiye kadar yoğun olmamakla birlikte Mühendishâne öğrencilerinden de Avrupa'ya özellikle Berlin'e gönderilenler olmuştur. *A.}MKT.MHM.* 257 / 81. *İ.DH.* 34303.

[961] Mühendishâne-i Berrî'de Fransızca hocası olan Mösyö Garde'nin Mart 1867'de vefatı üzerine yerine Fransız Harp Okulu'nda bulunmuş ve Fransa Sefareti tarafından tavsiye edilmiş olan Fransız Mösyö Minyot Mahon adlı zâbit getirilmiştir. Belirtilen Fransızca öğretmenliğinin maaşı 3.000 kuruş olup bu maaşın 1.200 kuruşu öteden beri hoca muavinliği yapan Tiyedobi adlı kişiye geri kalan 1.800 kuruşu ise Mahon'a verilmiştir *İ.DH.* 39008.

[962] *D. S. 1283* (1866), s. 68. *D. S. 1284* (1867), s. 79. *D. S. 1285* (1868), s. 87. *D. S. 1286* (1869), s. 101. *D. S. 1288* (1871), s. 122. *D. S. 1289* (1872), s. 133. *D. S. 1290* (1873), s. 112.

[963] *D. S. 1281* (1864), Def'a 19, ss. 82-83. *D. S. 1283* (1866), Def'a 21, ss. 68-69. *D. S. 1284* (1867), Def'a 22, ss. 79-80. *D. S. 1285* (1868), Def'a 23, ss. 87-88. *D. S. 1286* (1869), Def'a 24, ss. 101-103. *D. S. 1288* (1871), Def'a 26, ss. 122-123. *D. S. 1289* (1872), Def'a 27, ss. 133-134.

[964] *S. A. 1287* (1870), ss. 487-489.

masrafla tamire başlanmıştır[965]. Temmuz 1870'de Yorgi Kalfa tamiratın büyük bir kısmını bitirdikten sonra yeni planlar ve ilaveler yüzünden ikinci bir keşif yapılmıştır. Bu keşiften sonra Tophane Askerî Nezâret Meclisi bünyesinde bulunan "Ebniye Komisyonu" tamir ve yenileme görevini üzerine almıştır. Toplam masraf ise 158.755 buçuk kuruş olmuş ve Maliye Nezâreti'nce karşılanmıştır[966].

1868'e gelindiğinde Mühendishâne'de öğrencilerin tahsil ettikleri dersler şunlardır: Ulûm-ı Riyâziye, Hendese-i Resmiyye, Resim, Litografya, Tarîk-i Mütenevvia, Fenn-i Topçuluk, Fenn-i Harp, Fenn-i İstihkâmât-ı Hafife, Fenn-i İstihkâmât-ı Cesîme, Fenn-i Mi'mârî, Fenn-i Tahfit-Arâzî, Fenn-i Tahtît-i Arâzî, İlm-i Hikmet, Hikmet-i Tabîiyye, Usûl-i Kitâbet, İmlâ, Kavâid-i Osmâniyye, Kavâid-i Fârisî ve Fransızca[967].

Topçu Mektebi'nden mezun olanlar ordulara Mülâzım-ı Sânîlik rütbesi ile Topçu ve İstihkâm sınıflarına nakledilmiştir. Bu cümleden olarak, 1864'te Harbiye'ye nakledilmeden önce Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un. dördüncü sınıf talebelerinden 15 öğrenci[968]; Harbiye'ye naklinden sonra 1865 ve 1866'da 12'si topçu, 7'si İstihkâm toplam 19'ar öğrenci[969], 1870'te 17'si Topçu, 2'si İstihkâm toplam 19 öğrenci[970]; 1872'de 15'i Topçu, 7'si İstihkâm toplam 22 öğrenci[971]; 1875'te ise 5'i Topçu, 2'si İstihkâm Sınıfına gönderilmek üzere toplam 7 öğrenci[972] mezun olmuştur. Sonuç olarak Sultan Abdülaziz devrinde Mühendishâne öğrencilerinden senede ortalama 15-20 öğrenci mezun edilebilmiştir.

II. Askeri Kitap ve Yayımlar

Sultan Abdülaziz devrinde askerî içerikli eserlerin telif ve tercümeleri yoğun olarak devam etmiştir. Özellikle askerî gazetenin yayın hayatına başlaması ve ilk kez bir askerî salname çıkartılması bu dönemin en önemli yayımları arasında sayılabilir.

1863 senesinde hazırlıklarına başlanan ve her hafta Harbiye Matbaasında basılması kararlaştırılan Ceride-i Askeriyye'nin düzenli olarak çıkarılması amacıyla, yabancı gazetelerin tercümesi için Kasım 1863'te Miralay Mustafa Bey, yazı işleri için Binbaşı Kazım Bey ve hem tercüme hem yazı işlerine yardım için Sağ

[965] *İ.DH. 39296. A.}MKT.MHM.* 434/91.

[966] *İ.DH.* 42826. *A.M.D. U.A.* 59, No: 118.

[967] *D. S. 1285* (1868), Def'a 23, ss. 87-88.

[968] *C. A. No: 8, s. 3.*

[969] 1865 senesi mezunları için bkz.: *T. V.*, No: 784, s. 2; 787, s. 2. *C. A.*, No: 56, s. 2; 1866 mezunları için bkz.: *C. A.*, 105, s. 2; 116, ss. 1-3.

[970] *C. A.*, No: 312, s. 2.

[971] *C. A.*, No: 511, ss. 1-2.

[972] *C. H.*, No: 2842, s. 2.

Kolağası Mehmet Efendi görevlendirilmiştir[973]. Kara ve deniz kuvvetlerine ait askerî konu ve haberleri içeren ilk askerî gazete "Cerîde-i Askerî" adıyla 16 Ocak 1864'ten itibaren yayın hayatına başlamıştır. Kara ve Deniz Erkân-ı Harpleri nezâretinde olmak üzere Harbiye Matbaasında Cumartesi günleri çıkarılmaya başlamıştır (215. sayıdan itibaren Pazar, Nisan 1871'den itibaren Perşembe, 18 Temmuz 1872'den itibaren Pazartesi günleri). İçeriğinde kara ve deniz kuvvetleri fasılları olan Cüz'-i Resmî ile türlü konuların yer aldığı Cüz'-i Gayr-i Resmî bölümleri yer almıştır. Başlangıçta aboneliğin bir senesi posta ücreti de dahil 75 kuruş iken Nisan 1871'den itibaren 100 kuruşa çıkarılmıştır. Yine bu tarihte önceleri Harbiye Mektebi idaresinde olan gazete, Seraskerliğe devredilmiştir[974]. Haftada bir yayınlanan bu gazeteyi yüzbaşılardan müşirlere kadar hemen hemen tüm askerî zâbit ve ümerâ satın alarak takip etmişlerdir[975].

Askeri ümerâ ve zâbitlerin birbirlerinden haberdar olması, birbirleriyle olan münasebetlerini artırmaları ve yürürlükte olan hükümlerin askerlerce bilinmesi için bir de "Salnâme-i Askerî" hazırlanması kararlaştırılmıştır. 1865 senesi ilk aylarında çıkarılması planlanan salname, tüm ümerâ ve zâbitlerin künyelerinin toplanması ve düzene konulması vakit aldığı için birkaç aylık gecikme ile Mayıs 1865'te 589 sayfa olarak çıkarılmıştır[976]. Abdülaziz devrinde 1865 Askerî Salnamesinin ardından her sene askerî salname hazırlanmasına karar verilmesine karşın[977] 1866, 1869, 1870, 1874, 1875 ve 1876 senelerinde toplam 7 Askerî Salnâme hazırlanabilmiştir[978].

Haziran 1865'te de Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne bağlı olarak yabancı kitap ve eserlerin dilimize çevrilmesi için "Tercüme Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyete seçilen 12 azadan 3'ü askerdir: Erkân-ı Harbiyye Miralayı M. Ali Bey, Mühendishâne Kaymakamı Nuri Bey, Mekteb-i Harbiyye hocası Ömer Bey[979].

Sultan Abdülaziz devrinde birçok eser telif ve tercüme edilmiştir. Özellikle Mekteb-i Harbiye hocaları yayınladıkları eserlerden dolayı nişanlar almışlardır. Burada bu çalışmalardan bazı örnekler vermeye çalışacağız: 1861'de Mekteb-i Harbiye hocalarından ve Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Mehmet Bey'in tercüme ettiği "Risale-i Nâfia"[980]; aynı sene Mekteb-i Harbiye İlm-i Hey'et ve

[973] *T. V.*, No: 727-s. 1. *T. A.*, No: 427, s. 3. *İ.DH.* 35263.

[974] *C. A.*, No: 1, s. 1. Bu gazetenin İkinci sayısının ilk sayfasını gösterir fotoğraf Resim Ek 2'de sunulmuştur.

[975] *C. A.*, No: 202, s. 2.

[976] *T. V.*, No: 818, s. 1. *C. A.*, No: 90, s. 3.

[977] Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 148.

[978] Duman, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri*, C. 1, ss. 143-144.

[979] *C. A.*, No: 80, s. 1. *A.}MKT.MHM.* 336/37.

[980] *T. V.*, No: 619, s. 2.

Fenn-i Mimarî hocası Mehmet Bey'in tercüme ettiği "Fenn-i Mi'mârî" adlı kitap ve atlas, yine İlm-i Hey'et ve Litografya Hocaları muavini Tevfik Efendi'nin telif ettiği "Teshîlü'l-Mîkât" adlı risale[981]; 1863'te Mekteb-i Harbiyye Topçu fenni muavini ve Erkân-ı Harbiyye yüzbaşılarından İsmail Hakkı Efendi'nin askerlerin kullandığı hafif ve düşmana zarar verici ateşli silahların temizlenmesi ve korunmasını konu alan "Risâle"si[982]; 1864'te Harbiye Mektebi Nazırı Safvet Paşa'nın "Hendese" adlı kitabı[983]; 1865 Harbiye mezuniyet töreninde askerî okulların hocaları tarafından kaleme alınan ve padişaha sunulan Piyâde Muallimi Hasan Bey'in "Piyâde Alayı Talimnâmesi", Baytar Hocası Binbaşı Ahmet Efendi'nin tercüme ettiği "Fenn-i Fürûsiyyet"i, Topçuluk Hocası Hakkı Efendi'nin "Fenn-i Eslihaya Dâir"i, Mekteb-i Harbiye Hocası Hüseyin Bey'in "Topçuluk Fenni", Osman Bey'in "Usûl-i Hendese"'si[984]; 1866 Harbiye mezuniyet töreninde padişaha sunulan ve askerî okullarda okutulması uygun görülen tercüme ve telif eserlerden Harbiye Hocası Ömer Bey'in Fenn-i Harp'i, Piyâde Hocası Hasan Bey'in Piyâde Talimnamesi, Baytar Hocası Ahmet Efendi'nin Muâmele-i İmrâz-ı Baytârî'si, Cerîde-i Askeriye Mütercimi Mustafa Hâmi Bey'in Jimnastik Talimnâmesi, Coğrafya, Ta'lîm-i Hendesî ve Usûl-i Hesâb'ıdır[985]. Bunların yanında İstanbul ve taşrada bulunan askerî okul öğrencilerinin yapmış olduğu resim ve haritalar, bazı öğrencilerin tercüme ettikleri eserler de yer almıştır[986].

Avrupa ülkelerinde bu tarihlerde meydana gelen sanayi alanındaki gelişmelerin sonucu birçok yeni eser meydana getirilmiştir. Avrupa'da bu amaçla arazi yapısını daha iyi anlamak ve açıklamak amacıyla bakırdan kabartma dağ ve dağ silsilesi modelleri yapılmıştır. Bu modellere Viyana'da rastlanmış ve bunlar Mekteb-i Harbiye için Mayıs 1866'da satın alınmıştır[987]. Yine Avrupa'dan getirtilen birçok askeri içerikli eser, rütbeli askerler tarafından da tercüme edilerek satışa sunulmuştur[988].

[981] *T. V.*, No: 627, s. 4. *İ.DH.* 32437. *A.}MKT.NZD.* 370/50, 383/58. *A.}DVN.MHM.*, 35/1, 35/2. *A.}TŞF.*, 37/15, 37/25.

[982] Bu risalenin tüm askerlere faydası olacağı düşünüldüğü için masrafları Harp Okulu matbaasınca karşılanmak üzere 1.200 (binikiyüz) adet basılmasına; çeşitli alay ve taburlara gönderilmesine Mekatib-i Askeriye Nazırı Safvet Paşa tarafından karar verilmiştir. *İ.DH.* 34967.

[983] *T. V.*, No: 737, s. 3.

[984] *T. V.*, No: 784, s. 2.

[985] *C. A.*, No: 105, s. 2. Telif ya da tercüme edilen birçok eser alaylara gönderilmiştir. *A.MD. U.A.* 57, No: 29.

[986] *T. V.*, No: 784, s. 2. *İ.DH.* 39022. Örneğin Aralık 1864'te Mekteb-i Tıbbiye sekizinci sınıf öğrencilerinden Sıtkı Efendi'nin telif ettiği hesap ilmi ile ilgili "Tuhfet'ül-Muhâsebât adlı risaleden dolayı kendisine beşinci rütbeden mecidiye nişanı verilmiştir. *A.MD. U.A.* 52, No: 253. *A.}MKT.MHM.* 321/23.

[987] *T. V.*, No: 847, s. 1.

[988] *C. A.*, No: 573, s. 4; 574, s. 4; 575, s. 4.

Askerî eser telif ve tercüme edenlere mükafat verilmesine dair Ekim 1874'te bir nizamnâme yayınlanmıştır. Buna göre tarih, topçuluk ve istihkâm başta olmak üzere askerlerin yararlanacağı her alandaki kitaplara telif ücreti ödenmiştir: 1. dereceli, yani hey'et, riyaziye, hendese, istihkâm ve harp tarihine dair olan kitaplara 250-300 Osmanlı lirası ve 4. rütbe Osmânî nişanı; 2. dereceli, yani topçuluk, coğrafya, fenn-i lağım kitaplarına 150-200 Osmanlı lirası ve 4. veya 5. rütbeden mecîdî nişanları; 3. dereceli, yani askerî talimatlara dair kitaplara 75-100 Osmanlı lirası para verilmesi kararlaştırılmıştır[989].

Sultan Abdülaziz devrinde Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye ve Cerîde-i Askeriye İdâresi'nce satışa sunulan kitaplar ve fiyatları Tablo 35, 36 ve 37'de sunulmuştur.

Tablo 35: Mekteb-i Harbiye matbaasında basılan askerî eserler ve fiyatları
(kuruş itibarıyla-virgülden sonraki miktar paradır)[990]

Kitap veya Risale	Fiyatı	Kitap veya Risale	Fiyatı
Piyâde Alay Talimnâmesi	16	Manevra Mecmuası	13
Piyâde Tabur Talimnamesi	10	Sevk'ül-Ceyş	12
Piyâde Bölük ve Nefer Talimnamesi	10	Tuhfet'ül-Baytâriyye	3
Süvârî Alay Talimnamesi	20	Redif Kanunnamesi	2,20
Süvârî Bölük Talimnamesi	10	Kânûn-ı Seferiyye	15
Süvârî Takım Talimnamesi	11	Dekâyık-ı Harbiyye	14
Süvârî Manevra Talimnamesi	25	Manevra-i Harbiyye	12
Süvârî Dahiliye Kanunnamesi	25	Kıyâfetnâme	3
Süvârî Nişan Talimnâmesi	8	Topografya ve Atlas	50
Süvârî Liva Talimnamesi	5	Kozmoğrafya	5
Şeşhâne Bölük ve Nefer Talimnâmesi	10	Tathîr-i Esliha	6
Şeşhâneci Ta'limi	7	İstihkâmât ve Atlas	30
Teftîş ve Terfî-i Rütbe Nizamnâmesi	2	Dersaâdet Haritası	30
Baytâriyye'den Fenn-i Cerrâhî	24	Cebir Risalesi	20
Fenn-i Harpten Ta'biyet'ül-Ceyş	17	Müsellesât-ı Müstevivye	20
Fenn-i Harpten Sevk'ül-Ceyş	7	Cerr-i Eskâl	12
Hey'et-i Cild-i Evvel	35	Mahrûtiyyet	20
Hey'et-i Cild-i Sânî	35	İlm-i Hesâp Risalesi	21,10
Ömer Nâil Paşa'nın tercümesi Târih-i Askerî	10	Düstûr-ı Askerî	20
Hendese-i Resmiyye ve Atlas	25		

[989] *C. H.*, No: 2588, ss. 2-3.

[990] *C. A.*, No: 41, s. 4; 42, s. 4; 43, s. 4; 44, s. 4; 45, s. 4; 46, s. 4; 47, s. 4; 141, s. 4; 143, s. 4; 212, s. 4; 213, s. 4; 456, s. 4; 457, s. 4.

Tablo 36: Mekteb-i Tıbbiye matbaasında basılan kitaplar ve fiyatları [991]

Kitap veya Risale	Kuruş	Kitap veya Risale	Sim Mecidiye
Tahlîl'üs-Sümûm	8	Kimyâ-yı Tıbbî	4
İlm-i Teşrîh	50	İlm-i Kimyâ	1
Bedreka-i Etıbbâ	28	Fenn-i İspenciyârî	1
Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid	6	Müfredât-ı Tıp	1

Tablo 37: Cerîde-i Askeriye İdaresi'nce satılan kitaplar ve fiyatları [992]

Kitap veya Risale	Kuruş	Kitap veya Risale	Kuruş
Süvârî Ta'biyesi	1	Hıfz-ı Sıhhat-i Askeriyye	2
Avcı Mülâhazâtı	1	Kur'a Kanunnâmesi	5
Fırka Ta'biyesi	3	Aklâm-ı Askeriye Memurlarının Tekâüd Nizamnâmesi	1
Liva Ta'limi	12		

III. Askeri Talim ve Törenler

Talim ve törenler, askerî neferlerin disiplinlerinin sağlanması, kontrol edilmesi ve askerî gücün zinde tutularak artırılması yönünde gerekli hareketlerdir. Yeniçerilerin kaldırılması nedenlerinin başında askerlerin talimlerden uzak durması gelmektedir. Bu yüzden II. Mahmud döneminde yeni bir ordunun kurulması ile bu konuya özellikle ihtimam gösterilmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde de askerlerin becerilerini artırmak amacıyla talimler yapılmasına önem verilmiştir. Burada askerî talim ve törenlerin genel özellikleri üzerinde durduktan sonra bazı örnekler sunmaya çalışacağız.

Sultan Abdülaziz devrinde ülke çapında talim ve törenlere önem verilmesine rağmen ateşli talimler, özellikle başkent İstanbul'da yoğunlaşmıştır[993]. Talimlere birçok devlet erkânı katılmış ve yeni icat silahların denemeleri yapılmıştır. Genellikle Levend Çiftliği, Veli Efendi, Zincirli Kuyu ve Çınarlı Çeşme civarında gerçekleşen ve yaz aylarında ağırlık kazanan askerî talimlerde[994] başarı gösteren askerler nişan ve çeşitli hediyelerle taltif edilmiştir[995].

[991] *C. A.*, No: 509, s. 4; 519, s. 4; 524, s. 4.

[992] *C. A.*, No: 426, s. 4; 429, s. 4; 430, s. 4; 431, s. 4.

[993] *T. V.*, 858, s. 1; 1017, s. 2. *C. A.*, No: 244, s. 2. *R. C. H.*, No: 1998, s. 1; 1999, s. 1; 2000, s. 1. *A.}MKT.MHM.* 326 / 69.

[994] *T. V.*, 1003, ss. 1; 1016, s. 1. *C. A.*, No: 251, s. 2. *A.}TŞF.*, 35/46. *A.}MKT.MHM.* 306/46. *Bas.*, No: 739, s. 1-2; 740, s. 1.

[995] *T. V.*, No: 839, s. 1.

12 Eylül 1863 tarihinde padişah da dahil birçok mülkî ve askerî erkân ile yabancı devletlerin sefirlerinin katılımıyla Veli Efendi'de büyük bir talim gerçekleştirilmiştir. Talimi Hassa Ordusu Müşiri ve Serasker Kaymakamı Hüseyin Paşa kumanda etmiştir. Talimde 7 batarya top ile 10 tabur piyâde, 8 bölük süvârî, 1 bölük Kazak askeri, 1 bölük Dragon askeri savaş tarzında saf tutmuşlardır. 17.30'a kadar süren bu talimde, atılan şeşhâne ve yeni icat toplar ile şarampoller her seferinde hedefe isabet etmiş, askerler manevralarını hızla ve başarıyla tamamlamıştır. Yapılan gösteri sonunda, Tophane-i Amire başta olmak üzere tüm askerî erkanın yeni topların yapımına devam edilmesi gerektiği konusundaki inançları artmıştır[996]. Veli Efendi'de gerçekleşen bu talimle ilgili Lütfî şunları yazmıştır[997]:

Hazret-i Abdülaziz Hân-ı müeyyed ide Hakk
(Abdülaziz hazretlerini Allah ebedî han eyleye)
Encüm-ü seyyâre oldukça saf ârâ-yı semâ
(Gezici yıldızlar gökyüzünü dizi dizi süsledikçe)

Bir büyük talim idüp ateş gibi askerleri
(Büyük bir talim ettirip ateş gibi askerleri)
Ol-şehinşâhın Velî Efendide fevka'l'alâ
(O şahlar şahının Velî Efendi'de yüceden yüce)

Sebt-i târih vekâyi' etmeye şayestedir
(Tarihi olaylar kaydedilmeye pek layıktır)
Asker-i Şâhâne'nin talimi tahsîne revâ
(Padişah askerinin talimi övgüye layıktır)

Temmuz 1864'te Levend Çiftliği yakınında bulunan boş alanın yaz ayları talim ve manevraları için Nizâmiye askerlerine ordugâh yapılması uygun görülmüştür[998]. Bu tarihten itibaren yazları 20 Temmuz'dan 26 Ağustos'a kadar bir ayı aşkın İstanbul'da bulunan Hassa alay ve taburları burada çadırlara konuçlanarak ateşli talimler gerçekleştirmişlerdir[999]. 20 Ağustos'ta başlayan talimler son güne kadar

[996] *T. V.*, No: 713, ss. 1-3.

[997] Bursalı İzzet Efendi ise bu talimle ilgili şu satırlara yer vermiştir: Hazret-i Abdülaziz Hânın vücûd-ı devleti / Asker-i İslâmı ihsan ile ihyâ eyledi / İzzeten tarh ile nevk hâmeden tarih-i nev' / Cend-i Sultan bir güzel ta'lîm icrâ eyledi. *T. V.*, No: 713, s. 3.

[998] *T. V.*, No: 757, s. 1.

[999] *T. V.*, No: 767, s. 1; 760, s. 1. *C. A.*, No: 27, ss. 1-2; 28, ss. 1-2; 33, s. 1. Hassa Ordusu Nizamiye askerlerinin Temmuz 1864'te Levent Çitliğine talim nedeniyle nakledildikleri ilk gün ateşli talimler başlamış, Sultan Abdülaziz de buna iştirak etmiştir. Serasker Fuad Paşa yapmış olduğu konuşmada "Asker! Ordunuzun kuruluşunu ve icra ettiğiniz manevraların noksansız ve

devam etmiştir. Piyâde, Süvârî ve Topçu askerlerinin uygun şekilde pozisyon aldığı bu talimlerde en dikkat çekeni "köy baskını ve savunması" talimi olmuştur[1000].

Yaz mevsiminde Levent sahrasında ikamet ederek talimler yapan askerler, mevsimin sona ermesiyle birlikte 25 Ağustos 1864'te Mecidiye, Galatasarayı, Süleymaniye, Selimiye, Kuleli ve Davut Paşa Kışlaları'na nakledilmeye başlamıştır[1001]. Bu ve benzeri şekilde İstanbul'da birçok talim gerçekleştirilmiş[1002] ayrıca İstanbul dışında yer alan kale ve şehirlerde de talimlerin düzenli olarak yaptırılmasına özen gösterilmiştir[1003]. İstanbul'da bulunan alay ve taburlar içerisinde silah atışında maharetli olanların nişan verilerek ödüllendirilmesi adet halini almıştı. Nitekim, 28 Kasım 1865'te Talîa, Zühaf ve Saf Piyâde alaylarından atıcılıkta başarılı olan 40'ar nefer seçilerek bunlara Gülhane meydanında atış yaptırılmıştır. 40'ar kişilik gruplarda ilk beşe girenlere tüfek hediye edilmiş ve sim nişanlar verilmiştir[1004].

Talimlerin başarı ile yürütülebilmesi için birçok eser telif ve tercüme edilmiştir. Bu cümleden olarak iğneli tüfekler ile icra olunacak ateşli talime ve nişan almaya dair kaide ve usullerin yer aldığı talimname, Fransa'dan getirtilerek Şubat 1869'da Harp Okulu Fenn-i Harp hocalarından Binbaşı Ethem Bey'e tercüme ettirilmiş; Harp Okulu matbaasında çoğaltılmış ve ordu merkezlerine gönderilmiştir[1005].

---

kusursuzluğunu velî-ni'met-i bi-minnetimiz padişâhımız efendimiz hazretleri tahsin buyurdular. Ne bahtlu askerleriz ki, eyyâm-ı ömrümüzde böyle günler görürüz. Zâbitân ve neferât cümleniz sâye-i şâhânede askerlikte yüz ağartmış adamlarısınız..." diyerek askerlerin gayret ve çabalarına devam etmelerini istemiştir. Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, C. X, s. 122.

[1000] Levent Çiftliğinde yapılan ateşli talimlerin teferruatı gazetelerde yer almıştır. Osmanlı gazeteleri özellikle Cerîde-i Askeri ülke içerisinde yapılan bu talimlere geniş yer ayırmıştır. *T. V.*, No: 761, s. 2; 763, s. 1. *C. A.*, No: 29, s. 1; 30, s. 1; 31, s. 1; 32, s. 1.

[1001] *T. V.*, No: 764, s. 1. Asâkir-i Şâhânenin Levent sahrasında ikametleri sırasında sıhhatleri hakkında cereyan eden duruma dair Marko Paşa tarafından raporlar sunulmuştur. 1864 senesi talimleri ile ilgili rapor IV. Bölüm'de "Sıhhî Tedbir ve Faaliyetler" başlığı altında sunulmuştur. *T. V.*, No: 767, s. 1.

[1002] Bunlar arasında 1868'de Nizamiye Piyâde Taburları ve Süvâri Bölükleri refakatinde Topçu İhtiyat Alayının her biri dörder toplu olmak üzere 9 batarya şeşhaneli top ile Çınarlı Çeşme adlı yerde icra ettikleri on dört hareketli manevra (*T. V.*, No: 1016, s. 1-3. *C. A.*, No: 249, s. 1-3); Her sene talim mevsiminde olduğu gibi 1869'da da Hünkar iskelesi mevkii tepelerinde 25 tabur piyâde, 2 Alay süvâri ve 2 Alay topçudan oluşan ateşli talim (*T. V.*, No: 1142, s. 1) sayılabilir.

[1003] Örneğin, 1864'te II. Ordu'ya bağlı Niş mevkiinde kale yakınındaki sahrada askerlere yaptırılan ateşli talim (*T. V.*, No: 777. s. 1); 1865'te yine II. Ordu'ya bağlı Süvâri Ejder Alayı'nın Sofya'da bulunan 4 bölüğü ile bölgedeki iki takım Süvâri Zabtiye Alayı askerlerinin birleşerek yaptıkları askeri talim (*T. V.*, No: 786. s. 2); 1866'da Belgrat ve ona bağlı kalelerde bulunan taburların yaptığı ateşli talim (*İ.DH.* 38706) bunlar arasında yer almaktadır.

[1004] *T. V.*, No: 827, s. 1.

[1005] *İ.DH.* 40894, 41001.

Sultan Abdülaziz devrinde talimlerinde meydana gelen gelişme ve manevraları incelemek üzere Avrupa'ya subaylar gönderilmiştir. Örneğin Temmuz-Ağustos 1870 tarihlerinde Fransa'da Şanon ordugahında ve Prusya ordusunda gerçekleşecek olan manevralara katılmaları ve raporlar sunmaları amacıyla dört nefer zâbit, Ağustos 1872'de İngiltere'de gerçekleşecek talim için iki zâbit masrafları karşılanarak görevlendirilmiştir[1006].

Bu talimlerin yanında Beşiktaş'tan Üsküdar'a yürünülen Sürre-i Hümâyûn'larda, bayram selamlığı ve mübarek gecelerde, ayrıca özellikle padişahın tahta çıkışı, doğum günü ve cülus yıldönümlerinde müthiş askerî törenler gerçekleşmiştir[1007]. Örneğin, Mayıs 1864'te Sultan Topkapı Sarayı'ndan Bayezid Camii'ne bayram namazı kılmak üzere hareket ettiğinde güzergahta tüm askerî erkân ve askerî mektep talebeleri hazır bulunmuşlardır. Hatta Şehzâdeler Yusuf İzzettin ve Nurettin de yüzbaşıları oldukları bölüklerinin başında bayram selamlığına katılmışlardır[1008].

Mart 1865'te "*Gerek Münferit Gerekse Toplu Olarak Silahlı Bulunan Askerlerin İcra Edecekleri Ta'zim Merasimine Dâir Kararname*" yayınlanmıştır. Buna göre padişah için yapılan tazim merasimi eskiden olduğu gibi devam edilmesi, askerlerin sancağa rastladıklarında ya da sancağın önünden geçtiklerinde yüzlerini sancağa dönerek el ile selamlamaları istenmiştir. Herhangi bir üst rütbeliye rastlanırsa onun hizasına gelince yüzünü ona dönerek el ile selamlama yapılması, rütbelinin de buna el ile mukabele etmesi belirtilmiştir. Törenlerde ise askerlerin rütbelerine göre silahlanarak hazır ve selam durmak suretiyle selamlarını arz etmeleri, el ile selamlamamaları emredilmiştir. Tazim olunan kişinin ise el ile selamlaması uygun bulunmuştur. Ayrıca güneş doğmadan önce yahut battıktan sonra tazim merasimi yasak edilmiştir[1009].

[1006] Fransa'da Şanon ordugahında icra olunacak manevrada bulunmak üzere dört nefer zâbitin tayini, *A.M.D. U.A. 59*, No: 110; Fransa ve Prusya harp ordularında bulunarak manevra görmek üzere asakir-i şahane zabıtânından dört neferin gönderilmesi, *A.M.D. U.A.* 59, No: 140; 31 Ağustos'tan 12 Eylül'e kadar İngiltere'de Salzburg mevkiinde yapılacak harp manevralarına katılmak üzere Erkân-ı Harbiye Miralayı Hasan Kâzım Bey ile Kolağası Zihni Efendi 27 Ağustos 1872'de gönderilmiştir. *İ.DH.* 45617.

[1007] *T. V.*, No: 754, s. 1. *C. A.*, No: 52, s. 1; 58, s. 1; 76, s. 1; 120, s. 1; 59, s. 1. *Bas.*, No: 400, s. 1. *A.}MKT.NZD.* 399 / 25. *A.}MKT.UM.* 487/32, 487/52, 521/77, 542/27; 554/12, 572/4; 572/39, 574/85; *A.}MKT.MHM.* 253/75; 356/69; 360/41. *A.}TŞF.* 34/72, 34/73, 35/83, 35/84.

[1008] *T. V.*, No: 749, s. 1.

[1009] *T. V.*, No: 790, s. 2. *C. A.*, No: 49, s. 2.

SONUÇ

Tarihin en eski ve köklü milletlerinden biri olan Türkler, mazileri boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında birçok devlet kurmuşlardır. Bu devletlerin ortaya çıkması ve ilerlemesinde en önemli faktörlerden birisi askerî teşkilâtları olmuştur. Gerek İslamiyet'ten önce gerekse sonra kurulan birçok Türk devletini askerî açıdan temel alan Osmanlı Devleti de, askerî teşkilat ve gelişme adına en önde gelen Türk devletlerinden biridir.

Kuruluş ve yükselme dönemlerinde merkez emrindeki beylerin aşiret kuvvetlerinden meydana getirilen Osmanlı askerî gücü, sürekli gelişme göstermiştir. Sayısız zaferlerin kazanılmasını sağlayan muhteşem Osmanlı merkez ve eyalet orduları, XVI. yüzyıl sonlarında bozulmaya başlamıştır. XVII. yüzyılda, askerî eksiklikler ve sıkıntılar giderilememiş; XVIII. Yüzyılda ise Comte de Bonneval ve Baron de Tott gibi batıdan getirilen yabancı uzmanlar aracılığıyla reformlara girişilmiştir.

Sultan III. Selim döneminde askerî modernleşme hızlandırılarak Nizâm-ı Cedîd adıyla yeni birliklerin kurulmasına öncelik verilmiştir. Bu sonuçsuz gayretleri ilk yıllarında Sultan II. Mahmud da Sekban-ı Cedîd ve Eşkinci Ocağı denemeleri ile devam ettirmiştir. Ancak Sultan II. Mahmud Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak her alanda olduğu gibi askerî yenileşme ve ilerlemenin de yolunu açmıştır. Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861), Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile askerî alanda önemli gelişmeler yaşanmış, 6 Eylül 1843'te çıkarılan kanunla nizâmî askerlik süresi 5, arkasından gelen rediflik süresi ise 7 yıl olarak belirlenmiştir. Kara kuvvetleri; Hassa, Dersaâdet, Anadolu, Rumeli ve Arabistan Orduları olmak üzere beş merkeze ayrılmıştır. Böylece Tanzimat'ın ilk yıllarında Sultan Abdülaziz devri kara ordusunun genel yapısı ortaya konmuştur.

Dış siyâset açısından barış devri olan Sultan Abdülaziz dönemini askerî ıslahatların tarzı yönünden ikiye safhada incelemek mümkündür. 1861-1868 senelerini kapsayan birinci devre, yeni askerî kıyâfetlerin benimsenmesi ve modern silahların artırılma gayreti ile geçmiş; 1869'dan sonraki devrede ise askerî kuvvetlerin yeniden teşkîlâtlandırılması ve güçlendirilmesine yönelik daha köklü ve geleceğe yönelik adımlar atılmıştır.

21 Haziran 1869'da yayınlanan nizamnâme ile 1843 düzenlemesi genişletilerek kara kuvvetleri; Nizâmiye, Redif ve Müstahfız olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Nizâmiye kuvvetleri, ilki dört sene müddetle daima silah altında bulunan "*faal*

kuvvetler"; ikincileri dört sene hizmeti tamamladıktan sonra iki sene müddetle ihtiyat sınıfına nakledilerek istihdamlarına gerek olmadığı takdirde memleketlerine gönderilerek ziraat, ticaret ve diğer işleriyle uğraşabilen "*yedek kuvvetler*" olmak üzere iki sınıftan oluşturulmuştur. Her sene 37.500 kur'a neferi silah altına alınmaya başlamış, VII. Ordu'nun teşkili ile bu rakam 45.000'e ulaşmıştır. Böylece Nizâmiye askerlerinin aslî sınıfı 150.000 nefer, İhtiyat sınıfı 60.000 ila 65.000 nefer olmak üzere toplam 210.000 kişiye çıkarılabilmiştir.

Sultan Abdülaziz döneminde nizâmiye süresini tamamladıktan sonra 3 senelik Mukaddem (Birinci Sınıf) arkasından 3 senelik Tâlî (İkinci Sınıf) adlarıyla, 6 senelik ve 192.000 neferden oluşacak Redif hizmeti; müteâkiben 8 senelik ve 300.000 neferden oluşacak Müstahfız kısmı oluşturulmuştur. Böylece daha önce 12 sene olan askerî mükellefiyetlik süresi 20 seneye çıkarılarak; 20-40 yaşları arasındaki Müslümanlar askerî mükellefiyet altına alınmıştır. Sultan Abdülmecid dönemiyle kıyaslandığı zaman burada en dikkat çekici fark, Nizâmiye ve Redif sürelerinden birer sene indirilmesi, bu iki sene için Nizâmiye ve redif süresi arasında olmak üzere bir İhtiyat sınıfı oluşturulmasıdır. Ayrıca genele bakıldığında askerlik mükellefiyet süresi uzatılmıştır ki bundaki en önemli gaye asker sayısının artırılmak istenmesidir. Yine bu amaçla Mart 1870'ten itibaren yürürlüğe giren 77 maddelik kur'a kanunnâmesi yayımlanmış, böylece askerliğe alınma şart ve kuralları yeniden belirlenmiştir.

Sultan Abdülaziz devrinde Müslümanların askerlik mesleğine olan ilgilerinin artmasındaki en önemli sebep mektepli subayların (zabitlerin) sayısının artması ve askerlerle hukuklarını iyi tanzim edebilmeleri olmuştur. Sultan Abdülaziz döneminde askerlik mesleği cazip hale getirildiği için bir çok bölgede isimlerine kura isabet etmeyen yüzlerce kişi, adına kura isabet etmişçesine askerlik mesleğine kendi rızasıyla başlamıştır. Yien muvazzaflık görevini tamamlayan bir çok asker, askerlik mesleğinden ayrılmamak için tezkeresini almamıştır. Ayrıca çeşitli girişimlerle daha önceden asker alınamayan Bosna-Hersek, Kozan, Dersim ve Arabistan'dan, Müslüman Kıptîlerden ve kısmen İstanbul'dan asker kaydına bu dönemde başlanmıştır. 1869 Nizamnamesiyle hedeflenen sayıya dönemin sonunda yaklaşılmış olup nizamiye neferi sayısı 170.000, Redif kuvvetler (Müstahfızın da katılımıyla) 340.000 civarında olmuştur. Başıbozuk alaylar ve yardımcı kontenjanlar ile savaş zamanında bu rakam rahatlıkla 600.000'in üzerine çıkmıştır.

Bununla beraber askerliğe Türk milletinin ve Müslümanların gösterdiği ilgi, gayrimüslimler için bu dönemde de sağlanamamıştır. Nitekim bedelli askerliğe alışmış olan gayrimüslimlerden askerlik karşılığı olarak alınan verginin miktarı Müslümanlara göre oldukça düşük tutulduğundan; gayrimüslimlerin devlete bu konuda da kayda değer bir ekonomik katkıları olmamıştır. Bu yüzden Sultan Abdülaziz devrinde asker kaynaklarının arttırılması ve Müslüman olmayan halkın

askere alınması meselesi yeniden ele alınmış; ancak daha önceki girişimler gibi bundan da sonuç alınamamıştır. Zira Müslümanların askerliği bir gelenek hatta dini bir emir kabul etmelerine karşın müşterek vatan mefhumuna sahip olmayan Hıristiyanlar, hem Müslümanlarla aynı safta savaşmak hem de ekonomik faaliyetlerine ara vermek istememişlerdir. Üstelik Osmanlı devlet adamları da gayrimüslimlerin askere alınması yönünde geçerli ve makul bir program üzerinde hemfikir olamamışlardır. Sonuçta prensip olarak Islahat Fermanı ile kabul edilen gayrimüslimlerin askere alınması, devletin yıkılışına kadar bir türlü istenen seviyede gerçekleşememiş ve hep kağıt üzerinde kalmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'ndeki asker sayısını arttırmak amacıyla hesaplanan kaynaklar yine Müslüman ahaliden temin edilebilmiştir.

Osmanlı askerlerinin sayısının artmasındaki en önemli nedenlerden birisi de VII. Ordunun kurulmasıdır. Mart 1873'te Serasker Hüseyin Avni Paşa döneminde, Yemen'de VII. Ordu kurulmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz döneminde I. Ordu İstanbul, II. Ordu Şumnu, III. Ordu Manastır, IV. Ordu Erzurum, V. Ordu Şam, VI. Ordu Bağdat'ta yer almıştır.

1861'den 1876'ya kadar Seraskerlik görevine yapılan atamalarda büyük bir istikrarsızlık yaşanmıştır. Bu tarihler arasında 26 Serasker tayin edilmiştir ki bunlardan en meşhurları Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa, Hasan Rıza Paşa, Keçecizâde Mehmet Fuad Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'dır. Adı geçen seraskerlerin Avrupa askerî teknolojisinin yakalanması konusunda gösterdikleri gayret istenen seviyede gerçekleşmiştir. Özellikle Sultan Abdülaziz, tüm ekonomik sıkıntılara rağmen kişi ve şirketlere borçlanma ile yeni askerî teçhizatın Avrupa ülkelerinden satın alınmasına, bazılarının fabrikalarımızda üretilmesine, ham madde olan madenlerin imaline ve askerler için demiryolları yapımına önem vermiştir. Örneğin tüfeğin yoğun olarak imal edildiği Zeytinburnu Fabrikası'nda 1863-1864 yıllarında İngiltere'den getirtilen makinelerle geceli-gündüzlü çalışıldığında senede 35.000 küçük çaplı şeşhâneli tüfek üretilebilmiştir. Ayrıca savaşlarda kullanılacak olan top, silah ve diğer araç-gereçlerin daha güzel yapılabilmesi amacıyla Tophâne-i Âmire bünyesinde bir eğitim ve uygulama merkezi olan Sanayi Alayları teşkil edilmiştir.

Sultan Abdülaziz devrinde, Viyana'da bulunan Brodwell Fabrikası, Berlin'de bulunan Krupp Fabrikası, Amerikan Winchester ve Providence Tool Şirketleri Osmanlı'nın silah, top ve aletlerini imal eden en önemli yabancı kuruluşlar olmuştur. 1866 yılına kadar şeşhaneli tüfeklerin ithaline ve üretimine önem veren Osmanlı Devleti, bu tarihten itibaren iğneli tüfekleri tercih etmeye başlamıştır. Bu değişimden dolayı eski şeşhaneliler başta olmak üzere ipekli ve çakmaklı tüfekler Tüfekhânede iğneliye çevrilmeye başlanmıştır.

Osmanlı Devleti 1870'li yıllarda da silah teknolojisindeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle Amerika ile gerçekleşen silah ticareti Serasker Hü-

seyin Avni Paşa'nın ilk seraskerliği döneminde yoğunluk kazanmıştır. Bu tarihlerde iğneli tüfekler arasında Osmanlı Devleti'nin en çok tercih ettikleri Şinayder, Henry Martini ve Winchester cinsleri olmuştur. İhâle usulü ile alınan bu yeni icat silahların Martini cinsinden Ağustos 1872'de Winchester Kumpanyası'ndan 200.000 adet alınması kararlaştırılmıştır. İleride sorunlar yaşanmasına rağmen iğneli tüfeklerin önemli bir kısmı satın alınmıştır. Mayıs 1873'te bu tüfeklerin Providence Tool Kumpanyası aracılığı ile 500.000'e çıkarılması kararlaştırılmıştır. 1876'ya gelindiğinde Amerika'ya sipariş edilen Henry Martini tüfeklerinin büyük bir kısmı getirilmiştir ki bunun faydası 1877 Plevne Müdafaasında kendini göstermiştir. Sonuçta 1860'lardan itibaren Osmanlı Devleti, dönemin en etkili silahları olan iğneli tüfekleri kabul eden ilk devletlerden olmuş, silah ve askerî mühimmât teknolojisinde büyük ilerlemeler kaydetmiştir.

Sultan Abdülaziz, askerî modernleşmenin yanı sıra askerî eğitime de öncelik vermiştir. Daha önceden faaliyet gösteren askerî eğitim kurumları, Sultan Abdülaziz devrinde de askerî eğitim temeli olmuş, üstelik daha programlı şekilde askerî eğitimin tüm kademeleri oluşturulmuştur. Sultan Abdülaziz devrinde Mühendishâne, Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksek askerî okulların öğrencileri, daha alt kademe olan askerî rüşdiye ve askerî idadîlerden temin edilmiştir. Bu devirde gerek ekonomik cazibesi ve gerekse üst rütbelere yükselebilme imkanı, askerlik mesleğine ve dolayısıyla askeri okullara olan talepleri artırmıştır. Başlangıçta askerî okullarda Müslüman çocuklar eğitim görmelerine rağmen, 1863'ten itibaren gayrimüslim çocuklar da eğitimlere başlamıştır. Sultan Abdülaziz devrinde tüm askerî mekteplerin başı sayılan Mekâtib-i Askeriye Nâzırları, aynı zamanda Mekteb-i Harbiye Nâzırlığı (Kumandanlığı) görevini de yürütmüşlerdir ki bu dönemde bunlardan en meşhuru Ferik Galip Paşa'dır. 1875'te Gülhâne, Kasımpaşa, Beşiktaş, Fatih, Soğuk Çeşme, Koca Mustafa Paşa, Selamsız, Üsküdar Paşa Kapısı ve Mahreç olmak üzere dokuz adet askerî rüşdiye açılmış, böylece askerî eğitim: 1. Rüşdiye (ilk), 2. İdâdîye (orta), 3. Harbiye (lise), 4. Erkân-ı Harbiye (yüksek) olmak üzere tam derecesini bulmuş ve süvârî, baytar, topçu gibi şubeleri de ihtisas kısımlarını oluşturmuştur. Sultan Abdülaziz döneminde askerî eğitime eskiye kıyasla daha çok önem verilmesinin nedenlerinden birisi şehzâdelerin Mekteb-i Harbiye'de eğitim almalarıdır. Harbiye'den mezun olan şehzâdelerden Yusuf İzzettin Efendi, Hassa Ordusu Müşirliği'ne, Nurettin Efendi ise Sağ Kolağalığı'na terfi etmiştir.

Sultan Abdülaziz döneminde askerî içerikli eserlerin telif ve tercümeleri de yoğun olarak devam etmiştir. 16 Ocak 1864'ten itibaren "Cerîde-i Askeriyye"adlı askerî gazetenin yayın hayatına başlaması ve Mayıs 1865'te ilk kez askerî salname çıkartılması bu dönemin en önemli yayımları arasında sayılabilir. Temmuz 1865'te de yabancı kitap ve eserlerin dilimize çevrilmesi için "Tercüme Cemiyeti" kurulmuş, böylece askerî içerikli telif ve tercüme eserlerin sayısı da artırılmıştır. Ayrıca

askerî eser telif ve tercüme edenlere mükafat verilmesine dair Ekim 1874'te bir nizamnâme yayınlanmıştır.

Gerek asker sayısının arttırılması, yeni ordu ve alayların vücuda getirilmesi, gerekse diğer modernizasyon girişimleri, Sultan Abdülaziz döneminde masrafların ve haliyle ekonomik sıkıntıların artmasına neden olmuş böylece bütçe açığı her geçen yıl daha da artmaya başlamıştır. Ancak yine de devlet, bu dönemde herhangi bir savaşa girmemesine rağmen, çeşitli isyanları ve milliyetçi ayaklanmaları ordudaki yeni teçhîzat-silah ve donanımla başarıyla bastırılabilmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nde askerliğin tüm vatandaşların mükellef tutulduğu bir yapıya kavuşmasında, askerî kurum ve eğitim merkezlerinin güçlendirilmesinde, Türk kara ordusu sayısının artırılması ve modernizasyonunda, dış sorunların daha az yaşandığı Sultan Abdülaziz devrinde önemli adımlar atılmıştır.

KAYNAKLAR

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

A. MÜTEFERRİK BELGELER

Hatt-ı Hümâyûnlar (HAT.): 1766, 3600, 3652, 3721, 3727, 3728, 3669, 4909, 4920, 5028/A, 6738/B, 6749, 6764, 6767, 6768, 6777, 6779, 6795, 6802, 6901, 7079, 7877, 7938, 8030, 8061, 8239, 8391, 8419, 8431, 8569, 8679, 8793, 8908, 9125. 9289, 9783, 10331, 10369/A, 10405, 10447, 10787, 10925, 10931, 12434, 12508, 12515/A, 12515/K, 12515/M, 12533, 13247, 13459, 13814/B, 13828, 13935, 14364/A, 14440, 14443, 14512, 15476, 15569, 16130, 17240, 17346, 17349, 17410, 17417, 17420, 17422, 17425/A, 17432/A, 17437/A, 17439, 17454, 17465, 17466, 17485, 17675, 17685/A, 17685/B, 17708, 19311/A, 19418, 20820, 21810/A, 21811/T, 21811/V, 21848/F, 22076/E, 22285, 24038, 25635, 25637, 31434, 32298, 32918/B, 48118, 48119, 57466, 59106.

Cevdet Tasnifi:

Cevdet Askeriye (C.AS.): 2187, 2575, 3652, 3875, 3920, 5601, 6908, 7306, 8095, 10457, 11211, 16556, 16791, 17868, 19934, 20689, 22445, 29422, 30018, 31783, 39608, 42189, 42261, 52383, 52639, 53642, 54409, 54612.

Cevdet Maliye (C.ML.): 4815.

İrâdeler:

İrâde Dâhiliye (İ. DH.): 17547, 31806, 31912, 31955, 32041, 32177, 32437, 32474, 32808, 32878, 33109, 33135, 33285, 33333, 33374, 33397, 33417, 33484, 33567, 33574, 33604, 33700, 33777, 33829, 33857, 33876, 33911, 33916, 34072, 34303, 34419, 34671, 34739, 34760, 34818, 34856, 34901, 34924, 34967, 34970, 35148, 35172, 35222, 35236, 35263, 35289,

35320, 35424, 35567, 36027, 36208, 36210, 36228, 36233, 36333, 36362, 36451, 36521, 36564, 36677, 36744, 36766, 36820, 36828, 36915, 36938, 36941, 36961, 37146, 37396, 37413, 37459, 37500, 37512, 37524, 37783, 37875, 37888, 37987, 38098, 38132, 38443, 38458, 38558, 38630, 38675, 38704, 38706, 38712, 38718, 39008, 39022, 39174, 39296, 39371, 39450, 39455, 39508, 39550, 39602, 39683, 39858, 39940, 40011, 40105, 40124, 40286, 40356, 40725, 40726, 40837,

40894, 41001, 41003, 41045, 41083, 41196, 41205, 41349, 41390, 41468, 41496, 41506, 41568, 41652, 41694, 41755, 41972, 42166, 42180, 42181, 42344, 42388, 42407, 42440, 42460, 42512, 42587, 42770, 42826, 42861, 42876, 42899, 42900, 42990, 43003, 43088, 43227, 43246, 43247, 43260, 43369, 43370, 43422, 43460, 43488, 43859, 43945, 44049, 44109, 44112, 44152, 44243, 44565, 44664, 44698, 44820, 44872, 45073, 45176, 45191, 45286, 45617, 45656, 45757, 45764, 45772, 45782, 45798, 45885, 46114, 46428, 46441, 46447, 46461, 46475, 46530, 46570, 46597, 46641, 46609, 46670, 46739, 46806, 46824, 46833, 46911, 47099, 47104, 47142, 47505, 47635, 47715, 47743, 47797, 47883, 47983, 48095, 48140, 48781, 49084, 49103, 49106, 49155, 49309, 49485, 49583, 49584, 49590, 49602, 49729, 49742, 49808, 49908, 49939, 49944, 49972, 49987, 50001, 50076, 50177, 50625, 101729.

İrâde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye (İ.DA.): 250, 497, 524, 595.

İrâde Hâriciye (İ.HR.): 10502, 10699, 10978, 11810, 11842, 11865, 11875, 11879, 12136, 13171, 14532, 14534, 14846, 14939, 15004, 15379, 15547, 15584, 15607, 15722.

İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.): 984, 1122, 1542, 1548, 1552, 1571, 1622, 1753, 1787, 1803, 1825, 1827, 1871, 1879, 1884, 1937, 1940, 2088, 2308.

İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.): 22985.

İrâde Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD.): 399, 479, 1221, 1242, 1286, 1405, 1464.

Sadâret Evrâkı:

Bâb-ı Âsafi Mühimme Kalemi (A.}DVN.MHM.): (Dosya/Gömlek No) 8-A/58, 33/50, 34/78, 34/79, 35/1, 35/2, 35/30, 35/60, 36/37, 36/85, 329/7.

Mühime Kalemi Evrâkı (A.}MKT.MHM.): (Dosya/Gömlek No) 224/76, 226/53, 227/58, 229/36, 240/100, 244/78, 246/7, 252/46, 253/62,

253/75, 257/81, 259/15, 262/13, 266/52, 271/28, 274/29, 278/101, 279/92, 282/78, 288/8, 288/58, 289/82, 290/49, 291/4, 291/81, 294/19, 301/44, 305/38, 306/25, 306/46, 307/1, 308/93, 311/70, 312/21, 316/1, 316/74, 320/13, 320/20, 321/17, 321/23, 323/93, 326/69, 329/7, 339/100, 340/43, 342/89, 346/25, 348/95, 350/96, 356/69, 360/41, 364/73, 365/51, 372/90, 375/8, 376/29, 377/60, 390/44, 398/87, 401/46, 404/78, 406/24, 406/64, 411/3, 413/81, 417/56, 419/22, 422/55, 430/82, 431/54, 434/91, 439/93, 442/72, 448/28, 448/50, 448/62, 449/84, 450/94, 451/19, 451/98, 453/44, 455/24, 455/56, 457/72, 457/88, 458/78, 459/58, 460/12, 460/18, 461/70, 462/38, 463/12, 464/49, 466/38, 467/1, 467/5, 467/68, 467/100, 469/73, 469/92, 470/28, 472/61, 475/6, 479/46.

Meclis-i Vâlâ Evrâkı (A.}MKT.MVL.): (Dosya/Gömlek No) 130/35, 130/75, 131/7, 132/2, 133/42, 133/87, 133/95, 135/3, 135/64, 135/75, 136/67, 136/96, 138/18, 139/19, 139/85, 146/59.

Nezâret ve Devâir Evrâkı (A.}MKT.NZD.): (Dosya/Gömlek No) 359/41, 359/45, 366/19, 370/50, 370/70, 371/45, 375/5, 375/13, 383/58, 385/14, 387/25, 387/88, 390/6, 391/47, 392/38, 393/40, 398/42, 399/25, 400/77, 402/11, 403/28, 406/50, 412/20, 417/38, 420/72, 421/11, 422/9, 424/68, 424/91, 426/26.

Teşrîfât Kalemi Evrâkı (A.}TŞF.): (Dosya/Gömlek No) 34/72, 34/73, 35/46, 35/83, 35/84, 37/25.

Umûm Vilâyât Evrâkı (A.}MKT.UM.): (Dosya/Gömlek No) 487/32, 487/52, 519/18, 521/77, 524/28, 525/93, 542/27, 551/22, 554/12, 560/51, 571/100, 572/4, 572/39, 574/85.

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı, Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi (Ş. D. B. S.): (Dosya/Vesika) 607/6, 607/15, 607/16, 607/24, 607/28, 607/33, 607/43, 609/9, 609/20, 609/28, 609/36, 609/38, 609/41, 609/49, 609/52, 609/10, 610/26, 610/27.

Yıldız Evrâkı:

Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP.): (Dosya/Gömlek No) 24/75, 30/2, 30/8, 31/12, 36/7, 91/5, 142/55.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Ma'rûzât (Y.PRK.ASK.): (Dosya/Gömlek No) 3/76, 9/3, 51/85, 52/101, 53/100, 57/71, 58/6, 58/69.

B. DEFTERLER

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.): (Defter No): 5532, 8849, 8870, 8873, 8874, 8876, 8877, 8879, 9071, 9362, 9412, 9415, 9444, 9446, 9449, 11167, 11185, 11241, 11247, 11615, 12208.

Mühimme-i Asâkir, Mevâdd-ı Askeriye Defteri, Zilhicce 1280-Muharrem 1287.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadaret Evrakı Âmedî Kalemi Umûr-ı Askeriye İrâde Hülâsa Kayıt Defterleri (A.M.D. U.A.): *Defter 49*-Kayıt No: 5, 6, 113; *Defter 50*-Kayıt No: 137, 183, 291; *Defter 51*-Kayıt No: 1, 33, 53, 58, 153, 188, 201, 297; *Defter 52*-Kayıt No: 78, 97, 231, 253, 341, 391, 420; *Defter 53*-Kayıt No: 17, 51, 93, 95, 207, 471, 524; *Defter 54*-Kayıt No: 62, 101, 192, 284, 476; *Defter 55*-Kayıt No: 7, 10, 11, 13, 34, 44, 100, 105, 213, 376, 410, 497; *Defter 56*-Kayıt No: I/61, I/82, I/96, I/112, I/231, II/1; *Defter 57*-Kayıt No: 1, 88, 106, 148, 158, 175, 187, 197, 240, 273, 310, 338, 346, 349, 354, 388, 418; *Defter 58*-Kayıt No: I/43, I/73, II/1, II/28, II/49, II/85, II/110, II/146; *Defter 59*-Kayıt No:

75, 86, 102, 110, 118, 129, 140. *Defter 62*-Kayıt No: 45, 86, 88, 93, 94, 345, 266; *Defter 63*-Kayıt No: 58, 60, 98, 147, 201, 208, 236, 238, 269, 278, 301.

2. GENELKURMAY ATASE ARŞİVİ

Osmanlı-Rus Harbi Koleksiyonu (ORH.)

Kutu: 2-10, Belge: 8;

Kutu: 2-10, Belge: 194;

Kutu: 2-10, Belge: 261;

Kutu: 2-10, Belge: 419;

Kutu: 83, Gömlek: 27, Belge: 27-1;

Kutu: 81, Gömlek: 33, Belge: 33-1.

Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu (OSK.)

Kutu: 1, Gömlek: 4, Belge: 4-1;

Kutu 11, Gömlek 213, Belge 213-1;

Kutu: 12, Gömlek: 130, Belge: 130-1;

Kutu: 12, Gömlek: 131, Belge: 131-1;

Kutu: 12, Gömlek: 145, Belge: 145-1;

Kutu: 12, Gömlek: 148, Belge: 148-1;

Kutu: 12, Gömlek: 149, Belge: 149-1;

Kutu: 12, Gömlek: 150, Belge: 150-1;

Kutu 12, Gömlek 168, Belge 168-1;

Kutu: 13, Gömlek: 173, Belge: 173-1;

Kutu 15, Gömlek 150, Belge 150-1.

3. GAZETE VE SÜRELİ YAYINLAR

Basîret (Bas.): 1-1420. Sayılar (1870-1875 seneleri)

Cerîde-i Askeriye (C. A.): 1-600. Sayılar (1864-1873 seneleri).

Cerîde-i Havâdis (C. H.): 2458-3100. Sayılar (1874-1876 seneleri)

Hakâyık'ül-Vakâyi' (H. V.): 1-168. Sayılar (1870-1871 seneleri)

Mecmûa-i Fünûn: 1-47. Sayılar (1862-1867 seneleri)

Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis (R. C. H.): 1000-2457. Sayılar (1868-1874 seneleri)

Takvîm-i Vekâyi (T. V.): 600-1234. Sayılar (1861-1870 seneleri)

Tasvîr-i Efkâr (T. E.): 1-743. Sayılar (1862-1869 seneleri, Prof. Dr. Necdet Hayta'nın "Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi" isimli eserinden)

Tercümân-ı Ahvâl (T. A.): 100-500. Sayılar (1861-1864 seneleri)

4. SALNÂMELER

Askerî Salnâmeler (S. A.): **1282** (1865), Def'a 1; **1283** (1866), Def'a 2;

1286 (1869), Def'a 3; **1287** (1870), Def'a 4.

Devlet Salnâmeleri (D. S.): **1278** (1861), Def'a 16; **1279** (1862), Def'a 17; **1280** (1863), Def'a 18; **1281** (1864), Def'a 19; **1282** (1865), Def'a 20; **1283** (1866), Def'a 21; **1284** (1867), Def'a 22; **1285** (1868), Def'a 23; **1286** (1869), Def'a 24; **1287** (1870), Def'a 25; **1288** (1871), Def'a 26; **1289** (1872), Def'a 27; **1290** (1873), Def'a 28; **1291** (1874), Def'a 29; **1292** (1875), Def'a 30.

Vilâyet Salnâmeleri (S. V.): Bosna 1290 (1873), Def'a 8; **Bosna 1291** (1874), Def'a 9; **Tuna 1289** (1872), Def'a 5; **Suriye 1289** (1872), Def'a 4; **Tuna 1289** (1872), Def'a 5; **Tuna 1290** (1873), Def'a 6; **Erzurum 1288** (1871), Def'a 2; **Erzurum 1293** (1876), Def'a 7; **Yemen 1298** (1881), Def'a 1.

5. KAYNAK ve TELİF ESERLER

ACAR, Kadir; *Seraskerlik'ten Harbiye Nezaretine: Türkiye'de Genel Kurmay Başkanlığı ve Millî Savunma Bakanlığının Temeli*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2002.

ACHTERMEIER, William O., "The Turkish Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle", *Man At Arms Magazine*, Volume 1, Number 2, pp. 12-21 (March/April 1979).

Ahmed Cevad, *Tarih-i Askeriye-i Osmânî*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1882.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, Yay. Haz.: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

_____, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, T.T.K., Ankara 1986.

Ahmed Lûtfi Efendi, *Târih-i Lûtfi*, Yay. Haz.: M. Münir Aktepe, C. X, XI, XII, T.T.K., Ankara 1989.

Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılap*, II. Kısım, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1294.

Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuluğu*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matbaası, İstanbul 1315.

_____, *Anadolu Rus Muharebeleri*, Harbiyye Matbaası, İstanbul 1326.

Ahmet Refik, Devşirme Usûlü, İstanbul (tarihsiz).

_____, *Kabakçı Mustafa*, Kütüphâne-i Askerî, İstanbul 1911.

_____, *Tesâvîr-i Ricâl (Humbaracıbaşı Ahmet Paşa)*, Kitâbhâne-i Askerî, İstanbul 1331.

_____, (Altınay); *Lale Devri*, M.E.B. Basımevi, Ankara 1973.

AGOSTON, Gabor, "Osmanlı İmparatorluğunda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 621-632, Ankara 1999.

_____, "15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar", *Toplumsal Tarih*, S. 18 (Haziran 1995), ss. 12-13.

AKSAN, Virginia H., *Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Ötüken, İstanbul 1994.

AKŞİN, Sina-Metin Kunt, *Türkiye Tarihi*, C. 3, Cem Yayınları, İstanbul 1988.

AKTEPE, Münir, "Ahmed III", *T.D.V. İ.A.*, C. 2, İstanbul 1979.

_____, "*Damad İbrahim Paşa*", *T.D.V. İ.A.*, C. 8, İstanbul 1993.

AKÜN, Ömer Faruk, "Tabur", *M.E.B. İ. A.*, C. 11, ss. 610-613, İstanbul 1979.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yay., İstanbul 1999.

_____, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası", *OTAM*, C. III, Ankara 1992.

Albay Talat, *Plevne Savunması*, Çev. Talat Yalazan, ATASE, Ankara 1997.

Ali Rıza-Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli-II (Geçen Asırda Devlet Adamlarımız)*, Tercüman 1001 Temel Eser, Haz.: Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977.

Ali Suâvî Efendi, *Âlî Paşa'nın Siyâseti*, İstanbul 1907

ARTUK, İbrahim-Cevriye Artuk, *Osmanlı Nişanları*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.

_____, "Orta ve Yeni Çağa Ait Sikke ve Nişanlar", *VI. Türk Tarih Kongresi*, T.T.K. Basımevi, ss. 237-252, Ankara 1967.

ATEŞ, Toktamış, *Siyasal Tarih*, Der Yayınları, İstanbul 2001.

AYBARS, Ergün, "Türkiye'de Modernleşme, Demokrasi ve Bağımsızlık Mücadelelerinde Türk Silahlı Kuvvetleri", *Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 2000.

AYDÜZ, Salim, "Tophâne-i Âmire ve Müştemilâtı", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, Ankara 1999.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Timar", *M.E.B. İ. A.*, C. 12/1, ss. 286-332, İstanbul 1979.

BARTHOLD, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1927.

BAYKARA, Tuncer, "II. Mahmud'un Islahatında İç Temeller: 1829-1839 Arasında Anadolu", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, T.T.K., Ankara 1994.

BAYSUN, Cavit, Ahmet Paşa (Humbaracı), *M.E.B. İ.A.*, C. 1, s. 199, İstanbul 1979.

_____, "Kumbaracı", *M.E.B. İ.A.*, C. 6, ss. 982-985, İstanbul 1988.

BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1988.

BEŞİRLİ, Mehmet, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2004.

BEYDİLLİ, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, Eren Yayınları, İstanbul 1995.

_____, "Âlî Paşa, Mehmet Emin", *T.D.V. İ.A.*, C. 2, ss. 425-426, İstanbul 1989.

BİLİM, Cahit Yalçın, "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, ss. 237-244, Ankara 1999.

BİLGE, Nâlân, *Türkiye'de Beden Eğitimi Öğretmeninin Yetiştirilmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

BOLAT, Cahide, *Redif Askeri Teşkilatı (1834-1876)*, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.

BOPPE, Auguste, "On Sekizinci Asırda Fransa ve Türk Askerliği", Çev. Ahmet Refik, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, I/4, (1930).

BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K., Ankara 1996.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayınları, İstanbul 1986.

CİHAN, Ahmet, "Osmanlı'da Modernleşme ve İlmiye Zümresi", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 33, Dicle Üniversitesi Yay., 2000.

CİN, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985.

ÇADIRCI, Musa, "Redif Askeri Teşkilatı", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, ss. 47-66, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000.

_____, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergileri*, C. VI-II-XII, S. 14-23, ss. 63-75.

_____, "Tanzimat", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 183-198, Ankara 1999.

ÇAKIR, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

ÇATALTEPE, Sipahi, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizâm-ı Cedit Ordusu*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997.

_____, "III. Selim Devri Askeri Islahatı Nizâm-ı Cedid Ordusu", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 7, ss. 242-249, Ankara 1999.

ÇETİN, Birol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanâyii (1700-1900)*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2001.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Teknolojilerin Takibi (1700-1900)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, ss. 812-821, Ankara 2002.

ÇİYAN, H.Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Askere Alma Sistemi (1826-1914)", *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.

ÇORUHLU, Tülin, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

_____, "Osmanlı Ateşli Silah Teçhizatlarında Barutluklar", *İlgi*, S. 64, ss. 23-27, İstanbul 1991.

ÇÜRÜK, Cenap, "Kuleli Askerî Lisesi", *T.D.V. İ.A.*, C. 26, ss. 355-356, İstanbul 2002.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi Tarih Serisi, İstanbul 1961.

DAVİD, Gezâ, "Baron De Tott", *T.D.V. İ.A.*, C. 5, ss. 83-84, İstanbul 1992.

DAVİSON, Roderic H., "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11.

_____, *Osmanlı imparatorlugunda Reform*, C. 1-2, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997.

DEMİRHAN, Ayşegül, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, 1982.

DENY, J., "Redif", *M.E.B. İ.A.*, C. 9, ss. 665-668, İstanbul 1988.

DERİN, Fahri Ç., "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S. 27 (1973), ss. 98-110.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1986.

DJURDJEV, Branislav, "Bosna-Hersek", *T.D.V. İ.A.*, C. 6, İstanbul 1992.

DUMAN, Hasan, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri*, C. I-II, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

_____, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, C. I-II-III, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

Düstûr 1289, 1. ve 2. cilt.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat, İstanbul 2004.

ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

ERCAN, Yavuz, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi", *Belleten*, S. 198, ss. 679-724, T.T.K., Ankara 1987.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", İstanbul Enstitüsü Dergisi, S. II, ss. 115-138, İstanbul 1956.

ERENDİL, Muzaffer, *Topçuluk Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988.

_____, *Türk Tarihinde Askeri Müzik ve Şanlı Mehter*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981.

ERGİN, Osman, *Türkiye Maârif Tarihi*, C. 2, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940.

ERÜRETEN, Metin, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*, Kansu Matbaası, İstanbul 2001.

EYİCE, Semavi, "Baruthâne", *T.D.V. İ.A.*, C. 5, ss. 94-95, İstanbul 1992.

FURNEAUX, Rupert, *The Siege of Plevna*, New York 1958.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Takvîmü-Sinîn*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

GAZİMİHAL, Mahmut R., *Türk Askerî Muzıkaları Tarihi*, Maârif Basımevi, İstanbul 1955.

GENCER, Ali İhsan, "Hüseyin Avni Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 18, İstanbul 1998.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Müşir", *M.E.B. İ.A.*, C. 8, ss. 843-847, İstanbul 1987.

_____, "Nizâm-ı Cedid", *M.E.B. İ.A.*, C. 9, ss. 309-317, İstanbul 1993.

_____, "Sipahi", *M.E.B. İ. A.*, C. 10, ss. 689-694, İstanbul 1980.

GÖLEN, Zafer, "1849-1851 Bosna Hersek İsyanı", *Belleten*, C. LXVI, S. 247, ss. 905-931, Aralık 2002.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Kuruluş Devrinde Askeri Teşkilat ve Devşirme Düzeni", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 558-560, Ankara 1999.

GÜRAN, Tevfik, "Feshâne", *T.D.V. İ.A.*, C. 12, ss. 426-427, İstanbul 1995.

HAFIZ Mehmet Bey, Sultan Abdülaziz Han, Sad.: Yaşar Koçak, Sebil Yayınevi, İstanbul 1978.

HALAÇOĞLU, Ahmet, "Humbaracı", *T.D.V. İ.A.*, C. 18, İstanbul 1998.

HALAÇOĞLU, Yusuf, XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, T.T.K., Ankara 1995.

_____, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", *D.G.B.İ.T.*, C. 12, ss. 293-453, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

_____, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.

_____, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 7, İstanbul 1993.

HAYTA Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

_____, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2003.

_____, Uğur Ünal, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un Kuruluşu ve İlk Yılları (1795-1807)", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman'a Armağan*, Berikan, Ankara 2003.

HERBERT, Frederick William Von, *Plevne Müdafaası*, Çev. Nurettin Artam, İstanbul 1945.

HÜLAGÜ, M. Metin, "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 11, 2001.

IŞIK, Hüseyin, "Türk Askerinin Nitelikleri", *Askerî Tarih Bülteni*, S. 38 (1995), ss. 156-170.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Yenileşme Dönemi Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi (IRCICA)*, Zaman Yayınları, C. 1.

_____, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayış", *150. Yılında Tanzimat*, T.T.K., Ankara 1992.

İLGÜREL, Mücteba; "İkinci Osman", *D.G.B.İ.T.*, C. 10, ss. 433-440, Çağ Yayınları İstanbul 1989.

_____, "*I. Mahmud*", *D.G.B.İ.T.*, C.11, ss. 137-146, Çağ Yayınları İstanbul 1989.

_____, "*III. Mustafa*", *D.G.B.İ.T.*, C. 11, ss. 151-165, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

İLHAN, Suat, "*Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Yapı İçerisinde Tanzimat'ın Yeri*", *Belleten*, C. LV, ss. 563-577.

İMBERT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, Çev: Adnan Cemgil, Engin Yay., İstanbul 1995.

İNALCIK, Halil, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Pres, 1994.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

_____, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, no.: X (1967), ss. 123-133.

_____, "Husrev Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 5/1, ss. 606-609, İstanbul 1988.

_____, "Hüsrev Paşa, Koca", *T.D.V. İ.A.*, C. 19, İstanbul 1999.

İSFENDİYAROĞLU, Fethi, *Galatasaray Tarihi*, Doğan Kardeş, İstanbul 1952.

İSKORA, M. Mazlum, *Türk Ordusu Kurmaylık (Erkân-ı Harbiyye) Tarihçesi*,

Harp Akademisi Matbaası, Ankara 1944.

KAÇAR, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishânelerin Kuruluşu", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, ss. 680-697, Ankara 1999.

_____, "Osmanlı Devletine Modern Topçuluğun Girişi (Sürat Topçuları Ocağı)", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 31, (2000), ss.647-651.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Hun İmparatorluğu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976.

_____, "Türkler", *M.E.B. İ.A.*, C. 12/II, ss. 142-280, İstanbul 1988.

KARAL, E. Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit-(1789-1807)*, T.T.K., Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Tarihi* C. V-VI-VII, T.T.K., Ankara 1988.

_____, "Nizam-ı Cedide Dair Layihalar", *Tarih Vesikaları*, I/6 (1942), ss. 415-425; I/8 (1942), ss. 104-111; II/11 (1943), ss. 342-351; II/12 (1943), ss. 424, 432.

_____, "Mahmud II", *M.E.B. İ.A.*, C. 7, ss. 165-170, İstanbul 1993.

_____, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I*, s. 23.

KASALAK, Kadir, "Kara Ordusunda Subay Rütbeleri (1826-1961)", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, ss. 391-404, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000.

KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K., Ankara 1985.

KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991.

KİRAZLI, Mahmut, *93 Harbinde Plevne Müdafaası ve Gazi Osman Paşa*, Erkam Yayınları, İstanbul 1980.

KOÇER, Hasan Ali; *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Uzman Yayınları, Ankara 1987.

KOÇLAR, Bekir, "Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti", *Türk Yurdu Dergisi*, C. 12, Ankara 1992.

KOÇU, Reşad Ekrem, *Yeniçeriler*, Koçu Yayınları, İstanbul 1964.

_____, *Osmanlı Tarihinin Panoraması*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2003.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., "Fuad Paşa, Keçecizâde", *T.D.V. İ.A.*, C. 13, İstanbul 1996.

_____, "Fuad Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 4, ss. 672-681, İstanbul 1988.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, T.T.K., Ankara 1989.

KRCSMARİK, J., "Bosna-Hersek", *M.E.B. İ.A.*, C. 2, s. 725-735, İstanbul 1979.

KUNERALP, Sinan, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi (1908-1912)", *Toplumsal Tarih*, C. XII, S. 72, ss. 11-16, Aralık 1999.

KURAN, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976.

_____, "Türkiye'de Siyasi Düşüncenin Değişmesi", *Türk Yurdu Dergisi*, C. 11, Ankara 1991.

_____, "Sultan II.Mahmut ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", *Sultan II.Mahmut ve Reformları Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

KÜÇEKERMAN, Önder; *Türk Giyim Sanayi Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshâne Defterdâr Fabrikası*, İstanbul 1988.

KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülmecid", *T.D.V. İ. A.*, C. 1, ss. 259-263, İstanbul 1988.

_____, "Abdülaziz", *T.D.V. İ.A.*, C. 1, İstanbul 1988.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat; "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *İ. Ü. E. F.*, ss. 519-605, İstanbul, 1981.

_____, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif Asâkir-i Mansûre", *İ. Ü. E. F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12 (1982), ss. 127-157.

_____, "Baruthâne-i Âmire", *T.D.V. İ.A.*, C. 5, s. 98, İstanbul 1992.

LEE, Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Dost Kitabevi, Ankara 2002.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, T.T.K., Ankara 1984.

_____, "Zâbit", *M.E.B. İ.A.*, C. 13, s. 449, İstanbul 1986.

LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Çev. Sadrettin KARATAY, Ankara 1986.

Mahmud Cevat (İbnü'ş Şeyh Nâfi), *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrâât-ı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*-, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

Mahmut Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyâfet-i Askeriyyesi*, C. 1-2, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, 1325.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, Yay. Haz. Nuri Akbayar, C. 1-6, İstanbul 1996.

Mehmet Arif, *Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermânı*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1328.

Mehmet Emin (Süleymaniyeli), *Osmanlı Ordusu*, (tarihsiz).

Mehmet Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi)*, C. 1, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmet A. Köymen, T.T.K., Ankara 1987.

Mehmet Rüşdü, *Devlet-i Aliyye Ordu Teşkîlâtı*, Pangaltı Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matbaası, İstanbul 1311.

Mehmet Şevki, "Avrupa Devletlerinin Mukâyesi-i Kuvve-i Askeriyyeleri", *Mecmûa-i Fünûn*, No: 26-28, Sene 3, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye Matbaası, İstanbul 1281.

Mekâtib-i Askeriyye-i Şâhâne Şâkirdânının İmtihân Cetvelleri, 1285-1289 seneleri, Milli Kütüphane.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.

Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.

MORDTMANN, J. H., "Hüseyin Avni Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 5/1, s. 645, İstanbul 1988.

MOREAU, Odile, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askerî Misyonları", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, ss. 335-344, Ankara 1999.

MOREL, Eugene, *Türkiye ve Reformları*, Çev. S. Belli, Ütopya, Ankara 2000.

Muallim Nâci, *Lûgat-ı Nâci*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, C. III-IV, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, T.T.K., Ankara 1987.

Nevsâl-i Askeri 1316, Dersaâdet 1316.

OĞLUKYAN, George, *III. Selim, IV. Murat, Sultan II. Mahmut ve Alemdar Mustafa Paşa*, İ.Ü. E.F. Yay., İstanbul 1972.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu", *Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 2000.

OKUMUŞ, Ejder, "II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002.

ONAR, Sıddık Sami, "*Bedel-i Askerî*", *M.E.B. İ.A.*, C. 2, ss. 439-440, İstanbul 1979.

ONGUNSU, A. H., "Abdülaziz", *M.E.B. İ.A.*, C. 1, ss. 57-60.

_____, "Abdülmecid", *M.E.B. İ.A.*, C.1, ss. 92-94.

_____, "Âlî Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C.1, ss. 335-340.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.

_____, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yay., İstanbul 1999.

Osmanlı Askerî Teşkilat ve Kıyâfetleri (1876-1908), Askerî Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, Anadolu Matbaası, 1986.

Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbet Tarihi*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1341 (1925).

ÖGEL, Bahâeddin, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, T.T.K., Ankara 1988.

_____, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VII, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.

ÖLMEZOĞLU, Ali, *Ahmet Cevdet Paşa-Hayatı ve Eserleri*-Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa 2002.

_____, "Cevdet Paşa", *M.E.B. İ.A.*, C. 3, ss. 114-123, İstanbul 1988.

ÖNSOY, Rıfat, *Tanzîmât Dönemi Osmanlı Sanâyi ve Sanâyileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.

ÖRENÇ, Ali Fuat-ÜNVER, Metin-GENCER, Ali İhsan, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, İstanbul 2008.

ÖZ, Tahsin, "Selim III'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Rûznâme", *Tarih Vesikaları*, III/13 (1944), ss. 26-35.

ÖZARPAT, M. Hilmi, *Askerî Ceza Yargılama Usulü Hukuku*, Ankara 1950.

ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askerî Hastâneler*, C. I (İstanbul 1976) C. II (İstanbul 1976), İstanbul Matbaası, C. III (I. Kitap), Yörük Basımevi, İstanbul 1981.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Bölük", *T.D.V. İ.A.*, C. 6, s. 325.

_____, "Devşirme", *T.D.V. İ.A.*, C. 9, ss. 254-257, İstanbul 1994.

_____, "Eşkinci Ocağı", *T.D.V. İ.A.*, C. 11, s. 471, İstanbul 1995.

_____, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 551-557, Ankara 1999.

_____, "Humbaracı Ahmet Paşa", *T.D.V. İ.A.*, C. 18, İstanbul 1998.

_____, "Osmanlı Askerî Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi (IRCICA)*, Zaman Yayınları, C. 1.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Yapısı", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002.

_____, "Hüseyin Paşa, Ağa", *T.D.V. İ.A.*, C. 19, İstanbul 1999.

_____, "Harbiye Nezâreti", *T.D.V. İ.A.*, C. 16, İstanbul 1997.

_____, "Bâb-ı Seraskerî", *T.D.V. İ.A.*, C. 4, İstanbul 1991.

ÖZCAN, Besim, "Kırım Savaşı (1853-1856)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, ss. 97-112, Ankara 1999.

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, "Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Riyasetinden Genelkurmay Başkanlığı'na", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 5, S. 10, Ağustos 2007.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, T.T.K., Ankara 1994.

_____, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S. 32 (1979).

_____, "III. Selim Döneminde Kara Ordusunda Yapılan Yenilikler", *Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Ankara 2001.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

_____, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 7, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994.

_____, *Keçecizâde Fuad Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.

_____, *Rumeli'ni Kaybımız: 93 ve Balkan Savaşları*, Ötüken, İstanbul 1990.

ÖZÜTOPÇU, M. Ali, "Nizam-ı Cedit ile Osmanlı Topçuluğuna Getirilen Yenilikler", *Askeri Tarih Bülteni*, 12/22 (1987), ss. 85-90.

PAKALIN, M. Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M. E. B. Yayınları, C. I-II-III., İstanbul 1983.

_____, *Hüseyin Avni Paşa*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1941.

PALMER, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu-Son 300 Yıl-*, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, Sabah Kitapları, İstanbul 1993.

Râif Efendi, Mahmut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli*, Yay. Haz.: Arslan Terzioğlu, Hüsrev Hatemi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1988.

RASONYI, *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara 1988.

Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane*, Dımaşk Matbaası, Şam 1322.

SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 1990.

_____, "Mahmut II", *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1984.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 1989.

SANDER, Oral-Fişek, Kurthan, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İstanbul 1977.

SARC, Ömer Celal, "Tanzîmât ve Sanâyimiz", *Tanzîmât I*, M.E.B., İstanbul 1999.

SARICAOĞLU, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid*. Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.

SARICAOĞLU, M. Esat, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Örneğinde Edirne)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

SAY, Yağmur, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Topçu ve Füze Okulu Matbaası, Ankara 1995.

SEDES, Halil, *1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1946.

SERTOĞLU, Mithat, *Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. V, Güven Yayınları, İstanbul 1998.

SEVİĞ, Vasfi Râşid, *Askerî Adalet*, Ankara 1955.

SEZER, Hamiyet, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Sonrasında Meydana Gelen Askerî-Sosyal Gelişmeler (1826-1827)", *Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 2000.

SHAW, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları Tarih Dizisi, C. 1-2, İstanbul 1982.

_____, "The Established Ottoman Army Corps Under Sultan Selim III (1789-1807)", *Der Islam*, S. 40.

Silahlı Kuvvetler İçin İngilizce-Türkçe Askerî ve Teknik Sözlük, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1950.

SİNAPLI, Ahmet Nuri, *Şeyhül Vüzerâ*, Serasker Mehmet Nâmık Paşa, İstanbul 1987.

SİRER, Münir, "Kabakçı Mustafa İsyanı", *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 12 (1976), ss. 45-50.

SOKU, Ziya Şakir, *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1957.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, C. 1, Haz.: Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

SOYSAL, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, T.T.K., Ankara 1987.

ŞAHİN, Turhan, *Öncesi ve Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N., *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, Kemal Matbaası, İstanbul 1953.

_____, "Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'ye Dâir", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sene 1974, Sayı: 6, ss. 13-16.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.

_____, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 5, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.

ŞİMŞEK, Ahmet Şeyfettin, *Feshâne Mensûcât Fabrikası*, İstanbul 1960.

ŞİRİN, Veli, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.

ŞİŞMAN, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, T.T.K., Ankara 2004.

TACAN, Necati, "Tanzimat ve Ordu", *Tanzimat I*, ss. 129-137, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1999.

TALU, Ercüment Ekrem-Ziya Şakir, *Şehzâde Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü? İntihar mı Etti?*, Selis Kitaplar, İstanbul 2005.

TANERİ, Aydın, *Türkiye Selçuklularında Kültür Hayatı*, Akın Matbaası, Konya 1977.

_____, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri: Kuruluş Devri*, Kültür Bakanlığı Yayımlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 1998.

TAŞKIRAN, Cemalettin Taşkıran, "Yükselme Döneminde Osmanlı Ordusu", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 561-568, Ankara 1999.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, T.T.K., Ankara 1999.

TEKELİ, Sadık v.d., *Askeri Müze Koleksiyonları*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, İstanbul 1996.

TERZİOĞLU, Arslan, "Bîmâristan", *T.D.V. İ.A.*, C. 6, ss. 163-178, İstanbul 1992.

TERZİOĞLU, Sait Arif, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası İshak Efendi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1965.

Tezâkir-i Cevdet, Müstensih T. Yalçın, 6. Defter, T.T.K. Yazma Eserler, 701/1.

TEVETOĞLU, Fethi, "Büyük Türkçü Süleyman Paşa", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, *Türk Kültürü*, S. 70 (Ağustos 1968), ss. 17-44, Ankara.

TEZCAN, Hülya, "Fes", *T.D.V. İ.A.*, C. 12, ss. 415-416, İstanbul 1995.

THO., Mc. Lean, *XVIII. Asırda Türk Askerî Kıyafetleri*, Çev. Muharrem Feyzi, Zaman Kitaphânesi, İstanbul 1933.

TOPBAŞ, Cengiz, "Osmanlı Devletinde Askeri Islahat Haraketleri", 2023 Dergisi, S. 132, 15 Nisan 2012.

TRENK, Richard T., "The Plevna Delay, Winchesters and Peabody-Martinis in the Russo-Turkish War", *Man At Arms Magazine*, Volume 19, Number Four, (August, 1997).

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yenigün Yay., İstanbul 1999.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, C. II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.

TÜRK, Fahri, Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C. III, Kısım 5, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

UBICINI, M. A., *Türkiye 1850, Maliye-Ordu-Millet*, C. 2, Tercüman 1001 Temel Eser.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000.

_____, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

UĞURLU, İrfan, *Türkçe-İngilizce Ansiklopedik Askerî Sözlük*, Meteksan, Ankara 1991.

ULUÇAY, M. Çağatay, "Saraçhâne", *İ. Ü. Tarih Dergisi*, S. 5-6, İstanbul 1951-1952.

UNAT, Ekrem Kadri, v.d., *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, T.T.K., Ankara 2004.

UNAT, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, T.T.K., Ankara 1974.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi I-II-III-IV*, T.T.K., Ankara 1972.

_____, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I-II*, T.T.K., Ankara 1985.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, T.T.K., Ankara 1945.

_____, "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten*, C. XVIII, S. 70 (1954), ss. 223-230.

_____, "Devşirme", *M.E.B. İ.A.*, C. 3, ss. 563-565, İstanbul 1988.

_____, "Kadı Abdurrahman Paşa", *Belleten*, XXXV/138 (1971), ss. 255-302; XXXV/139 (1971), ss.409-450.

ÜÇER, Sırrı, "Kuleli Askerî Lisesi Tarihçesi", *Türk Kültürü*, S. 70 (Ağustos 1968), ss. 76-86, Ankara.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998.

ÜNAL, Tahsin, *Türk Siyasi Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 1962.

_____, *Harp Okulu Tarihi*, Yay. Haz.: Ali Güler-Suat Akgül, Berikan, Ankara 2001.

ÜNAL, Uğur, *III. Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

_____, "III. Selim'in Askeri Alanda Yaptığı Yenilikler", *Jandarma Eğitim Dergisi*, S. 19 (2001), ss. 58-63.

_____, "III. Selim Devrinde Kapıkulu Ocaklarının Islahı Çalışmaları", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 52 (2002), ss. 167-177.

_____, "İdari ve Sosyal Alanlarda Nizâm-ı Cedîd Çabaları", *OTAM*, S. 14, ss. 273-289, Ankara 2003.

Vaka-ı Cedîd, Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar, Yay. Haz.: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, 1975.

WALLACH, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, "Nizâm-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 684-694, Ankara 1999.

YAMAN, Talat Mümtaz, "Nizâm-ı Cedid'in Lağvına Dair Bir Vesika", *Tarih Vesikaları*, II/12 (1942), s. 433.

YARAMIŞ, Ahmet, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin Kurulması", *Türkler*, C. 12, ss. 697-702, Ankara 2002.

YILDIZ, Gültekin, "Osmanlı Dış Askeri İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ataşe Raporları", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 17 (Güz 2012).

_____, "Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Ed. Gültekin Yıldız, Timaş, İstanbul 2013.

YOLALICI, M. Emin, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C.5, ss. 281-296, Ankara 1999.

YÜCEL, Yaşar-Sevim, Ali, *Türkiye Tarihi*, C. III, T.T.K., Ankara 1982.

ZENGİN, Ersoy, "Sultan Abdülaziz Devri Harp Sanayi (Tophane-i Amire Fabrikaları Faaliyetleri)", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 3, Ankara 2014.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 1995.

DİZİN

A

Abdi Paşa - *Serasker* 65, 66, 68, 73, 85, 89
Abdi Paşa - *Vilayet Kumandanı Müşir* 65, 66, 68, 73, 85, 89
Acemi Ocağı 2
Adana 80, 81
Afrika 49, 201
Ahmet Cevdet Paşa 7, 37, 83, 84, 212, 221
Akdeniz 3, 119
Alay Emini 39, 61, 85, 124, 137, 144, 147, 149, 156, 182
Alemdar Mustafa Paşa 16, 220
Âlî Paşa 63, 64, 65, 68, 99, 212, 213, 221
Alman Harbiye Mektebi 109
Almanya 18, 25, 26, 50, 51, 109, 118, 119, 225
Amasya 48, 80
Anadolu 1, 2, 10, 15, 20, 36, 37, 44, 50, 64, 65, 77, 80, 99, 100, 118, 128, 136, 168, 186, 201, 211, 212, 213, 214, 215, 221, 259
Anadolu Ordusu 20, 80
Anadolu Selçukluları 1
Ankara IV, XI, XII, 13, 17, 18, 43, 48, 49, 79, 100, 101, 102, 136, 152, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227
Antakya 48, 80, 81
Arabistan 3, 20, 77, 81, 82, 160, 173, 201, 202, 259
Arabistan Ordusu 81, 160, 173
Arapça 105, 173
Arap yarımadası 36
Ardahan 80
Arnavutluk 36, 49, 121
Asâkir-i Mansûre 17, 18, 19, 21, 25, 38, 45, 63, 64, 120, 129, 152, 219, 224, 226, 227
Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye 18
Asâkir-i Muntazama 25
Asâkir-i Nizâmiye 25
Asâkir-i Redîfe-i Mansûre 44
Askerî Ceza Kanunnâmesi 71, 152
Avrupalı devletler 113
Avrupalılar 25, 36, 51
Avusturya 6, 7, 25, 26, 50, 51, 109, 110, 113, 117, 162, 183
Aydın 1, 48, 79, 84, 100, 145, 160, 215, 216, 224
Azak 5

B

Bâbıâlî 64, 82
Bâb-ı Âlî Tercüme Odası XIII, 50
Bâb-ı Seraskerî IX, XII, 20, 28, 58, 66, 67, 127, 128, 209, 222, 265, 267
Bâb-ı Seraskerî Hastânesi 127
Bağdat 48, 53, 60, 66, 67, 73, 78, 81, 99, 100, 111, 125, 128, 129, 173, 203
Baruthâne VI, 98, 100, 104, 216, 219
Baruthaneler Nazırlığı 12
Başçavuş 39, 43, 61, 137, 147
Batum 48, 80
Bavyera 109, 117
Bedelli Askerlik V, 34
Bekir Paşa - *Tophane Nazırı* 190
Belçika 50, 96, 99, 109, 110, 114, 262
Belgrat 6, 27, 198
Berriye-i Askeriye Nezâreti 63
Beşiktaş 58, 170, 175, 199, 204
Beyoğlu 45, 57, 58, 73, 176, 180, 190
Beypazarı 48, 79

Beyrut 48, 80, 128
Binbaşı 29, 39, 40, 61, 62, 73, 74, 76, 81, 122, 123, 124, 131, 132, 137, 145, 147, 148, 149, 156, 179, 180, 182, 191, 192, 194, 198
Bizans 1
Bolu 48, 79
Bosna VI, X, 5, 6, 35, 36, 37, 46, 48, 49, 66, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 95, 110, 125, 128, 146, 173, 179, 202, 211, 215, 216, 219, 223
Bostancı Ocağı 6, 9
Bölük Emini 39, 41, 43, 61, 137, 147
Bursa 48, 78, 127, 166, 173, 215

C

C. Ambroise Bernard 19
Cebeci Ocağı 2
Cephâneci Bölüğü 41
Cerîde-i Askerî 72, 193, 198
Cerîde-i Askeriye XI, XIV, 23, 33, 135, 194, 195, 196, 210, 230, 231
Cerrah 39, 147, 148, 189
Cezayir 120
Coğrafya XI, 14, 105, 108, 169, 171, 173, 178, 194
Comte de Bonneval *bkz. (Humbaracı Ahmed Paşa)* 4, 5, 201
Çanakkale 7, 92
Çankırı 48, 79
Çavuş 39, 61, 137, 147
Çıldır 80
Çin 1, 118
Çorum 48, 79

D

Dağ Topu Bölüğü 41, 42
Danimarka 25, 50, 51, 109, 117
Dâr-ı Şûrâ VI, 20, 34, 41, 47, 63, 67, 69, 70, 71, 72, 77, 80, 94, 95, 103, 110, 117, 122, 124, 129, 133, 139, 141, 142, 143, 144, 152, 154, 160, 168, 172, 178, 180, 185, 247, 254, 258, 259, 261, 269
Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî VI, 20, 34, 41, 47, 63, 67, 69, 70, 71, 72, 77, 80, 94, 95, 103, 117, 122, 124, 129, 139, 141, 142, 143, 152, 154, 160, 168, 172, 178, 180, 185, 247, 254, 261, 269
Dersaâdet Fişenkhânesi 41
Dersaâdet Ordusu 20, 173
Dersaâdet Zabtiye Alayı 58
Dersim 36, 84, 202
Devâir Defterleri 29
Devşirme sistemi 2
Divân-ı Harp 152, 155, 156
Diyarbakır 48, 73, 80, 99, 146
Dobruca 50
Doğu Anadolu 36, 80
D'Ohsson 13
Dolmabahçe 100
Dragon Alayı 40, 122
Düvel-i Muazzama XIII, 51

E

Eczacı 39, 71, 129, 132, 186, 189
Edirne 16, 35, 48, 73, 79, 96, 128, 165, 173, 223
Erkân-ı Askeriyye 61
Erkân-ı Harbiyye VI, 28, 63, 67, 73, 74, 75, 76, 110, 114, 174, 176, 180, 182, 193, 194, 217, 222
Erkân-ı Harbiyye Merkez-i Umûmîsi 74
Erkân-ı Harbiyye Nizamnâmesi 73
Erzincan 48, 66, 80, 128
Erzurum X, 48, 66, 77, 78, 80, 96, 99, 118, 128, 129, 147, 173, 203, 211
Eskişehir 48, 65, 78, 211
Eşkinci Ocağı 16, 17, 201, 221
Ethem Paşa - Meclis-i Askerî reisi Ferîk 89, 94

F

Farsça 105, 169, 172, 173, 178
Fatih 57, 58, 170, 204
Fatih Sultan Mehmet 92
Felemenk 50
Fenn-i Muhârebe ve Ta'lîm-i Asker 4

Ferik 61, 63, 70, 71, 76, 77, 93, 94, 141, 147, 156, 168, 169, 182, 204
Ferik Raşid Paşa 63
Feshâne-i Âmire VI, 98, 101
Filibe 48, 79, 100
Fransa 5, 7, 8, 9, 11, 14, 26, 36, 50, 51, 92, 96, 98, 109, 110, 112, 114, 117, 118, 152, 162, 175, 182, 183, 189, 191, 198, 199, 213, 224
Fransızca 13, 14, 19, 169, 171, 172, 173, 175, 184, 185, 189, 191, 192
Fuad Paşa - *Serasker* 37, 63, 65, 66, 67, 68, 77, 83, 89, 160, 197, 203, 218, 222

G

Galatasaray 62, 73, 79, 165, 190, 217
Gayrimüslim 21, 214
Genel Kurmay 65, 69, 211, 223, 225
Girit 23, 27, 68, 103, 127, 128, 146, 160, 162, 163, 235
Gönüllüler 32
Gülhane 198

H

Hacı Ahmet Efendi zâde Mehmet Said Efendi 6
Hademe-i Rikâb-ı Hümâyûn 52
Halep 48, 80, 81, 128
Halil Hamid Paşa 8, 165
Halil Paşa 63, 66, 93, 112, 141
Harbiye VII, XIII, XIV, 19, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 73, 76, 77, 94, 98, 108, 109, 114, 118, 124, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 204, 211, 222, 236
Harbiye Nezâreti 66, 69, 222
Harp Okulu 13, 25, 166, 168, 173, 175, 178, 179, 180, 182, 183, 187, 191, 194, 198, 226
Harput 48, 80
Hasan Rıza Paşa - *Serasker* 24, 64, 65, 66, 77, 167, 203
Hasköy 7, 13, 48, 79
Hassa Ordusu 1, 20, 62, 63, 71, 77, 78, 79, 82, 87, 88, 103, 104, 105, 116, 123, 128, 130, 131, 134, 143, 145, 151, 154, 155, 162, 173, 176, 177, 197, 204
Hastahâneler Meclisi 131
Haydarpaşa 4, 71, 79, 128, 129, 131, 133, 184, 185, 188
Haydarpaşa Hastanesi 128, 131, 184, 188
Hayvan Hastahânesi 179
Hazîne-i Hassa Nezâreti 101
Hekimoğlu Ali Paşa 6, 186
Hendesehâne 6, 165, 191
Henry Martini 78, 110, 115, 116, 117, 204
Hersek 36, 37, 49, 66, 82, 83, 85, 86, 103, 110, 128, 163, 202, 215, 216, 219, 223, 235
Heyet-i İlmiyye-i Tıbbiyye 185
Hıfz-ı Sıhhat-i Askeriyye 135, 196
Hıristiyan 20, 37
Hotin 3, 5
Humbaracı 2, 4, 5, 6, 11, 12, 165, 213, 216, 221
Humbaracı Ahmed Paşa 4
Hüseyin Avni Paşa - *Serasker* 24, 65, 66, 67, 68, 77, 81, 89, 115, 152, 160, 162, 168, 203, 204, 216, 220, 222, 238
Hüseyin Hüsnü Paşa - Harbiye Nazırı 69
Hüseyin Paşa - *Serasker Kaymakamı ve Talimi Hassa Ordusu Müşiri* 16, 18, 64, 70, 94, 197, 222
Hüsnü Paşa - *Zabtiye Nâzırı* 53, 69, 94, 160, 169
Hüsrev Paşa 18, 64, 217

I

Irak ve Hicaz Orduları 110, 160
Islahat 15, 17, 21, 38, 95, 203, 225, 226
Islahat Fermanı 21, 38, 203
İbrahim Müteferrika 4
İhtiyat sınıfı 26, 202
İlhanlı 2

İlm-i Hesap 105, 107, 171, 178
İmam 39, 144, 148
İngilizler 36
İngiltere 9, 11, 50, 51, 96, 97, 98, 99, 109, 110, 112, 113, 114, 117, 119, 125, 190, 191, 199, 203, 262
İrâd-ı Cedîd 9
İran 7, 162
İslamiyet 1, 201, 221
İsmail Paşa - *Mısır Valisi* 89, 112, 160
İsnân Defterleri 29
İspanya 5, 50, 51, 117
İstanbul XII, XIII, XIV, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 20, 27, 30, 35, 36, 37, 40, 43, 44, 45, 48, 53, 54, 58, 59, 60,64, 65, 66, 67, 68, 72, 77, 78, 80, 82, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 136, 138, 139, 144, 151, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 179, 182, 183, 186, 194, 196, 197, 198, 202, 203, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229
İstanbul Baruthanesi 12
İstanbul Baruthânesi 100, 101
İstanbul Süvâri Alayları 40
İstihkâm 14, 43, 74, 79, 80, 87, 88, 94, 95, 112, 120, 175, 178, 190, 192, 248
İstihkâm Taburları 43
İsveç 9, 11, 50, 51, 162
İsviçre 50, 51
İşkodra 82, 87, 88, 95, 103, 128
İtalya 26, 50, 51, 109, 110, 162
İtfâiyye Alayı 48
İzmir 48, 79, 92, 100, 128, 144
İznat Tatarları 50

K

Kabakçı Mustafa İsyanı 14, 224
Kadı Abdurrahman Paşa 10, 226
Kanuni Sultan Süleyman 2
Kânûni Sultan Süleyman 151
Kapıkulu Askerleri 2
Kapıkulu Ocakları 2, 8, 14, 17, 226
Kapıkulu Süvarileri 2
Kaptan-ı Deryâ 93, 160
Karadağ IX, 23, 27, 52, 68, 79, 83, 86, 117, 135, 162, 163, 210, 235
Kara Harp Okulu 13, 166
Kara Kuvvetleri 77, 126
Karaman Valisi Abdurrahman Paşa 10
Kars 48, 80, 96, 118, 128, 147
Kasımpaşa 127, 170, 186, 204
Kastamonu 48, 79
Kaymakam 39, 47, 61, 62, 77, 94, 131, 143, 144, 148, 156, 182, 186, 191
Kazak Alayı 39, 121, 122
Kerkük 48, 81, 128
Kıptîler 38
Kırım 7, 20, 67, 97, 222
Kırşehir 48, 79
Koca Hüsrev Paşa 64
Koçhisar 48, 79
Kolağası 39, 40, 46, 61, 73, 74, 76, 122, 124, 131, 132, 137, 144, 147, 148, 149, 150, 156, 161, 162, 176, 182, 183, 191, 193, 199
Konya 48, 78, 100,224
Kozan 36, 37, 84, 202
Krupp 111, 118, 119, 191, 203
Kudüs 48, 80, 81, 95
Kuleli 45, 73, 79, 116, 128, 129, 135, 166, 170, 190, 198, 214, 226
Kuleli Kışlası 79, 116, 129, 135
Kur'a Meclisi 29, 30
Kur'a memuru 29
Küçük Kaynarca Antlaşması 7
Kütahya 48, 78

L

Lağımcı Ocakları 2, 11, 12
Lale Devri 4, 21, 212
Lehistan 3
Levâzımât-ı Umûmiye-i Askeriye 102
Lofça 48, 79
Londra 76, 111, 118, 125, 162, 182, 183

M

Macar 7, 136
Macaristan 3, 183
Maçka Kışlası 175
Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye 170
Makriköy Fabrikası 101
Malatya 48, 80, 111
Maliye Hazînesi 72, 97, 114
Maliye Nezâreti 192
Manastır 48, 66, 77, 78, 79, 100, 128, 129, 156, 173, 203
Manisa 48, 79, 221
Maraş 48, 80, 81
Marko Paşa 130, 134, 186, 198
Martini tüfeğini 109
Mecidiye Kışlası 45, 62
Meclîs-i Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî 20
Meclîs-i Fırka-i Zabtiye 54
Meclîs-i İdâre-i Livâ-i Zabtiye 54
Meclis-i İdâre-i Zabtiye 54, 60
Meclis-i Tabâbet 130
Meclîs-i Tophâne-i Âmire 20
Mehâkim-i Şer'iyye 27
Mehmet Namık Paşa 24, 63, 64, 65
Mehmet Namık Paşa - Serasker 24, 63, 64, 65
Mehmet Namık Paşa - Serasker 24, 63, 64, 65
Mehter 17, 39, 215
Mehterhane-i Hâlkânî 17
Mekâtib-i Askeriye Nâzırı 168, 169
Mekke 81, 126, 128, 258
Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîye 166
Mekteb-i Harbiye VII, XIV, 19, 62, 67, 68, 166, 167, 168, 172, 174, 175, 176, 179, 180, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 204
Mekteb-i Harbiyye XIII, 75, 135, 161, 173, 174, 179, 193, 194, 219
Mekteb-i Tıbbiye VII, XIV, 71, 130, 131, 166, 167, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 194, 195, 196, 269
Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne 19
Meşveret Meclisleri 14
Mete Han 1
Mezopotamya 3
Mısır 3, 10, 14, 19, 49, 81, 112
Millî Savunma Bakanlığı 69
Miralay 39, 46, 53, 61, 62, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 81, 85, 94, 99, 116, 122, 123, 124, 130, 131, 138, 139, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 154, 156, 178, 180, 182, 186, 191, 192
Mirliva 61, 155, 156, 168, 182, 191
Muğla 48, 79
Muhacir Komisyonu 60
Musul 48, 81, 97, 128
Mühendishane 14, 190, 213
Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn 165
Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun 6
Mühimmât-ı Harbiyye Nezâreti 123
Mülâzım-ı Evvel 43, 46, 55, 60, 61, 124, 144, 147, 149, 150, 156, 182, 191
Mülâzım-ı Sânî 43, 55, 60, 61, 62, 138, 141, 142, 143, 147, 149, 150, 156, 182, 191
Mümeyyizân-ı Esliha Komitesi 94
Müslüman 1, 21, 28, 32, 35, 36, 37, 38, 49, 81, 167, 186, 202, 203, 204, 220
Müşîr 61, 62, 77, 85, 92, 102, 122, 124, 125
Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa - Sadrazam 65, 203

N

Napolyon 10, 162
Niş 5, 48, 79, 95, 128, 198
Nizâm-ı Cedîd 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 21, 119, 152, 165, 201, 226
Nizâmiye V, VI, 20, 25, 26, 27, 28, 31, 34, 35, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 57, 67, 71, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 102, 103, 104, 107, 111, 112, 113, 114, 125, 140, 146, 151, 155, 197, 201, 202
Nizâmiye askerleri 28, 35, 48, 77, 85, 103
Nizâmiye Kuvvetleri V, 25
Nizâmiye Zâbıta Fırkası 151
Nizâmnâme 47, 144, 146
Norveç 50
Nurettin Efendi - *Şehzade* 177, 178, 204

O

Ohri 48, 79
Onbaşı 39, 43, 61, 137, 147, 157
Orhan Bey 2
Osmanlı Devleti 1, 2, 3, 5, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 28, 32, 36, 38, 39, 48, 49, 50, 52, 55, 58, 61, 82, 91, 100, 101, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 127, 138, 146, 151, 156, 158, 159, 162, 165, 167, 201, 203, 204, 205, 216, 217, 222, 223, 226, 227
Osmanlı kara kuvvetleri 28
Osmanlı lirası 30, 35, 195
Osman Paşa - *Bosna Valisi* 4, 6, 70, 83, 84, 89, 136, 178, 218
Ömer Fevzi Paşa - *Bosna Askeri Fırkası Kumandanı* 85
Ömer Paşa - *Serdar-ı Ekrem* 68, 70, 82, 89, 160

P

Padişah 6, 10, 11, 24, 33, 63, 78, 96, 179, 197
Paris 76, 159, 169, 182, 183, 188, 189
Patrona Halil İsyanı 6
Piyade 20, 82, 140, 145
Piyade Alayı Talimnâmesi 179, 194
Prusya 9, 18, 20, 25, 40, 50, 68, 92, 109, 110, 111, 113, 117, 118, 119, 162, 199, 231
Prusya iğneli tüfeğini 109
Prusyalı subaylar 18
Prusya talimatnameleri 20

R

Râgıp Paşa - *Sadrazam* 7
Râmi Askerî Hastahânesi 127
Redif V, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 71, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 88, 89, 114, 144, 145, 154, 195, 201, 202, 213, 214, 215, 219
Redif Taburu 27
Redif Tezkeresi 34
Rıza Paşa - *Serasker* 24, 64, 65, 66, 70, 77, 89, 93, 160, 167, 203
Rikâb-ı Hümâyûn Bölükleri 52
Roma 1
Rumeli 2, 10, 20, 36, 37, 44, 53, 59, 77, 79, 92, 111, 128, 136, 146, 160, 173, 201, 222, 259
Rumeli Ordusu 20, 79, 111, 160, 173
Rusya 6, 7, 26, 36, 49, 50, 51, 109, 110, 117, 118, 162

S

Sadrazam IX, XII, 4, 6, 10, 18, 52, 63, 79, 83, 93, 176, 209, 238
Sadrazam Damat İbrahim Paşa 4
Saf Piyade Taburları 33
Safranbolu 48, 79
Saka 39
Salnâme XII, 38, 77, 193
San'a 77, 81, 128
Sanâyi Alayı 103, 104, 105, 106
Sanâyi Bölüğü 33
Sayda 80, 81, 128
Sekbân-ı Cedîd 16, 17, 21
Selimiye Kışlası 10
Sened-i İttifak 16
Serasker Hüseyin Avni Paşa 115, 152, 203
Seraskerlik VI, 17, 18, 20, 24, 26, 28, 29, 45, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 76, 96, 102, 128, 139, 141, 143, 152, 155, 159, 162, 168, 177, 203, 211, 224
Serdâr-ı Ekrem 62, 82
Sıhhiye Meclisi 71
Sıhhiye Zâbiti 184
Sırbistan 6, 17, 49, 52
Silahşörân-ı Hassa 24
Simkeşhâne-i Âmire 124
Springfield tüfeği 115
Subay 6, 38, 218
Sultan IX, X, XIII, XIV, 2, 3, 4, 8, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 43, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 59, 60, 63, 64, 67, 68, 69, 70,

71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 85, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 138, 141, 142, 145, 146, 147, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 173, 174, 176, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 192, 193, 195, 196, 197, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 216, 219, 220, 223, 227, 230, 231, 232, 236, 237, 240, 265
Sultan Abdülaziz IX, X, XIII, XIV, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 36, 37, 38, 43, 46, 49, 50, 51, 52, 59, 60, 63, 64,67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 85, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 109, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 138, 141, 142, 145, 146, 151, 152, 153, 154, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 173, 174, 176, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 192, 193, 195, 196, 197, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 216, 227, 230, 231, 232, 236, 237, 240, 265
Sultan Abdülmecid 20, 23, 26, 34, 51, 64, 82, 120, 121, 158, 201, 202, 236
Sultan I. Abdülhamid 7, 8, 223
Sultan I. Ahmed 3
Sultan III. Mustafa 7
Sultan III. Selim 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15,21, 92, 119, 120, 151, 152, 201
Sultan II. Mahmut 15, 19, 101, 220
Sultan II. Murat 2
Sultan II. Osman 3
Sultan I. Mahmud 4, 165
Sultan I. Murat 2
Sultan IV. Murat 3
Sultan IV. Mustafa 15
Süleymaniye 45, 48, 198
Sürat Topçuları Ocağı 8, 218
Süvâri Alayları 33, 40
Şam 48, 66, 78, 80, 81, 95, 125, 128, 129, 173, 203, 223
Şeşhâneli Tüfek VI, 111, 162
Şinayder tüfeği 117

T

Tahrîr-i Emlak Komisyonu 60
Tahsîs Defterleri 29
Taif 80
Taksim Defterleri 29
Taksim Topçu Askerî Hastânesi 127
Tali'a taburları 38
Tali'a Taburları 33, 62, 120, 121
Tanzimat IX, 7, 8, 15, 19, 20, 21, 24, 25, 27, 31, 32, 39, 40, 45, 53, 61, 99, 138, 152, 166, 182, 183, 201, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 224
Tanzimat Fermanı 20, 201
Tanzîmât-ı Askeriyye 68
Taşkışla 67, 73, 175
Taşköprü 48,79, 154
Tecrübe ve Ma'mûlât-ı Harbiyye Şûbesi 95
Tensîkât-ı Askeriyye 28
Terfi Nizamnâmesi 174
Tersâne 24, 31, 100, 127, 128, 131
Tımarlı Sipahiler 2
Tıphâne-i Âmire 19, 166, 183
Tırhala 73
Tokat 48, 80
Topal Osman Paşa 4, 6
Top Arabacıları Ocağı 2
Topçu Alayı 40, 42, 87, 95
Topçu Alayları 33, 40, 41, 42, 95, 110
Topçu Ocağı 2, 7, 8, 11, 14
Topçu sınıfı 178
Tophane 11, 82, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 115, 131, 141, 151, 190, 192, 197, 227
Tophâne-i Âmire VI, 20, 32, 41, 69, 71, 73, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 104, 106, 107, 112, 114, 129, 138, 203, 213

Tophâne-i Âmire Müşîrliği 92
Tophâne Meclisi Riyâseti 63
Topkapı Sarayı 43, 165, 168, 176, 199
Trablus 49
Tunus 19, 23, 49, 120, 160
Tüfenkhâne VI, 98, 99
Türkçe 19, 24, 38, 131, 166, 171, 172, 179, 185, 215, 223, 225, 269
Türk-İslam devletleri 1
Türkiye XII, 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 36, 39, 51, 65, 68, 91, 92, 99, 100, 118, 119, 180, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227

U

Umûmî Rüşdiye Mektebi 170
Umûr-ı IX, XI, 16, 24, 63, 68, 130, 131, 132, 209
Umûr-ı Cihâdiye Nazırı 16
Umûr-ı Sıhhiye-i Askeriye Meclisi 132
Urfa 48, 80
Usûl'ül-hikem fî-nizâmü'l-ümem 4
Üsküdar-Ayazma 5
Üsküp 48, 79, 100, 128

V

Vakâ-yı Hayriye 17
Van 48, 80, 95, 128
Vanekli tüfeği 109
Vidin 5, 48, 79, 127, 128
Viyana 76, 103, 114, 118, 179, 182, 183, 189, 194, 203
Viyana Harp Okulu 179

W

Winchester *tüfek, tüfeği, cinsi* 104, 114, 115, 116, 117, 203, 204

Y

Yafa 95
Yanya 48, 73, 79, 128
Yemen X, XIV, 23, 27, 77, 78, 81, 82, 140, 147, 160, 203, 211, 256, 258, 259
Yeniçeri Ocağı 2, 3, 4, 7, 8, 9, 11, 15, 16, 17, 20, 63, 64, 201
Yozgat 48, 79, 154
Yunan 50, 87, 88, 164
Yunanistan 17, 23, 51, 163
Yusuf İzzettin Efendi - *Hassa Ordusu Müşiri* 162, 176, 177, 178, 204
Yusuf İzzettin Efendi - *Şehzade* 162, 176, 177, 178, 204
Yüzbaşı 39, 43, 55, 61, 62, 74, 76, 124, 131, 137, 145, 147, 148, 149, 150, 156, 162, 182, 183, 189, 191

Z

Zabtiye Alayı 53, 58, 198
Zabtiye İdare Meclisi 54
Zabtiye Müşirliği 20
Zabtiye Müşîrliği 57
Zabtiye Nezâreti 53, 54
Zabtiye Teşkîlâtı V, 53, 56
Zeytinburnu Demir Fabrikası 92
Zeytinburnu Fabrikası 92, 99, 203
Zile 48, 80
Zuhaf 38, 52, 120, 121, 237

EKLER

RESİM EK 1: Sultan Abdülaziz.

RESİM EK 2: 2 Zilkade 1280 (09. 04. 1864) tarihli ilk askerî gazete olan Cerîde-i Askeriye'nin 12. Sayısı.

جريدهٔ عسكريه

جزو رسمی

RESİM EK 3: Prusya'da İmal Edilip Sultan Abdülaziz Döneminde İthal Edilen İğneli Tüfekler. Ceride-i Askeriye Gazetesi, No: 132, s. 4; No: 140, s. 4.

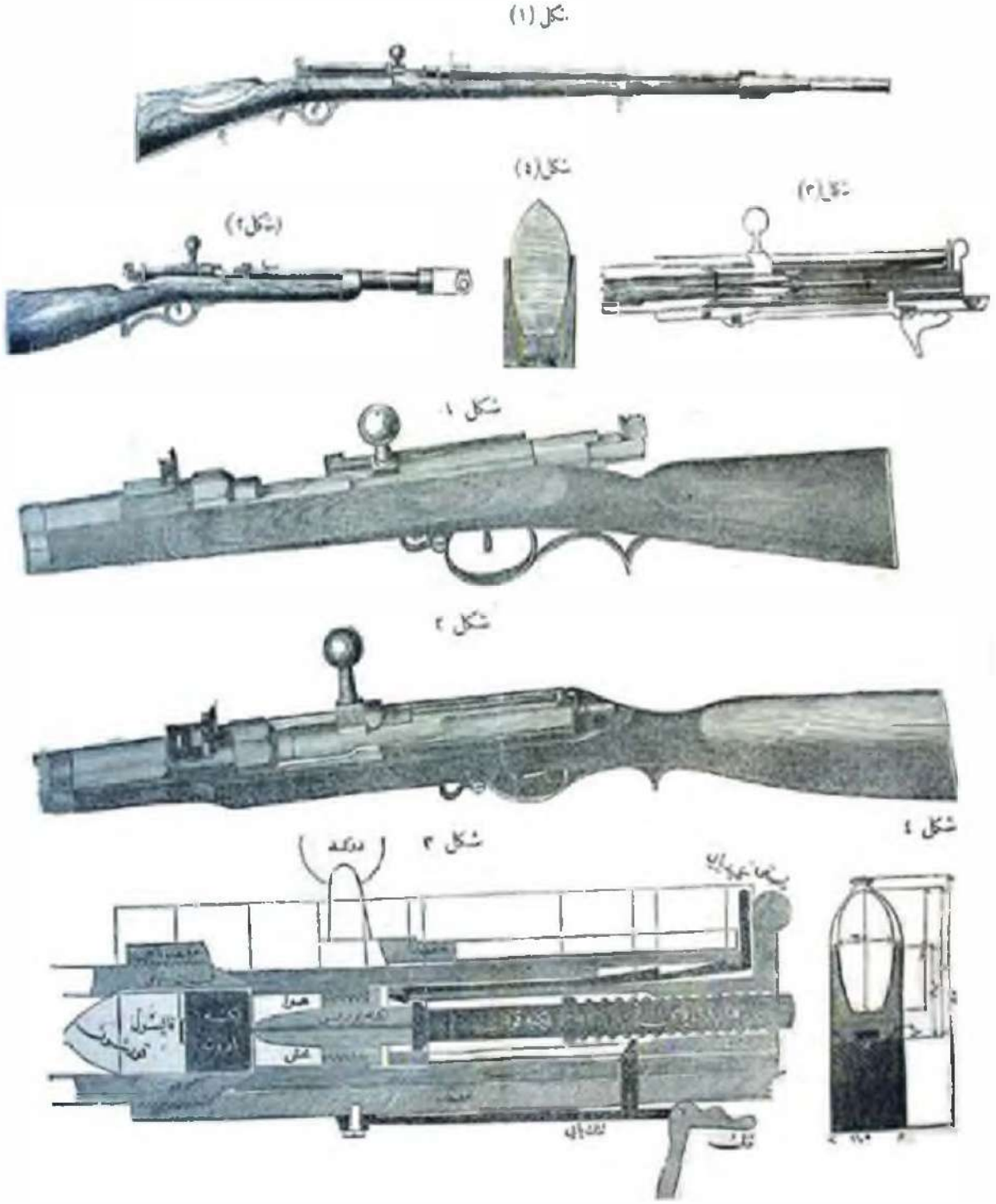

RESİM EK 4: Sultan Abdülaziz'e ait Yivli-Setli Tüfek. Man F.D. By the Providence Tool Co Prov R.I. USA" markalı ve Sultan Abdülaziz tuğralıdır. Namlu uzunluğu: 84 cm. Namlu çapı: 11.5 mm. www.dzkk.tsk.mil.tr.

RESİM EK 5: XIX. yüzyıl Alman ve Amerikan İğneli Tüfekleri, Tülin Çoruhlu, **Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techîzâtları**, s. 40.

RESİM EK 6: Kılıçlı Birinci Derece Osmânî Nişânı, "Metin ERÜRETEN, **Osmanlı Madalyaları ve Nişânları**".

I. Derece kılıçlı Murassa Osmanî Şeması
AV + AR + Mine + Pırlanta 105 mm

Kılıçlı I. Derece Nişânı Osmanî 65 mm
AV + AR + Mine

RESİM EK 7: İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Derece Osmânî Nişânları, "Metin ERÜRETEN, **Osmanlı Madalyaları ve Nişânları**".

2.Derece şemse 80 mm (değişik)
AR + Mine

3. Derece Nişan-ı Osmani 63 mm
AR + Mine

4. Derece Nişan-ı Osmani 63 mm
AR + Mine

3. Derece Nişan-ı Osmani 58 mm
(değişik: tüm govde AV)
AV + AR + Mine

Kurdela üzerindeki rozetler Mecidi nişanlarında olduğu gibi, benzer olan derecelerdeki bir üst dereceyi belirtirler.

RESİM EK 8: Hersek İsyanının Karadağ Savaşına dönüşmesinin ardından bu savaşta başarı gösteren askerlere verilmek üzere çıkartılan Karadağ Madalyası ile Girit'te çıkan ayaklanmanın bastırılmasında katkısı olan askerlere verilen Atik Girit Madalyası. www.hanedan.org.tr.

1862-Karadağ Madalyası 1868-Atik Girit Madalyası

RESİM EK 9: Osmanlı Nişan ve Madalyalarının Topluca Takılış Şekli. www.hanedan .org.tr.

1-Birinci Mecidi Nişanı Şemsesi
2-İkinci Mecidi Nişanı Şemsesi
3-Üçüncü Mecidi Nişanı
4-Dördüncü Mecidi Nişanı
5-Birinci Osmanlı Nişanı Şemsesi
6-İkinci Osmanı Nişanı Şemsesi
7-Üçüncü Osmanı Nişanı
8-Dördüncü Osmanı Nişanı
9-Altın İmtiyaz Madalyası
10-Altın Liyakat Madalyası
11-Gümüş İmtiyaz Madalyası
12-Diğer Madalyalar
13-Harp madalyası

RESİM EK 10: Tanzîmât Devri (Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemleri) Askerî Kıyâfetleri. Mahmut Şevket Paşa, **Osmanlı Teşkîlât ve Kıyâfet-i Askeriyesi.**

Sultan Abdülmecid Devri

Süvâri Neferi | Piyâde Neferi | Topçu Neferi | Topçu Zâbiti | Bahriye Topçu | Bahriye Neferi Zâbiti

Sultan Abdülaziz Devri

İtfâiye Zâbiti | Bahriye Üç Ambarlı Zâbiti | Piyâde Mirlivâsı | Tali'a Taburu Yüzbaşısı | Şinilli Zâbit | Mekteb-i Harbiye Öğrencisi

Sultan Abdülaziz Devri

Çerkes Alayı Neferi | Dragon Alayı Neferi | Süvâri Zâbiti | Kazak Alayı Neferi | III. ve IV. Süvâri Alayları Neferi | I. ve II. Süvâri Alayları Neferi

Sultan Abdülaziz Devri

Topçu Neferi | Bahriye Neferi | Tali'a Taburları Neferi | Piyâde Sınıfı Neferi | I. Zuhaf Alayları Neferi | II. Zuhaf Alayları Neferi

RESİM EK 11: Serasker ve Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın Setresi. Sadık Tekeli v.d., **Askeri Müze Koleksiyonları**.

RESİM EK 12: XIX. yüzyıla ait bazı askeri malzeme ve araç-gereçler. Sadık Tekeli v.d., **Askeri Müze Koleksiyonları.**

Sancak Alemi

Sancak Alemi

Kemik Saplı Kurşun Kepçeleri

Kurşun Kalıbı

Apolet

Mitralyöz Modeli

RESİM EK 13: Sultan Abdülaziz döneminde ve 93 Harbine kadar satın alınan Turkish Peabody-Martini A ve B tipi tüfeklerinin genel ve teferruatlı fotoğrafları.
Kaynak: *http://www.militaryrifles.com/Turkey/TPeabMar.htm-07.07.2055*
http://www.militaryrifles.com/Turkey/MoreTPeabMar.htm-07.07.2005

M1874 Type A Turkish Peabody-Martini 07.07.2005.

M1874 Type B Turkish Peabody-Martini

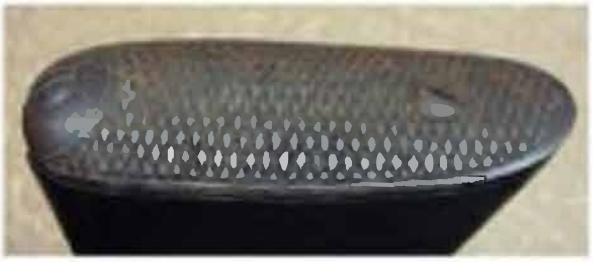

BELGE EK 1: (İrâde Dâhiliye 41045) Muzıka Bandolarının sayısının artırılarak yeni bir sûrette teşkil edilmesi hakkında. 15 Nisan 1869.

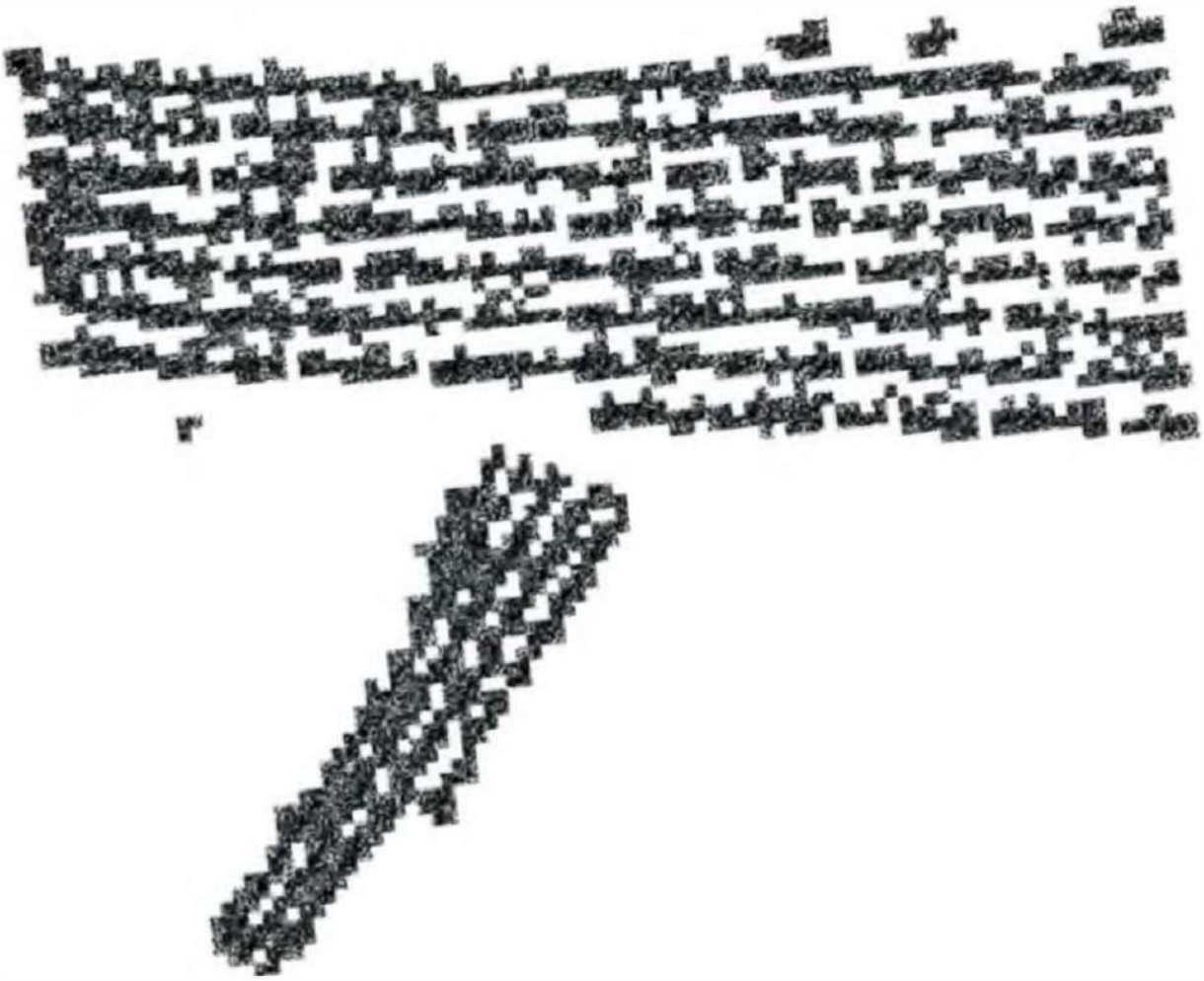

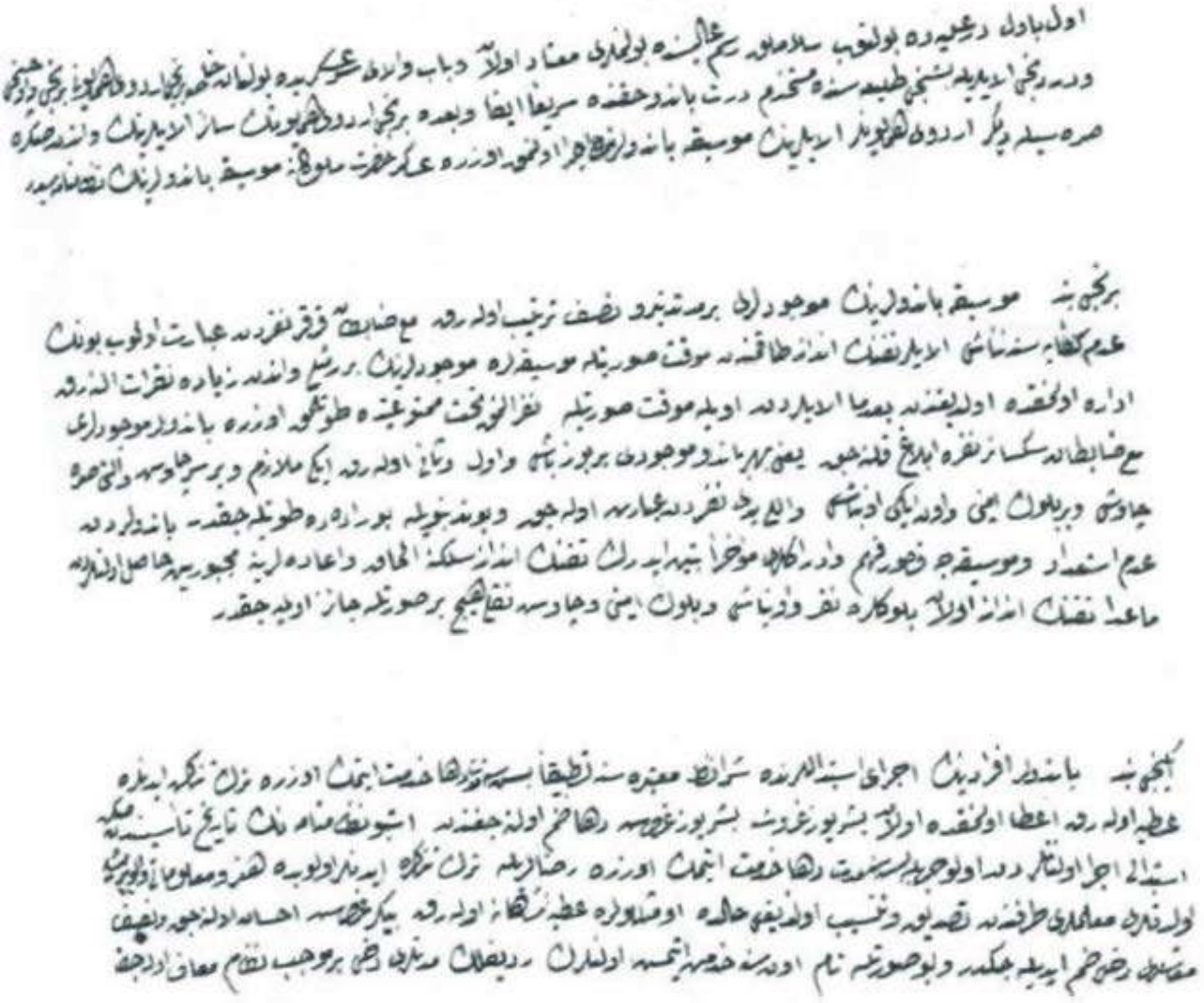

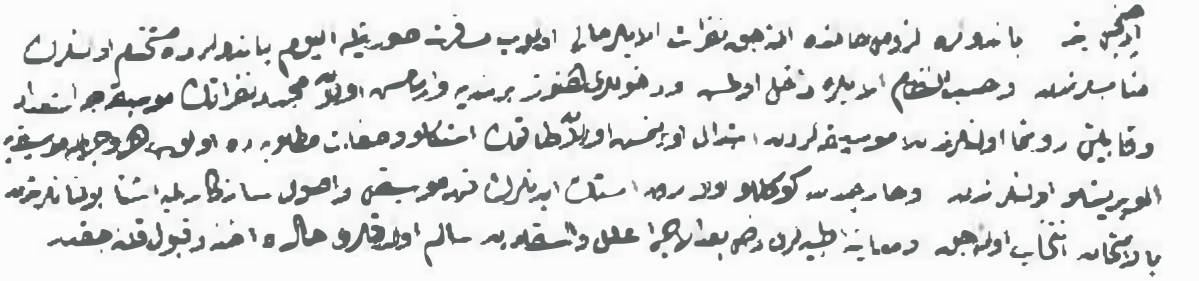

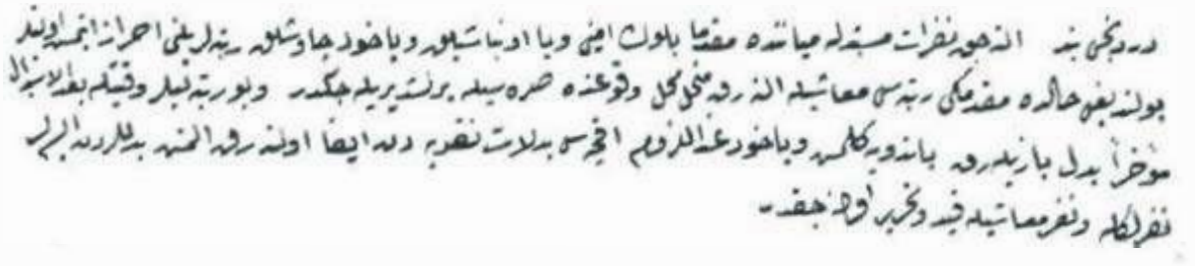

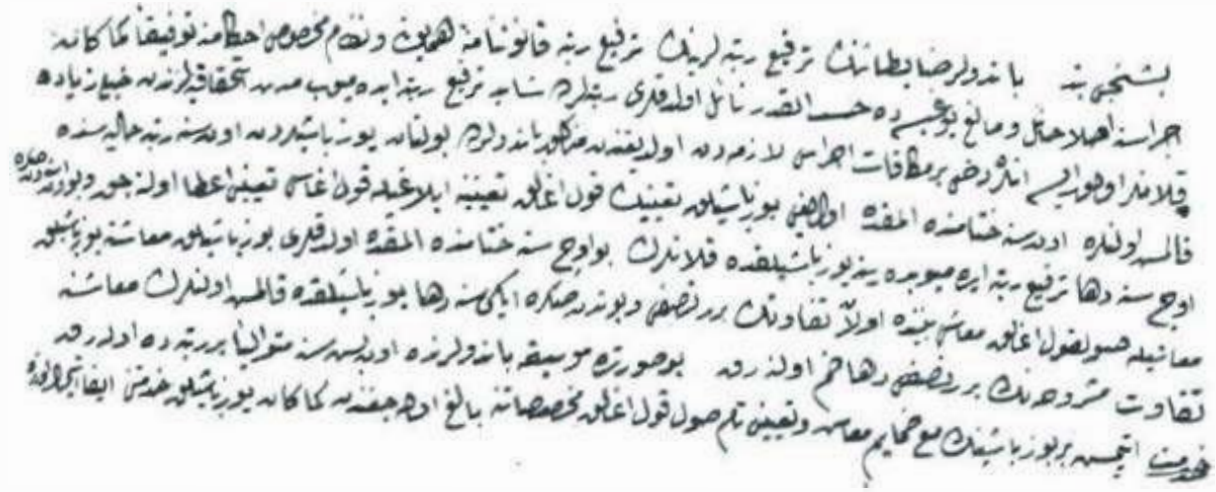

İrâde Dâhiliye 41045:

'Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Ordû-yı hümâyûnlar alayları muzıka bandolarının mevcûdları kadîmden tâm tertîb olarak seksen neferden mürekkeb olduğu halde muahharen bir aralık nısf tertîb olmak üzere ma'a-zâbitân kırkar nefere kasr u tenzîl olunmuş ve bu mevcûdun kâfî olamaması hasebiyle bir müddetten berû muvakkaten alaylarda bulunan neferâttan ol-miktâr daha ahz u zamm ile istihdâm kılınmakta bulunmuş ise de 'acemî neferât alınması muzıka bandolarınca müttehiden icrâsı iktizâ eden usûl ü nagamâta halel verdiği misillû neferât-ı 'askeriyyenin dahî taburlarınca ta'lîm ü te'allümlerine mâni' olduğundan ba'demâ alaylar efrâdından muvakkaten neferât ahzına hâcet kalmamak evvel-be-evvel hâssa ordû-yı hümâyûnu birinci ve üçüncü ve dördüncü alaylarıyla beşinci talî'a taburu bandolarından bed' ile ba'dehû ordû-yı mezkûrun sâir alaylarında ve daha sonra diğer ordû-yı hümâyûnlar alayları muzıka bandolarında ta'mîmen icrâ olunmak üzere işbû muzıka bandoları mevcûdunun ma'a-zâbitân seksener nefere iblâğı ile zâbitân ve neferâtının sâye-i ma'âlî-vâye-i hazret-i pâdişâhîde nâil olacakları rütbe ve mükâfâta ve müteferri'âtına dâir tezkire-i 'aliyye-i cenâb-ı sipeh-sâlârî melfûfuyla berâber 'arz u takdîm kılınmış olmağla ol-bâbta her ne-veçhile emr ü fermân-ı hazret-i tâc-dârî şeref-sünûh u sudûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-veri terkîmine ibtidâr kılındı efendim. Fî 3 Muharrem sene 86.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbû tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza manzûr-ı 'âlî-i hazret-i şehen-şâhî buyurulmuş ve husûsât-ı meşrûhanın ber-vech-i istîzân icrâ-yı mukteziyyâtı şeref-sünûh u sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne mantûk-ı münîfinden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmî-i hîdîvîlerine i'âde kılınmış olmağla ol-bâbta emr ü fermân hazret-i veliyy'ül-emrindir. Fî 4 Muharrem sene 86.

Evvel-be-evvel Der-'aliyye'de bulunup selamlık resm-i 'âlîsinde bulunmaları mu'tâd olan ve Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-askerî'de bulunan hassa birinci ordû-yı hümâyûnu birinci ve üçüncü ve dördüncü alaylarıyla beşinci talî'asında müstahdem dört bando hakkında serî'an îfâ ve ba'dehû birinci ordû-yı hümâyûnun sâir alaylarının ve ândan sonra sırasıyla diğer ordû-yı hümâyûnlar alaylarının muzıka bandolarında icrâ olunmak üzere asâkir-i hazret-i mülûkâne muzıka bandolarının nizâmnâmesidir:

Birinci Bend: Muzıka bandolarının mevcûdları bir müddetten berû nısf tertîb olarak ma'a-zâbitân kırkar neferden ibâret olup bunun 'adem-i kifâyesinden nâşî alaylar tüfenk-endâz takımından muvakkat sûretiyle muzıkalara mevcûdlarının birer misli ve andan ziyâde neferât alınarak idâre olunmakta olduğundan ba'demâ

alaylardan öyle muvakkat sûretiyle nefer alınmak taht-ı memnû'iyette tutulmak üzere bandolar mevcûdları ma'a-zâbitân seksener nefere iblâğ kılınacak yani beher bando mevcûdu bir yüzbaşı ve evvel ve sânî olarak iki mülâzım ve bir ser-çavuş ve altı sıra çavuşu ve bir bölük emîni ve on iki onbaşı ve elli yedi neferden ibâret olacak ve bundan böyle bu râddede tutulacaktır. Bandolardan 'adem-i isti'dâd ve muzıkaca kusûr-ı fehm ve idrâklari muahharen tebeyyün ederek tüfenk-endâz silkine ilhâk ve iâdelerine mecbûriyet hâsıl olanlardan mâ'adâ tüfenk-endâz olan bölüklere nefer ve onbaşı ve bölük emîni ve çavuş nakli hiçbir sûretle câiz olmayacaktır.

İkinci Bend: Bandolar efrâdının icrâ-yı istibdâllerinde şerâit-i mu'teberesine tatbîkan beş sene müddet daha hizmet etmek üzere terk-i tezkere edenlere 'atiyye olarak i'tâ olunmakta olan beşer yüz kuruşa beşer yüz kuruş daha zamm olunacağından işbû nizâmnâmenin târih-i tesîsinden sonra istibdâli icrâ olunanlardan ol-veçhile beş sene müddet daha hizmet etmek üzere rızâlarıyla terk-i tezkere edenler olup da hüner ve ma'lûmâtı elverişli oldukları mu'allimleri tarafından tasdîk ve tensîb olunduğu halde o misillûlara 'atiyye-i şâhâne olarak biner kuruş ihsân olunacak ve nısf maaşları dahî zamm edilecektir ve bu sûretle tâm on sene hizmet etmiş olanların redîflik müddetleri dahî ber-mûceb-i nizâm mu'af olacaktır.

Üçüncü Bend: Bandolara lüzûmu hâlinde alınacak neferât alaylar malı olup müsâferet sûretiyle el-yevm bandolarda müstahdem olanların münâsiblerinden ve hasbe'n-nizâm alaylara dâhil olmuş ve duhûlleri henüz bir seneye varmamış olan mücedded neferâtın muzıkaca isti'dâd u kâbiliyeti rû-nümâ olanlarından muzıkalardan istibdâl olunmuş olan takımın isteklü ve sıfât-ı matlûbede olup her vechile muzıkaya elverişlü olanlarından ve hâriçten gönüllü olarak istek edenlerin fenn-i mûsikî ve usûl-i sâz-kârîye âşinâ bulunanlarından bi'l-imtihân intihâb olunacak ve mu'âyene-i tıbbiyyeleri dahî ba'd'el-icrâ alil ve 'ilel ve eskâmdan sâlim oldukları halde ahz u kabûl kılınacaktır.

Dördüncü Bend: Alınacak neferât-ı müstebdele meyânında mukaddemâ bölük emîni veyâ onbaşılık veyâhut çavuşluk rütbelerini ihrâz etmiş olanlar bulunduğu halde mukaddemki rütbesi maaşıyla alınarak münhal mahal vukû'unda sırasıyla yerleştirilecektir ve bu rütbeliler vaktiyle ba'd'el-istibdâl muahharen bedel yazılarak bandoya gelmiş veyâhut 'inde'l-lüzûm akçesi bedelât-ı nakdiyyeden îfâ olunarak alınmış bedellerden iseler neferlikle ve nefer maaşıyla kayd u tahrîr olunacaktır.

Beşinci Bend: Bandolar zâbitânının terfi-'i rütbelerinin terfi-'i rütbe kânûnnâme-i hümâyûnu ve nizâm-ı mahsûs ahkâmına tevfîkan kemâ-kân icrâsına aslâ hâil ü mâni' yoğise de hasb'el-kader nâil oldukları rütbelerde şâyet terfi-'i rütbe edemeyip müddet-i istihkâkiyyelerinden hayli ziyâde kalanlar olur ise anlara dahî bir mükâfât icrâsı lâzimeden olduğundan mezkûr bandolarda bulunan yüzbaşılar-

dan on sene rütbe-i hâliyyesinde kalmış olanlara on sene hitâmında almakta olduğu yüzbaşılık ta'yininin kolağalık ta'yînine iblâğıyla kolağası ta'yîni i'tâ olunacak ve bu on seneden sonra üç sene daha terfî-'i rütbe edemeyip de yine yüzbaşılıkta kalanların bu üç sene hitâmında almakta oldukları yüzbaşılık maaşına yüzbaşılık maaşıyla sol kolağalık maaşı beyninde olan tefâvütün birer nısfı ve bundan sonra iki sene daha yüzbaşılıkta kalmış olanların maaşına tefâvüt-ü meşrûhanın birer nısfı daha zamm olunarak bu sûrette muzıka bandolarında on beş sene mütevâliyen bir rütbede olarak hizmet etmiş bir yüzbaşının ma'a-zamâim maaş u ta'yîni tam sol kolağalık muhassasâtına bâliğ olacağından kemâ-kân yüzbaşılık hizmetini îfâ etmek üzere münhal mahal olsun olmasın rütbe-i hâliyyesi sol kolağalığa ve ber-vech-i meşrûh on sene rütbe-i hâliyyesinde kalan mülâzım-i evvelin on sene mürûrunda ta'yîni yüzbaşı ta'yînine iblâğ olunup ba'dehû üç sene daha terfî-'i rütbe edemediği sûrette maaşına mülâzım-ı evvel maaşıyla yüzbaşı maaşı beyninde olan tefâvütün bir nısfı ve bundan sonra iki sene daha yine ol-rütbede kalur ise diğer bir nısfı zamm olunarak yine mülâzımlık hizmetini îfâ etmek üzere rütbesi yüzbaşılık rütbesine ve mülâzım-ı sânînin on sene mürûrunda ta'yîni yüzbaşı ta'yînine ba'd'el-iblâğ bundan sonra dört sene daha terfî-'i rütbe edemediği halde maaşına mülâzım-ı sânî maaşıyla yüzbaşılık maaşı beyninde olan tefâvütün bir nısfı ba'demâ üç sene daha rütbesinde kaldığı takdîrce tefâvüt-i mezkûrenin diğer bir nısfı zamm edilerek yine hizmet-i sâbıkasına bakmak üzere rütbesi kezâlik yüzbaşı rütbesine terfî' olunacaktır.

Altıncı Bend: Mezkûr muzıka bandolarında kadîmden mevcûd ve müstahdem olup da işbû nizâmnâmenin ba'd'et-te'sîs neşrinde muzıkalarda olmak üzere on veya on üç veyâhut on beş ve daha ziyâde seneler bir rütbede kalarak hizmet etmiş olan yüzbaşı ve mülâzım-ı evvel ve sânîlere yalnız bend-i sâbıkta on seneye mahsûs olarak gösterilen ta'yînler sâlif'üz-zikr târih-i nizâmnâmeden itibâren zamm u îfâ kılınacak yani bunlar hakkında şimdiden yalnız on sene zamâimiyle mükâfât olunup andan fazla seneler bu defalık gayr-ı mu'teber olarak bundan böyle yüzbaşı ve mülâzım-ı evvelin üç ve sânînin dört sene daha terfî-'i rütbe etmeksizin bir rütbede hizmetleri vukû'a geldikte zikr olunan senelere mahsûs zamîmeler bend-i sâbıkta gösterildiği vechile i'tâ olunacaktır. Fî 2 Zi'l-ka'de sene 285.

MÜHÜR

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî

BELGE EK 2: (İrâde Dâhiliye 41205) Cephâne Bölükleri ve İstihkâm Bölükleri teşkîline dâir. 24 Mayıs 1869.

İrâde Dâhiliye 41205:

'Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Topçu alayları idâresinde bulunan topların demirbaş edevâtıyla kundak ve araba ve sâirelerini icâbı halinde derhâl ta'mîr ve mümkün olanlarını müceddeden inşâ etmek üzere birer 'amele ve mühimmâtın hüsn-i muhâfazası esbâbını taharrî ü istikmâl ve noksanı vukû'unda kezâlik mümkün olanlarını i'mâl ile def-'i ihtiyâcât-ı 'âcileye i'tinâ etmek için mevcûd olan cephânecilerin yerine muntazam cephâneci bölükleri ve istihkâmâtın ta'mîrât ve inşâât-ı mütemâdiyyesini ve esnâ-yı muhârebede rahne-dâr olacak mahallerinin termîmât-ı serî'asını îfâ eylemek için dahî yalnız kal'a topçu alayları refâkatinde başkaca birer de istihkâm bölüğü teşkîli elzem olduğundan ileride diğerlerine dahî ta'mîm olunmak üzere şimdilik Bahr-i Sefîd boğazı muhâfazasına me'mûr iki topçu alayının emr-i muhâfazaya aslâ halel gelmemek şartıyla birinin beher onbaşısı takımından birer ve diğerinin her bir onbaşısı takımından ikişer nefer tenkîs ile birinci bölüğü istihkâm ve ikinci bölüğü sanâyi' ve üçüncü el-yevm mevcûd olan cephâneci yerine bir muntazam cephâne bölüğü olarak ma'a-zâbit üç yüz seksen neferden mürekkep bir tabûr teşkîli ve şu hâlde istihkâm alaylarından boğaz-ı mezkûr istihkâmâtı inşââtında müstahdem iki bölüğün birden orada tutulmasına hâcet kalmayacağından şu sırada bunlardan teşkîl olunacak istihkâm bölüğü için tefrîk olunacak birer miktâr mu'allem neferât ve zâbitândan mâ'adâ kusûr zâbitân ve efrâdın Der-sa'âdete celbi hakkında tophâne-i 'âmire meclisinden tanzîm olunan mazbata devletlü müşîr paşa hazretlerinin ol-bâbda olan tezkiresiyle 'arz u takdîm kılındı. Vâkıâ bu sûret-i muhassenâtı mûcib olduğu gibi mezkûr bölüklerin vukû' bulacak masârifâtını tenkîs olunacak efrâdın kalacak masârifâtı kapadıktan başka fazlası dahî kalacağı anlaşıldığından ol-vechile icrâ-yı îcâbının müşîr-i müşârün-ileyhe havâlesi hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i şehen-şâhî şeref-sünûh u sudûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-veri terkîm olundu efendim. Fî 11 S sene 86.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, ...

BELGE EK 3: (İrâde Meclis-i Mahsûs 1622). 25 Cemâziye'l-âhir 1287 (21 Eylül 1870) tarihli irâdede kararlaştırılan "taburu silah altına alınacak olan redif askerlerinden bedel vermek isteyenler için çıkartılan nizâmnâme"

EKLER

İrâde Meclis-i Mahsûs 1622:

Efrâd-ı redîfeden tabûru silâh altına alınacak olduğu halde bedel vermek isteyenler için ittihâz olunacak usûlü şâmil ve beş bendi müştemil nizâmnâmedir:

Birinci Bend: Asâkir-i redîfe efrâdından olup da mensûp olduğu tabûr silah altına da'vet olunduğu zaman bedel vermek isteyenler zîrde ta'yin olunacak şerâite tevfîkan müddet-i redîfesi içinde genç ve dinç iki re's hayvan besleyecek ve işbû hayvânları taraf-ı devletten her ne zaman istenilür ise hemen i'tâ eyleyecek ve şâyet müddet-i redîfesi zarfında lüzûmu olmayıp istenilmez ise müstahfiz tezkiresini aldığı anda tabûru merkezine teslîm edecek ve şu hayvanları nezdinde bulundukça zedelemeyecek sûretle kendi umûrunda dahî kullanabilecektir.

İkinci Bend: Böyle bedel hayvanı tedârik edecek olanlar redîf tezkeresini aldıkta tabûru merkezine gidip kendisinin hayvan besleyeceğini tutulacak defter-i mahsûsa kaydettirecek ve redîf tezkeresini aldığı vakit şu usûlü ihtiyâr etmeyip de bir müddet sonra hayvan vermek arzu eylediği hâlde yine kabûl edilecek ve fakat tabûru silah altına da'vet olununcaya kadar kendisini defter-i mahsûsuna kaydettirmeyip de tabûru da'vet olunduktan sonra hayvân vermek isteyenlerin verecekleri hayvanlar kabul olunmayıp kendilerinin bizzât silah altına alınması veyâhut bu misillûlerden bedel-i şahsî ahz olunması iktizâ edecektir ve fakat bu bedel-i şahsînin sâbıkı gibi neferât-ı müstebdeleden bulunması lâzım gelecektir.

Üçüncü Bend: İşbû hayvanların alınıp kullanılması redîf tabûrlarının silah altına alınmasıyla meşrût olmayıp devletçe görülecek lüzûm u ehemmiyete müstenid olacak ve mezkûr hayvanlar talep vukû' bulduğu anda ashâbı tarafından i'tâ olunacağı gibi alınacak hayvanların ashâbının müddet-i redîfesi içinde yine i'âde olunup olunmaması devletin yedd-i ihtiyârında bulunacak ve i'âde olunacak hayvan her şahsın kendi hayvanı olmak lâzım gelmeyip hayvanı alınan şahıs ale'l-ıtlâk i'âde olunan hayvanı redîflik müddeti içinde beslemeye medyûn olacaktır ve fakat alınan hayvanın yerine tekrâr hayvan tedârikinden ashâbı mu'af tutulacaktır ve müddet-i redîfesi münkaziyye olmaksızın vefât edenlerin hayvanları veresesine âit olup idâre-i askeriyye tarafından müdâhale olunmayacaktır.

Dördüncü Bend: Kendisine bedel olarak usûlü vechile hayvan beslemek yalnız redîflik müddetinde silah altına alınmaya iskât edecek ve böyle hayvan besleyeceklerin yine beher sene icrâ olunacak ta'lîm zamanında tabûr merkezlerinde bulunarak ta'lîm eylemesi lâzım gelecektir.

Beşinci Bend: Beher redîf tabûru merkezinde tabûrun merkezde bulunacak zâbitânı nezâret ve tabûr kâtibi ma'rifeti bir defter tutulacak ve hayvan beslemek isteyenlerin künye ve isimleri ve beslenilecek hayvanların ta'yîn kılınacak baytar zâbitânı ma'rifetleriyle mu'âyeneleri bi'l-icrâ kabûle şâyân idüğü tebeyyün eylediği hâlde asâkir-i şâhâne süvârî ve topçu hayvânâtına mahsûs damga ile damgalanıp

ton ve boyları mezkûr deftere kayıt kılınacak ve damgalanmış hayvanlar şâyet nezdinde telef olacak olur ise ashâbı yerlerine hemen diğerlerini tedârik ile mu'âyene ve damga ve kayıt usûlünü îfâ ettirmeye borçlu bulunacak ve tabûrun büyük zâbiti ma'rifetiyle aralıkta yoklama usûlü bi'l-îfâ hayvanı nezdinde sakat ve telef olup da yerlerine diğerlerini tedârik etmeyenler mes'ûl tutulacaktır.

BELGE EK 4: (İrâde Dâhiliye 46688) Ordu Meclislerinde süvâri ve topçu sınıfından âzâ bulundurulmasına dâir. 29 Temmuz 1873.

'Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Ordû-yı hümâyûnlar meclisleri a'zâlığında bulundurulan iki miralay ile bir kâim-makâm ba'demâ münhal oldukça piyâde ve süvârî ve topçu sınıflarından olarak intihâbı hususunun nizâm-ı ittihâzına dâir Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'den tanzîm olunan mazbata Devletlü Serasker Paşa hazretlerinin tezkiresiyle berâber 'arz u takdîm kılınmış ve ordû-yı hümâyûnları teşkîl eden sunûf-ı selâse-i askeriyyenin idâre ve kumandalarında yekdiğerinden farkı olmasıyla mecâliste her sınıf mensûbâtından a'zânın vücûdu mesâlih-i vâkı'anın hüsn-i cereyânını müeddî olarak mütâlaa-i muharrere bu maksada mübtenî bulunmuş ise de ol-bâbta emr ü fermân ma'âlî-'unvân-ı cenâb-ı cihân-bânî her ne vechile müte'allik ve şeref-sünûh buyurulur ise mantûk-ı münîfi infâz olunacağı ifâdesiyle tezkire-i senâ-veri terkîm kılındı efendim. Fî 3 C sene 290.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, ...

BELGE EK 5: (İrâde Dâhiliye 43227) Askerî yoklamada künyelerin eksiksiz olarak çıkartılması ile yayımlanan talîmâtın 18. bendine göre eskiden üç şekilde çıkartılan künyeler (üst tarafta gösterildiği gibi) artık tek bir cetvel halinde (aşağıdaki gibi) çıkartılmıştır. 22 Ekim 1870.

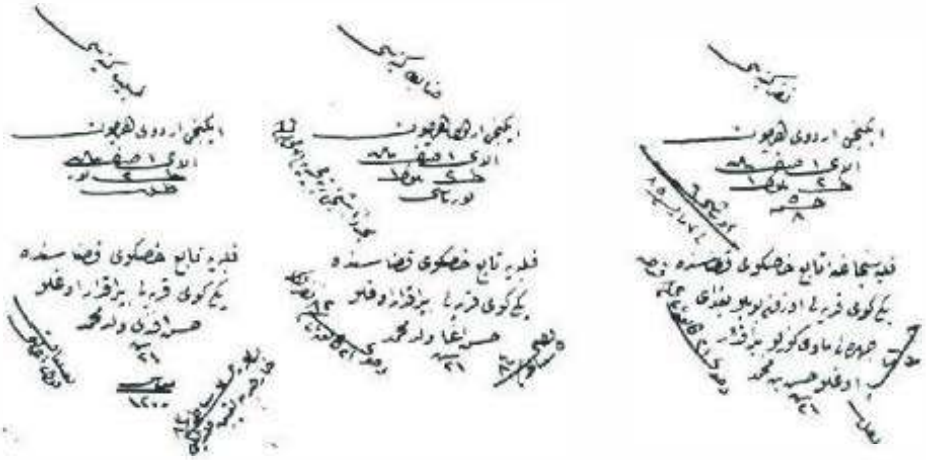

BELGE EK 6: (İrâde Meclis-i Mahsûs 1937) VII. Ordu adıyla Yemen'de teşkil edilen orduya dâir. 24 Mart 1873.

EKLER

İrâde Meclis-i Mahsûs 1937:

Yemen vilâyeti ile Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münevvere'de bulunan yirmi yedi tabûrda mevcûd on altı bin sekiz yüz bu kadar efrâd-ı ihtiyâtiyye ve nizâmiye ve topçu asâkir-i şâhânenin yerine muntazam ve beher tabûru yedişer yüz neferden mürekkep olmak ve birer tabûru tali'a ve üçer tabûru saf piyâdeyi ve birer bando muzıkayı câmi' bulunmak ve süvârî alaylarıyla kusûr topçusu ve noksan kalacak bir alay piyâdesi ileride mahallince lüzûm göründükçe îcâbât-ı mevki'iyyeye göre teşkîl ü ikmâl kılınmak üzere şimdilik beş alay piyâde ile altı bölük seyyâr ve dağ topçusundan ve bir de istihkâm bölüğünden ibâret yedinci ordu nâmıyla bir ordu teşkîli ve işbû beş alayın hassa ordû-yı hümâyûnundan mâ'adâ beş ordû-yı hümâyûnun birer piyâde alaylarının ahzıyla ve topçu ve istihkâm bölüklerinin zâten fırka-i ihtiyâtiyye refâkatinde bulunan topçu bölüklerinin zâbitân ve neferât ve mühimmâtının tophâne-i âmireden itmâm-ı noksânları sûretiyle tertîb ü tesrîbi ve meclis-i hey'et ü erkânıyla ümerâ ve zâbitân ve me'mûrîn-i sıhhiyye ihtiyât alayları zâbitân ve ümerâsı içinden havâlî-i merkûmede en ziyâde terfî-'i rütbe etmişlerinden ve cihât-ı Hicâziyye ve Yemâniyye'de mevcûd iki ferîkten başka lüzûmu olan birer ferîk ve livânın dahî buradan intihâb u ta'yîni ve o halde ihtiyât alaylarının memleketlerine gönderilecek efrâdıyla sâir ordulara yerleştirilecek kusûr zâbitânının zikr olunan piyâde alaylarıyla topçu takımını Yemene îsâl edecek vapurların avdetinde celbi ve ordû-yı mezkûrun bu sûretle teşekkül eyleyecek piyâde alaylarıyla topçusunun beher sene icrâ-yı istibdâline muktezî neferât-ı cedîdenin beşinci ve altıncı ordû-yı hümâyûnların en yakın ve civâr olan yerleri ve dördüncü ordû-yı hümâyûnun Arabistân'a karîb ü mülâsık mevki'lerinden alınacak kur'a efrâdından sene-be-sene tefrîk ü sevki ve bu üç ordunun verecekleri neferât-ı cedîdenin bi'n-nisbe hisselerine düşecek mikdârından mâ'adâsının dahî diğer ordulardan anlara i'tâsı ve işbû orduya mahsûsan ahâlî-i mahalliyyeden bir sene müddetle silk-i askerîye duhûlü arzu eyleyenlerin sûret-i istisnâiyyede olarak kabûl u istihdâmı ve ber-vech-i muharrer birer alay vermelerinden dolayı birer alay noksan tertîb eyleyecek olan beş ordudan üçüncü ve beşinci ordularda yedinci alay nâmıyla ziyâde bulunan birer alayın yerine şimdilik yeniden alay açılmayıp altışar alay ile bi'l-iktifâ fakat kuvve-i mevcûdelerinin tertîb-i mukarrerince piyâde tabûrları mevcûdlarının sene-i hâliyye mikdâr-ı mahdûdları üzerine o nispette yalnız neferât zamm u 'ilâvesiyle ikmâl ve diğer üç ordu Yemen'den gelecek ihtiyât alaylarının kusûr kalacak zâbitânından birer alay teşkîliyle piyâdesi altışar alaya iblâğ edilmek sûretinin kabûlü takdîrinde sâlif'üz-zikr Yemen ordusunun hey'et-i askeriyyesiyle üç mevki'de lüzûmu olan hastahâne ve me'mûrîn-i sıhhiyye ve kalemiyye ve sâirenin muhassasât u masârifâtı için müceddeden tahsîsi lâzım gelen yetmiş üç bin dört yüz on dokuz kesenin tertîbi husûslarına ve teferru'âtına dâir Dâr-ı Şûrâ'dan kaleme alınan mazbata ile defter ve pusula bâ-tezkire-i sipeh-sâlârî irsâl olunmağla takımıyla miyâne-i bende-gânımızda kırâ'at olundu. İklîm-i Yemânî ezmine-i vefîreden berü Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye'nin envâr-ı

hükûmet-i 'âdilesinden mehcûriyyetle zulmet-i şûriş ü iğtişâş içinde kalmış iken Rabbimiz te'âlâ ve tekaddes sâye-i feyz-i mâye-i ilâhîsi ve mülk ü millete ihsân-ı 'azîm-i samedânîsi olan vücûd-ı mes'ûd-ı şâhânesi ile'l-ebed revnak-efzâ-yı evreng mu'allâ-yı şevket ü şân ve fiirûğ-ı râyât-ı fevz ve fiitûhât-ı hümâyûnunu lem'a-pâş-ı aktâr-ı cihân buyursun. Veliyy-i ni'met-i bî-minnetimiz şehen-şâh-ı zafer-iktinâh efendimiz hazretlerinin eser-i mahz-ı 'inâyet ve muvafakiyyet-i 'âliyye-i mülk-dârîleri olmak üzere memâlik-i mahrûse-i mülûkâneye tecdîd-i iltihâk ile makarr-ı emn ü âsâyiş olarak her cihet ve köşesinde te'sîs-i mebânî-i ıslâhâta başlanılmış olmasıyla Rumeli ve Anadolu ve Arabistan ve Irak kıt'alarında olduğu misilû şeref-mend-i feth-i celîl-i cenâb-ı tâc-dârî olan ve üç milyon nüfûs-ı İslâmiyye'yi câmi' bulunan işbû hıtta-i vâsi'a-i Yemâniyye'de dahî mükemmel ve muntazam bir ordu teşkîli taslîhât u tanzîmât-ı vâkı'anın devâm u istikrâr ve satvet-i seniyye-i cihân-dârînin oralarca ile'l-ebed te'ebbüd ü intişârî ile hâlen ve istikbâlen fevâid-i mâddiyye ve mâ'neviyyeyi câlib ve ol-havâlî ahâlîsinin hizmet-i mu'azzeze-i askeriyyeden istifâde ve istifâzasıyla devlet-i metbû'alarına meyl ü irtibât-ı kalbilerinin te'ekküd ü izdiyâdını ve havâlî-i merkûmeye lede'l-hâce buradan ve gerek sâir mevâki-'i ba'îdeden sevk-i askerle envâ-'ı masârifât ve tekellüfât-ı ihtiyârî mecbûrîyetinin ve hem de zıll-i zalîl-i merâhim-adîl-i şehriyârîde neferâtı bi't-tedrîc oraların yerlisinden ve Arabistan'ın mevâki-'i münâsebesinden tertîb ü ikmâl ve beher sene 'ale'l-usûl istibdâl edeceklerinden Yemen'in âb u havâsıyla bilâd-ı bâride halkının bi't-tabi' 'adem-i imtizâcından husûle gelebilecek müşkilâtın indifâğı mûcib göründüğüne ve müceddeden tertîbi gösterilen mebâliğe gelince hiçbir vakitte sarfiyyât-ı zâide vukû'u tecvîz olunamaz ise de bu masraf o kabîlden olmayıp sâye-i kudret-vâye-i hazret-i zıll'ullâhîde aktâr-ı Hicâziyye ve Yemâniyye'nin vâsıta-i müstakile-i emniyyet ve mahfûziyyet-i ebediyyesi olacak böyle bir emr-i bâhir'ül-hayr-i cesîm için ihtiyâr olunacağı ve karşılığı dahî çünkü zabt u teshîr kılınan kişverlerde gümrük rüsûmâtından mâ'adâ şimdiye değin kırk bin keseye yakın vâridât-ı cedîde hâsıl ve günden güne terakkîsi mertebe-i cezm ü sübûta vâsıl olmağla andan tedârik ü telâfî edileceği cihetlerle şâyân-ı kabûl ve bu güne umûr-ı mühimme ve teşkîlât-ı nâfi'ada müsâ'adât-ı lutf-i ğâyât-ı cenâb-ı hilâfet-penâhî ise bî-dirîg ü mebzûl bulunduğuna mebnî Dâr-ı Şûrâ-yı mezkûrun mütâla'a-i mebsûtası vechile ordû-yı mezbûrun teşkîli ile muhassasâtının tertîbi husûsunda ârâ-yı acz-i intimâ-yı çâkerânemiz dahî ittihâd etmiş ve mârr'ül-beyân mazbata ve tezkire ile defter ve pusula leffen 'arz u takdîm kılınmış ise de kâtıbe-i ahvâlde emr ü fermân veliyy-i ni'met-i bî-imtinânemiz pâdişâh-ı ilhâm-penâh efendimiz hazretlerinindir. Fî 25 Muharrem sene 90.

Mühürler: Ahmed Cevdet, Halil, Seyyid Mehmet Rüşdü, Safvet, Rıza, Hüseyin Avni, Midhat, Yusuf Kâmil, Ahmed Muhtar, Ahmed Es'at, Seyyid Yusuf Ziya, Seyyid Mustafa, Seyyid Mustafa İzzet, Mehmed Râşid, Seyyid Ahmed Kâmil, Mehmed Kânî, Seyyid Mehmed İzzet, Mahmûd Celâleddin.

BELGE EK 7: (İrâde Dâhiliye 46461) Sanâyi taburları neferlerinin sayılarının artırılmasına dâir. 27 Mayıs 1873.

İrâde Dâhiliye 46461:

'Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Sanâyi' tabûrları mevcûd-ı hâzırı olan bin sekiz yüz nefer üzerine dört yüz on dört nefer daha zammıyla ma'a-zâbitân bin yetmişer neferden mürekkeb olmak ve i'mâlât ve mühimmât ve matba'a-i askeriyyeye ve İzmit ve İslimiye fabrika-i hümâyûnlarıyla kılora ve debbâğ ve dökümhânelere müte'allik işlerde kullanılmak üzere iki tabûra taksîmine ve teferru'âtına dâir Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'den kaleme alınan mazbata savb-ı vâlâ-yı sipeh-sâlârîden meb'ûs tezkire ve evrâk-ı melfûfe ile 'arz u takdîm kılındı, me'allerinden müstebân olacağı vechile hülâsa-i tasavvurât ve mutâla'ât nizâmiyye dâiresine âid i'mâlâtın tekessür ü tezâyüdüne ve şimdiki tabûrlar efrâdının bunlara 'adem-i kifâyetine binâen umûr-ı i'mâliyyenin te'mîn ve teshîl-i hüsn-i cereyânı makâsıdına mübtenî olup vâkı'â veliyy-i ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin eser-i müstakill-i ihsan u 'inâyet-i seniyyeleriyle kuvve-i berriyyenin vâsıl olduğu derecât-ı 'âliyye-i terakkiyât iktizâsınca levâzımı dahî tezâyüd ü tekessür eylediğinden ve bu şeyler için hâricden kullanılmakta olan amelenin muntazam'ül-ahvâl olmamaları cihetle emr ü idâre ve istihdâmlarında müşkilât ve masârifâta tesâdüf olunmakta idüğünden levâzımât-ı muharrere-i cünûdiyyenin tanzîm ü tezyîd-i vesâit-i i'mâliyye ve inşâiyyesi ehemm ü elzem bulunmuş ve Dâr-ı Şûrâ'nın mazbata-i mebhûsasında beyân olunduğu vechile ba'd-ezîn bi'l-cümle anbar ve fabrikalarda 'amele-i hâriciyye kullanılmayarak i'mâlât işleri kâmilen açılacak tabûrlar efrâdına gördürüldüğü halde işbû tabûrların masârifât-ı mukannenesi çıktıktan sonra bir hayli tasarruf dahî vukû' bulacağı anlaşılmış olduğuna mebnî ber-mûceb-i mazbata u tezkire îfâ-yı mukteziyyâtı irâde-i isâbet-i mu'tâde-i şehriyârîye mu'allakan münâsib gibi mütebâdir fikr-i kâsır olmuş ise de yine emr ü fermân-ı ilhâm-efşân-ı hazret-i cihândârî her ne merkezde şeref-pîrâ-yı sahîfe-i sünûh u sudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfî infâz olunacağı ifâdesiyle tezkire-i senâ-veri terkîm olundu efendim. Fî 29 RA sene 290.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, ...

BELGE EK 8: (İrâde Meclis-i Mahsûs 1803) Askerlerin iğneli tüfek ile silahlandırılması hakkında. 29 Ağustos 1872.

İrâde Meclis-i Mahsûs 1803:

'Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Asâkir-i fevz-me'ser-i şâhânenin iğneli tüfenk ile teslîhi zımnında vukû' bulan karar u teşebbüsâttan bahisle tertîb-i tahsîsâtına dâir tophâne-i âmire müşîri devletlü paşa hazretlerinin tezkiresi mazbata-i melfûfe ile Encümen-i hâss meşverette kırâ'at u mütâla'a olundu. Mevcûd olan küçük çaplı tüfenklerden yüz kırk bin adedinin buraca ve yüz bin kıt'asının Belçika veyâhud İngiltere'ye gönderilerek oralarca iğneliye tahvîli mukaddemâ tasavvur olunmuş ise de tüfenkhâne-i âmirece kuvve-i i'mâliyyenin nevâkısı ikmâl birle zikr olunan tüfenklerin kâmilen burada icrâ-yı tahvîlâtına karar verilmiş idüğünden ve bu hâle ve tahvîli mutasavver tüfenklerin miktarına nazaran mevcûdundan mâ'adâ yüz yirmi bin adet

kuyruk takımının daha Avrupa'dan celbine lüzûm görünerek bunların ma'a-masârifât esmân-ı mecmû'ası doksan üç bin İngiliz lirasına ve başkaca tebdîl kılınacak yüz kırk altı bin dört yüz tüfenk masârifi dahî dört milyon üç yüz doksan iki bin kuruşa bâliğ olacağından sâlif'üz-zikr doksan üç bin İngiliz lirası ileride îcâbına göre def'aten veyâ mukassatan istîfâ olunmak için şimdilik hazîne-i mezkûrede mevkûf tutulmak ve ber-vech-i muharrer masârif-i tahvîliyyeye muktezî dört milyon üç yüz doksan iki bin kuruş dahî i'mâlâta mübâşeret târihinden i'tibâren şehriyyeye bâ-taksîm i'tâ kılınmak üzere iktizâlarının icrâsı mezkûr tezkire ve mazbatanın hülâsa-i mezâyâsı oluyor. Veliyy-i ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâh-ı kudret-penâh efendimiz hazretlerinin ihyâ-gerde-i mülk-dârîleri olan cünûd-ı şâhânelerinin her hâlde ve husûsâ şecâ'at-i fıtriyyelerinin vâsıta-i mahsûsa-i i'lân u isbâtı olacak esliha maddesinde tamâmiyyet-i intizâmâtı ehemm-i mehâmm ve ol-bâbda müte'allik buyurulan irâdât-ı seniyye-i mülûkâne mahz-ı kerâmet ü ilhâm olmasıyla ve bu misilû mühimmâtın Devlet-i 'Aliyye fabrikalarında yaptırılmasının hâricde i'mâline rüchâniyeti ise min-külli'l-vücûh müsellem ve tophâne-i 'âmirece der-miyân edilen mülâhazât u ifâdât dahî sür'at-i husûl-i mâ-talebi mutazammın bulunmasıyla esâs maslahat cây-ı bahs olmayıp bunda asıl düşünülecek mes'ele istenilen mebâliğin tertîbi kaziyyesi idüğüne ve kâffe-i devâir-i idârede sarfiyyâtın karşılıklı cereyânı hâlen ve mâlen şâyân-ı i'tinâ ise de sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i pâdişâhîde böyle bir emr-i nâfi'in te'hîri kat'â lâyık olmayarak ma'mâfîh işin cesâmeti ve verilecek akçenin külliyeti mülâbesesiyle mübâya'âta âid mu'âmelâtın sûret-i 'âdiyye ve gayr-i sâlimede tutulmayıp her türlü takayyüdât altında deverân etmesi ve bahaca aldanılmayıp ehveniyyet gözetilmesi dahî elzem bulunduğuna binâen mebâliğ-i mezkûrenin bir taraftan tedâriki çâresine bakılmak üzere evvel-emirde îcâb edenlerle muhâbere ve bi'l-etrâf icrâ-yı münâkasa olunarak netîcesinin ve bir de esliha-i merkûmenin a'zam-i vesâit-i isti'mâl ve te'sîri kendilerine mahsûs fişenklerin tehiyyesi maddesi bulunduğundan anın dahî tedâbîri düşünülerek îcâbâtının Bâb-ı 'Âlîye bildirilmesi husûsunun müşîr-i müşârün-ileyhe havâlesi tezekkür ü tensîb olunarak sâlif'üz-zikr tezkire ve mazbata leffen 'arz u takdîm kılınmış ise de ol-bâbda emr ü fermân-ı ma'âlî-'unvân-ı hilâfet-penâhî her ne vechile şeref-sudûr u sünûh buyurulur ise mantûk-ı münîfi infâz olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-verî terkîm kılındı efendim. Fî 25 C sene 289.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbû tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza manzûr-ı ma'âlî-mevfûr-ı cenâb-ı şehen-şâhî buyurulmuş ve suver-i muharrerenin ber-mûceb-i istîzân icrâ-yı muktezâları şeref-sünûh u sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî iktizâ-yı celîlinden olarak evrâk-ı mezkûre yine taraf-ı sâmî-i vekâlet-penâhîlerine i'âde kılınmış olmağla ol-bâbda emr ü ferman hazret-i veliyy'ül-emrindir. Fî 26 C sene 289.

BELGE EK 9: (İrâde Dâhiliye 46824) Serasker Paşa maaşının zammına dâir. 29 Ağustos 1873.

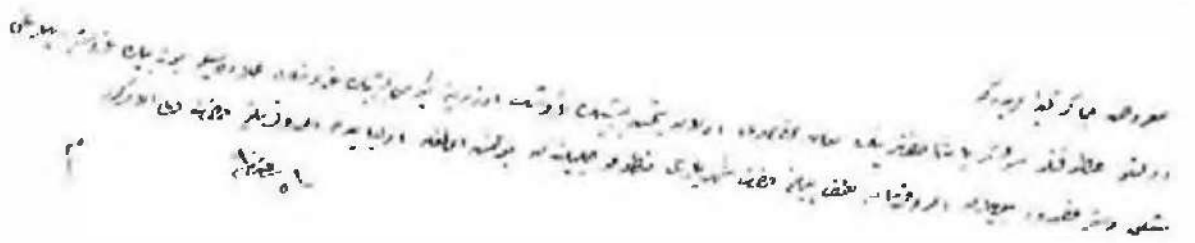

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Devletlü 'atûfetlü serasker paşa hazretlerinin maaş-ı muhassasları olan yetmiş beş bin kuruşun üzerine yirmi beş bin kuruşun 'ilâvesiyle yüz bin kuruşa iblâğı müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı lutf-ı beyân-ı hazret-i şehriyârî mantûk-ı celîlinden bulunmuş olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyy'ül-emrindir. Fî 5 Receb sene 90.

BELGE EK 10: (Şûrâ-yı Devlet Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi Dosya: 607-Gömlek: 15) Sultan Abdülaziz devrinde bazı küçük değişikliklerle yürürlükte olan 207 maddelik Cezâ Kânûnnâmesi'nin ilk sekiz maddesi. Temmuz 1869.

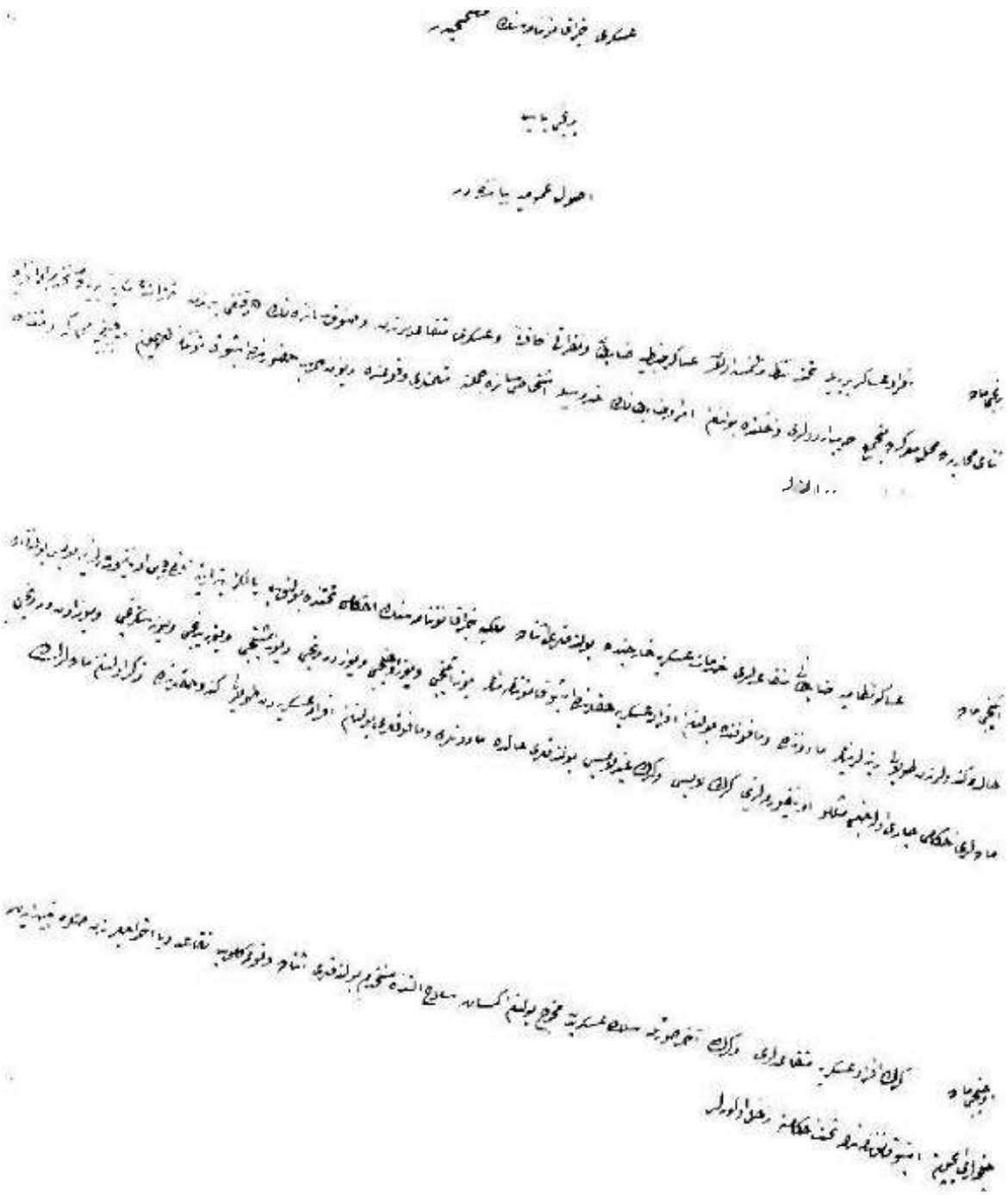

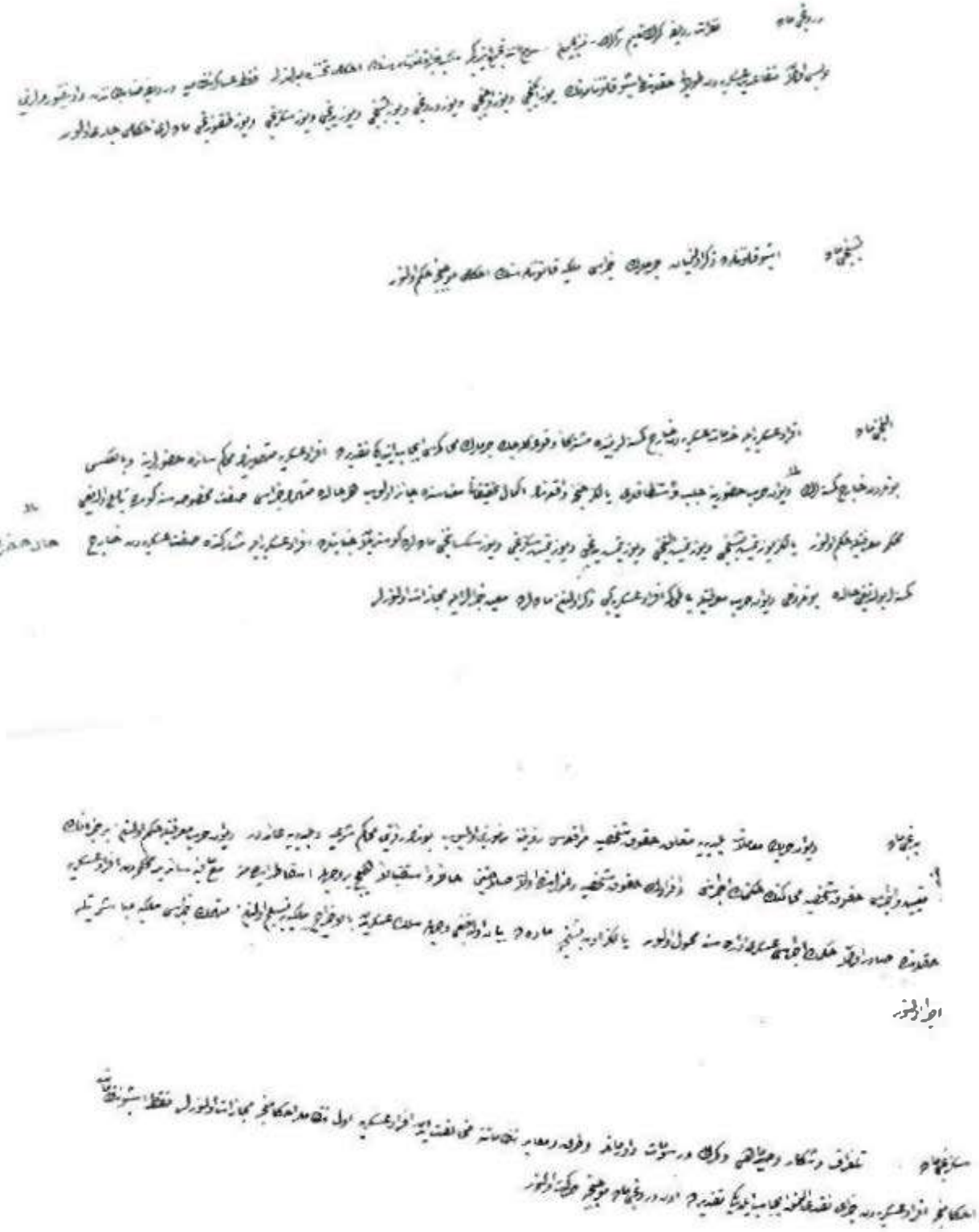

Şûrâ-yı Devlet Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi 607 / 15:

Askerî Cezâ Kânûnnâmesinin Musahhahıdır

Birinci Bâb

Usûl-i 'Umûmiyye Beyânındadır

Birinci Madde: Efrâd-ı asâkir-i berriyye ile taht-ı intizâma alınmış olan asâkir-i zabtiyye zâbitân ve neferâtı kâffeten ve askerî müteka'idlerinden ve sunûf-ı sâirenin herhangi birinden hidemât-ı askeriyye-i berriyyede müstahdem olanlar ile esnâ-yı muhârebede mahall-i mu'arrekede müctemi' harb orduları dâhilinde bulunan ümerâ ve zâbitânın hademesiyle eşhâs-ı sâire cümleten töhmetleri vukû'unda dîvân-ı harb huzûrunda işbû kânûnnâme-i hümâyûn mûcibince muhâkeme ve metninde ta'yîn olunan ahkâm-ı cezâiyye ile mu'âmele olunurlar.

İkinci Madde: Asâkir-i nizâmiyye zâbitânı müteka'idleri hidemât-ı askeriyye hâricinde bulundukları esnâda mülkiyye cezâ kânûnnâmesinin ahkâmı tahtında bulunup yalnız rütbelerine mahsûs üniformalarını lâbis bulundukları halde kendilerinden dolayı rütbelerinin mâ-dûnunda ve mâ-fevkinde bulunan efrâd-ı askeriyye haklarında işbû kânûnnâmenin yüz ikinci ve yüz üçüncü ve yüz dördüncü ve yüz beşinci ve yüz yedinci ve yüz sekizinci ve yüz on dördüncü maddeleri ahkâmı cârî olacağı misillû üniformalarını gerek lâbis ve gerek gayr-i lâbis bulundukları hâlde mâ-dûnları ve mâ-fevkleri bulunan efrâd-ı askeriyyeden dolayı kendi haklarında zikr olunan maddelerin ahkâmı cârî olur.

Üçüncü Madde: Gerek efrâd-ı askeriyye müteka'idleri ve gerek âhar sûretle silk-i askerîden muhrec bulunan kesân silah altında müstahdem bulundukları esnâda vukû'a gelip teka'üd veyâ ihrâclarından sonra tebeyyün eden cünhaları için işbû kânûnnâmenin taht-ı ahkâmına dâhil olurlar.

Dördüncü Madde: Neferât-ı redîfe gerek ta'lîm ve gerek sefer için silah altına tecemmu' etmedikçe mülkiyye cezâ kânûnnâmesinin ahkâmı tahtında bulunurlar. Fakat asâkir-i nizâmiyye ve redîfe zâbitânından ve üniformalarını lâbis olan müteka'idîn-i askeriyyeden dolayı haklarında işbû kânûnnâmenin yüz ikinci ve yüz üçüncü ve yüz dördüncü ve yüz beşinci ve yüz yedinci ve yüz sekizinci ve yüz dokuzuncu maddeleri ahkâmı cârî olur.

Beşinci Madde: İşbû kânûnnâmede zikr olunmayan cürmlerin cezâsı mülkiyye kânûnnâmesinin ahkâmı mûcibince hükm olunur.

Altıncı Madde: Efrâd-ı askeriyye ile hidemât-ı askeriyyeden hâric kimesneler beyninde müştereken vukû'a gelecek cürmlerin muhâkemesi îcâb ettiği takdîrde efrâd-ı askeriyye müttehimlerinin mehâkim-i sâire huzûrlarında ve bi'l-akis bunlardan hâric kimesnelerin hâl-i hazırda dîvân-ı harb huzûruna celb ü istintâkları yalnız cünha-i vâkı'anın ikmâl-i tahkîkâtı ma'nâsında câ'iz olup herhâlde mütte-

himin cezâsı sıfat-ı mahsûsasına göre tâbi' olduğu mahkeme ma'rifetiyle hükm olunur yalnız yüz yetmiş beşinci ve yüz yetmiş altıncı ve yüz yetmiş yedinci ve yüz yetmiş sekizinci ve yüz sekseninci maddelerde gösterilen cinâyetler de efrâd-ı askeriyye ile müşârekette sıfat-ı askeriyyeden hâric kimesneler bulunduğu hâlde bunlar dahî dîvân-ı harp ma'rifetiyle bi'l-muhâkeme efrâd-ı askeriyye gibi zikr olunan maddelerde mu'ayyen cezâlar ile mücâzât olunurlar.

Yedinci Madde: Dîvân-ı harbin mu'âmelât-ı belediyyeye müte'allik hukûk-ı şahsiyye mürâfa'ası ru'yetine me'mûriyeti olmayıp bunun ru'yeti mehâkim-i şer'iyye ve belediyyeye âittir. Dîvân-ı harb ma'rifetiyle hükm olunan bir cezânın ta'yîn ü icrâsı hukûk-ı şahsiyye mehâkiminin hükmünün icrâsını ve efrâdın hukûk-ı şahsiyye da'vâlarında olan salahiyetini hâlen ve istikbâlen hiçbir vechile iskât edemez ma'mâ-fîh sâir bir mahkemeden efrâd-ı askeriyye haklarında sâdır olan hükmün icrâsı askerî idâresine muhavvel olur yalnız on beşinci maddede beyân olunacağı vechile silk-i askerîden bi'l-ihrâc mülkiyyeye teslîm olunan müttehimin cezâsı mülkiyye mübâşeretiyle icrâ olunur.

Sekizinci Madde: Telgraf ve şikâr ve sayd-i mâhî ve gümrük ve rüsûmât ve ormanlar ve turuk ve me'âbir nizâmâtına muhâlefet eden efrâd-ı askeriyye ol-nizâmlar ahkâmınca mücâzât olunurlar fakat işbû nizâmât ahkâmınca efrâd-ı askeriyyeden cezâ-yı nakdî alınmak îcâb eylediği takdîrde on dördüncü madde mûcibince hareket olunur.

BELGE EK 11: (İrâde Dâhiliye 43260) Mekteb-i Tıbbiye'de eğitimlerin Türkçe yapılmasına dâir. 28 Ekim 1870.

İrâde Dâhiliye 43260:

'Atûfetlü Efendim Hazretleri,

Mekteb-i 'ulûm-ı tıbbiyyede matlûb vechile doktor yetiştirilmesine medâr olmak üzere ba'd-ezîn Türkî lisânında tedrîs olunması mütâla'âtını ve bunun müteferri'âtını hâvî Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından tertîb olunmuş olan mazbata bir kıt'a tezkire-i hazret-i seraskerî ile beraber manzûr-ı dakâyık-ı mevfûr-ı cenâb-ı cihân-bânî buyurulmak için leffen 'arz u takdîm kılındı. Vâkı'â bu makûle 'ulûm u fünûn her memleketin kendi lisân-ı mahsûsu üzere okutturulduğundan biz de dahî kütüb-i kâfiyye bulunduğu ve alt tahsîl olan lisânda ıstılâhât-ı tıbbiye keşfiyyât-ı cedîdeyi ifâde edecek dereceye gelip de mektepten çıkacak şâkirdân mekâtib-i ecnebiyyede tahsîl etmiş olanlardan pek de aşağı kalmayacakları ve'l-hâsıl bu mektebin vaz'ından ve bunca masârif-i ihtiyârından murâd-ı hakîkî sâye-i mehâsin-vâye-i hazret-i mülûkânede muktedir etıbbâ yetiştirilmesi maddesi olmasıyla bu mutallebin husûlü meczûm olduğu hâlde sûret-i ma'rûza pek yolunda olacağı ve mazbata-i merkûmede beyân olunan delâil ise vâhime-i meşrûhaya cevâb-ı kâfî gibi göründüğü cihetle ber-mûceb-i iş'âr icrâ-yı iktizâsı hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i pâdişâhî şeref-sünûh u sudûr bu-

yurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-verî terkîm kılındı efendim. Fî 4 Ş sene 287.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbû tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle mezkûr tezkire ve mazbata manzûr-ı 'âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve sûret-i ma'rûzanın ber-mûceb-i istîzân icrâ-yı iktizâsı müte'allik ve şeref-sudûr buyurılan emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i şehen-şâhî mantûk-ı münîfinden olarak zikr olunan tezkire ve mazbata yine savb-ı sâmî-i sadâret-penâhîlerine i'âde kılınmış olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyy'ül-emrindir. Fî 5 Ş sene 287.